

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HÂZİN TEFSİRİ'NİN EBU'T-TEVFİK EŞ-ŞEYH
İBRAHİM TERCÜMESİ (METİN-İNCELEME) (1.CÜZ)
(FATİHA SURESİ-BAKARA SURESİ 1-141)

ZEYNEP ESKİ
2501170419

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ REYHAN ÇORAK

İSTANBUL - 2021

ÖZ

HÂZİN TEFSİRİ'NİN EBU'T-TEVFİK eş- ŞEYH İBRAHİM TERCÜMESİ (METİN-İNCELEME) (1.CÜZ) (FATİHA SURESİ- BAKARA SURESİ 1-141)

ZEYNEP ESKİ

Hâzin el-Bağdâdî'nin *Lübâbü't-Te'vil fî Me'âni't-Tenzil* isimli Kur'ân-ı Kerîm tefsirinin Türkçeye tercümesi olan *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*, XIX. yüzyılın başlarında kaleme alınmış bir eserdir. Eserin müellifi Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî isimli bir Nakşibendi şeyhidir. Bilindiği üzere XV. yy.'da *Lübâbü't-Te'vil fî Me'âni't-Tenzil* Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî tarafından *Tefsîri'l-Lübâb* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*, *Tefsîri'l-Lübâb*'ın bir nüshası zannedilerek sehven Süleymaniye Kütüphanesi yazma eser kataloğuna Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî adına kaydedilmiştir. İncemeler neticesinde *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'e ait başka bir nüshaya rastlanılamamıştır*. Mevcut nüshanın 1a sayfasında mütercim olarak açıkça Şeyh İbrahim'in isminin zikredilmesi ve 2a sayfasında da mütercimin kendi dilinden bu eseri tercüme ettiğini beyan etmesi eserin Şeyh İbrahim'e ait olduğunu göstermektedir. Bununla beraber *Tefsîri'l-Lübâb* üzerinde doktora çalışması bulunan İsmail Taş, *Tefsîri'l-Lübâb*'ın nüshalarının tespiti esnasında *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in bu eserin nüshalarından biri olmadığını tespit etmiştir. Çalışmamızda *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* incelenmiş, Taş'ın doktora çalışmasında yaptığı bu tespit sunduğumuz deliller ile netleştirilmiştir. Ayrıca *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in birinci cildinin 1a-61b varaklarını kapsayan kısmın transkripsiyonu yapılmıştır. Eserde bulunan Arapça kısımlar tercüme edilmiş, alıntı yapılan kaynaklar tespit edilerek dipnotlarda gösterilmiştir. Kaynak metinle karşılaştırılmalarda bulunularak bu eserin nasıl bir tercüme olduğu ve muhtevasında neleri barındırdığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Kur'ân Tercümeleri, Tercüme-i Tefsîri Hâzin, Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî, Hâzin el-Bağdâdî, Musa bin Hacı Hüseyin el-İznîkî.

ABSTRACT

EBU'T-TEVFİK es-SHEİKH İBRAHİM TRANSLATION OF HAZİN TAFSİR (TEXT-EXPLORATION) (1st JUZ) (SURA FATIHA-SURA BAKARA 1-141)

ZEYNEP ESKİ

Tercüme-i Tafsîr-i Hâzin, which is the Turkish translation of Hâzin el-Bağdâdî's interpretation of the Qur'an called *Lübâbü't-Te'vil fî Me'âni't-Tenzil*, XIX. It is a work written at the beginning of the century. The author of the work is a Naqshbandi sheikh named Ebu't-Tevfik es-Sayyid Sheikh İbrahim Sırrî. As it is known, XV. century, *Lübâbü't-Te'vil fî Me'âni't-Tenzil* was translated by Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî into Turkish under the name of Tefsîrî'l-Lübâb. *Tercüme-i Tafsîr-i Hâzin* was supposed to be a copy of Tefsîrî'l-Lübâb, and was mistakenly recorded on the manuscript catalog of the Süleymaniye Library as the name of Musa b. Hacı Hüseyin al-İznîkî. However, *Tercüme-i Tafsîr-i Hâzin* is the only copy, and the fact that Sheikh İbrahim's name is clearly mentioned as the translator on page 1a of the work and the translator's statement on page 2a that the translator translated this work from his own language shows that the work belongs to Sheikh İbrahim. İsmail Taş, who has a doctoral study on *Tafsîrî'l-Lübâb*, determined that *Tercüme-i Hâzin* is not one of the copies of this work during the determination of the copies of *Tafsîrî'l-Lübâb*. In our study, *Tercüme-i Hâzin* was examined and this determination made by Taş in her doctoral study was clarified by proving it. In addition, the leaves 1a-61b between first of volume's *Tercüme-i Tafsîr-i Hâzin* was transcribed. The Arabic parts in the work have been translated, the cited sources have been identified and shown in the footnotes. By making comparisons with the source text, it has been tried to reveal what kind of translation this work is and what it contains.

Key Words: Literature, Qur'an Translations, Tercüme-i Tafîsîr-i Hâzin, Ebu't-Tevfik es-Sayyid Sheikh İbrahim Sırrî, Hâzin al-Bagdâdî, Musa bin Hacı Hüseyin el-İznîkî.

ÖNSÖZ

Hâzin el-Bağdâdî'nin *Lübâbü't-Te'vil fî Me'âni't-Tenzil* isimli tefsiri ilk olarak XV. yüzyılda Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî tarafından *Tefsîri'l-Lübâb* adıyla Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışmamızın konusunu teşkil eden *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* ise yine *Lübâbü't-Te'vil fî Me'âni't-Tenzil* isimli tefsirin Türkçeye tercümesi olup XIX. yüzyılın başlarında meydana getirilmiş bir eserdir. *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* incelendiğinde eserin müellifinin Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî olduğu görülmektedir. Ancak *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî'nin *Tefsîri'l-Lübâb* eserinin bir nüshası zannedilerek Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar bölümünde 3163 numarada İznîkî adına kaydedilmiştir. Bu eserin Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî'ye ait olmadığı, eserin müellifinin Şeyh İbrahim olduğu ve araştırılmaya muhtaç olduğu ilk olarak İsmail Taş'ın doktora çalışmasında belirtilmektedir. Çalışmamızın bölüm başlıklarıyla alt başlıkları ve bu başlıkların muhtevaları eserin müellifinin Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî olduğu düşünülerek hazırlanmıştır. *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in, Hâzin-i Bağdâdî'nin tefsirinden yapılan derslerde anlatılanların kaleme alınması ile oluşturulmuş olduğu düşünülmektedir. *Hâzin Tefsiri* ile yapılan karşılaştırmalar neticesinde müellifin usul olarak *Hâzin Tefsiri*'ni aynen takip ettiği görülmektedir.

Bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, tercümesi yapılan eserin müellifi olan Hâzin el-Bağdâdî'nin hayatı ve eserlerinden kısaca bahsedilmektedir. *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in sağlıklı bir biçimde ele alınabilmesi için *Lübâbü't-Te'vil fî Me'âni't-Tenzil* üzerinde genel bir değerlendirilmede bulunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Hâzin el-Bağdâdî'nin eserini meydana getirirken kullandığı metodoloji incelenmiş, eserinde kullandığı kaynaklar belirtilmiş ayrıca eserin çalışmamızın ilgili kısmını kapsayan bölümlerinde ele alınan konuların üslubuna dair örnekler incelemeye sunulmuştur.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* eserinin müellifi olduğu düşünülen Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî hakkında bilgi

verilmeye gayret edilmiş, *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* incelemeye tabi tutulmuştur. Doğum tarihi XVIII. yüzyılın ikinci yarısı olduğu düşünülen ve ölüm tarihi 1835/6 olarak tespit edilen Şeyh İbrahim'in Nakşibendi tarikatına mensup olduğu eserin muhtelif kısımlarında belirtilmektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde müellifin hayatı ve eserleri hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî'nin imzasını taşıyan bir evrak tespit edilmiştir. Sözü geçen bu belge, Şeyh İbrahim'in eserinde yardımcıları münasebetiyle zikretmiş olduğu Yusuf Ziya Paşa'dan Sâ mânîzâde Dergâhı'nın imar ve ihyasının ricası ile dergahta bulunan şeyhlere atıye ihsan edilmesine dairdir.

Yine bu bölümde *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in İznîkî'ye atfedilmesi konusu ele alınmıştır. Yazma eserin içindeki bilgilerin değerlendirilmesi neticesinde eserin müellifinin kim olduğu hususundaki karışıklık giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim'den önce Musa bin Hacı Hüseyin el-İznîkî tarafından XV. yüzyılda yapılan *Tercüme-i Tefsîr-i'l-Lübâb* eserinden bahsedilerek bu konuda İsmail Taş tarafından yapılmış doktora çalışmasına değinilmiş ve Taş'ın bu konudaki görüşleri aktarılmıştır. Daha sonra bu çalışmanın konusu olan *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in yazılış tarihi, yazılış sebebi, tercüme usulü, dili ve üslubu, muhtevası, kaynakları gibi hususlar ele alınarak eser incelemeye tabi tutulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde üzerinde çalışılan eserin nüsha özellikleri aktarılmaya çalışılmıştır. Daha sonra metin transkripsiyonunda izlenen yöntemler aktarılmıştır. Son olarak Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar bölümünde 3163 numarada kayıtlı olan *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in birinci cildinin 1a-61b varakları arasının transkripsiyonu yapılmıştır. Metinde tefsiri yapılan âyetler dışında kalan âyetlerin sure/âyet numaraları ve mealleri dipnotlarda gösterilmiştir. Ayrıca metinde bulunan hadislerin kaynakları ulaşılabildiği ölçüde dipnotlarda gösterilmeye gayret edilmiştir.

Eserin keşfedilmesine öncülük edip çalışma sürecimizde bilgi ve tecrübelerini esirgemeyerek yanımızda olan Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve

Edebiyatı Bölümü Dr. Öğr. Üyesi İsmail TAŞ'a, metnin tespitinin her anında emeği bulunan İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Edebiyatı Bölümü Arş. Gör. Kübra CEYLAN'a, bu çalışmanın yürütülmesinde yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Reyhan ÇORAK'a, her zaman desteğini hissettiğim eşim Ahmet ESKİ'ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul, 2021

Zeynep ESKİ

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
TABLO LİSTESİ.....	xi
RESİMLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂZİN el-BAĞDÂDÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TEFSÎRÜ'L-HÂZİN'İN ÖZELLİKLERİ

1.1. Hayatı.....	12
1.2. Eserleri.....	12
1.3. Tefsîrü'l-Hâzin'in Özellikleri	14

İKİNCİ BÖLÜM

HÂZİN TEFSİRİ'NİN EBU'T-TEVFİK EŞ-ŞEYH İBRÂHİM TARAFINDAN YAPILAN TERCÜMESİ

2.1. Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim.....	22
2.1.1. Hayatı.....	22
2.2. Hâzin Tefsiri'nin Tercümeleri	28
2.2.1 Hâzin Tefsiri'nin İznikî Tercümesi.....	29
2.2.2 Hâzin Tefsiri'nin Şeyh İbrâhim Tercümesi.....	30
2.3. Eserin Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim'e Aitliği.....	34
2.4. Eserin Yazılış Tarihi	38
2.5. Eserin Yazılış Sebebi	39

2.6. Eserin Tercüme Usûlü	40
2.7. Eserin Dili ve Üslûbu	50
2.8. Eserin Kaynakları	54
2.9. Eserin Muhtevası.....	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESER METNİ

3.1. Eserin Nüsha Özellikleri	59
3.2. Metin Transkripsiyonu Gerçekleştirilirken Tâkip Edilen Esaslar.....	62
3.3. Metin Transkripsiyon Alfabesi	63
3.4. Hâzin Tefsiri'nin Şeyh İbrâhim Tarafından Yapılan Tercümesinin Transkripsiyonlu Metni.....	64
SONUÇ.....	317
KAYNAKÇA.....	319

TABLO LİSTESİ

Tablo 2.7.....	52

RESİMLER LİSTESİ

Resim - Arşiv Belgesi 2.1.1.....	25
Resim - Yazma Eser 2.2.2.....	33
Resim - Yazma Eser 2.3.....	37
Resim - Yazma Eser 2.4 - (1).....	38
Resim - Yazma Eser 2.4 - (2).....	39

KISALTMALAR LİSTESİ

A.}DVN.	: Divan Kalemi Evrakı
a.g.e.	: Adı geçen eser
bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
C.	: Cilt
C..EV..	: Cevdet. Evkaf
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
nr.	: Numara
nşr.	: Neşir
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	: Tahkik
trh.	: Tarih
TS.MA.e	: Topkapı Sarayı. Müzesi Arşivi Evrakı
y.y.y.	: Yayın yeri yok
yay.haz.	: Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Türk boyları çeşitli zaman dilimlerinde Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm ve Hristiyanlık gibi çeşitli dinlere mensup bulunmuşlardır. Yapılan çalışmalarda ise kabul ettikleri dinlerin mukaddes kitaplarını Türkçeye tercüme ettiklerine dair pek çok numuneye ulaşılmıştır.¹ Türklerin ilk tercüme faaliyetlerine sayısı çok az olmakla beraber VI. yüzyılda Göktürkler'den itibaren rastlanmaktadır. İlk Türkçe yazılı eser olduğu tahmin edilen ve metni bugüne ulaşmayan *Nirvânsûtra*'nın Türkçeye tercüme edildiği Çin kaynaklarında belirtilmektedir. Göktürkler'in Hristiyanlığı öğrenmek için *Kitab-ı Mukaddes*'i Yunanca'dan tercüme ettikleri kaydedilmektedir. Aynı şekilde birçok Türk boyunun benimsedikleri Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık gibi dinlerin öğretilerini öğrenebilmek amacıyla bu dinlerin kutsal kitaplarını kendi dillerine aktardıkları da bilinmektedir.² Yukarda zikredilen dinlere ait metinler tercüme edilirken kullanılan Türkçe eski dini terimlerin, daha sonra İslami eserler Türkçeye çevrilirken de kullanıldığı görülmektedir.³ Muhtelif dinlerin kutsal metinlerini Türkçeye tercüme etme faaliyetlerinin Türk dilinin kavramlarının oluşması bakımından önemli bir role sahip olduğu açıktır.

Türkler IX. yüzyılda İslamiyet'le tanıştıktan sonra yeni girdikleri İslam dininin kutsal metninin muhtevasını anlamak ve yaşayış biçimlerini ona göre düzenlemek üzere tercüme faaliyetlerine girişmişlerdir. İslam'ın Türkler arasında hızlıca yayılması ve özellikle Karahanlı Devleti'nin resmi dini olması başta Kur'ân tercümeleri olmak üzere birçok dinî içerikli eserin de Türkçeye aktarılmasını sağlamıştır. Bu dönemde ilk olarak Kur'ân'ın kısa sûre tefsirlerinin tercüme edildiği düşünülse de bugün buna dair elimize geçen bir kanıt bulunmamaktadır.⁴ Mevcut

¹ Abdulkadir İnan, **Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme**, Türk Tarih

² Abid Nazar Mahdum, "Ravzatü's-Şühedâ ile Hadîkatü's-Sü'edâ Mukayyesinin Işığında Eski Türk Edebiyatında Tercüme Anlayışı", İstanbul Üniversitesi SBE, EskiTürk Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001, s. 26, 27. Ayrıca bkz.: Semih Tezcan, **En Eski Türk Dili ve Yazını**, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, TTK. yayınları, Ankara 1978, s. 305, 306.

³ İnan, **a.g.e.**, s.7.

⁴ İsmail Taş, "15. Yüzyıla Ait "Enfesü'l-Cevâhir" Adlı Yazma Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)", İstanbul Üniversitesi SBE, Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2008, s. 5. Ayrıca bkz.: Murat Küçük, "Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)", Ankara Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), Ankara, 2001, s.11.

inanç sisteminin toplumda yerleşmesi amacıyla yapılan tercüme faaliyetlerinin yanı sıra şiir, ilahi gibi türlerin toplumu irşat etmek amacıyla kullanılması neticesinde Anadolu'da tasavvuf edebiyatı gelişirken Türk dilinin de zenginleştiği kaydedilmektedir.⁵

Arap dilinin bütün özellikleri ile en güzel kullanımının sergilenmiş olduğu aziz kitabın yeryüzünde mevcut bulunan çoğu dile tercüme edildiği bilinmektedir. Bu tercümelerin besmele'nin ve kısa sûrelerin tercümesi olarak asr-ı saadetden itibaren başlayarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Kur'an'ın bütünün tercümesi ise Emir Mansur bin Nuh (m. 961-976) zamanında *Taberî Tefsiri*'nin Farsça'ya tercüme edilmesiyle yapılmıştır. Bu tercüme içlerinde Türkler'inde bulunduğu Horasanlı ve Mâverâünnehirli bilginlerden oluşan bir heyet tarafından yapılmıştır. Genel kanaate göre Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye ilk tercümesi, ilk Farsça tercüme işinde bulunan heyetin içindeki Türk alimler tarafından yapılmıştır. Bu tercüme, Farsça kelime kelime yapılan çeviriye dayanır ve günümüze ulaşmamıştır. Fakat bu ilk tercümeden istinsah edilen nüshalar elimizde mevcuttur. Şirazlı Muhammed b. el-Hac Devletşah'ın 1333'lü yıllarda istinsah ettiği Oğuz Türkçesi ile yazılmış nüsha en eski nüsha olarak kabul edilmiştir. Kur'an'ın Doğu Türkçesine yapılan tercümelerinin⁶ bu nüshadan istinsah edildiği düşünülmektedir.⁷ Zeki Velidi Togan, M. Fuad Köprülü, Abdülkadir İnan gibi araştırmacılar bunlardan başka nüshalar tespit etmişlerse de bu nüshaların müstensihleri bilinmemektedir.⁸

Eski Anadolu Türkçesine yapılan tercümelerle oluşturulan Türkçe eser birikiminin dil özelliğine bakıldığında kullanılan dilin sade olduğu görülür. Kimi örneklerde yabancı kelime tamlamaları veya gramer özelliklerine rastlansa da o

⁵ Ali Öztürk, Hızır Bin Gölbeği Adına Yazılmış Bir Mülk Sûresi Tefsiri, Ankara Üniversitesi SBE, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 1996., s.4.

⁶ Kur'an'ın doğu Türkçesine tercümeleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kur'an Tercümeleri Üzerine-I", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, İstanbul, 2010, C. XXXIX, s.118-123.; İsmail Taş, "15. Yüzyıla Ait "Enfesü'l-Cevâhir" Adlı Yazma Üzerine Dil İncelemesi, s.7-28.

⁷ Taş, a.g.e., s.6,7,8. Ayrıca bkz.: Zeki Velidi Togan, " **Londra ve Tehran'daki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair**", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, III, 1959-1960, İstanbul, s. 135, 138. , Ahmet Topaloğlu, **XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s.2.

⁸ Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2012, S.1, s. 168.

dönem müelliflerinin olabildiğince Türkçe yazmaya itina gösterdikleri kaydedilmektedir. Yeni oluşan edebî dili okuyan ve yazanlar için Türkçeye verilen önem bir gereklilik olarak gözükmektedir. Metinlerde bulunan Arapça tabirlerin çoğu halkın kolaylıkla anlayabileceği dini ifadelerdir. Tercümeler yapılırken halkın anlayabilmesi için kelimelerin anlamlarının Türkçe karşılıklarının titizlikle bulunmaya çalışılmıştır.⁹ Türkçe karşılığı olmayan Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmak zorunda kaldıklarında ise o kelimenin Türkçedeki anlamlarını açıklayarak verme çabası Türkçenin kelime varlığı ve ifade gücünün gelişimine katkısı bakımından son derece önemlidir.¹⁰ Kur'ân tercüme ve tefsirleri, Türkçenin söz varlığı için geliştirici etkiye sahip olması kadar Türkçenin tarihten bu yana geçirdiği evrelerin gözlemlenebilmesi ve doğru tespit edilebilmesi açısından paha biçilmez göstergelerdir. Kaynak dil olan Arapça ve Farsça kadar hedef dili de çok iyi bilen mütercimler tarafından yapılan bu tercüme ve tefsirlerde dini kavramların dışında genellikle Türkçe kelimeler tercih edilmiştir.¹¹

Selçuklularda yazışma dilinin Arapça, edebiyat dilinin de Farsça olduğu bilinmektedir. Devlet adamlarının teveccühünün bu iki dilden yana olması, özellikle Farsça etrafında kuvvetli bir edebiyatın oluşmasına zemin hazırlarken müelliflerin eserlerini bu iki dilde kaleme almalarında da büyük etkiye sahip olmuştur. Türkçenin bu iki dilin gerisinde kalması ona değer verilmemesinden ziyade diğer dillerle oluşan ilmî geleneğin sürdürülüyor olmasındandır.¹² Ayrıca İslamiyet'le ilk olarak Araplar'ın ve Fârisîler'in tanıştığı düşünüldüğünde öteden beri gelen ilmî faaliyetlerin aynı seyirle devam etmesi olağandır. Anadolu Selçuklu devletinin Anadolu'da hakimiyetini yitirmesi burada bulunan Türk beyliklerinin kendi özerk idarelerini oluşturmaya imkân sağlamıştır. Kendi hakimiyet alanlarını oluşturmak isteyen beylikler, aşına olmadıkları Farsça ve Arapça yerine aşına oldukları Türk dili ve kültürünü benimseme ve geliştirme yönünde girişimlerde bulunmuşlardır. Beylikler

⁹ Mustafa İsen, "Türkçe'nin Yazı Dili Oluşumunda Çevirinin Rolü", Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma, (editör: Bahaeddin Yediyıldız), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 142, 143.

¹⁰ Muhammet Yelten, "Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri Ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi", **İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri 9, 2000**, İstanbul, 2014, s. 253.

¹¹ Taş, **a.g.e.**, s. 6.

¹² Taş, **a.g.e.**, s. 31.

dönemi milli şuurun gelişmesi bakımından da değerlendirilebilir.¹³ Öte yandan doğudan gelen Türk akınları Anadolu'da Türk nüfusunu artırmıştır. Bu durum Türk beyliklerinde siyasi olduğu kadar sosyal yapılarını inşa etme gerekliliğini de doğurmuştur. Nitekim Moğol istilasından kaçan eğitimli kitlenin Anadolu'da toplanması bu toprakların ilmi zenginliğinin oluşmasına katkısı bakımından son derece önemlidir.¹⁴ Nitelikli insan göçü faktörünün de yardımıyla çoğalmakta olan Türk tebaanın eğitilmesi ve yetiştirilmesi amacıyla gerekli olan materyallerin ve ortamın oluşturulması için bilinçli bir hareket başlatılmıştır. Bu dönem kültürel faaliyetlerde önceliğin, dinî içerikli eserlerin tercümesine verilmesi, Müslüman halkın rağbetinin ve ihtiyacının göz önünde bulundurulmasının doğal bir sonucudur.

Anadolu Beylikleri dönemi, Türkçe telif ve tercüme eserlerinin teşvik edilmesi ve buna bağlı olarak Türkçenin gelişip tekâmüle ermesinde büyük öneme sahiptir. Bilhassa Germiyanogulları ile Aydınogulları döneminde edebiyat, tıp ve din ilimleri gibi alanlarda tercüme faaliyetleri sürdürülmüştür. Germiyanoglu Beyleri'nin ilim ve sanat ehlini desteklemeleri neticesinde Şeyhoğlu Mustafa, Şeyhî Sinan, Ahmedî ve Ahmed-i Dâ'î gibi verdikleri eserlerle Türk dilinin gelişimine katkı sağlayan şairler yetişmişlerdir. I. Murad ve Yıldırım Bâyezîd devirlerinde saray etrafına taşınan ve gelişmeye başlayan tercüme faaliyetlerinin II. Murad zamanında arttığı gözlenir. Tefsir, hadis, kelam gibi dinî ilimler alanında yapılan tercüme faaliyetlerine tarih, biyoloji, astronomi gibi pozitif ilimler de dahil edilmeye başlanmıştır. II. Murad bu tercümelerin niteliğine de önem göstererek, çevirilerde anlaşılabilir bir Türkçe kullanılmasını istemiştir.¹⁵

Eski Anadolu Türkçesine ait örneklerle ilk olarak Anadolu Selçuklular'ından itibaren rastlanmaya başlansa da bu dönemde Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe tercümelerine rastlanmamaktadır. Anadolu sahası Türkçe Kur'ân tercümelerinin beylikler dönemi ile başladığı tespit edilmiştir. Beyliklerin ilk dönemlerine ait bu

¹³ Mustafa Özkan, **Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kur'an Tercümeleri Üzerine-I**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 2010, C. XXXIX, s.127.

¹⁴ Nihad Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı tarihi-I**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s.299.

¹⁵ Kemal Yavuz, " XIII. XVI. Asır Dil Yادigarlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri Ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul, 1983, S. 27, s.11, 12, 15., Yazar, **a.g.e.**, s. 128, 135.

tercümeler kısa sûre tercüme ve tefsirlerinden oluşmaktadır. Kur'ân-ı Keîm'in tamamını ihtiva eden tefsir ve tercümeler ise Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonraki devirlerde yani XIV. yüzyılın sonlarına doğru yazılmışlardır.¹⁶ Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerîm tefsirleri büyük hacme sahip eserlerdir. İlk dönemlerde bu tefsirleri Anadolu Türkçesine aktarmak isteyen mütercim müfessirlerin bu işe güç yetirememesi korkusu duymaları ayrıca yaşlarının ilerlemiş olması sebebiyle de en azından bir sûrenin tefsirini yaparak Allah'ın rahmetine mazhar olmayı ummuş olmaları o dönem yapılan tefsir tercümelerinin, kısa sûre tercümelerinden ibaret kalmasını açıklamaktadır. Kur'ân müfessirleri eserlerinde eseri niçin kaleme aldıklarını anlatmışlardır. Bu eserlerin kaleme alınışında Hz. Peygamberin sûrelerin faziletlerini ve önemini bildiren hadislerinin büyük etkisi olmuştur. Bu hadisler, Yasin Sûresi'nin Kur'ân'ın kalbi sayılması, İhlas Sûresi'nin Kur'ân'ın üçte birine denk olması, Fâtiha Sûresi'nin saymakla bitmeyecek özelliklerinin yanı sıra namazın Fatıhasız olamayacağına dair hususları ihtiva etmektedir. Mütercim müfessirler, Kur'ân'a ve topluma yaptıkları bu hizmetle Allah'ın rahmetine nail olmayı ummuşlardır.¹⁷ Abdulkadir İnan'a göre kısa sûre tefsirleri şehzadelere Arapça öğretmek için yazılırken satır altı Kur'ân tercümeleri medrese öğrencilerine tefsir ilmini öğretmek için üretilmişlerdir.¹⁸ Kısa sûre tefsirlerinin kütüphanelerimizde birçok nüshasının bulunduğu tespit edilmiştir.¹⁹ Nüsha adedindeki bu fazlalık Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait bu tefsir tercümelerinin halk tarafından da çokça okunmuş olduklarını göstermektedir.²⁰ Kısa sûre tefsirlerinde müellif bilgisinin mevcut bulunmaması ve aynı sûre tefsirlerinin muhtelif zamanlarda farklı beylere sunulmuş olması bu tefsirlerin başka başka müfessirler tarafından yazılmış olduğunun zannedilmesine sebep olmuştur. Ali Öztürk'ün tespitinine göre bu kısa sûre

¹⁶ Abdulkadir İnan, "**Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme**", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1961, s. 14,15.

¹⁷ Ziya Demir, "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri", Marmara Üniversitesi SBE, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1987, s. 10, 11.

¹⁸ Abdulkadir İnan, "Kur'an'ın Eski Türkçe Ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten** , 8 , s. 90.

¹⁹ Abdulkadir İnan, "**Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme**", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1961, s. 17.

²⁰ Mustafa Özkan, **Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar**, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul, 2010, s. 531.

tefsirlerinin hepsinin müfessiri aynı kişidir.²¹ Daha sonraki tefsir çalışmalarına örnek teşkil edecek olan bu tefsirlerin hepsinin müellifi Muslihuddin Mustafa b. Muhammed'dir.²² Bursalı Mehmed Tahir Mustafa b. Muhammed'i *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde başka bir müellif olan Mustafa bin Muhammed Ankaravî olarak tanıtmaktadır.²³ Bir kısım araştırmacılarda bu ismin aynı kişiye ait olduğunu söylemektedirler. Ancak Öztürk Muslihuddin Mustafa b. Muhammed ile Mustafa bin Muhammed Ankaravî'nin farklı müellifler olduğunu ve beylikler dönemi kısa süre tefsirlerinin Muslihuddin Mustafa b. Muhammed'e ait olduğunu belirtmektedir. Ankaravî nisbesine sahip müellifin ise Muslihuddin Mustafa b. Muhammed'den daha sonraki dönemde yaşamış bir şahıs olduğunu çalışmalarında dile getirmektedir.²⁴

İlk dönemlerden itibaren Tefsirli tercüme ve satır altı tercüme metotlarının, Kur'an-ı Kerîm'in Anadolu Türkçesine aktarılmasında birincil metod olarak kullanıldığı görülmektedir. Tefsirli tercümelerde ayetlerin anlamları bir bütün olarak verilerek ayet tercüme edilmektedir. Bu kısım tercümelerde Arapça kelimelerin Türkçe anlamları kelimelerin altlarına yazılmaz. Satır altı tercümeler ise Arapça her bir kelimenin anlamının kelimenin altına veya üstüne Türkçe olarak yazılması esasına dayanarak oluşturulan tercümelerdir. Satır altı tercümeler, kelimelerin dönemlere göre anlamlarında meydana gelen değişimlerin görülebilmesi açısından önemli kaynaklardır. Ayrıca sözlük çalışmaları için de kıymetli veriler içermektedirler.²⁵ Eski dönemlere ait bu eserler, hangi tercüme metodu kullanıldığına bakılmaksızın sosyal, kültürel, bilimsel vb. açılardan köklerimizden uzandığı bu yüzyılları doğru tespit edebilmemiz açısından son derece önemli numuneler barındırmaktadırlar.

Kur'an'ı Kerîm'in Anadolu Türkçesine aktarılmaya başlanmasının Beylikler dönemi ile başladığı belirtilmişti. Bu ilk tercümelerin Satır altı tercüme metodundan

²¹ Öztürk, **a.g.e.**, s. 11-12.

²² Ali Öztürk, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Alimi Muslihuddin Mustafa Bin Muhammed Ve Eserleri", **Tarihi Kültürel Ekonomik Yönleri İle Eğirdir, 1.Eğirdir Sempozyumu 31 Ağustos-1Eylül 2001**, Eğirdir-Isparta, s. 729-740.

²³ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı müellifleri**, Hazırlayan: Yekta Saraç, Ankara, 2016, C. I, s. 435.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz.: Ali Öztürk, Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk alimi Muslihuddin Mustafa Bin Muhammed Ve Eserleri, **Tarihi Kültürel Ekonomik Yönleri İle Eğirdir**, 1.Eğirdir Sempozyumu 31 Ağustos-1Eylül 2001, Eğirdir-Isparta, s. 731-732.; Ali Öztürk, Hızır Bin Gölbeği Adına Yazılmış Bir Mülk Sûresi Tefsiri, s.30-38.

²⁵ Taş, **a.g.e.**, s. 29, 30., Ayrıca bkz.: Ahmet Topaloğlu, **XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 17.

ziyade tefsirli tercüme dediğimiz metodla yapılmış olduğu ve ekseri Kur'an Kerîm'deki kısa sûreleri kapsadığı bilinmektedir. Eski Anadolu Türkçesi sahasında yapılan Kur'ân-ı Kerîm tercümeleri gerek tefsirli gerek satır altı tercümeler olsun XIV. yüzyıl sonlarına doğru yani Osmanlılar döneminde Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ihtiva eder nitelikte karşımıza çıkmaktadır. Satır altı: Kelime kelime tercümeler, tefsirli tercümeler ve tefsirler bu dönem tercüme eserlerini karşılamaktadır.²⁶ Eski Anadolu Türkçesi sahasında tercümeler arasında en eski sayılabilecek nüsha üzerinde Murat Küçük'ün doktora çalışması bulunmaktadır.²⁷

Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu beyliklerinin kültürel faaliyetleri desteklemeleriyle gelişme imkanı bulmuştur. Anadolu beylerinin Arapça ve Farsça bilmemeleri Türkçe yazımının en büyük nedeni olmuştur. Dönemin ilim adamları, beylerin bu yöndeki teşvikleri ve istekleriyle Türkçe tercüme faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. Yapılan eserlerin, çoğu zaman beylere sunulduğu görülmektedir. Halka dinlerini öğretebilmek ve kutsal metinlerini anlayabilmelerini sağlamak amacıyla Türkçe dini eser alanında bulunan büyük boşluğun doldurulmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Bu nedenle Eski Anadolu Türkçesine ait ilk Kur'ân tercümeleri Beylikler döneminde kısa sûre tefsirleri ile başlamaktadır.

Denizli'de baş kadılık yaptığı bilinen Mustafa b. Muhammed'in tefsirlerini takdim ettiği beyler ve tefsirleri şöyledir:

a) Süleyman Bey (ö.759/1358): Tebâreke tefsîri (H.730/ M.1333) en eski olduğu tahmin edilen kısa sûre tefsîridir.

b) Hızır bin Gölbeği (ö. 776/1375'den önce): Tebâreke Sûresi tefsîri, Yâsîn Sûresi tefsîri.

c) Murad Bey (ö.791/1389): Tebâreke Sûresi tefsîri.

d) İshak bin Murad Aslan Bey (ö. 763/1362): Tebâreke Sûresi tefsîri, İhlâs Sûresi tefsîri.

²⁶ Tas, a.g.e., s. 77. Ayrıca bkz.: Ahmet Topaloğlu, Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevâhirü'l-Asdâf, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 27, İstanbul Aralık 1983, s.61.

²⁷ Taş, a.g.e., s. 77, Ayrıca bkz.: Murat Küçük, "Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)", Ankara Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), Ankara, 2001, s.18.

e) İnançoğlu Murad Aslan Bey (ö. 787/1389): Fâtiha Sûresi tefsîri, Yâsîn Sûresi tefsîri.²⁸

Hatipoğlu Muhammed (ö. 838/1435'den sonra), Mustafa b. Muhammed'in mensur olarak yazdığı tefsirini 1414 yılında nazma aktarmıştır. Hatipoğlu, *Letâif-nâme* ismini verdiği eserinde Mustafa bin Muhammed'e dair önemli bilgiler vermektedir.²⁹ Hatipoğlu 3901 beyitten oluşan bu eseri aynen tercüme etmiş yalnız baş kısmına sebep-i tercüme, telif, münacat, nat ve dört halifeye övgü ihtiva eden bir bölüm eklemiştir. Başka bir kısa sûre tefsiri olan Amme cüzünün de Üveys b. Hoca Osman b. Emir İlyâs b. Evliyâ tarafından kaleme alındığı ve bu cüzün içinde de Yasin sûresi tefsîri ve bazı hikayelerin olduğu bilinmektedir. Sûre tefsirlerinden bir diğeri ise Ahmed-i Dâî (ö. 824/1421'den sonra) tarafından yapılan ve Âyetü'l-kürsî'nin tefsîri olan *Vesîletü'l-mülûk fî ehli's-sülûk* isimli eseridir. Ahmed-i Dâî eserine evliya menkıbeleri, peygamber kıssaları, hadisler ve Arapça-Farsça beyitler de eklemek suretiyle eserini özgün bir hale getirmiştir.³⁰ Ayrıca eserin içinde bir de *Şerh-i Esmâü'l-hüsnâ* bulunmaktadır.³¹

Daha önce de değinildiği gibi batı Türkçesi sahasına ait satır arası bütüncül Kur'ân tercümeleri Osmanlı dönemi ile başlamaktadır. Bilinen en eski satır arası Kur'ân tercümesinin 1401 yılında yani Osmanlı'nın kuruluşundan bir asır sonra Hasan Bin Alî el-Bestâmî tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. 652 varaktan oluşan eserin her sayfasında 7 satır bulunmaktadır. Türkçe metin, Arapça Kur'ân metninin altına kelime kelime veya kelime grupları halinde verilmek suretiyle oluşturulmuştur.³² Bundan başka Molla Fenârî olarak da bilinen Muhammed b. Hamza'nın satır arası Kur'ân tercümesi ile birisi Manisa İl Halk Kütüphanesinde 931 numara ile kayıtlı ve diğeri istinsah tarihi 1497 olan Sivas Kongre ve Etnografya Müzesi E.Y. 84/176 numara ile kayıtlı müellifleri belli olmayan tercüme eserlerin olduğu da bilinmektedir. XV. yüzyıl başlarında yazılmış müellifi belli olmayan bir eser olan *Cevâhirü'l-Asdaf*, tefsirli tercüme ile satır arası tercüme arasında bir

²⁸ Öztürk, **a.g.e.**, s.732-739.

²⁹ Öztürk, **ag.e.**, s.732.

³⁰ Özkan, **a.g.e.**, s. 544, 549, 550.

³¹ Günay Kut, "Ahmed-i Dâî", **DİA**, İstanbul, 1989, C. II, s. 57.

³² Murat Küçük, Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait (M.1401) Satır Arası İlk Kur'an Tercümesinde İmlâ ve Ses Bilgisi, **Türkoloji Dergisi**, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayınları:4, Ankara, 2003, C. XVI, S. 1 s. 45

eserdir. Satır arası tercümelere göre geniş; tefsirli tercümelere nazaran ise kısadır. Eserde bir kısım ayetlerin uzunca açıklandığı görülürken bir kısım ayetlere ise kelime kelime mana verildiği görülmektedir.³³ Eserin sonuna doğru tefsirlerin çoğaldığı görülmektedir. Tebbet Sûresi 24 kelime iken tefsirli tercümesi 95 kelimeyi bulmaktadır. Bu da müellif müfessirin tefsirli tercümede, tefsirini satır arası tercüme usulüne göre yapmasına imkan vermemektedir.³⁴ Ahmet Topaloğlu'nun tespit ettiği nüshalar haricinde İsmail Taş da aynı esere ait nüshaları tespit ettiğini çalışmasında ifade etmektedir.³⁵

Anadolu sahası tefsirli tercümelemler *Tefsir-i Ebu'l-Leys* ile *Tefsir-i Lübab* olarak genelde iki tefsir üzerinden üretilmişlerdir. "*Tefsir-i Ebu'l-Leys*" Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983), *Tefsir-i Lübab* ise Hazin-i Bağdadî'nin (ö. 741/1341) tefsirleridir. *Tefsir-i Ebu'l-Leys* aynı zamanda *Enfesü'l-Cevâhir* ismiyle de bilinir. Bu eserin Türkçeye yapılan tercümleri Ahmed-i Dâ'î, İbn Arabşah (ö.854/1450) ve Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî'ye (ö. 838/1434-35) atfedilmiştir. İsmail Taş'ın bu eserin tercümesinin hangi müellife ait olduğunu da tartışan bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Taş, çalışmasında öncelikli olarak "*Tefsir-i Ebu'l-Leys*" tercümesinin isminin *Enfesü'l-Cevâhir* olarak belirlendiğini ve eserin asıl sahibinin İznikî olduğunu ifade etmektedir. Bu eser içerisinde kullanılmış olan "dâ'î" ve "faķir dâ'î" kelimelerinin Ahmed-i Dâ'î'yi işaret ettiği düşüncesi birçok araştırmacıya eserin bu kişiye ait olduğunu düşündürmüştür. Taş ise İznikî'nin diğer eserlerini de incelemeye tabi tutarak bu ifadelerin İznikî'nin eserlerinde çokça kullanılmış olduğunu ispatlamıştır. Taş'ın tespitlerine göre İznikî'nin "faķir" kelimesi mütevâzî bir anlayışın göstergesi olarak "dâ'î" kelimesi ise duacı anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Taş, "dâ'î" kelimesinin bir mahlas olarak kullanılmadığının da altını çizmek istemiş ve eserin Ahmed-i Dâ'î'ye ait olmayacağını tespit etmiştir. Taş, İbn Arabşah'a atfedilen nüshalar incelediğinde bu nüshalardan bazılarının daha sonra Ahmed-i Dâ'î adına kaydedildiğini tespit ettiğini ayrıca incelemelerinin neticesinde eserin İznikî'ye ait olduğunu Arabşah'ın bu eseri yalnızca kısalttığını tespit etmiştir.

Taş, İznikî'nin, Hazîn-i Bağdadî'nin *Tefsirü'l-Lübāb* eserini Türkçeye tercüme

³³ Taş, **a.g.e.**, s. 78,79, 80, 84.

³⁴ İnan, **a.g.e.**, s. 84.

³⁵ Taş, **a.g.e.**, s. 81, 84.

ettiğini, bu eserin şimdiye kadar Ebu'l-Leys'in tefsir tercümesinin birinci cildi olarak düşünüldüğünün de yanlış olduğunu tespit ederek Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî'nin iki tefsiri de tercüme ettiğini ortaya koymuştur.³⁶ Taş, Hâzin-i Bağdâdî'nin *Lübâbü't-te'vil* isimli eserini Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrahim Sırrî (ö. 1250/1835) adında bir zatın da tercüme ettiğini tespit etmiştir. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Yazma Bağışlar 3163 ve 3164 numaralar ile İznikî üzerine kayıtlı olan eser 1801 yılında yazılmıştır.³⁷ Çalışmamızın konusunu da bu eser teşkil etmekte olup eserle ilgili kapsamlı bilgi diğer bölümlerde verilecektir.

XVI. yüzyıl tercümelerinde müellifi belli olmayan ancak İsfendiyar b. Bayezid namına yazıldığı bilinen *Aynu'l-Hayât fî Tefsîri Kelâmi Hâliki'l-Beriyât bi-İrâdi Ahsemi'l-İtirazât* isimli Zemahşeri (ö. 538/1144) tercümesinden faydalanılarak yazılan bir tefsir görülmektedir. Ayrıca Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-tenzîl*'inin 1629-30 yıllarında Bigalı Abdülkadir b. Osman Kadrî (ö. 1065/1654) Efendi tarafından *Tefsîru'l-Kur'ân ve Tenvîru'l-İrfân* adıyla tercüme edilip IV. Murad'a sunulduğu kaydedilmektedir.³⁸

Hüseyin el-Vaiz el-Kâşifî'nin (ö. 910/1504-1505) *el-Mevâhibü'l-Aliyye* isimli Farsça tefsiri, XVI. yüzyılda iki, XVII. yüzyılda bir, XIX yüzyılda iki kez olmak üzere Türkçeye tercüme edilmiştir.³⁹ Ali b. Veli b. Hamza (ö. 952/1545), Kâşifî'nin tefsirini 1546 yılında iki cilt halinde Türkçeye tercüme ederken tercümesinde nuzül sebepleri ile kıraat farklılıklarına da yer verilmiştir. Bu tefsir yine aynı yüzyılda İdris-i Bitlisî'nin oğlu Ebülfazl Mehmed Efendi (ö. 982/1574) tarafından da Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴⁰ Şeyh Ömer Adulî (ö.1044/1635'ten sonra) aynı tefsiri 1634 yılında IV. Murad'a sunmak için kaleme almıştır. XVII. yüzyılda Şah Muhammed es-Sıddikî el-Manastirî'nin (ö. 1502/1642) Tercemet-i Bahri'l-Hakâik isimli tefsiri görülürken Mehmed Efendi'ninde (ö. 1111/1699) aynı yüzyılda IV. Mehmed'in isteği

³⁶ Taş, **a.g.e.**, s. 300, 302.

³⁷ İsmail TAŞ, Tercüme-i Tefsiri'l-Lübâb Eserinin (Hâzin Tercümesi) Musa bin Hacı Hüseyin El-İznikî ve Başka Müellifler Tarafından Telif Edilmesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı: 53 (2015-2), İstanbul 2016, s.,91-110.

³⁸ Muhammed Abay, **Türkçedeki Kur'an Meâllerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası**, İstanbul, 2012, C. X, S. 19-20, s. 291

³⁹ Abay, **a.g.e.**, s. 291

⁴⁰ Abdulhamit Birışık, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyyesi", **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, Ankara, C. XXVII, S. 1, 2004, s.63

üzerine Terceme-i Tefsîr-i Tibyân'ı kaleme aldığı kaydedilmektedir. XVIII. yüzyıla bakıldığında tefsir tercümesi olarak Ali el-Birgivi'nin (ö. 1185/1771) Beyzavî tefsirinin Türkçeye tercümesi olan Terceme-i Tefsîr-i'l-Beyzavî görülmektedir. XIX. yüzyıl müelliflerinden İsmail Ferrûh Efendi (ö. 1256/1840-41) *Tefsîr-i Mevâkib Terceme-i Tefsîr-i Mevâhib* isimli eserini Kâşîfî'nin tefsirini esas almak suretiyle Ezdî (ö.700/1301), Beyzâvî (ö. 685/1286), Zemahşerî ve Hâzin tefsirlerinden faydalanarak oluşturmuştur. Halk tarafından üslubu ve içeriği çok beğenilen tefsir çok kez basılmıştır. Begavî tefsirinin tercümesi olan Tercüme-i Tefsîr-i Begavî ise İngiliz Kerim Efendi'ye (ö. 1303/1886) aittir.⁴¹

⁴¹ Abay, **a.g.e.**, s. 291

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂZİN el-BAĞDÂDÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TEFSİRÜ'L- HÂZİN'İN ÖZELLİKLERİ

1.1. Hayatı

İsmi Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer b. Halîl'dir. el-Hâzin, en meşhur lakabı olmakla birlikte el-Bağdâdî, eş-Şâfiî, es-Sûfî, el-fâkih lakapları⁴² ile bilinen âlim ömrünün sonuna doğru Halep'in Şihî köyüne yerleşmesinden dolayı Şihî olarak da anılmaktadır. 678 (1279) yılında Bağdat'ta doğmuş, 741 yılının Recep ayında (19 Ocak 1341) Halep'te vefat etmiş ve Sûfiler Mezarlığı'na defnedilmiştir.

İlk öğrenimini Bağdat'da İbnü'd-Devâlibî'den aldıktan sonra Dımaşk'a gitmiş burada Bahâeddin Kâsım b. Muzaffer İbn Asâkir ve Vezîre bint Ömer b. Es'ad'dan hadis dersleri almıştır. Tefsir, hadis, fıkıh ve tarih ilimlerinde ilerlemiştir. Döneminde zengin muhtevaya sahip olmasıyla bilinen Sümeysâtiyye kütüphanesinde uzun seneler yaptığı yöneticilik, çalışmalarına önemli katkılar sağlayarak kendisine Hâzin lakabını kazandırmıştır. İlmi faaliyetlerinin yanı sıra irşad faaliyetlerinde de bulunan Hâzin el-Bâğdâdî bir müddet Sümeysâtiyye Hankah'ında da şeyhlik yapmıştır.⁴³

1.2. Eserleri

Hâzin el-Bağdâdî'nin eserleri şöyle sıralanabilir:

1. Makbûlü'l-menkûl: On ciltten oluşan bir hadis eseridir. İbnü'l-Esîr'in *Câmiu'l-usûl* adlı eserine, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsnedleri*yle İbn Mâce ve Dârekutnî'nin *Sünenlerindeki* hadisler ilâve edilerek fıkıh bablarına göre düzenlenmiştir.

2. er-Ravz ve'l-hadâik fî sîreti hayri'l-Halâik: Hz. Peygamber'in hayatını anlatan beş ciltlik bir eserdir. Hâzin, eserini oluştururken siyer ve hadis kitaplarından

⁴² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin*, 1951, İstanbul, C. I, s. 718.

⁴³ Ali Eroğlu, "HÂZİN Ali b. Muhammed", *DİA*, İstanbul, 1998, C. XVII, s. 125,126.

aldığı rivayetleri de eklemiş ayrıca bu rivayetleri ve hadisleri cerh ve ta'dîle tâbî tutarak garîb kelimeleri şerh etmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan ve birbirinin tamamı olan iki nüsha 174 babdan oluşmaktadır.⁴⁴

3. 'Ümdeti'l-ahkâm: Hâfız Abdülganî b. Abdülvâhid el-Makdisî'nin ahkâm hadislerine dair '*Umdetü'l-ahkâm* adlı eserinin şerhi olduğu belirtilmektedir.⁴⁵ Bazılarına göre Ebubekir Muhammed eş-Şaşı'nın Şafîî fikhına dair eseridir.⁴⁶ Şafîî mezhebinin fikhî görüşlerine göre düzenlenmiştir.⁴⁷

4. Lübbü't-Te'vil fi Maâni't-Tenzîl: *Tefsîrû'l-Hâzin* adıyla meşhur olan eser Begavî'nin *Meâlimü'tenzil* isimli eserinden özetlenerek ayrıca *el-Keşşâf*, *Mefâtihu'l-gayb* ve *Envârü't-tenzil* gibi eserlerden alınan bilgiler de eklenilerek oluşturulmuştur. Eser 10 Ramazan 725 (20 Ağustos 1325) tarihinde tamamlanmıştır.⁴⁸ *Lübbü't-Te'vil* üç ciltten oluşur ayrıca başka tefsirlerle basılmış olarak dört cilt şeklinde olan baskıları da vardır.⁴⁹ Eserin son baskısı Daru'l-Kütübî'l-İlmiye tarafından 2004'te Beyrut'da yapılmıştır.⁵⁰

Bu eser Mûsâ b. Hâcî Hüseyin İznikî tarafından *Tercüme-i Tefsîri'l-Lübbâb* şeklinde Türkçeye tercüme edilmiştir.⁵¹ Hâzin Tefsiri'ni İznikî'den başka Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrahim'in de tercüme ettiği tespit edilmiştir. Bahse konu eser, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Yazma Bağışlar bölümünde yer alan iki ciltlik bir eserdir. Birinci cilt Yazma Bağışlar 3163 numarada, ikinci cilt ise Yazma Bağışlar 3164 numarada kayıtlıdır. Eserin ikinci ciltten sonra devam ettiği anlaşılmaktadır, ancak üçüncü cilde rastlanılamamıştır.⁵² Çalışmamızın esasını bu eserin 1. cildinin 1a-61b varakları oluşturmaktadır.

⁴⁴ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 126.

⁴⁵ Ahmet Çelik, "Hâzin Tefsirinde İsrâiliyyat", Selçuk Üniversitesi SBE, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Konya, 1989, s. 3.

⁴⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, **a.g.e.**, s. 718.

⁴⁷ Ahmet Çelik, "Hâzin el-Bağdâdî ve tefsirdeki metodu", Harran Üniversitesi SBE, Temel İslami Bilimler Anabilimdalı, Tefsir Anabilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), Şanlıurfa, 1996, s. 7.

⁴⁸ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 125,126.

⁴⁹ Mustafa Ali Işık, "Hâzin Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl", Ankara Üniversitesi SBE, Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Anabilim Dalı, Ankara, 2007, s. 8.

⁵⁰ <https://www.noor-book.com/التنزيل-معاني-في-التأويل-باب-كتاب>, 28.05.2021.

⁵¹ Bu eser hakkında detaylı bilgi tezimizin ikinci bölümde verilecektir.

⁵² İsmail Taş, "Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden "Tefsîrû'l-Lübbâb Tercümesi" Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük), İstanbul Üniversitesi SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2016, 244.

1.3. Tefsîrû'l-Hâzin'in Özellikleri

Tefsîrû'l-Hâzin, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının tefsiri yapılmak suretiyle oluşturulmuş bir eserdir. Hâzin el-Bağdâdî, tefsiriyle ilgili bilgileri mukaddimesinde okuyucusuna bildirirken eserinin ismini *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl* olarak kaydetmektedir. Hâzin el-Bağdâdî tefsirini oluştururken Begavî'nin eserini esas aldığıı belirtmektedir. Bununla beraber Begavî'den naklettiği haberleri özetlerken tefsirinin manasını ve usûlünü benimsediğini ayrıca başka kaynaklardan da faydalanmak suretiyle eserini meydana getirdiğini bildirmektedir. Hâzin, mukaddimesinde Kur'ân'ın işaret ettiği mananın ve maksadın anlaşılabilmesi için tefsir ilminin önemine değinerek bu ilimle hemhal olanların paylarına düşen şereften katbekat alarak işlerinde muvaffak olacaklarını söylemektedir. O'na göre Kur'ân'ı tefsir etmek âyetlerin âmm ve hâssının, nüzûl sebeplerinin, nâsih ve mensûhun ayrıca helal ve haramların iyi bilinmesi ile mümkündür. Hâzin el-Bağdâdî, Begavî'nin tefsirindeki ifadelerinin açıklığına ve anlatımının güzelliğine değinerek bu tefsirin, tefsirler arasında en iyisi ve doğrusu olduğunu, yanlışlıklardan beri olduğunu, âyetlerin açıklanmasında hadislerin kullanıldığını, fıkha dair hükümlere değinildiğini ve geçmişten misaller ve haberler sunduğunu söylemektedir.⁵³ Hâzin, *Kütüb-i Sitte*'den çok sayıda nakillere yer vermesinin yanı sıra Begavî, İbn Cerîr, İbn Abbas ve İbn Esîr'den de nakillerde bulunmaktadır.⁵⁴ Buhârî'den naklettiği haberler için ha (ح), Müslim'den alınanlar için mim (م), bunların ikisinin ittifakla zikrettikleri için kaf (ك) harflerini kullanmıştır. Begavî'nin tefsirinden rivayet ettiği hadisleri "ruviye'l-Begavî bi-isnâdihi", Sa'lebî'nin tariki ile gelen hadisleri ise "ruviye'l-Begavî bi-isnâdihi's-Sa'lebî" kaydı ile belirtmektedir. Hadislerin senedlerini çoğu zaman hazfederek şu şu şahıs şöyle dedi diye hadisi nakletmektedir. Bazen de kimseye isnadda bulunmadığı hadisi "ruviye" veya "kîle" diyerek bildirmektedir. Bu şekilde isnadsız yaptığı nakilleri ulemâ arasında muteber olan İbnü'l-Esîr ile Hamidî'nin kitaplarına başvurarak tetkik ettiğini söyleyerek bu nakillere güvenilmesini istemektedir. Senedleri hazfetmesinin nedeninin okuyuculara kolaylık sağlamak

⁵³ Ahmet Çelik, "Hâzin el-Bağdâdî ve tefsirdeki metodu", s. 10.

⁵⁴ Ahmet Çelik, "Hâzin Tefsirinde İsrâiliyyat", s. 5.

olduğunu ve uzun sendler yazmak yerine hadislerde geçen muğlak kelimeleri açıklayarak öğrencilere faydalı olmak istediğini belirtmektedir. Hâzin, tefsirini oluştururken muğlak olan ifadelerdeki muğlaklığı gidermeye, dağınık konuları toparlamaya, anlaşılması zor ve kapalı olan hususları şerh etmeye, metnini bir düzen üzere tertip etmeye ve sözü gereksiz uzatmadalrdan kurtararak özlü bir anlatım yakalamaya çalıştığını ifade etmektedir. Ayrıca kendi usulünü diğer müelliflere de tavsiye etmektedir.⁵⁵

Müfessirin, eserin telif sebebini belirttikten sonra tefsirine başlamadan önce üç farklı konuyu başlıklar halinde incelediği görülmektedir:

1. Kur'ân okumanın ve öğrenmenin faziletleri
2. Kur'ân'ı ilimsiz kendi reyî ile tefsir eden ve okuyup onu unutanın durumu
3. Kur'ân'ın toplatılması, nüzûl sırası ve yedi üzerine nazil olması⁵⁶

Hâzin, bu üç konuyu detaylıca inceledikten sonra Kur'ân'ın yedi harf ile nazil olmasına dair hadisleri naklettiği bir fasıl açar. Bu kısmın ardından da mukaddimesinin sonunda tefsir ile tevil kelimelerinin izahına başlar. Böylece Hâzin tefsirine başlamadan önce okuyucusuna Kur'ân ve tefsir ilmine dair bilmesi gereken genel bilgileri aktarmış olur. Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirinde kullandığı metotlara değinilmesi gerekirse bunların rivayet ve dirayet yönünden ele alınması uygun olacaktır.

Hâzin el- Bağdâdî, rivayet yönünden şu metotları kullanmaktadır:

1. Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsir edilmesi: Kur'ân uslûbu açısından kapalı ve açık anlatımlara sahiptir. Bu kapalılıkların giderilmesinde birinci başvuru kaynağı Kur'ân'ın kendisi olmuştur. İslam tefsir geleneğinde çok yaygın olarak kullanılan bu yöntemi Hâzin'in de tefsirinde kullandığı görülmektedir. O, bu yöntemi kullanırken birbirini kuvvetlendirici mahiyette olan âyetleri sırasıyla zikreder. Mesela Bakara Sûresi 74. âyeti tefsir ederken İsrâ Sûresi 44. ve Nur Sûresi 41. âyetlerini manayı kuvvetlendirmek için kullanır. Âyetlerde bulunan kelimelerin lügat manalarını vermesi veya gramer durumlarını izah

⁵⁵ Ahmet Çelik, "Hâzin el-Bağdâdî ve tefsirdeki metodu", s. 10.

⁵⁶ Hâzin el-Bağdâdî, *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*, thk. Muhammed Ali Şahin, Daru'l-Kütüb el-İlmiye, Beyrut, 1995, C. I, s. 4-7.

etmesi gerektiğinde Arap şiir ve metinlerinden faydalandığı gibi Kur'an'da geçen diğer âyetlerden de faydalandığı görülür.

2. Kur'an'ın sünnet ile tefsir edilmesi: Bilindiği üzere Kur'an'dan sonra ikinci başvuru kaynağı hadislerdir. Hâzin tefsirini yazarken pek çok hadis nakletmektedir. Âyetlerin tefsirini yapmadan önce nüzûl sebebine değinir bundan sonra da bu konudaki hadisi rivayet eder. Fıkḥî bir meseleye tekabül eden âyetleri tefsir ederken de Hz. Peygamber'in hadisleri ile tefsirini kuvvetlendirir. Ayrıca hadisleri âyetlerde geçen bazı müşkil kelimeleri açıklamakta kullandığı da görülür.
3. Kur'an âyetlerinin tefsirinde nüzûl sebeplerini kullanmak: Bazı âyetleri anlayabilmek için onların ne sebeple indirildiğinin bilinmesi gerekir. Hâzin âyetlerin inmesine sebep olan olayları olduğu gibi aktarmayı tercih etmiştir. Nüzûl sebeplerini aktarırken bazen nüzûl sebebine açıkça işaret etmediği çoğu zaman ise işaret ettiği görülür.⁵⁷ Ayrıca kimi âyetlerde nüzûlün bir şahıs için olduğunu⁵⁸ kimi âyetler de nüzûlün tek bir şahıs için olmadığını⁵⁹ belirtir. Bunlardan başka birçok şekilde nüzûl sebeplerine değindiği görülmektedir.
4. Kur'an'da nesh konusu: (Nesh şeri bir hükmün başka bir şeri hükümle kaldırılmasıdır). Müşrikler Hz. Peygamber hakkında haksız sözler söylemişler ve Hz. Peygamberin sahâbeye emrettiği şeyleri daha sonra yasakladığını iddia etmişlerdir. Bunun üzerine Bakara 106. âyet nazil olmuştur. Hâzin tefsirinde bu konuya değinerek neshin Hz. Peygamberin emri ile değil Allah'ın emri ile olduğunu söylemiş daha sonra da neshin manasını

⁵⁷ Bakara 116 ("Allah, Çocuk edindi" dediler. O bundan uzaktır. Hayır! Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ındır. Hepsi O'na boyun eğmiştir.). Hâzin, bu ayetin tefsirini yaparken ayetin iniş sebebinin Yahudilerin Mesih hakkında bazılarının Allah'ın oğlu yakıştırmalarını nakletmeleri ve müşriklerin melekler Allah'ın kızlarıdır demeleri olduğunu söylemektedir. (Hâzin, I, 73)

⁵⁸ Bakara Sûresi 14 (İnananlara rastladıkları zaman, "İnandık" derler, elebaşlarıyla başbaşa kaldıklarında, "Biz şüphesiz sizinleyiz, onlarla sadece alay etmekteyiz" derler.). Hâzin bu ayetin Abdullah b. Ubey ve arkadaşları hakkında indiğini İbn Abbas'ın rivayetini naklederek söylemektedir. (Hâzin, I, 28).

⁵⁹ Bakara 26 (Allah sivrisineği ve onun üstününü misal olarak vermekten çekinmez. İnananlar bunun Rablerinden bir gerçek olduğunu bilirler. İnkâr edenler ise "Allah bu misalle neyi murat etti?" derler, O, bu misalle bir çoğunu saptırır, bir çoğunu da yola getirir. Onunla saptırdığı yalnız fasıklardır.). Hâzin bu ayetin nuzulünün Yahudiler ile müşriklerin Allah'ın sinek, karınca ve örümcek gibi küçük hayvanlarla misal vermesini küçümsedikleri için indiğini bildirmektedir. (Hâzin, I, 33)

ve hükümlerini açıklayacağı bir başlık açmıştır.⁶⁰ Kitabın sünnetle nesh edilmesi Hâzin'in görüşüne uymasa da ulemanın bu görüşüne tefsirinde yer vermektedir. Tefsirinde kitabın kitap ile neshine ait olan örnekleri oldukça çok kullanmaktadır.

5. Geçmiş ümmetlerin ve peygamberlerin kıssaları ile Hz. Peygamber dönemi olaylarını aktarması: Hâzin bu gibi kıssalara ve haberlere tefsirinde çokça yer vermektedir.⁶¹ Eski ümmetler ve peygamberler hakkında bu kadar detaylı bilgi vermesi tefsir bağlamında gereksiz görülmüş ve eleştiri konusu olmuştur. Çünkü Kur'ân'ın uslûbuna bakıldığında Kur'ân'ın mesajının kısa ve öz olduğu görülmektedir. Allah (c.c) bu kıssalardan yeteri kadar bilgiler vererek insanların ibret almalarını, inananların da umutsuzluğa düşmemelerini istemiştir.

Hâzin el- Bağdâdî dirayet yönünden şu metotları takip ettiği görülmektedir:

1. Fıkıh ilminin konularına yer vermesi: Kur'ân'ın âyetleri tefsir edilirken bahsi geçen ahkam konularında müfessirlerin bilgi vermesi kaçınılmazdır. Hâzin bu konuda denge kurmuş fikhî konulara gerektiği kadar değinmiştir. Hâzin Şafî mezhebinden olduğu için fikhî konulardaki kanaatleri bu mezhebin görüşleri doğrultusundadır.
2. Hadis rivayetleri: Hâzin, hadis ilminde ileri bir seviyede olması sebebiyle eserinde oldukça çok hadis zikretmektedir. Âyetlerin arkasından yeri geldiğinde derhal birkaç hadis naklettiği görülür. Bu hadislerin bağlamı sûrelerin fazileti hususunda olabildiği gibi bu bağlamın dışında olan hadisleri de çeşitli şekillerde naklettiği görülmektedir. Hâzin eserinde yirmi kadar sûrenin faziletiyle ilgili hadis nakletmektedir. Bunlar çoğunlukla sahih hadislerdir.⁶² Hâzin'in kimi zaman hasen ve zayıf hadisleri de naklettiği görülmektedir.⁶³ Bunların dışında Hâzin'in bazı hadisleri şerh ettiğini

⁶⁰ Bakara, 106 (Herhangi bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmez misin?) (Hâzin, I, 67,68).

⁶¹ Bakara 50 (Denizi yarıp sizi kurtarmış ve gözlerinizin önünde Firavun ailesini batırmıştık.) Hâzin bu ayeti zikrettikten sonra Firavun'un Hz. Mûsa'nın ardından yarılan Kızıldeniz'e kendisinin ve kavminin bôbürlenerek girdiklerine ve boğulduklarına dair olayı anlatmatadır. (Hâzin, I, 45).

⁶² Hâzin, a.g.e., C.I, s. 5.

⁶³ Hâzin, a.g.e., C.I, s. 6.

görmekteyiz. Bakara Sûresi 3. âyeti tefsir ettikten sonra Cibril hadisinde geçen bazı kelimeleri şerh etmesi buna örnek olarak gösterilebilir.⁶⁴

3. Kelâmî bilgisini tefsirinde kullanması: Hâzin el-Bağdâdî, mezhepler arasında tartışma konusu olmuş kelâmî meselelerle ilgili âyetlerin tefsirini yaparken kimi zaman bir mezhebin görüşünü kullanarak kimi zaman da mezhep görüşü kullanmadan bu mevzularda açıklamalarda bulunmaktadır. Bakara 46. âyetinin tefsirini yaparken ru'yetullah meselesinde hiçbir mezhebe dayanmadan kendi görüşü ile açıklamalarda bulunur.⁶⁵ Mezhepler arasında tartışmalı olan hususlara dair âyetlerde ehl-i bid'a, Harici veya Mutezile'ye ait görüşleri zikrederek bu fikirlerin isabetli olmadığını bu fırkaların Allah'ın kastını doğru anlamadıklarını beyan eder.⁶⁶ Bazı âyetlerin tefsirinde doğrudan Ehl-i Sünnet'in görüşünü naklederek izahatlar da bulunmaktadır.⁶⁷
4. Lügat ve nahiv ilmine başvurması: Hâzin âyetlerde geçen bazı kelimeleri kimi zaman cümle içinde kullanarak⁶⁸ kimi zaman hadis içerisinde göstererek⁶⁹ kimi zaman da bir şiir ile örneklendirerek açıkladıktan sonra âyetin tefsirine geçer. Bazen de tefsirini yaptığı âyetten bir kelimenin köküne inerek onu açıklar. Kur'ân'da Arapça haricinde kelime olup olmadığı hususundaki fikir ayrılıklarını izah ederek kendi görüşünün Kur'ân'da Arapça haricinde kelime bulunduğu yönünde olduğunu beyan eder. Hâzin'in bazı âyetlerin irabını diğer âyetler ile yaptığı görülmektedir. Bakara 17. âyetde kullanılan ما harfinin müfred gelip âyetin sonundaki بُرْهِم kelimesindeki

⁶⁴ Çelik, a.g.e., C.I, s. 117.

⁶⁵ Bakara 46 (Onlar, Rablerine kavuşacaklarını ve gerçekten O'na döneceklerini çok iyi bilirler.). (Hâzin, I, 43)

⁶⁶ En'am 103 (Gözler O'nu görmez, O bütün gözleri görür. O latiftir, haberdardır.). Ru'yetullah meselesini yukarda ismi geçen mezheplerin görüşleri çerçevesinde tartışır. (Hâzin, II, 142,143).

⁶⁷ Bakara 3 (Onlar, gaybe inanırlar namazı kılarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan yerli yerince sarf ederler.). (Hâzin, I, 23, 24).

⁶⁸ Bakara 6. ayette geçen küfür kelimesini cümle içerisinde kullanarak örnekle açıklamaktadır. (Hâzin, I, 26)

⁶⁹ Bakara 109 (وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُم مِّنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِّنْ عِندِ أَنْفُسِهِمْ مِّنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْتَصُوا وَاصْتَفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ (اللَّهُ) بِالْحَقِّ بِالْمُؤْمِنِينَ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) Hâzin bu ayette geçen hased kelimesinin manasını Ebû Dâvud'dan ("Hased", 4903) bir hadis rivayet ederek izah etmektedir. (Hâzin, I, 70).

zamirin çoğul gelmesine Tevbe Sûresi 9. âyetindeki “وَحُضِّنُمْ كَالَّذِي خَاضُوا” kullanımını örnek olarak gösterir.⁷⁰

5. İsrâiliyâta ait haberleri kullanması: İslam ulemâsı isrâiliyata ait haberleri üç kısma ayırır: Birincisi sahih haberler, bunların kabulünde şüphe yoktur. İkincisi tamamen uydurma ve dine aykırı haberler, bunların rivâyeti caiz değildir. Üçüncüsü ise bunların dışında faydasız bilgilerdir. Hâzin tefsirinde isrâiliyattan haberler nakletmiştir. Müellif isrâiliyattan naklettiği ve dine aykırı haberleri bazen yalanlamış bazen de hakkında yorum yapmamıştır.⁷¹ Onun bu tavrı bazı ulema tarafından eleştirilmiştir.
6. Muhkem ve müteşâbih âyetleri tefsiri: Hâzin, muhkem ve müteşâbih konusunda İslam alimlerinin görüşlerini bildirmiş, müteşâbihlerin bilinebilmesi hususunda ise kendisi yorum yapmamıştır. Ancak müteşâbih âyetlerin tefsir edilmesinde birtakım farklı görüşleri nakletmiştir.
7. Tefsirde şiirlerden faydalanması: Kur’ân’daki kelimelerin tahlil edilmesi için sahabelerin Arap şiirinden ve nesrinden yararlandıkları bilinmektedir.⁷² Hâzin de eserinde âyetleri tefsir etmek, manayı desteklemek veya kelime anlamlarını izah etmek amacıyla arap şiirinden örneklere yer verdiği görülmektedir.⁷³

⁷⁰ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 29

⁷¹ Bakara 102 (Şeytanların Süleyman'ın hükümdarlığı hakkında söylediklerine uydular. Oysa Süleyman kafir değildi, ama insanlara sihri öğreten şeytanlar kafir olmuşlardı. Babil'de, melek denilen Harut ve Marut'a bir şey indirilmemişti. Bu ikisi "Biz sadece imtihan ediyoruz, sakın inkâr etme" demedikçe kimseye bir şey öğretmezlerdi. Halbuki bu ikisinden, koca ile karısının arasını ayıracak şeyler öğreniyorlardı. Oysa Allah'ın izni olmadıkça onlar kimseye zarar veremezlerdi. Kendilerine zarar verecek, faydalı olmayacak şeyler öğreniyorlardı. And olsun ki, onu satın alanın ahiretten bir nasibi olmadığını biliyorlardı. Kendilerini karşılığında sattıkları şeyin ne kötü olduğunu keşke bilselerdi!) Hâzin bu ayeti tefsir ederken israiliyattan haber verir ve ulemanın bu haber hakkındaki görüşünü nakleder fakat kendisi yorum yapmaz. (Hâzin, I, 65).

⁷² Abdulhamid Birişik, “Tefsir”, DiA, İstanbul, 2011, C.XXXX, s. 284.

⁷³ Bakara 78 (وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يِعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانٍ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ). Hâzin, bu ayette geçen أَمَانٍ kelimesinin امنة (okumak) kelimesinin çoğulu olduğunu söyleyerek, تمنى كتاب الله اول ليلة (Gecenin evvelinde Allah'ın kitabını okudu...) bu mısrayı örnek vermiştir. (Hâzin, I, 56) Veya Bakara, 5 (أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ). Hâzin bu ayette geçen والفلاح kelimesinin bekâ manasına geldiğini söyledikten sonra aşağıdaki beyitlerle buna örnek vermiştir:

لَوْ كَانَ حَتَّى مُدْرِكَ الْفَلَاحِ

أَدْرَكَهُ مُلَاعِبُ الرِّمَاحِ

(Eğer erseydi bâkî kalmaya sağ

Melâ'ibü'r-rimâh kalırdı her çağ) (Hâzin, I, 26)

8. Tasavvufa yaklaşımı: Hâzin-i Bağdâdî'nin tefsirinde tasavvufa dair ögelere sık rastlanılmaz. Bazı âyetlerin tefsirinde sûfilerden nakiller yaptığı görülse de tefsirin konusu bağlamında var olan Hz. Peygamberin hadislerini zikreder.⁷⁴
9. Tefsirinde kendi kanaatlerini kullanması: Hâzin eserinde bir konu hakkında bulunan değişik görüşleri, nüzûl sebeplerini, i'rabdan kaynaklanan farklılıkları nakletmiş ardından bunlardan hangisini tercih ettiğini de beyan etmiştir. Tercih ettiği görüşleri dayandırdığı âyet veya hadisleri de eserinde zikretmiştir. Muhammed Sûresi 4. âyeti⁷⁵ tefsir ederken esirlerin durumu hakkında esirlerin bırakılmasında komutanın hür olduğunu bildiren ulemanın görüşünü naklettikten sonra İbn. Abbas'ın rivayeti olan Müslümanlar güçlendiğinde esirlerin karşılıklı veya karşılıksız bırakılabilecekleri görüşünü bildirerek bunun sahih olduğunu beyan eder.⁷⁶

Hâzin'in tefsiri dirayet tefsirleri arasında değerlendirilmiş olmasına rağmen muhtevası açısından rivayet yönünden de ele alınması gerekmekte olan bir tefsirdir. Hâzin, her sûrenin başında, sûrenin ismi, nerde indiği, kaç âyet ve kaç harften oluştuğu gibi sûreye dair bilgilere yer verir.⁷⁷ Sûrenin faziletlerine işaret eden hadisler nakleder ayrıca Mekke'de inen sûrelerin içinde bulunan medenî âyetleri de belirtir.

Âyeti âyet veya hadis ile tefsir etmeye özen gösterirken âyetleri kelime kelime veya bir bütün olarak tefsir eder.

İyi bir tefsirin nasih mensuh, sebab-i nüzûl, muhkem ve müteşâbih gibi konuları bilmekle yazılacağına işaret eden Hâzin bu konulardaki bilgisini eserinde ispat etmektedir. Hâzin, Kur'ân'da neshin varlığını kabul ederken Kur'ân'ın sünnetle nesh edilmeyeceği görüşünden ayrılmayarak mezhebinin görüşüne sahip çıkar.

Tefsirini yaptığı âyetlere verdiği manaları başka âyetlerden örnekler göstererek kuvvetlendirmiştir. Ayrıca âyetlerdeki kelimelerin lügat anlamlarını verirken nahiv

⁷⁴ Çelik, **a.g.e.**, s. 182.

⁷⁵ Hâzin, **a.g.e.**, C. IV, s. 140.

⁷⁶ Çelik, **a.g.e.**, s. 186-190.

⁷⁷ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 125.

yönünden de âyetlerin manalarına dair izahlarda bulunduğu görülür. Hâzin, âyetlere işâri anlam vermekten kaçınmış genelde âyetlerin zahirî manalarını zikretmiştir. Bazen âyetlerin okunuşundaki kıraât farklılıklarına değinerek kıraâtler yardımıyla da tefsir yaptığı olmuştur.

Hız. Peygamber'in hadislerinden her yönüyle faydalanmış, gerek âyetlerin tefsirinde gerekse âyetlerde bulunan müşkil kelimelerin açıklanmasında hadislere çokça başvurmuştur.

Âyetlerin tefsirini yaparken her türlü argümanı göz önünde bulunduran Hâzin bunları okuyucunun bilgisine sunmuş akabinde de tercih ettiği anlamı neden tercih ettiğini açıklamıştır. Ahkam âyetleri geldiği zaman fikhî mezheplerin görüşlerini detaylandırarak anlatır.⁷⁸ Yine âyetin muhtevasına bağlı olarak tarihi olaylar, kıssalar ayrıca isrâiliyattan haberler verir. İsrâiliyata dair verdiği pek çok haberi Kur'ân'ın nassına apaçık aykırı olmadıkça tenkide tabi tutmadığı görülür, Râzî ve Beyzâvî gibi müfessirlerin görüşlerini aktararak sahih olmayan bilgiler hakkında nadiren kendi görüşünü bildirerek asılsız olduklarını belirtmiştir. Eser, isrâiliyat haberlerini bu bağlamda ele alması yönüyle eleştirilmiştir.⁷⁹

⁷⁸ Çelik, **a.g.e.**, s. 11.

⁷⁹ Eroğlu, **a.g.e.**, s. 125,126.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂZİN TEFSİRİ'NİN EBU'T-TEVFİK EŞ-ŞEYH İBRÂHİM TARAFINDAN YAPILAN TERCÜMESİ

2.1. Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim

2.1.1. Hayatı

Yapılan araştırmalarda eserin müellifi olduğu düşünülen Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim hakkında ulaşılan bilgilerin oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu itibarla öncelikle, incelemesi yapılan eserde Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim hakkında bulunan bilgiler ile diğer kaynaklardan edinilen bilgiler derlenmiştir. Hâzin Tefsiri'nin Türkçe tercümesi olan yazma eserin birinci varlığında "*el-Mütercim Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhîm bi-şeyhi'l-ma'rûf Samânîzâde Şeyhü'l-İslâm...*" şeklinde bir ibare görülmektedir. Eserin 1a varlığında bulunan bu ibare eserin müellifinin Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim olduğunu düşündüren ilk numunedir.

Osmanlı Müellifleri,⁸⁰ *Kâmusü'l-Âlam*,⁸¹ *Hediyyetü'l-Ârifîn*,⁸² *Sefîne-i Evliyâ*⁸³ gibi başvuru kaynaklarında Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır. Ancak *Sicill-i Osmanî*'de mütercime ilişkin şu bilgiler mevcuttur: "*İbrâhim Efendi (seyyid) (Samânîzâde) şeyhlerden olup 1251'de (1835/6) vefat eyledi.*"⁸⁴ *Sicill-i Osmanî*'de Şeyh İbrâhim'in "*Samânîzâde*" nisbesiyle anılması Samânîzâde tekkesinde şeyhlik yapmış olduğunu kuvvetlendiren emarelerdendir. Nitekim eserden alınan "*Ebu't-Tevfik eş-Şeyh es-Seyyid İbrâhîm Sırrî şeyh-i zâviye-i Şeyhü'l-İslâm Samânî 'Ömer Hulusî*" tırnak içindeki ifadede bu bilgi açıkça zikredilmektedir.

⁸⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Yekta Saraç, Türkiye Bilimler Akademisi, C. I.

⁸¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmusü'l-Âlam*, ed. Mihran, İstanbul, 1889, C. I-II-III-IV.

⁸² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifîn*, 1951-5, İstanbul, C. I-II.

⁸³ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, yay.haz. Prof.Dr. Mehmet Akkuş-Prof. Dr. Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul, 2006, C. I-V.

⁸⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay.haz. Nuri Akbayar, Eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, C. III, s. 784.

Müellifin tam ismi, eserin 1a varagında üçgen biçimindeki kısımda aşağıdaki şekilde zikredilmektedir:

"Ehlü'l-verā aḥḳaru'l- 'ibād Ebu't-Tevfīk eş-Şeyḥ es-Seyyid İbrāhīm Sırrī şeyḥ-i zāviye-i Şeyḥü'l-İslām Samānī 'Ömer Hulūsī der-ḳurbü'l vefā' ve'l-fer' Sultān Muhammed ḥān el-gazī el-ma'r ūf bi-Otlakçı Yokuşı. Ğafera 'anhüm ve ğafera lehüm ve fi'l-yevmi'ş-şühedā ğayrihim ve ināvehüm. Temmet. Sene 1216." [1a]

Eserin girişinde verilen bu bilgilerden Şeyh İbrâhim'in bugün Fatih semtinde Fatih Sultan Mehmet Han'ın kabrine yakın mevkide bulunan Otlukçu Yokuşu denilen mahalde dönemin Şeyhülislamı Ömer Hulûsi Efendi'nin inşa ettirdiği kalenderhânenin⁸⁵ şeyhi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca eserin 2a sayfasında bulunan *"ve eş-Şeyḥ Ebu't-Tevfīk İbrāhīm-i Nakşibendī.."* ibaresinde de müellifin Nakşibendi tarikatine mensup olduğu belirtilmektedir. Bununla beraber müellifin eserin 1a sayfasında bir çok ilim ve devlet adamının ismini zikredip duada bulunduktan sonra duasının Nakşibendi şeyhi Şeyh Murad-ı Buhârî hürmetine kabul olmasını istemesi ve Şeyh Murad-ı Buhârî için *"şeyḥunā"* ibaresini kullanması da onun Nakşibendi tarikatine mensup olduğunu gösteren bir başka emaredir.

Samânîzâde zaviyesi,⁸⁶ Osmanlı şeyhülislamlarından Samânîzâde Ömer Hulûsi Efendi tarafından yaptırılmış ve Nakşibendi tarikatine mensup Özbek

⁸⁵ Tahsin Özcan, "Ömer Hulûsi Efendi, Sâmanîzâde, **DiA**, İstanbul, 2007, C.XXXIV, s. 72-73. Samânîzâde medresesi, Fatih semtinde Darüşşafaka Caddesi üzerinde Otlukçu Yokuşunun karşı caddesinin devamı olan Musannif ve Başhoca Sokaklarının arasında yer almaktadır. (Mübahat S. Kütükoğlu, **a.g.e.**, s. 10.)

⁸⁶ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra birçok alanda olduğu gibi medreselerde de ıslahat çalışmalarına teşebbüs edilmesine rağmen başarılı olunamamıştır. Şeyhülislam Hayri Efendi'nin zamanında medreselerdeki eğitimin aynı usul ve kurallar çerçevesinde gerçekleştirilebilmesi için çalışmalarda bulunulmuştur. Bu bağlamda da bütün medreselerin tek bir medreseye bağlanması kararlaştırılmıştır. İsmi Dârü'l-hilâfeti'l-'aliyye olarak belirlenen medrese dahiline alınacak diğer medreselerin fiziki şartlarının tespit edilebilmesi için 1912 yılının Ağustos ayında İstanbul'daki medreseler tek tek gezilerek raporlar hazırlanmıştır. Mevcut medreselerin eğitim için müsait olup olmadıkları bu raporlar sayesinde belirlenirken raporların altına da bu medreselerden Dârü'l-hilâfeti'l-'aliyye Medresesi dahiline alınabilecekler için "Kadro dahili" alınabilinmeyecekler için ise "Kadro harici" ibareleri yazılmıştır. (Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve kuruluş arefesinde İstanbul Medreseleri", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, ed. Salih Tuğ, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978, C. VII: cüz.1-2, s. 1-22.)

Bu raporlarda Samânîzâde medresesi hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

"Dârü'l-hadîs-i 'Ömer Hulûsi Efendi

dervişlerine tahsis ettirilmiştir. Bu zaviyenin medrese gibi işlev gördüğü ve burada tefsir, hadis gibi derslerin öğretildiği düşünülmektedir. Nitekim Mübahat S. Kütükoğlu "Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arefesinde İstanbul Medreseleri" isimli makalesinde Samânîzâde medresesinin, "Dârü'l-hadîs-i 'Ömer

Çarşamba caddesi

("Medrese-i Dârü'l-hadîs-i 'Ömer Hulûsi Efendi der Otlukçu Yokuşu" mührü ve "mührü alınmıştır" kaydı var)

Altı 'adet muhdes baraka ile 14 'adet oda ki cem'an 20 odası olup zemîne muttasıl ve ba'zılarının arkası açık olmağla cereyân-ı havâyâ müsâ'it ise de ziyâ almaz ve ba'zılarının arkalarında menfez olmadığından teceddüd-i havâdan ve duhûl-i ziyâ-ı şemsden mahrûm bir-ikişer kişi ikâmet edebilir ve harâbca olduğu gibi çamaşırhâne, gusulhâne, abdesthâne ve müştemilât-ı sâiresi hey'et-i mecmu'asiyle harâb ve fenn-i hıfzı's-sihha nokta-i nazarından talebe iskânına gayr-i müsâ'id olduğundan havli ve 'arsası ve etrâfının gâyet geniş ve mevki'inin mürtefi' ve hâvâdar ve gâyet güzel olması hasebiyle fenne muvâfık ve tarz-ı cedîd üzere bir medrese-i 'âliyye-i 'ilmiyye inşası pek münâsib olacaktır. Derûnunda ayrıca bir mescid de vardır. Mükemmel bir müessese-i 'ilmiyye olmak için bundan daha elverişli bir mahal az bulunur.

Hâl-i hâzirîyle 40 kişi ikâmet edebilir. fi 20 Ağustos sene 1330.

Kadro hârici

Müderrisleri:

Fâtih ders-i 'âmmlarından Bayındırlı Mustafa Efendi (çizilmiş)

Fâtih ders-i 'âmmlarından Vezirköprülü İbrâhim Zühdü Efendi, fi 19 Ağustos sene 336.

118 Mehmed Ağa, Çarşamba (çizilmiş)

121 Ülây-ı Zekerîyye (çizilmiş)

Râkım Efendi, Zincirlikuyu

Ümm-i Veled, Zincirlikuyu

'Arsa hâlinededir, fi 21 Kânûn-ı evvel sene 334." (Kütükoğlu, a.g.e., s.113.)

Bu rapora göre Samânîzâde medresesi o tarihte eğitime uygun bulunmamıştır. Ayrıca Raporun 1918 yılının Ağustos ve Aralık aylarında tekrar düzenlendiği ve bu raporda medresenin 1918 yılının Aralık ayında tamamen ortadan kalktığı bilgisinin kaydedildiği görülmektedir.

Yukarıda bahsedilen ve medreselerin durumunu bildiren raporda Samânîzâde medresesi içerisinde bir de mescid bulunduğu belirtilmektedir ki bizim devlet arşivlerinde ulaştığımız 1215/1801 tarihli belgede de Ömer Hulûsi Efendi'nin inşa ettirdiği zaviyenin içinde bir mescid bulunduğu ve bu mescidin camiye tahvil edilip hitabetinin Şeyh Mahmud halife'ye verildiğinin bilgisi mevcut bulunmaktadır. Raporda sözü geçen mescidin Ömer Hulûsi Efendi'nin zaviye içinde yeniden camii olarak inşa ettirdiği mescid olduğu düşünülmektedir. Devlet arşivlerinden ulaşılan belgede şu ibareler bulunmaktadır:

"İstanbul'da Sultân Muhammed Hân Câmî'i karîbinde Otlukçu yokuşu nâm mahalde samâhatlu Şeyhulislâm Efendi dâ'îleriniñ müceddeden binâ eylediği zâviye derûnunda vâki' mescid-i şerîfin câmî' olmağa şalâhati olduğundan müceddeden minber va'z ve ikâmet-i şalât-ı cum'a ve ıydeyne ızn-i hümayunları erzânî ve hitâbetini dahı erbâb-ı istihkâkdan Şeyh Mahmud Halife'ye şadâka buyrulmak ricâsına mer'î ile efendi dâ'îleri işâret itmekle bâlâsı ızn-i hümayunum olmuştur deyu hatı-ı hümayun 'inâyet makrunlarıyla tezyîn buyrulmak bâbinda." (BOA, C..EV., 269-13725)

Yine arşiv belgelerinden edindiğimiz bilgilere göre bu zaviyenin hitabeti 1840 yılında Şeyh Yusuf Efendi'ye verilmiştir. (BOA, C..EV., 276-1459) 1860 yılında ise bu dergahın şeyhliği Şeyh Hasan isminde bir zata tevcih edilmiştir. (BOA, A.}DVN., 145-31) Devlet arşivlerinde bulunan ve içindeki mescidin camiye çevrilmesinin uygun görüldüğünün beyan edildiği evrakın 1801 tarihli olmasından yola çıkarak Samânîzâde medresesinin 1801 yılından evvel yapılmış olduğu ve 1860'larda ise halen faaliyette olduğu düşünülmektedir. Nitekim Mübahat Kütükoğlunun "1869'da faal İstanbul Medreseleri" isimli makalesinde Sâmanîzade medresesi halen faaliyet gösteren medreseler arasında zikr edilmektedir. (Kütükoğlu, a.g.e., s.366)

Hulûsi Efendi” olarak isimlendirildiğini belirterek burada hadis öğretimi yapıldığının anlaşıldığını ifade etmektedir.⁸⁷ Tekkenin şeyhi olduğu anlaşılan Ebu't-Tevfik İbrâhim'in Hâzin tefsirini tercüme ettiği ve eserin incelenen yazma nüshasında yer alan bilgilere göre Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in öğrencilere veya halka açık derslerden hareketle yazıya geçirildiği (bkz. 2a-6a) ihtimali göz önünde bulundurulursa bu tekkede tefsir derslerinin de yapıldığı söylenebilir.

Eserin 1a varlığında ulemadan ve devlet adamlarından olan birçok zatın isminin övgüyle anıldığı görülmektedir ki zikredilen bu isimler arasında Yusuf Ziya Paşa'nın ismi de bulunmaktadır. Devlet arşivlerinden ulaştığımız bir belgede Şeyh İbrâhim'in eski sadrazam Yusuf Ziya Paşa'dan dergahlarının ihya ve imarı için yardım istediği ayrıca dergahtaki şeyhlere de bir miktar atıyye ihsan edilmesini talep ettiği görülmektedir:

Resim - Arşiv Belgesi 2.1.1

Kaynak: BOA, TS.MA.e, 885-67.

⁸⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1977, s.7-8.

"Fazlullāhu'l-mübîn, ḥablullāhu'l-metîn, 'avnullāhu'l-emîn, nūru'd-dünyā 'ale'l-yakîn, ziyā'u'l-ḥaqq fi'l-'ālemîn, süyüfu's-seyr ve's-sır beyne'l-ḥāfıkayn, devletlü, 'ātüfetlü, merḥametlü, şecā'atlü ve kerāmetlü, seḥāvet ve mecādetlü, kenzü'l-kerem, bahru'l-hümem, veliyyü'n-ni'am, menba'u'l-ma'ārif ve'l-ḥikem, āşafiyü'l-'ilm, Felāṭünü'l-ḳalem efendim dām-ı mādāmü'l-'ālem ḥazretleri imtidād-ı eyyām-ı 'ömr ü devlet ve ikbāl ve istikmāl-i füyüz-ı neşir-i müşir ve iclāl ile dā'im cāvīd ve ber-ḳarār ve medd-i medīd-i üstüvār olsun. Āmīñ, şümme āmīn, elfe āmīñ bi-cāhı min-erseli li'l-'ālemîn rahmeten şāmilīn ve bi-ceddi'l-Ḥasaneyn ve İmāmi'l-ḳableteyn be-dih merā tū ilāhā derīn ḥuceste sefer-i hezār nuşret-i şādī hezār feth-i zafer bi-ḥaqqı se Muhammed ve bi-hürmeti çār 'Alī bi-du Ḥasan bi-Ḥüseyn bi-Mūsā ve Ca'fer efendim ez-ḳadīm Hudā-yı müte'āl 'alīm ü 'allāmu'l-guyüb ve'l-ḥāldir. Ezelen ve ebeden ḥüsn-i teveccüh ve du'ā bi'l-ḥayrlarına müdāvim-i bāṭınī iken bu def'a zuhūra gelüp lisānen me'mūr buyurulduğum du'ā bi'l-ḥayr ve ezḳār-ı yesir ve mücāhedāt-ı tevakkuf-ı ḳalb ü ḳalib ve muvāfaḳāt-ı zikr-i fikr-i fu'ād-ı dil-i mecālib ve cem'iyet-i havāṭır-ı bevāṭın u zevāhir-i maḡālib birle hem-nişīn, hem-şoḥbet ve hem-sālik olduğumuz es-Seyyid Şeyḥ el-Ḥāc 'Abdullāh Efendi, es-Seyyid 'Abdülkerīm Efendi ve es-Seyyid Şeyḥ Feyzullāh Efendi ve es-Seyyid Şeyḥ Hüsamüddīn Muhammed Efendi ve es-Seyyid Şeyḥ Şun'ullāh Efendi ve es-Seyyid Hüseyin Efendi ve es-Seyyid Şeyḥ Ca'fer Efendi ve nefsi-i 'āciz faḳīrānemizle bi'l-cümle hezār bār heftād kelimetullāhu'l-tevhīd hiye'l-'ulyā ilā-derecāti'l-ḳabül ve't-taḳvā menzilesinde ḥālīşan li-vechillāhi'l-mecīd devām ve iştiḡāl ve tā vāşıl-i merām u murādāt ve ittīşāl bilā-ḳaṭ' u infīşāl-i mesā'ī meşḳüre vü menāl olunmuştur. Cenāb-ı erḥamu'r-rāḥimīn olan Allah zü'l-celāl münezzeh 'ani's-şübhe ve'l-miḡāl kümelīn-i vahdeti ḥimāyet-i ricālüllāh ve mecāmi'-i melāmiyyūn ve müfrediyyūn ve mecāzibīn ve ebdāliyyūn ve nuḳabā'ıyyūn ve nücebā'ıyyūn ve ruḳabā'ıyyūn ve imāmāniyyūn ve aḳṭābiyyūn ve ḳuṭbu'l-ḳavş ve ḳuṭbu's-şamedī ve ḳuṭbu'd-dā'iru'l-mededī ve ervāḥu'r-rūḥāniyyūnu'l-muḳaddisūn ḥürmetlerine ḳarīben ve ān yakīnen nā'il-i elīṭāf-ı celiyyāt-ı maḳāşidāt-ı muzmerāt eyleye. Āmīn, şümme elfe āmīn. Efendi لَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنْ الْأَمِينِ⁸⁸ ḥiṭābı dā'ima Ḥaḳ'dan ešnā'-i kelime-i tevhīdde ḥaḳḳ-ı 'ālīlerinde zuhūr

⁸⁸ Kasas (28/31: Korkma, çünkü sen güvendesin.)

itmekde olup efendim hemân siz nüüzür u 'ahd ü mîşâkıñızda şâbit-ka-dem cümle ehlullâh beynlerinde vefâ buyurup huşûl-i murâd eşnâsında dergâhı ihyâ ve i'mâr için irsâl ve tarafımızdan şübhe olunursa birkaç mu'temed-kâra havâle idersiz. Ammâ taraf-ı 'âcizânemize bâlâda mezkûr meşâyıh-ı zî-şâna her ne miqdâr 'atıyye vü ihsân tulû'-ı derûn-ı 'âlîleri olursa ol bâbda emr u fermân, lütf u ihsân kân-ı kerem efendimiñdir.

Efkaru'l-verâ hâdimu'l-fakr es-Seyyid Ebu't-Tevfîk İbrâhîm türâb-ı na'l-i akdâm-ı ricâl-i hudâ-yı rahîm ve tarîkatü'l-Nakşibendiyye kaddesallâhu esrârahum.

*Fî-sene 1220, 19 Safer.*⁸⁹

Devlet arşivlerinden ulaşılan belgenin altındaki tarihe bakıldığında Şeyh İbrâhîm'in bu evrakı, Yusuf Ziya Paşa'ya henüz *Hâzin Tefsiri*'nin tercümesini bitirmeden evvel gönderdiği anlaşılmaktadır. Nitekim eserin tamamlandığı tarih 15 Recep 1221 iken bu evrakın altında bulunan tarih ise 19 Safer 1220'dir. Yani bu evrakın *Hâzin Tefsiri*'nin tercümesi tamamlanmadan bir buçuk yıl önce yazıldığı anlaşılmaktadır. Gerek esere gerek devlet arşivlerindeki evraka bakıldığında Yusuf Ziya Paşa ile Şeyh İbrâhîm'in temaslarının olduğu ve Paşa'nın bu dergaha zaman zaman yardımında bulunduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu evrakta ihya ve imarı için yardım istenilen dergahın eserde açık adresle belirtilmiş olan Samânîzâde Medresesi olabileceği yüksek ihtimal taşımaktadır.

Ebu't-Tevfîk Şeyh İbrâhîm'in nasıl bir eğitim gördüğü, hangi tarikat çevreleri ile irtibatta olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirine yönelik tercümesinden hareketle onun iyi derecede Arapça bildiği söylenebilir. Diğer taraftan yukarıda bahsedilen tekkede verilen hadis ve tefsir derslerinin de mütercim tarafında tevdi edildiği düşünülebilir. Öte yandan tefsir tercümesinin başında yer alan kayıtlardan onun Arap dil ve edebiyatına yönelik ilgisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Eserin 2a sayfasında Şeyh İbrahim'in bu eseri tercüme etmeye nasıl karar verdiğini anlattığı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde Şeyh İbrahim, Yusuf el-Halvetî isimli zatın Fîrûzâbâdî'nin Kâmus-ı Muhîr-i Okyanus isimli kitabını Türkçeye tercüme ettiğini, kendisinin de bu eseri yazıya geçirdiğini söylemektedir. Bahsi geçen bu esere kütüphane kayıtlarında rastlanılamamıştır. Daha

⁸⁹ BOA, TS.MA.e, 885-67.

sonra Harîrî'nin Makâmât'ını yine Yusuf el-Halvetî'nin Türkçeye tercüme ettiği ve kendisinin de bu eseri ders olarak anlattığını ifade etmektedir. İlgili kısımda belirtilen bu eser ise Mısır Milli Kütüphane Kataloğu'nda kayıtlı olarak tespit edilmiştir.⁹⁰ Katologda eserin tercümanı "*Dervîş/Yūsuf el-Halvetî*" olarak kaydedilirken istinsah tarihi 1249/1833 olarak bildirilmektedir. Şeyh İbrahim bu iki çalışmadan sonra Hâzin-i Bağdâdî'nin tefsirini Türkçeye tercüme etmek istediğini ancak dünya meşgalesinden bu işi ertelemek zorunda kaldığını ve nihayet Mısır beylerinden Mehmet Bey'in⁹¹ yardımcılarında Mustafa Bey'in⁹² maddi ve manevi yardımlarıyla tefsir tercümesini dört senede tamamladığını ifade etmektedir.

Kaynaklarda hayatı hakkında detaylı bilgi yer almamakla birlikte eserinden hareketle Ebu't-Tevfik Şeyh İbrâhim'in 1801/1806 yılları arasında Sâ mânîzâde Ömer Hulûsî Efendi Tekkesi'nin şeyhi olarak bulunduğu ve bu süre zarfında devletin ileri gelenleri ile iyi ilişkiler geliştirdiği, aynı zamanla çeşitli tarikat mensupları ile irtibatta bulunduğu, yaptığı veya takip ettiği tercüme çalışmaları ile dönemin ilmî ve kültürel yazım faaliyetlerinin takipçisi olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Hâzin Tefsiri'nin Tercümeleri

Lübâbü't-Te'vil fî Me'âni't-Tenzil, Hâzin el-Bağdâdî'nin kaleme aldığı bir Kurân-ı Kerîm tefsiridir. Bu eser daha çok *Tefsîrû'l-Hâzin* diye bilinir. Hâzin, eserini Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-Tenzil* isimli tefsirini esas almak suretiyle oluşturmuştur. Ayrıca Hâzin el-Bağdâdî eserini oluşturken *el-Keşşâf*, *Mefâtîhu'l-ğayb* ve *Envârü't-tenzil* gibi eserlerden de faydalandığını belirtmektedir. Dili Arapça olan eser 10 Ramazan 725 (20 Ağustos 1325) yılında tamamlanmıştır.

⁹⁰ **Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu (1870-1890)**, Dâru'l-Kütüb el-Kavmiye Kısım'ul-Feharis el-Şarkiye, The General Egypt Book Organization, 1987, C.II, s. 262, nr.1000.

⁹¹ Bu zat hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

⁹² Bu zat hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

2.2.1 Hâzin Tefsiri'nin İznikî Tercümesi

Tefsîrû'l-Hâzin, Musa bin Hacı Hüseyin İznikî tarafından Türkçeye, *Tercüme-i Tefsîri'l-Lübâb* ismi ile tercüme edilmiştir. Eser 25 Rebiyülahir 838 (28 Kasım 1434) yılında yazılmıştır. Eserin şimdilik iki cildi ve bu ciltlerin tek nüshalarının varlığı tespit edilebilmiştir. *Tercüme-i Tefsîri'l-Lübâb*'ın ikinci cildi olarak tespit edilen yazma, Beyek Ulu Cami 435 numarada kayıtlı iken Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi K561 numarada kayıtlı olan yazma ise eserin üçüncü cildi olarak tespit edilmiştir. İsmail Taş'ın Beyek Ulu Cami 435 numarada kayıtlı bulunan nüsha üzerine bir doktora çalışması bulunmaktadır.⁹³ Taş, tezinde bu yazmaların kütüphane kayıtlarına farklı isimlerle kaydedildiğini tespit ettiğini bildirmektedir. Beyek Ulu Cami 435 numarada kayıtlı olan nüsha *Enfesü'l-Cevâhir* ismiyle kaydedilirken Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi K561 numaralı yazma ise *Tefsir-i Ebu'l-Leys* ismiyle kaydedilmiştir. Hâzin el-Bağdâdî'nin *Me'âni't-Tenzil* isimli tefsirinin İznikî tarafından yapılan Türkçe tercümesi olduğu anlaşılan bu yazmaların ayrı iki eser değil birbirini takip eden iki cilt olduğu İsmail Taş tarafından ortaya konulmuştur. 435 numaralı cildin muhtevassından hareketle *Tefsîri'l-Lübâb*'ın ikinci cildi olduğu ve birinci ciltte de aynı konuların ele alındığının ifade edilmesinden yola çıkarak eserin birinci cildinin de var olduğu düşünülmektedir. Eserin üçüncü cildi olan K561 numarada kayıtlı olan nüshada ise dördüncü cildin Kur'ân-ı Kerîm'in 23. suresi olan Mu'minûn suresi ile başlayacağı bilgisi bulunmaktadır. Birinci ve dördüncü cildin var olduğu çıkarımlarına ulaşılmış olsa da bu ciltler henüz temin edilememişlerdir. Farklı kütüphanelerde kayıtlı bulunan 2. ve 3. cilt 271x180 mm en ve 194x117 boy olmak üzere aynı ölçülere sahiplerdir. Yazmaların her sayfasında 19 satır mevcuttur ve metin harekeli nesih ile yazılmıştır. K561 numarada kayıtlı olan nüsha 305 varak, 435 numarada kayıtlı olan nüsha ise 382 varaktan müteşekkildir. Metin kısmı siyah mürekkeple yazılan eserin sure başlıkları ve âyetleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserin tercüme özelliğine bakıldığında birebir tercüme olmadığı aksine telif tercüme

⁹³ İsmail Taş, Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden “Tefsîrû'l-Lübâb Tercümesi” Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük), İstanbul Üniversitesi SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2016.

denilebilecek bir tarza sahip olduğu görülmektedir. Eser 15. y.y dil özelliklerini göstermesi bakımından başka öneme sahiptir. Ayrıca tercümede hem eski Türk yazı dili geleneğine ait unsurları hem de Arap-Fars yazı dili geleneğine ait unsurları görmek mümkündür. Bazı Arapça kelimelerin Türkçe telaffuz kurallarına göre yazılmış olması eserde kullanılan dilin konuşma diline olan yakınlığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁹⁴

2.2.2 Hâzin Tefsiri'nin Şeyh İbrâhim Tercümesi

Hâzin el-Bağdâdî'nin *Me'âni't-Tenzil* isimli tefsirinin XIX. yüzyılda, Musa bin Hacı Hüseyin İznîkî'den başka bir müellif tarafından da Türkçeye tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Bahse konu eser Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar bölümünde iki cilt olarak bulunmaktadır. Birinci cilt 3163 numara ile ikinci cilt ise 3164 numara ile kayıtlıdır. Yazma eserin 1a sayfasının başında kırmızı mürekkeple ayrılmış Türkçe, Arapça ve Farsça ile yazılmış kısımda eser hakkında bilgiler verildiği görülmektedir. Bu kısımdaki bilgilere göre 3163 numaralı nüshanın eserin birinci cildi olduğu ve bu cildin Bakara Suresinin tercümesinden başladığı anlaşılmaktadır. Ancak müellif eserine, besmele akabinde de Fâtiha Sûresinin tefsiri ile başlamaktadır. Yine bu kısımda eserin mütercimi olarak Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrahim isminin zikredildiği görülmektedir ki eserin içinde müretcimin ismi 1b sayfasının 6. satırında ve 2a sayfasının ise 17. satırında da tekrar bildirilmektedir. Başlangıçta verilen bilgilerin devamında *şeyh, el-ma'rûf Sāmānizāde şeyhü'l-islām hitāmuhu misk*" ibaresinden Samānizāde lakabıyla meşhur olan dönemin şeyhülislamı Samānizāde Ömer Hulûsi Efendi'nin bu eseri gördüğü ve onayladığı anlaşılmaktadır. Bunun akabinde de "*ve ke'sin kâne mizācuḥā kāfūran*"⁹⁵ *an yedi Şeyh Yūsuf el-Mısrî min evlādi Ümmî Sinān rūmî kaddese sırra'l-'azîz*" ibaresine bakıldığında eserin istinsahının Ümmi Sinan koluna mensup Mısırlı Yusuf isimli bir zat tarafından yapıldığı görülmektedir. Bir önceki cümlede aktarılan ibareye bakıldığında tercümesi ve istinsahı yapılan bu eser, içine kafur katılmış, iyilerin içtiği

⁹⁴ Taş, a.g.e., s. 70-80.

⁹⁵ İnsân 76/5: Şüphesiz iyiler kafur katılmış bir tasta içerler.

bir içeceğe benzetilirken Yusuf el-Mısrî de bu eseri kitabet etmekle onu insanların faydasına sunan kimse olarak betimlenmektedir.

1a sayfasında eserle ilgili bilgilere yer verilmektedir. Bu kısımda *Kâmûsü'l-Muhîl*'in Seyyid Muhammed Murtaza tarafından mükemmel şekilde şerh edildiği ve onun himmeti ve izniyle Yusuf el-Hafnâvî el-Halvetî tarafından da Türkçeye tercüme edildiğine değinilmektedir. Ayrıca *Kâmûsü'l-Muhîl*'i Türkçeye tercüme eden Mütercim Âsım Efendi'nin eserini devrin padişahının emri ile yazdığı bildirilmektedir. I. Abdülhamid Hân'ın ve kendisinden hadis icâzeti aldığı Seyyid Muhammed Murtezâ'nın, Ümmî Sinân Hazretleri'nin, İmam Begavî Hazretleri'nin, Hâzin Hazretleri'nin, Yusuf Ziya Paşa'nın, Yegen Paşa'nın, Çorûmî Sârim Ebû'l-Berekât es-Seyyid Muhammed Efendi'nin isimleri zikredilerek bu tefsirin yazılması husunda hepsinin Şehy İbrâhim'e madden veya manen destekçi, ricacı ve duacı oldukları söylenmektedir. Yine bu sayfada bu eserin on iki imam hürmetine on iki adet yazılıp dağıtılmasının murad edildiği belirtilmiş, Hazret-i Peygambere, dört halifeye, tüm muttakî kimselere, Nakşibendi şeyhi Şeyh Murad-ı Buhârî'ye dualar edilerek bu kısım sonlandırılmıştır. Bu sayfanın sonunda üçgen içerisine alınmış kısımda Şeyh İbrâhim'in, Fatih Sultan Mehmed Hân kabri yakınlarında Otlukçu Yokuşu'nda bulunan Şeyhülislam Samânî Ömer Hulûsi Efendi zaviyesi şeyhi olduğu belirtilmiştir.

Nüshanın 1b sayfasının başında sekiz satır kadar Arapça ile yazılmış bir paragraf bulunmaktadır. Ömer Hulûsi Efendi'nin yazdığı düşünülen bu paragrafta, Ömer Hulûsi Efendi bu eserin, Kur'ân'ın tefsiri olduğunu, bu tefsirin müteahhirin ve mütekkaddim ulemanın en mükemmel olanlarının tefsirlerinden yararlanılarak oluşturulduğunu, Arapçasının gayet fasih ve noksanlıktan uzak olduğunu vurgulamaktadır. Bu tefsirin okutulmasının kararlaştırılmasında rolü olan Yusuf el-Hafnâvî el-Halvetî'nin Ümmî Sinan koluna mensup olduğunu belirttikten sonra Şeyh İbrâhim'in kendi maiyetinde olan salih evlatlarından bir zat olduğunu ifade etmektedir. Bu eserin yazılmasındaki hedefin Hâzin tefsirinin ve diğer tefsir kitaplarının usulünü bilebilmek olduğuna değindikten sonra bu ilimlerden ziyadesiyle faydalanabilmeyi Allah'tan niyaz etmektedir.

Eserin 1a sayfasında zikredilen "*An-yedi Şeyh Yūsuf el-Mısrī min-evlādi Ümmī Sinān-ı Rūmī kuddise sırruhu'l- 'azīz*" ibareden eserin yazımının Mısırlı Yusuf isimli Ümmī Sinān koluna mensup bir şahıs tarafından gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Hatta Şeyh İbrâhim'in bu tefsiri, dersler şeklinde Türkçe anlattığı, Mısırlı Yusuf'un da onun anlattıklarını yazıya dökmüş olabileceği ihtimali mevcuttur. Nitekim tercüme boyunca devam eden üslupla birlikte yazma eserin 2b sayfası ile 6a sayfalarını kapsayan kısımlardaki satırlar üzerinde yer alan düzeltme ve eklemeler de bu ihtimali destekler niteliktedir. Şeyh İbrâhim'in yazıya geçirilen tercümeyi kontrol ederek bazı notlar aldığı iddia edilebilir. Bu düzeltmeler ve eklemeler bazen cümlelerin veya kelimelerin üzeri çizilmek ve düzeltmeler bunların altına yazılmak suretiyle yapılmış bazen mevcut cümle veya kelimelerin üzeri çizilmeden altlarına yazılarak yapılmış bazen de sayfaların yanlarına, altlarına veya üst kısımlarına eklenerek yapılmışlardır. Bahsi geçen düzeltme ve eklemelerin siyah veya kırmızı mürekkeple yapıldığı görülmektedir. Metin üzerinde yapılmış olan düzeltme ve eklemelere bakıldığında metnin genelinde kullanılmış olan sade dilin aksine daha ağır ve süslü bir üsluba sahip oldukları görülmektedir. Müellif 2b sayfasında tefsir kısmına başlamadan önce geçmiş ulemaya dualarda bulunmuş, Allah (c.c.)'dan yapılan bu çalışmanın kabulü istenmiş ve tefsiri okuyacak olan alimlerden eserde bulunan yanlışları gidermelerini rica etmiştir. Dua kısmını tamamlayıp esere başlamadan evvel Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirini nasıl meydana getirdiğini açıklamaktadır. Buna göre Hâzin el-Bağdâdî, Begavî'nin *Me'ālimü't-Tenzil* isimli tefsirini şerh etmiş, tefsir içerisinde konuları izah etmek için kullandığı hadislerin anlamlarını açıklamış, gerek bu hadisler içerisinde bulunan gerek âyetlerde bulunan anlaşılması zor kelimelerin manalarını bildirmiştir. Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim tercümesini yaptığı *Hâzin Tefsiri*'nin ismini kendi eserinde *Lübābü't-Te'vîl fî Me'ālimü't-Tenzil* olarak bildirmektedir. İbn Hacer ve Dâvûdî de bu eserin ismini yaygın olarak bilinen *Me'āni't-tenzil* ismi dışında *Me'ālimü't-Tenzil*⁹⁶ olarak kaydetmişlerdir. 1a sayfasının başlangıcında ise bu eserin, "*tercüme min-tefsiri'l-Hâzin*" ibaresi ile Hâzin tefsirinin tercümesi olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle bu

⁹⁶ Eroğlu, a.g.e., s. 125.

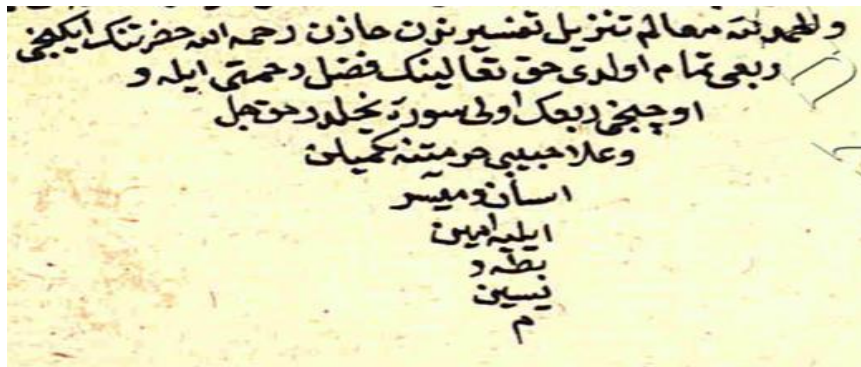
çalışmada incelemesi yapılan tefsir tercümesi, Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin olarak adlandırılacaktır.

Bu eser *Hâzin Tefsiri*'nin tercümesi olması nedeniyle kütüphane kayıtlarına Musa bin Hacı Hüseyin İznîkî'nin eseri olarak kaydedilmiştir. Fakat eserin içeriğine bakıldığında bu kaydın yanlış olduğu, eserin Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrahim isimli bir zata ait olduğu açıkça görülmektedir. Eserin istinsahı Mısırlı Yusuf isminde bir şahıs tarafından yapılmıştır. Eserdeki beyana göre Mısırlı Yusuf Ümmi Sinan koluna müntesip ve Nakşibendi tarikatine mensup bir kimsedir.

Hâzin Tefsiri'nin Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrahim tercümesi olduğu anlaşılan yazma, iki nüshadan oluşmaktadır. Bu nüshaların *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in birinci ve ikinci cildi olduğu anlaşılmaktadır. Birinci cilt 266 varak olup Fatiha Suresi'nden başlayıp Nisa Suresi'nin 11. âyetinin yarısına kadar devam etmektedir. Yazmanın her sayfasında 35 satır bulunmaktadır.

Eserin ikinci cildi ise 353 varak olup A'raf Suresi'nden Hicr Suresi'nin sonuna kadar devam etmektedir. İkinci cildin sonunda bu cildin tamam olduğu ve üçüncü cildin Nahl Suresi ile başladığı bilgisi bulunmaktadır. Bununla beraber ikinci cilt olarak tanımladığımız cildin başında "*el-cildü's-sâlis Tefsîr-i Hâzin tercümesi*" şeklinde bir ibare görülse de yukarıda belirttiğimiz bilgiye dayanarak bu cildin eserin ikinci cildi olduğuna kanaat getirmiş bulunmaktayız. Ancak üçüncü cilt henüz tespit edilememiştir.

Resim - Yazma Eser 2.2.2

"Ve'l-ḥamdülillāh, Me'ālimü't-Tenzil tefsirinden Hâzin raḥamehüllāh ḥazretiniñ ikinci rub 'ı tamām oldı. Haḳ Te'ālā'nıñ faẓl-ı raḥmeti ile ve üçüncü rub 'uñ evveli sûre-i Nahl'dir. Haḳ celle ve 'alā ḥabîbi hürmetine tekmilen âsân ve müyesser eyleye âmîn bi-Ṭāhâ ve Yâsîn م."

2.3. Eserin Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim'e Aitliği

Tefsir-i Hâzin tercümesi olan bu yazma eser kütüphane kayıtlarında Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî adına kaydedilmiştir. Eser incelendiğinde bu bilginin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Yazmanın 1a sayfasında eserin müellifinin ve müstensihinin ismi açıkça zikredilmektedir:

"el-Cildü'l-evvel sûre-i Bakara, tercüme min-tefsiri'l-Hâzin raḥmetullāhi 'aleyh ve raẓıyallāhu 'anh. el-Mütercim Ebu't-Tevfik eş-Şeyh bi-şeyhi'l-ma'rûf Samānizāde Şeyhü'l-İslām ḥitāmuhû misk ve ⁹⁷كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًا 'An-yedi Şeyh Yûsuf el-Mısrî min-evlâdi Ümmî Sinân-ı Rûmî ḳuddise sirruhu'l- 'azîz..."

Bu kısımda verilen bilgilere göre eserin müellifi ve tercümanı bu tekkenin şeyhlerinden olan Ebu't-Tevfik Şeyh İbrâhim'dir, müstensihi ise Mısırlı Yusuf adında Ümmî Sinan koluna mensup bir zattır. Eserin 2a sayfasında Şeyh İbrahim'in yaptığı çalışmalardan bahsettiği görülmektedir. Müellifin bu kısımda Hâzin Tefsiri'ni tercüme etmeye nasıl karar verdiğine dair şu bilgiler dikkat çekmektedir:

"İmdi, bu 'abd-i mücrim-i pür-taḳşîr, Ṭâlib-i 'afv-i Rabbihi'l-laṭîf il-ḥabîr meẓân-ı dehr- i dünde eşḳâl-i zünübât ile müsîr âşâm-ı bî-nihāye ile tolu olan ḥaḳîr a'nî dervîş Yûsuf el-Ḥalvetî ve eş-Şeyh Ebu't-Tevfik İbrâhîm-i Nakşibendî faḳîrân kaçan ki İmâm-ı 'ulumu'l-luġa, kemâlât-ı 'ulumda mübâlaġa ile olan mecdüddin ḥazretiniñ bî-naẓîr olan Ḳāmûs-ı Muḥîṭ-i Okyanus nām kitâbınıñ tercüme itmesinden ve taḥrîr itmemizden ḥalâş oldukda ḳudret-i ḳadîr ile andan Ḥarîrî raḥimehullāh ḥazretiniñ dahı a'lâ Maḳâmât'ını lisân-ı Türkî ile ta'bîr itdükden soñra te'lîfden ḥâlî az müddet ḳaşîr ḳılındı idi ki günlerde bir gün gözimüze irdi taḳrîr, 'ulum-ı el-İmâmi el-âlim el-kâmil, Ḥazreti eş-Şeyh el-fâzıl ve'l- 'âmil, esrâr-ı Ḳur'ân'ıñ açan rümûzât-ı râzın, şeyhü'l-islām ve'l-müslimîn Hâzin ḳaddesallāhu rûḥahû ve nûr-be-nûr 'ilme

⁹⁷ "İçindekine güzel koku katılmış bir kadeh..." İnsân 76/5.

żariḥa ḥazretiniñ Lübbü Lübâbi't-te'vîl fî Me'âlimi't-Tenzîl nâm tefsîrine gönül meyl etdi ki anı daḥı lisân-ı Türkî te'vîl ü ta'bîr itmege. Lâkin ḥâlet-i ma'îşet derdinde yedimiz kaşîr olduğundan te'lîfine cür'et itmede olundu te'hîr. Zîrâ cemî'-i eşğâl-i dünyevîden kalb ḥâlî olup ancak ol ola tefkîr ki murâd u maşşûdî ancak ḥâşıl olması anıñ ile yesîr olur. Ol demde cânib-i Haḫḫ'a teveccüh idüp derûnda ol nâr-ı eşğâl olmadan sa'îr, kendi elṭâf-ı kereminden iḥsân ire bir mücîr ki ol ḥâl anıñ i'âne-i müsâ'adesi ile ḥuşûle gele dir iken irişüp elṭâf-ı kerem-i taḫdîr ümerâ-i Mısır'dan merḥûm ve maḡfûr emîru'l-livâ Mehmed Beg raḥimehullâh ḥazretinin çerâğ-ı 'izâmlarından bize teşhîr etdiği emîru'l-livâ Muştafa Beg-i kebîr Ḥudâ-yı müte'âl devlet-i sa'âdetin dâ'im eyleye tâ ilâ yevm-i 'asîr. Ve ol günde ide ḥisâbın daḥı yesîr, cennât-ı 'adnin aña mesken eyleye bi-ḫaḫḫı beşîrin-nezîr, bizlere ziyâdesi ile i'ânet eyleyüp mu'în olduğda ol demde tefsîri taḫrîr ü te'lîfe sâ'id-i zeyli teşmîr itdük bi-ḥamdi'llâhi'l-melki'l-ḫadîr. Dördünci senede tekmîli müyesser oldı."

Bu kısım incelendiğinde Şeyh İbrahim'in kendi ismi ile beraber Derviş Yusuf el-Halvetî'nin ismini arka arkaya zikrederek yaptıkları çalışmalardan bahsettiği görülmektedir. Buna göre Fîrûzâbâdî'nin *Kâmusü'l-muhît* isimli eserini Derviş Yusuf'un tercüme ettiği ve kendisinin de bu eseri yazıya aktardığını söyledikten sonra Harîrî'nin *Makâmât* isimli eserinin yine Derviş Yusuf tarafından Türkçeye aktarıldığı ve kendisinin de bu eseri ders olarak okuttuğunu anlatmaktadır. Yapılan bu çalışmalardan sonra gönlünün *Hâzin'in Tefsiri*'ni Türkçeye tercüme etmeye meyl ettiğini ancak geçim derdinin bu işin ertelenmesine neden olduğunu bildirmektedir. Ama bir gün Mısır'dan Mehmet Bey'in yardımcılarında Mustafa Bey'in yardımları vesilesiyle Allah'ın gönlünde yeşerttiği bu hayırlı işi yapabilme imkanına sahip olduğunu ve tercümeyi dört senede tamamladığını belirtmektedir. Bu satırlardan da anlaşılacağı gibi mütercimimiz eserine başlamadan evvel bizzat kendi ifadeleriyle eseri kendisinin tercüme ettiğini söylemektedir. Gerek bahsi geçen kısımlara gerek eserin geneline bakıldığında *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in İznikî'ye ait olduğuna dair herhangi bir işarete rastlanmamaktadır, aksine eserde müellifin isminin açıkça birçok kez tekrar edildiği görülmektedir.

Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî'nin *Hâzin Tefsiri*'ni XV. yüzyılda *Tercüme-i Tefsîri'l-Lübâb* ismiyle tercüme ettiği bilinmektedir. *Tercüme-i Tefsîri'l-Lübâb*

üzerinde doktora çalışması bulunan İsmail Taş, bu eserin tercüme usulü hakkında şunları söylemektedir: "*Hâzin tefsirinin Arapça aslından yaptığımız karşılaştırmalarda eserin birebir tercümesinin yapılmadığı, İznikî'nin eseri kendine özgün tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Arapça aslında belirtilen kavramların Türkçe tercümede kendine özgü bir biçimde işlenmesi bizi bu sonuca götüren delillerden birisidir.*"⁹⁸ Bu satırlardan da anlaşılacağına göre İznikî'nin eseri telif tercümedir. Ancak bu çalışmanın konusunu teşkil eden tefsir tercümesi yani *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* ufak katkılar dışında birebir tercüme olarak nitelendirilmektedir.

Bu çalışmaya konu olarak alınan yazma eserin, Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî'ye değil Ebu't-Tevfik Şeyh İbrâhim'e ait olduğu hususu, yukarıda belirtildiği gibi İsmail Taş tarafından doktora çalışmasında⁹⁹ tartışılarak ispatlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Taş'ın bu konuda bir de makalesi bulunmaktadır. Taş makalesinde doktora çalışmasının konusu olan *Tefsîr-i'l-Lübâb* ile *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* eserin iki cildinin sure tercümelerini karşılaştırdığını ve bu iki eserin birbirinden farklı eserler olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰

Yukarıda belirtildiği üzere *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in medresede anlatılan Türkçe tefsir derslerinin kaleme alınması sonucu oluşturulduğu düşünülmektedir. Eserin başlangıcında ilk dört varakta görülen yoğun düzeltme ve eklemeler bu fikri destekler niteliktedir. Bu düzeltme ve eklemelerin eserin geneline hakim olan üsluba göre daha süslü ve ağır bir söyleyişe sahip olmaları hocasından ders dinleyen bir öğrencinin anladıklarını sadeleştirerek yazdığı hissini uyandırmaktadır.

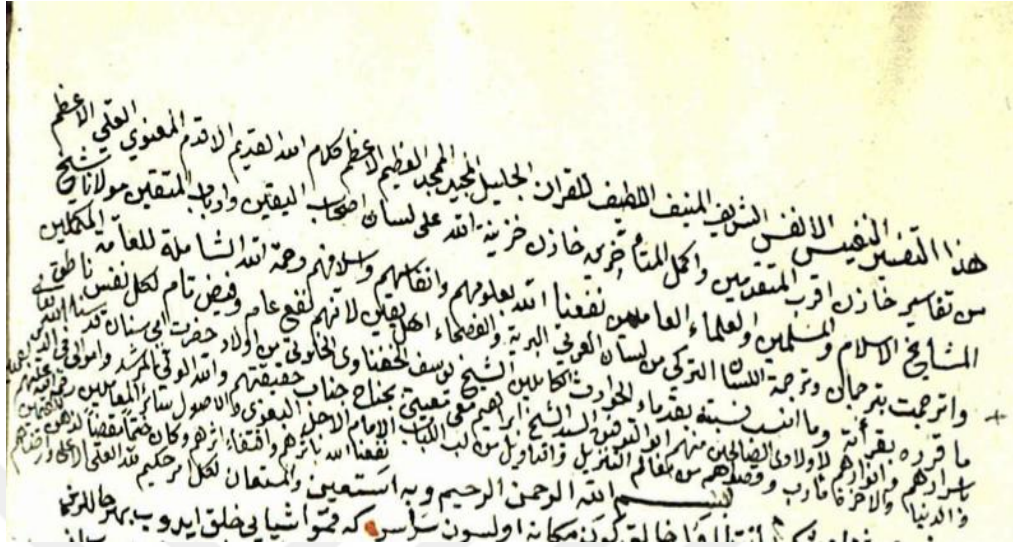
Eserin başlangıcında 1b sayfasında Arapça yazılmış kısımda iki ismin tanıtıldığı görülmektedir. Bunlardan birisi bu eserin okutulmasının kararlaştırılmasında ismi geçen Yusuf Hafnavî el-Halvetî diğeri ise eserin başında mütercim olarak tanıtılan Ebu't-Tevfik Şeyh İbrâhim'dir. Yine bu kısımda da Şeyh İbrahim'in isminin tekrarlandığı saptanmaktadır.

⁹⁸ Taş, **a.g.e.**, s. 71,72.

⁹⁹ Taş, **a.g.e.**, s. 243.

¹⁰⁰ İsmail Taş, "Tercüme-i Tefsîr-i'l-Lübâb Eserinin (Hâzin Tercümesi) Musa Bin Hacı Hüseyin El-İznikî Ve Başka Müellifler Tarafından Telif Edilmesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt/Sayı: 53 (2015-2), İstanbul 2016, s. 91-110.

Resim - Yazma Eser 2.3

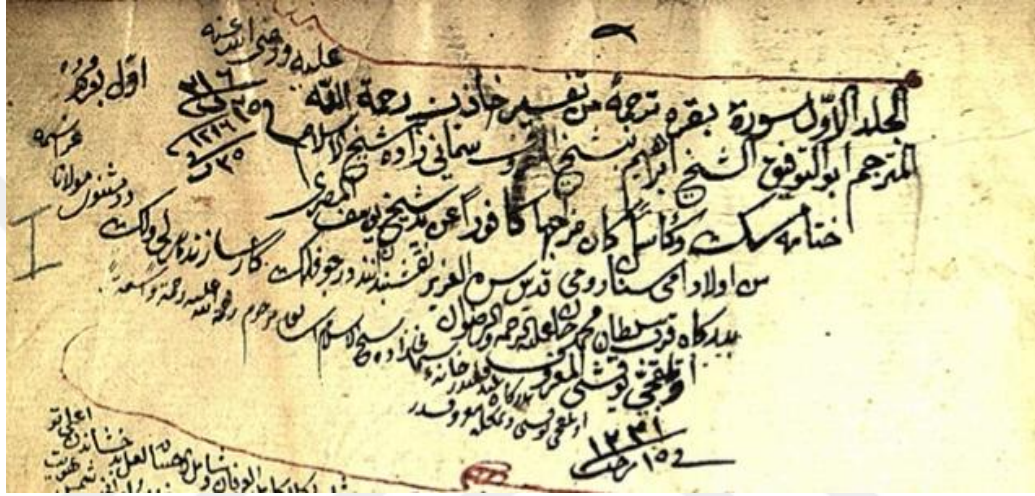
Kaynak: Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin, c. I, varak 1b.

"Hâze't-tefsîr'n-nefsi'l-enfesi's-şerîfî'l-münîfî'l-laîf li'l-Kur'ânî'l-celîlî'l-mecîdî'l mümcidî'l-'azîmî'l-a'zâm kelāmullāhu'l-ḡadîmî'l-ma'nevî el-'aliyyî'l-'azîm min-tefāsîrî Hâzin aḡrabü'l-müteḡaddimîn ve ekmelü'l-l-müte'âḡḡirîn ḡâzin-i ḡâzînetullāḡ, 'alā-lisānî aḡḡābî'l-yāḡîn ve erbābî'l-müttaḡîn mevlānā şeyḡu'l-meşāyḡu'l-İslām ve'l-müslimîn ve'l-ulemā'î'l-'āmilîn nefe'anallāhu bi-'ulūmihim ve enfāsîhim raḡmetullāḡi's-şāmiletî li'l-'āmmetî'l-mükemmelîn ve tercümetü bi-tercümān ve tercümetü'l-lisānî't-Türkî min-lisānî'l-'arabî el-berîyyetî ve'l-fuḡāḡā'î ehli yāḡîn li-enneḡum nef'-î 'ām ve feyz-i tām li-küllî nefsi-i nāḡîḡ mā-ḡarrarahū bi-ḡirā'atî ve mā-ensebe nisbetihî bi-ḡudemā'î'l-ḡavādişi'l-kāmîlîn eş-Şeyḡ Yūsuf el-Hafnāvî el-ḡalvetî min-evlādi ḡâzretî Ümmî Sinān ḡaddesenallāhu te'ālā bi-esrārihim ve envārihim li-evlādi's-sāliḡîn minhūm Ebu't-Tevfîḡ es-Seyyid eş-Şeyḡ İbrāḡîm ma'î ma'înetî cenāḡi cenāb ḡaḡîḡatîhim vallāhu el-veliyyü'l-mürşid ve'l-mevālî fi'd-dîn ve'd-dünyā ve'l-āḡirah. Mā rabbu ve ḡaşdühūm min-Me'ālîmî't-Tenzîl ve't-te'vîl min-Lübbî'l-Lübāb el-İmāmi'l-ecellî'l-Begavî ve'l-uḡûlî sâ'irî'l-me'āmilîn raḡmetullāḡi 'aleyhim ecma'în. Nefe'anallāhu nāḡirîhim ve iḡḡifā'î ecirîhim ve kāne ḡatmen maḡḡîyyen li-zihni lil-ḡayyimîn li-küllî emrin ḡaḡîm Allāhu'l-'aliyyü'l-a'lā ve erzāhum."

2.4. Eserin Yazılış Tarihi

Tercümenin başında eserin 29 Ocak 1802 (25 Ramazan / Cuma 1216) tarihinde başlanılıp 28 Eylül 1806 (15 Recep 1221) tarihinde tamamlandığı belirtilmektedir.

Resim - Yazma Eser 2.4-(1)

Kaynak: Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin, c. I, varak 1a.

"el-Cildü'l-evvel sûre-i Bakara, tercüme min-tefsîri'l-Hâzin rahmetullâhi 'aleyh ve razıyallâhu 'anh. el-Mütercim Ebu't-Tevfîk eş-Şeyh bi-şeyhi'l-ma'rûf Samânîzâde Şeyhü'l-İslâm hitâmuhû misk ve ¹⁰¹ *An-yedi Şeyh* *kar-sazanand beher li* *Yûsuf el-Mısrî min-evlâdi Ümmî Sinân-ı Rûmî kuddise sirruhu'l-'azîz.* ¹⁰² *Der-Meşnevî-yi Mevlânâ 'azze ismuhû. Be-dergâh-ı kurb-ı Sultân Muhammed Hân 'aleyhi'r-rahme ve'rıdvân Otlakçı Yokuşu (el-ma'rûf be-dergâh-ı bülend kalendar-hâne-i Samânîzâde Şeyhü'l-İslâm-ı sâbık-ı merhûm rahmetullâhi 'aleyh rahmeten vâsi'aten, Otlakçı Yokuşu dimekle ma'rûfdur).* Fî-15 Receb sene 1221."

Eserin 1a sayfasının sonunda üçgen biçiminde çevrelenmiş kısımda eserin başlangıç tarihinin (1216) tekrardan yazıldığı görülmektedir.

¹⁰¹ "İçindekine güzel koku katılmış bir kadeh..." İnsân 76/5.

¹⁰² Mesnevî, IV, 3075 : "Onlar gök boşluğuna suretler düzerler. Benim için senin için işler yaparlar."

Resim - Yazma Eser 2.4-(2)

Kaynak: Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin, c. I, varak 1a.

"Ehlü'l-verā ahkaru'l- 'ibād Ebu't-Tevfîk eş-Şeyh es-Seyyid İbrâhîm Sırrî şeyh-i zāviye-i Şeyhü'l-İslām Samānî 'Ömer Hulusî der-kurbü'l- vefā' ve'l-fer' Sulţān Muḥammed ḥān el-gazî el-ma'r ūf bi-Otkakçı Yokuşı. Gafera 'anhüm ve gafera lehüm ve fi'l-yevmi's-şühedā gayrihim ve ināvehüm. Temmet. Sene 1216." [1a]

Ayrıca 2a sayfasının 30. satırında da eserin dört yılda tamamen erdirilmiş olduğu ibaresi görülmektedir.

"...Ve ol günde ide hisābın dahı yesîr, cennāt-ı 'adnin aña mesken eyleye bi-ḥakkı beşîrin-nezîr, bizlere ziyādesi ile i'ānet eyleyüp mu'în olduğda ol demde tefsîri tahrîr ü te'lîfe sâ'id-i zeyli teşmîr itdük bi-ḥamdi'llāhi'l-melki'l-kadîr. Dördünci senede tekmîli müyesser oldu münîr." [2a]

2.5. Eserin Yazılış Sebebi

Hâzin Tefsiri'nin tercümesi olan bu yazmanın 2a sayfasının 16. satırından 2b sayfasının başına kadar olan kısımda eserin yazılış sebebi anlatılmaktadır. Bu kısımda Hâzin el-Bağdâdî'nin ilminin yüceliğine değinilmiş ayrıca *Hâzin Tefsiri*'nin Kurân'ın sırlarını açan mükemmel bir tefsir olduğu belirtilerek tefsirin tercümesine karar verildiği açıklanmıştır. Bununla beraber bu tefsir tercümesinin öğrencilere veya halka açık şekilde dersler halinde yapıldığı düşünülmektedir. Eserin 2a ile 6a sayfalarını kapsayan kısımlarda yapılan ekleme ve düzeltmeler bu fikri desteklemektedir.

Şeyh İbrahim, tefsiri tercüme işine başlarken Allah'tan onu doğru yoldan ayırmamasını, rahmeti ile muamele edip Hz. Peygamberin şefaatinde mahrum etmemesini istemektedir. Mütercim bu tefsiri tercüme ederken yaptığı hatalar veya noksanlıklardan ötürü affını dilemektedir. İnsanların faydasına sunmak üzere oluşturduğu tefsirinin meşhur olup çokça okunmasını isteyen mütercim, kitabının ilmin değerini bilmeyen cahil insanlar eline düşüp heba olmaması için dua ettikten sonra bu vesile ile bu eserin, bütün günahlarına kefarete olması ricasında bulunmaktadır. Ayrıca kitabını halkın menfaatine olmak üzere okuyan ve okutan kimselere de hayır duada bulunmaktadır. Daha sonra müellif gelenek olduğu üzere emeğinin karşılığı olarak dünyada güzel bir şekilde anılmak ahirette de kazanmış olduğu sevapların karşılığı ile mesut olmak niyazını dile getirmektedir. Şeyh İbrâhim'in eserini okuyan ulemadan bir de isteği vardır. Onlardan gerek tefsirin lafızlarında gerek manasında yapmış olduğu hatalarını düzeltmelerini rica etmektedir. Çünkü insan gözü, görmede aklı ise anlamada ve kalemi de yazmada hataya müsaittir. Zira insanın tabiatı unutmaktan ibaret olduğu için kusur ona mahsustur ki Şeyh İbrâhim'in deyimi ile evvel unutan evvel halk olandır. Müfessir son olarak "Başarı Allah'tandır o ne güzel mevla ve ne güzel yoldaştır." diyerek tefsirin tercümesini yapmaya hazırlanmaktadır.

2.6. Eserin Tercüme Usûlü

Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhim, tercümesine *Hâzin Tefsiri*'nin mukaddime kısmından başlamaktadır. Mukaddimede bulunan kâinatın yaratılması, insanın yaratılıp alemde en üstün varlık kılınması, Kur'an'ın icazı, tefsir ilminin gerekliliği ve müfessirin bilmesi gereken hususlar, Hazret-i Peygamberin insanlığa rehber olarak gönderilişi, Kur'an'ın emir ve yasaklarına uyanların ve uymayanların akıbetleri, geçmiş ulemanın ilimdeki fazileti gibi bahisleri içeren kısım aynen tercüme edildikten sonra mukaddime tercümesi yer yer kesilerek tercüme, eserin telif sebebi, tercümenin ne kadar sürede tamamlandığı, bu eserin yazılmasında maddi ve manevi katkısı bulunanlar, bu eserden önce yapılmış olan çalışmalar gibi konulara değinildiği ve bu tercüme hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Hâzin el-Bağdâdî'nin mukaddimesinde, tefsirini oluştururken kullandığı yöntemlerle ilgili

verdiği bilgilerin, hadis kaynaklarının ve hadis senedlerinin hazfı ile ilgili verdiği bilgilerin tercüme eklenmediği görülmektedir.

Şeyh İbrâhim, tercümesinin 2b sayfasında Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirinde kullandığı metodu açıklayarak tefsiri tercüme etmeye başlamaktadır:

İmdi Hâzreti Hâzin Hâzinetu'llah kuddise surruhû şeyhi Şeyhu'l-İslâm Zahîru'd-dîn Ebû Muhammed el-Hüseyn bin Mes'ûd el-Begavî rahimehullâh hazretiniñ Me'âlimü't-Tenzîl nâm tefsîrini şerh idüp hadîsleriñ ma'nâların ve elfâz-ı garîbleriñ ma'nâların beyân idüp ismini Lübâbü't-Te'vîl fî Me'âlimü't-Tenzîl koydı. Okuyanlara âsân olsun deyü beyân itdi. Zîrâ Hâzreti Begavî hazreti her âyetiñ tefsîrine münâsib olanı eḥādîs-i nebeviyye ve aḥbâr-ı muştafaviyye ile donatdı. Anlarıñ rumûzâtların açdı, bellü itdi. Andan tefsîre başlamadan üç faşl Kır'ân'ıñ faẓîleti için zıkr itdi.

Evvelki faşl:.... [2b]

Bu kısım bize Şeyh İbrâhim'in tercümesinin nasıl bir tercüme olacağına dair bilgi vermektedir. Kendisi Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirinin metodunu açıkladıktan sonra aynı usulle tercümesine giriş yapmaktadır. Nitekim tercümenin ilerleyen kısımlarında da ufak değişiklikler haricinde Hâzin'in tefsir metodundan pek ayrılmadığı görülmektedir.

Ayrıca Hâzin el-Bağdâdî, mukaddimesinin sonunda müelliflerin eserlerinde bulunması gereken beş hususiyetten de bahsetmektedir. Şeyh İbrâhim'in bu kısmı kendi eserinde, Fatiha Suresi'nin tefsiri başlığı altındaki surenin faziletini beyan eden kısmın sonuna eklediği ve kendine mahsus bir hale getirdiği görülmektedir.

..Zîrâ her mü'ellife lâyıḳ sezâ olan oldur ki sâbıḳan mü'ellifleriñ fenni üzere te'lif ide ki kitâbı beş fâ'ideden ḥâlî olmaya. Evvelâ, çetin ve kavî olan elfâzlarıñ seçüp, eşüp çıkara âşikâr ide, eger daḡınıḳ ise devşürüp cem' eyleye, eger derin ise ma'nâsı anı şerh idüp bildire ve te'lifde düzmesin güzel, yakîn bellü ide ki aradıkda bulması bilmesi âsân ola ve içinde ziyâde lazım olmayanı koymaya ve uzun muṭavvel itmeden şaḳına, hemân muḥtaşar müfîd olan elfâzlar ile donadup müzeyyen eyleye. İmdi dergâh-ı zû'l-celâlden niyazım oldur ki bu tefsîrimi ol zıkr itdigim beş ḥişâlden ḥâlî itmeye. [10a]

Şeyh İbrâhim, tercümesinde tefsiri yapılan âyetleri parçalara bölmekte ve bu parçaların Türkçe karşılıklarını bildirmektedir. Daha sonra âyet içerisinde geçen ve izaha muhtaç kelimelerin veya kelime gruplarının tek tek ele alınarak açıklandığı görülmektedir:

"*وَلَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الشَّجَرَةَ* Ya 'nī ikiñiz dağı hemān bu ağaca yanaşup andan bir şey yemeyiñ. Ba 'zılar bundaki *هَذَا* ağaclar bir cins ağaca düşer didiler. Ba 'zılar mahşuş bir ağaca düşer didiler. İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā ol kākūle ağacıdır ve ba 'zılar üzüm ağacıdır didi ve ba 'zılar incir ağacıdır didi ve ba 'zılar ol 'ilm ağacıdır didi ve ba 'zılar kâfūr ağacı didiler." [26b]

"*وَالْمَالِكِ* *يَوْمَ الدِّينِ* [4] Ya 'nī Hakk Te 'ālā ol günüñ şāhibidir. Zīrā *يَوْمَ الدِّينِ* cezādır ve *يَوْمَ الدِّينِ* her şey'e mutaşarrıf olandır. Ba 'zılar anı kâdir demek didiler. Zīrā cezā olacak günde kâdir olan ancak Hakk Te 'ālā'dır. *يَوْمَ الدِّينِ* emr u nehye mutaşarrıf olandır ve kâdir kamu a 'yānı 'ademi vücūda getürendir." [13b]

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'de âyet içerisinde geçen kelimelerin âyetteki durumlarının izah edilmesine dair birçok örnek bulunmaktadır. Aşağıda, Bakara 2. 83. ve 91. âyetlerde geçen kelimelerin tefsirleri örnek olarak gösterilmiştir:

"*وَالْمَسْكِينِ* Ya 'nī miskinlere dağı ihsān itmeleriyle 'ahd eyledik. *وَالْمَسْكِينِ* Cem '-i miskindir. İnşallāh miskiniñ beyānı gelür bunda. Yetimden soñra zıkr olmasına bā'is, miskīn olan kendine bir menfe'at görmesi mümkündür ve gayrıya dağı hizmet itmekle nef'ī olur, yetim anlardan 'acizdir." [40b]

"*وَالْمُتَّقِينَ* *وَالْمُتَّقِينَ* Ve *وَالْمُتَّقِينَ* ism-i fā'ildir, kendini hıfz ve sıyānet ider ve nefsi korhulur hāllerden hıfz ider. Ve ba 'zılar *وَالْمُتَّقِينَ* 'örf-i şer'de nefsinı günāh olacak şey'den hıfz ider." [16a]

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'de âyetlerin sebep-i nüzûllerinin aşağıdaki örnekte olduğu gibi çoğu zaman zikredildiği belirlenmiştir:

"*وَالْمُتَّقِينَ* *وَالْمُتَّقِينَ* *وَالْمُتَّقِينَ* Ya 'nī yā Muhammed anlar geçen Hakk Te 'ālā'nıñ peygamberlerini ne içün katl eylediler? Bunda fi 'lī Yahūdilerden hâzır olanlara hitāb itdi, enbiyāları katl idenler anlardan evvel göçenler idi. Bunlara dimege bā'is, bunlar evvel göçenleriñ itdiklerine rāzı olmaları içündür." [42b]

Şeyh İbrâhim'in bazı itikadi konulara dair mevzularda mezhep görüşlerine yer verdiği görülmektedir:

" İmdi bu ihtilâfîñ fâ'idesi bu gelen cevâbda zâhir olur. **Mes'ele:** Çünkü kalbi ile inanup ve dil ile ikrâr iden eger imâniñ mûcibi olan namâz ve zekât ve oruç ve hacc ve dîniñ bâkî erkânını cem' idüp itmez ise aña mü'min dinür mi? Yoksa dinmez mi? **Cevâb:** Bunda ihtilâf vardır. Ehl-i sünnet arasında aña mü'min dinilmez bu hadîs-i şerîfiñ mûcibince.. "[16b]

Şeyh İbrâhim'in âyetlerin tefsirinde soru cevap metodunu kullandığı görülmektedir. Tefsir esnasında ortaya çıkan soruları sorup arkasından bu soruları Hâzin Tefsiri'nden açıklamalarla cevapladığı örnekler oldukça fazladır:

" فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ Ya 'nî ol buzağıya tapmayın, tapan günâhkârı öldürün. **Eger** dinürse ki tevbe itdiği fi'l-i kabîha ve günâha nâdim olup anı bir dahı itmemeye 'azîmet itmeden 'ibâretidir. Qatl emr olundu. Qatl nice tevbe ile tefsîr olunur? **Hâzin** dir ki katlden murâd tevbeniñ tefsîri degildir, lâkin dimekdir. Anlariñ tevbeleri ancak katl ile tamâm olup kabûl olunur. "[32b]

Şeyh İbrâhim Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'i oluştururken âyetleri, âyetler veya hadisler ile tefsir etmektedir. Yine âyetlerin nüzûl sebeplerinin anlatıldığı kısımlarda veya tarihi kıssalarda Hazret-i Peygamberin hadislerinden çokça faydalanıldığı görülmektedir.

" وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ Ya 'nî anlar cennetde dâ'im kalurlar ne çıkarlar ve ne vefât iderler. Zîrâ inkıtâ' ve nihâyeti olmayan bâkî ve dâ'imlikdir. Andan Müslim ile Buḥārî'de Ebî Hüreyre'den hadîs, قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَوَّلُ زُمْرَةٍ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ عَلَى أَشَدِّ كَوْكَبٍ دُرِّيٍّ فِي السَّمَاءِ إِضَاءَةً، لَا يَبْزُقُونَ وَلَا يَمْتَحِطُونَ لَا يَبُولُونَ أَمْشَاطُهُمُ الذَّهَبُ ، وَرَشْحُهُمُ الْمِسْكُ، وَنَجَامُهُمُ الْأَلْوَدُ Ya 'nî Hazreti Resûl buyurdu ki cennete evvel bir fırka girerler yüzleri.. "[22a]

"[34] وَأَذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ Ya 'nî kaçan ki melâ'ikelere Âdem'e secde idiñ didigimiz demde. Ba'zılar bu hitâbı ancak yeryüzünde olan melâ'ikelere idi didi. Lâkin şahîhi bu hitâb cümle melâ'ikeleredir. Kavluhü Te'âlâ: فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ delâletiyle. "[25b]

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'de kullanılan çoğu hadis-i şerifin çoğu zaman Arapça metinleri ve Türkçe tercümelerinin zikredildiği görülürken kimi zaman da sadece Türkçe tercümelerinin nakledildikleri tespit edilmiştir.

İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdu ki Hâzreti Âdem ile Havvâ 'aleyhimesselām kendilerden giden na'ım cennet için ikiyüz yıl ağladılar ve kırk gün ne yediler ve ne içdiler. Ve ba'zılar didi ki kendiden düşen hata için Hâzreti Dâvūd 'aleyhisselāmiñ özden ağlamasından çıkan yaş ile yeryüzünde olan maḥlūkātıñ yaşların bir yere cem'itseñ Hâzreti Dâvūd'un yaşı anlardan çokdur." [27b]

Eserde âyetlerde geçen kelimeleri açıklamak için kullanılan Arapça cümlelerin aynen yazılıp Türkçeye tercüme edildiği görülmektedir.

"Öyle olduğda فكل حامد شاکر وليس كل شاکر حامد ya 'nī her ḥamd iden şükr idicidir ve her şükr iden ḥamd idici degildir." [13a]

"وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ" Ya 'nī anlarıñ gözler perde kapak çekdi ki kör olup Hakkı aṣlā görmezler ne âyātül'lāh ve ne delāyil-i tevḥīdi. Zīrā غاشية السرح dirler ya 'nī at egerinüñ örtüsü." [18a]

ذو الرحمة: Dimekdir ya 'ni rahmet şāḥibi.

رحيم الآخرة: Rahim ismi ahiretde affedici anlamında

رحمن الدنيا: Rahman ismi dünya hallerinde merhamet eden anlamında

يُكَشِفُ الْكُتُوبَ: Şiddet ve elemleri giderici

يَغْفِرُ الذُّنُوبَ: Günahları bağışlayan

الرَّحْمَنُ يَهْدِي: Hidayet yolunu gösteren

بالعصمة والتوفيق: er-Raḥīm tevḥīk-i şıyānet ve ḥıfz idici ma'aşiden.

Şeyh İbrâhim'in tefsirde geçen konular hakkında farklı görüşleri bildirip doğru kabul ettiği görüşü bildirmekle kalmayıp kimi zaman konunun izahına da değindiği görülmektedir:

"Başriler ol شمر kelimesinden müştāk didiler. Ya 'nī yüce dimek. Neden kim bir şey'in ismi yücelip ol şey' üzerine biner ol şey' anıyla zāhir olur. Şān ki şey'e yücelmesi ile ma'nāsı izhār olur. Andan السمر ki yücelikdir aşlı andan didiler. Ve kûfîler anıñ aşlı السمه ki 'alāmet ve nişāndır andandır didiler. Eger anlarıñ didigi gibi olsa idi anıñ taşğır وسيم olur idi zämme, sīn'in feth-i meddiyle ve cem'i أوسام olur idi. Kaldı ki ismiñ taşğiri سمي zämme, mīmin feth meddiyle ve cem'i أسماء feth ve اسمي hareke ile gelür bunda kavlı-i şaḥīḥ Başrilerindir."[11a]

İbn 'Abbās raḫıyallāhu 'anhümā İblīs melā'ikelerdendir, zīrā Haḫḫ Te'ālā anı ۷ ile istiḡnā itmiş, anlardan olduğuna delālet ider buyurdu. Ve ba'zılar ol cinlerdendir, zīrā ol ateşden ḫalḫ olundu melā'ikeler nūrdan ḫalḫ olundu didiler. Yā ol cinleriñ aşlı ol Ḥazreti Ādem insleriñ aşlı olduğu gibi ola. Lākin evvelki kavlı şaḥīḥdir."[26a]

Ve şaḥīḥ olan kavlı ol dār-ı cezā ve şevāb olan cennettir. Zīrā anda ki ma'rūf olan elif ile lām 'ahd içündür. Ve Müslümānlarıñ 'örfünde الجنة dār-ı cezā ve şevāb olan cennettir."[26a]

"Üçüncü vechi bu şaḥīḥdir. Zīrā cumhūru'l-'ulemā aña ṣābit oldılar."[48a]

Âyetlerin tefsirinde geçmiş milletlerin hikayelerinin anlatıldığı görülmektedir.

"Kaçan şabāḥ oldu Fir'avn ḫaşırdan yedi kerre yüz biñ 'asker ile çıkup ardlarına düşdi. Yalnız içlerinde yetbiş biñ siyāḥ edhem at var idi bākī renklerden gayrı. Ve ba'zılar biñ at var idi didiler. Ve Fir'avn bir siyāḥ edhem ata binm.."[31a]

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'de âyetlerin nüzul sebepleri çoğu zaman tefsire dahil edilmektedir.

"[108] *أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ* Ya 'nī sizler de Resûl'üñüz Hâzreti Muḥammed ṣallallāhu 'aleyhi veselleme şormaḵ mı diliyorsunuz. Bunuñ sebebi Yahūdîler Hâzreti Resûl'e didiler ki yā Muḥammed Hâzreti Mūsā 'aleyhisselāma birden inen kitāb Tevrāt gibi bizlere gökden bir kitāb indirir. Ba'zılar didi ki Yahūdîler Hâzreti Resûl ṣallallāhu 'aleyhi veselleme didiler yā Muḥammed bizler saña īmān getürmeyüz tā bizlere Haḵḵ Te'ālā ve melekleri karşı getürmeyince. Hâzreti Mūsā 'aleyhisselāma kavmi *أَرَى اللَّهَ جَهْرًا* didigi gibi. Andan bu āyet nāzil oldu." [49a]

Bazı âyetlerin tefsirlerinde âyette geçen tarihi şahsın kimliğine değinilmektedir.

"*مِنْ عَالٍ فِرْعَوْنَ* Ya 'nī Fir'avn'uñ cemā'atiniñ elinden. Ve Fir'avn kıbtîlerden ve 'Amālikalardan her kim Mısır'a mālîk olup şāh olursa anıñ ismidir. Lākin Kur'ân'daki Fir'avn, Velīd İbn Muş'ab İbni'r-Reyyān'ıñ adıdır. Dört yüz yıldan ziyāde 'ömür sürdi." [30a]

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'de bir konuda bir âyet misal olarak getirildiğinde Hâzin'den farklı olarak bazı kısımlarda Şeyh İbrâhim'in âyetleri açıkladığı görülmektedir:

"...andan buyurdu : *قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ* *لِبَعْضٍ ظَهِيرًا* ile virdi haber. Ya 'nī kamu ins ile cin bir yire cem ' olsalar eger ve anıñ mişli Kur'ân getürmek dileseler, bir āyetiniñ mişlini getürmege kâdir olmayalar. İsterse birbirine arka olup yardım daḵı itseler ve andan ziyāde cümlesi belîğ u faşîḥ-i kelām olsalar her ne kadar anıñ āyetlerinden bir āyetiniñ mişlini kendide getürmege kâdir degüldir beşer." [1b]

Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirine başlamadan evvel ele aldığı "Kur'ân okumanın ve öğrenmenin faziletleri", "Kur'ân'ı ilimsiz kendi reyî ile tefsir eden ve okuyup onu

unutana dair beyanları", "Kur'ân'ın toplatılması, nüzûl sırası ve yedi harf üzerine nazil olması" konularının Şeyh İbrâhim'in de tercümesinde aynen işlediği görülmektedir. Hâzin el-Bağdâdî tefsirini yaptığı âyetlere bağlı olarak ortaya çıkan konuları fasıllar şeklinde ele almaktadır. Şeyh İbrâhim de bu konuları aynı usulle eserine dahil etmektedir. Bunlardan birkaçını zikredek olursak: Kur'ân'ın yedi harf üzerine nazil olması, tefsir ve tevil kelimelerinin açıklamasını içeren iki konu ayrıca ilerleyen varaklarda nesh konusu da fâsıl açılarak tercüme edilmektedir. Bununla beraber *Tefsir-i Hâzin*'de besmelenin hükmünün incelendiği son konu Hâzin'den farklı olarak Şeyh İbrâhim tercümesinde ayrı bir fâsıl olarak ele alınmaktadır.

Hâzin el-Bağdâdî naklettiği hadisleri kimlerin kitaplarından aldığını harf rumuzlarıyla belirtmektedir. Şeyh İbrâhim ise bu rumuzları kullanmamış doğrudan hadisin nakledildiği kitabı veya kişiyi zikretmiştir.

..Ve Müslim ile Buḥārī'de Ebī Mūsā el-Eş'arī'den ḥadīṣ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ الْمُؤْمِنَ فِي الْجَنَّةِ لَخَيَّمَةٌ مِنْ لَوْلُؤَةٍ وَاحِدَةٍ مُجَوَّفَةٍ، طُولُهَا فِي السَّمَاءِ سِتُّونَ مِثْلًا، لِلْمُؤْمِنِ فِيهَا أَهْلُونَ، Ya'nî Ḥazreti Resûl buyurdu cennetde her bir mü'miniñ içeresi boş bir dâne inciden vardur yüceligi altmış mildir ve ol mü'miniñ anuñ içinde zevceleri vardur ḥüriden ol mü'min anları dolaşur aşlâ anlaruñ birisi ol birini görmez." [22b]

Tefsirü'l-Hâzin'de âyetlerin tefsiri yapılırken Arap şiirinden faydalandığı görülmektedir. Şeyh İbrâhim de aynı yolu takip etmiş eserine bu mısra ve dörtlükleri dahil ederek onları Türkçeye tercüme etmiştir. Fatiha suresinin üçüncü âyeti tefsir edilirken Rahmān ve Rahim kelimelerinin kullanımı hakkında bilgi verilmiş ve Arapça bir mısra örnek olarak gösterilmiştir. Şeyh İbrâhim'in bu mısrayı şöyle Türkçeye tercüme ettiği görülür:

"Mısrā: *وانتَ غيثَ الْوَرَيِّ مَا نلتَ رَحْمَانًا.*

Neşir: ... sen kamu ḥalkıñ mu'inisin mādām ki Raḥman'sıñ." [13b]

Yine Fatiha suresinin 6. âyetinde kullanılan sırat kelimesini açıklarken Arap şiirinden örnekleme yapıldığı görülmektedir:

"şî'r:

امير المؤمنين يكون علي

صِرَاطَ اِذَا عَوَجَ رَدَّ اِلَيَّ مُسْتَقِيم

şî'r:

Emîri'l-mü'minîn olan gerek bir yol tutup konar

Eger egrilsem çün ol yolına toğruluğa döner." [14a]

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in bazı kısımlarında Bağdâdî'nin kullandığı şiirlerin Şeyh İbrâhim tarafından tercümeye dahil edilmediği sadece şiirde verilmek istenilen mananın aktarıldığı da tespit edilmiştir:

Ya 'nî anlar ki haqqı inkâr ile örtüp kâfir oldılar. Zîrâ الْكُفْرُ lügatdir setr ma'nāsına örtmek gelür ve kapamağa gelür. كَفَرْتُ الشَّيْءَ şey'i örtüp kapadım. Andan giceye kâfir dinür. Zîrâ karanlığu ile kamu eşyâyı örter." [17b]

Şeyh İbrâhim, Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirinde kullandığı şiirde geçen lakattan kimin kastedildiğini açıklayarak bu zatın gerçek ismini bizlere bildirmektedir. Aşağıda örnek olarak vereceğimiz mısrada geçen Melâ'ibü'r-rimâh lakabının Malik İbn Cafer isimli arap şaririne¹⁰³ ait olduğunu Şeyh İbrâhim açıklamasına eklemiştir.

beḳā ma'nāsına dahı gelür. Andan şā'iriñ kavlinde

şî'r:

لَوْ كَانَ حَتَّى مُدْرِكِ الْفَلَا

أَدْرَكَهُ مَلَأَعِبِ الزَّمَانِ

¹⁰³ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-Muhîṭ*, Matbaa-i Amire, 1814, C. I, s. 471.

şî'r:

*Eger irseydi bâkî kalmağa sâğ
Mülâ 'ibü 'r-rimāh kalurdu her çāğ.*

Neşir: *Murādı Mālik İbn Ca'fer 'iñ dünyāda bâkî kalması dımeğdir.*" [17b]

Şeyh İbrâhim'in bazen tercümesine kendinden küçük eklemelerde bulunduğu görülmektedir. Aşağıda vereceğimiz örneğin son cümlesi bunun göstergelerindendir:

"...Anıñ içün Haq Ta'ālā'nıñ rahmeti tekrār-be-tekrār zıkr itmek zîrā ol kamu halkına rahmeti ile tecellî eyler. Andan buyurdu ki رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي hışmımı rahmetim başdırdı." [13b]

Yine başka bir örnekte küfür kelimesini Arapça bir cümle içerisinde kullanmış ve bunu Türkçeye tercüme etmek suretiyle bu kelimenin geldiği manayı aktarmaya çalışmıştır.

"...Zîrā الْكُفْرُ lügatdir setr ma'nāsına örtmek gelür ve kapamağa gelür. كَفَرْتُ الْشَّيْ şey'i örtüp kapadım."

Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirinde bir konu ile ilgili görüşünü beyan ederken قُلْتُ (derim ki) şeklinde söze başladığı görülmektedir. Şeyh İbrâhim'de Hâzin el-Bağdâdî'nin konu ile ilgili görüşlerini "Sahib-i Hâzin dir ki" şeklindeki ifade tarzıyla okuyucusuna sunmaktadır:

Şāhib-i Hāzin dir ki aḥādīs bābında bunuñ içün deliller ve irādlar ve cevāblar çokdur. Cehr ile ihfā içün anları yād itseñ maḳşūd uzanur bu kadar kifāyet ider çünki kendi Şāfi 'ī olmak ile mezhebinüñ delillerine ziyāde naql itdi. Ve bi'llāhi't-tevfīk ve hüve bi't-tahkīk." [13a]

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'de âyetler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Âyetlerin tefsirleri yapılırken kaynak metinde olduğu gibi çoğu zaman âyetlerin kısımlara ayrılarak tefsir ve tercüme edildikleri görülmektedir. Ayrıca bazı âyetlerin eksik yazıldığı belirlenmiştir.

Bu tercümenin cümle yapılarına bakıldığında Türkçeye aktarılan cümlelerin Arap dilindeki kelime dizilimine göre değil Türkçe kelime dizilimine göre kurulduğu da görülmektedir.

Şeyh İbrâhim'in *Hâzin Tefsiri*'nin tercümesini yaparken küçük ekleme ve çıkarmalar haricinde eseri aynen tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Âyetler Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirinden farklı bir bakış açısı veya yaklaşımla yorumlanmamış, tefsirin muhtevasını değiştirecek yeni bir tefsir yöntemi kullanılmamıştır. Eserde geçen ifadelerden anladığımıza göre bu eser Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirinin ders olarak okutulması ve bu okutulan derslerin Mısırlı Yusuf tarafından kaleme alınması neticesinde oluşturulmuştur. Bu durum eserin tercüme usulünde kaynak metne bağlı kalınmasının nedenini açıklamaktadır. Ayrıca XIX. yy'a kadar Osmanlı'da tefsir geleneğinin oturmuş olması bu eserin birebir tercüme edilmesini açıklayacak başka bir husustur.

2.7. Eserin Dili ve Üslûbu

Bu eserin daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi Samânîzâde Medresesi Şeyhi Ebu't-Tevfik Şeyh İbrâhim'in Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirini ders olarak anlatması ve öğrencisi Mısırlı Yusuf'un bu derslerde anlatılanları kaleme alması sonucu oluşturulduğu düşünülmektedir. Aşağıda vereceğimiz örneklerde konuşma üslubunun yazıya geçirilmiş olması bu fikri destekler niteliktedir:

"[114] *وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ* Ya'nî *Hakḳ Te'ālā* mescidlerinde namâz kılp *Hakḳ Te'ālā*'ya 'ibâdet idüp ism-i şerîfini zıkr idenleri men' idenden kim vardır *zîyâde kâfir, zâlim*." [50b]

"..Nice 'akla girer ki ol göge çıkup yıldız ola ve *Hakḳ Te'ālā* anıñ qadrini yüce idüp." [46b]

Eser Arapçadan Türkçeye çeviri olmasına rağmen yazmanın başlarında tercümeyle dair bilgi verilen kısımlarda Arapça yazımlara da rastlamak mümkündür. Eserin tefsire başlandığı 2b sayfasından 6a sayfasına kadar olan kısmında eklemeler ve düzeltmeler mevcuttur. Eserin başlangıcında yapılan bu ekleme ve düzeltmelerin

müstensihe yol göstermek amacıyla Şeyh İbrâhim tarafından yapılmış olduğu düşünülmektedir. Şeyh İbrâhim tarafından yapılan bu müdahalelere bakıldığında eserin geneline nazaran daha ağır ve süslü bir dilin kullanıldığı görülmektedir.

Eserin 1b sayfasının 9. satırı ile 2a sayfasının 30. satırları arasında secili söyleyiş hakimdir. Seci "r" harfi ile yapılmıştır.

"..Hemîşe hâmd ü şenâ ve şükr-i bî-intihâ ol Hâlık-ı kevn ü mekâna olsun serâser, ki kamu eşyâyı halk idüp be-her hâllerin 'ilm-i ezelisinden kıldı muqadder, ve şüret-i insânı cümle şüretlerden eyledi ahsen ü dilber, ve aña akl u fehmi ihsân idüp anı işidüp görici itdi be-her yer, ve anı kamudan a'lâ vü eşref itdigi bildirdigi 'ilm-i ma'rifeti ile kalbini kıldı münevver. Ve aña 'ilm-i tevhidini hidâyet idüp şeref ü faizîletin artırdı ekşer, ve anuñ dilini hâmdına ve şükrine ve tevhidine cârî idüp kıyâm uku'ûdunda dimege Allâhu Ekber, ve habîbi Muhammed şallallâhu 'aleyhi vesellemi kâffeten enâma gönderüp resûl ü peygamber, ve aña kitâb-ı Qur'ân-ı 'azîmü's-şânı indirdi mu'teber, ve anda hikmetin ve hükmün ve emr ü nehyin beyân eyledi yer yer, ve anı okuyanlara ilhâmını ihsân itdi ki âsân ola itmege ezber.." [1b]

Ayrıca eserde ses aliterasyonuna da rastlanmaktadır.

"Lâkin bizlerden râzı olmadı **h**urûfların sürmege **h**emân **h**udûdlarını **h**ıfz itmeden bî-gümân..." [2a]

Eserin tefsir kısmına başlandığında yoğun düzeltmeler karşımıza çıkmaktadır. Bu düzeltmelerde Türkçe terkiplerin veya kelimelerin üzerlerinin çizildiği ve altlarına Arapça-Farsça terkip veya kelimelerin yazıldığı görülmektedir. Hatta yine bazı Arapça kelimelerin başka Arapça kelimelerle değiştirildikleri de saptanmıştır.

2b sayfasında "Evvelki faşl: Qur'ân'ıñ ve okumanıñ ve öğrenmeniñ fazlların beyân eyler" cümlesinin yerine yazılmak üzere sayfa kenarına "Faşlı evvel kırâ'at-i Qur'ân ve ta'lîmi fezâ'ili beyanındadır" cümlesinin yazıldığı görülür.

Tablo 2.7: Türkçe kelimeler yerine kullanılan Arapça ve Farsça kökenli kelimelere bazı örnekler.

Acı	Telh	Yazmak	Tahrîr etmek
Tatlı	Şîrîn	Olmak	Vuķû' bulmak
Korku	Ĥavf	Verilmek	İ'tā olunmak
İşitmek	istimā' etmek	Kuru söz	Mālāya' ni söz
Unutmak	Nisyān	Koymak	İdĥal olunmak
Gönlünce	Dil-ĥāh	Evvel olanlar	Muķaddem
Karışıklık	Teşvîşe	Anne-baba	Peder ü mader
Arasında	Beyninde	Öğrenmek	Ta' lîm etmek
Ermek	Vāşıl olmak	Unutmak	Ferāmūş etmek
Tutmak	Aĥz etmek	Yerine getirilmek	Tenfîz

Hazret-i Peygamberden bahsederken Hazret-i Resûl yerine Arapça ve Farsça tamlamalarla oluşturulmuş aşağıdaki övgü cümlelerinin kullanıldığı görülmektedir:

- * Ĥazret-i risālet-penāh şallallāhu 'aleyhi vesellem
- * Ĥazret-i seyyidü's-seķaleyn
- * Faĥru'l-murselîn
- * Ĥazret-i server-i serîre-dān-i 'ālem şallallāhü 'aleyhi vesellem
- * Ĥazret-i tercümān-ı lisānü'l-ķıdem şallallāhü āleyhi vesellem
- * Ĥurşîd-i güreyyā-i 'ilm şallallāhu 'aleyhi vesellem ĥazretleri
- * Ol āfitāb-ı cihān-tāb-ı nübüvvet şallallāhu 'aleyhi vesellem ĥazretleri
- * Aşdaķu'l-ķā' ilin şallallāhu 'aleyhi vesellem ĥazretleri buyurdılar ki
- * Sultān-ı serāperde-i dîn şallallāhu 'aleyhi vesellem
- * Ol ĥurşîd-i cihāngîr ü risāletger şallallāhu 'aleyhi vesellem ĥazretleri
- * Seyyid-i veşîķu'l-'ahd mehpāre-i medĥu'l-mehd şallallāhu 'aleyhi vesellem
- * Ĥazret-i fermān fermāy-ı seķaleyn şallallāhu 'aleyhi vesellem

* Ol ğonce-i faṣṭḥu'l-lehce-i bāğ-ı belāğī ṣallallāhu ‘aleyhi vesellem

* Hāzret-i seyyidü's-salāṭīn ṣallallāhu ‘aleyhi vesellem

* Ol nāzenīn-i çār-baş-ı mihterī ve dest-perverde-i dāye-i sa‘ādet serveri ṣallallāhu ‘aleyhi vesellem

Bahsi geçen düzeltme ve eklemelerden bazıları devrik cümleleri düzeltmek için yapılırken bazıları da cümlelerin, tekrardan daha ağır ve süslü bir dille söylenmesi ile yapılmışlardır:

“Kur‘ān'ı hıfz itmede kāmīl ü māhīr olup güzel okuyan ol ketebe melekleriyle berāberdür, cennetde menzili var.” cümlesinin üzeri çizilerek aşağıdaki şekilde yazılmıştır:

“Hāzreti Hāce-i ‘ālem tāb ṣallallāhu ‘aleyhi vesellem Kur‘ān'ı güzel okuyan kimseniñ menzili cennetde ketebe melekleriyle berāberdir.”

“ol yanıñda ki kağıdları cüz’leri gönder yazup muṣḥaf idüp andan saña gönderirim deyü Hāzreti Hāfşa kâmusını gönderdi.” Bu cümleinin üzeri çizilmiş ve aşağıdaki cümle yazılmıştır:

“Nezd-i ‘aliyyelerindeki olan evāḥīr-i emrini irsāl buyuralar. Ba‘de’t-tahrīr yine taraf-ı...ş-şerereflerine irsālini va‘d buyurdılar. Hāfşa cümlesini irsāl buyurdılar.”

2b sayfasında rivayet edilen hadisler için derkenarlarda eklemeler bulunmaktadır, bu eklemeler üzerinde de düzeltmeler olması nedeniyle bunların eserin müstensihisi Mısırlı Yusuf’a ait olduğu düşünülmektedir.

Metinde geçen sahabe isimlerinin önüne saygı ifadesi olarak Hazret kelimesinin eklendiği veya sahabenin kim olduğuna göre; *ḥalīfe-i evvel şeyḥ-i a‘zam*, *Şiddīk-i ekber*, *Fārūk-ı A‘zam* gibi yüceltme sıfatlarının eklendiği görülmektedir. Yine hadisleri rivayet edenler için *"dedi ki"* kelimesinin üzeri çizilerek yerine *"buyurdu ki"* kelimesi yazılmıştır. Bunlar gibi saygı içeren ifadelerin kullanımlarına oldukça çok rastlanmaktadır.

Yukarda bahsedilen düzeltme ve eklemeler 6b sayfası başlamadan sona ermektedir. Bu varaklardan sonra metinde bu gibi müdahalelere rastlanmamaktadır. Eserde, ismin bulunma, yönelme gibi hallerinin günümüz Türkçesine uygun şekilde kullanılmadığı görülmektedir. Bu durumla ilgili şu örnekler gösterilebilir:

Ve ba'zılar didi ki Yahūdiler ezelki olan 'işyanlarından Hâk Te'ālā'nıñ kendiler itdiği toñuz maymūn olmaḵ ile 'azābların haber virdiler idi." [39a]

"Şoñra dönüp bunı dimelerine birbirlerini kınadılar sizler varup anlara kitāblarımız mezkūr dimeñizi anlar bizlere hūccet idüp bizlerle haşm oldılar didiler"[39a]

"أَفَلَا تَعْقِلُونَ Ya'nī bunları fikr idüp 'aḵlūñza girmezmiki sizleriñ böyle itmeñiz sizler lāyık degildir." [39a]

Genel olarak metnin dilinin sade olduğu görölürken metin içerisinde çok fazla devrik cümle kullanıldığı bu durumun eserin tefsir dersinin yazıya geçirilmesi sonucu oluşturulmuş bir metin olması ile ilgili olabileceğı belirtilmişti. Ayrıca metinde ki'li birleşik cümlelerin çokluğu, pekiştirmeli ifadelere sıklıkla başvurulması da bu durumun bir sonucu olarak görülebilir

Metinde kullanılan dilin sade olması XIX. y.y'da görülen dilde sadeleşme tartışmalarının bir sonucu olmaktan çok, bu eserin okutulan derslerin kaleme alınması ile meydana getirilmiş olmasına bağılı olduğu düşünülmektedir. Nitekim eserin başında yapılan düzeltmelerin sahip olduğu ağır ve süslü dil bunun bir göstergesidir. Bilindiğı üzere bir eserin birçok telif sebebi olmaktadır. Bu sebeplerden birisi de makam sahibi kimselerin beğenisini kazanarak himayesine girebilmektir. Yazma eserin başında bu tefsirin tercümesi için birçok önemli şahsın ismi anılarak eserin yazılmasını destekledikleri belirtilmektedir ki nihayet Mustafa Bey namında devlet işlerinde söz sahibi bir zatın desteğı ile esere başlandığı belirtilmektedir. Bu da eserin başlarında Hz. Allah'a, Hz. Peygambere, sahabeye karşı kullanılan tazim cümlelerinin veya diğeri basit cümleler yerine süslü cümlelerin önerilmesinin hem müellifin yetkinliğini göstermek hem de yardımı umulan zatın takdirini kazanabilmek için yapılmış olduğunu düşündürmektedir.

2.8. Eserin Kaynakları

Bu eserin başlangıcında eserin Hâzin tefsirinin tercümesi olduğu belirtilmiştir. Şeyh İbrâhim Me'âlimü't-Tenzil'in özelliklerinden bahsederek Hâzin'in kitabını kısaca tanıtmıştır. Kitabı tanıttığı bu bölümde onun kaynaklarından

bahsetmemektedir. Biz iki eser arasında yapmış olduğumuz karşılaştırma neticesinde Hâzin'in kullandığını belirttiği kaynakların Şeyh İbrâhim tarafından da anıldığını tespit ettik. Şeyh İbrâhim'in tercümesini oluştururken Hâzin'in yaptığı nakillerin kaynağına çoğu zaman değindiği bazen de bunları zikretmediği görülmektedir. Âyetlerin tefsirinde Kur'ân'da geçen diğer âyetlerden ve Hazret-i Peygamber'in hadislerinden bolca faydalanılmaktadır.

Bakara 44. âyetin tefsirini yaparken Hâzin âyeti açıklamak için rivayet ettiği hadisi Begavî'den aldığını söyler fakat Şeyh İbrâhim bunu belirtmeyerek hadisi "Bazılar Enes'den rivayet ider ki" şeklinde nakletmiştir. Bu tarz nakillere *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'de oldukça çok rastlanılmaktadır.

¹⁰⁴ وروى البغوي بسنده عن أنس

Ba'zılar Hâzreti Enes'den rivāyet ider ki.."[29b]

Hâzin el-Bağdâdî nesh konusunu anlattığı bölümde Begavî'den senedsiz olarak nakilde bulunur. Şeyh İbrâhim de hadisi Begavî'nin senedsiz olarak naklettiğini aynen aktarmıştır.

¹⁰⁵ أخرجه البغوي بغير سند

"...Bunu Begavî ihrâc itdi lâkin senedsiz." [48a]

Şeyh İbrâhim'in tercümesinde Taberi'den yapılan nakilleri aynen aldığı görülmektedir.

"İbnu'l Cerîr eṭ-Ṭaberî rivāyet ider ki Haḳ Te'ālā kullarına ezeli kamu..." [45b]

Hâzin tefsirinde bazı görüşler Begavî tefsirinden alınmamıştır, ancak bunların nereden alındığı da belirtilmemiştir. Bakara 148. âyetin tefsirinde bu âyet Şafî mezhebinin namazı ilk vaktinde kılmanın daha faziletli olduğu görüşüne delil olarak gösterilmektedir. Bu açıklama Begavî tefsirinde bulunmazken *Mefâtiü'l-Gayb*'da bulunduğu görülmektedir yani bu bilgi Hâzin tefsirine *Mefâtiü'l-Gayb*'dan alınmıştır. Şeyh İbrâhim Hâzin'in naklini aynen alarak bu bilginin asıl kaynağına değinme geriği görmemiştir.

¹⁰⁴ Bağdâdî, **a.g.e.**, C. I, s. 42.

¹⁰⁵ Hazin, **a.g.e.**, C. I, s. 69.

Mezheb-i Şāfi'i'ye delil oldu ki Şāfi'i'de namāzı vaktiñ evvelinde kılmak efdaldır...[64b]

Hâzin el-Bağdâdî eserinin mukaddimesinde tefsirini, Begavî'nin tefsirinden özetlediğini ayrıca daha önce yazılmış tefsirlerden de faydalandığını belirtmektedir. Hâzin'in eserinde Keşşaf, Taberi, Sa'lebi, Fahrüddin er-Râzi, Vahidî, İbnü'l-Cevzî ve Ragıp el-İsfahanî gibi müfessirlerden faydalandığı görülmektedir. Hâzin'in yukarıda ismi geçen müfessirlerden yaptığı nakilleri kimden aldığını bazen belirtirken bazen de belirtmediği görülmektedir.¹⁰⁶ Şeyh İbrâhim'in de Hâzin'in zikrettiği isimleri çoğu kez zikrettiği bazen de bu isimleri zikretmediği görülür. Yine Hâzin eserinde kullandığı hadis kaynaklarını mukaddemesinde söylemektedir. Fakat kimi zaman hadisleri senedsiz rivayet ettiği de görülmektedir. Şeyh İbrâhim de Hâzin'in senedini belirterek yaptığı nakillerde senedleri belirtmiş senedleri belirtilmeyen rivayetleri de senedleri belirtmeden aynen aktarmıştır.

2.9. Eserin Muhtevası

Bu çalışma, *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in Fatiha sûresi ve Bakara sûresinin 142. âyetine kadar olan kısmını kapsamaktadır. Eserin ilk bölümünden başlanarak çalışmanın kapsamında işlenen konular varak numaralarına göre aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

1. Birinci bölüm: Kur'ân okumanın ve öğrenmenin faziletleri [2b-4a]
2. İkinci bölüm: Kur'ân'ı kendi görüşü üzere tefsir eden ve ezberleyip unutanın durumu [4a-5a]
3. Üçüncü bölüm: Kur'ân'ın ceme dilmesi, sûrelerinin tertibi ve yedi harf üzerine inmesi [5a-7a]
4. Kur'ân'ın yedi harf üzere inmesi ve bu konudaki görüşlerin beyanı [7a-8a]
5. Tefsir ile te'vil kelimelerinin açıklanması [8a]
6. Eûzü Bismelenin hükmü [8a-9a]
7. Fâtiha sûresinin nerede indiği meselesi ve isimleri [9a]
8. Fâtiha sûresinin fazileti [9a-10b]

¹⁰⁶ Çelik, a.g.e., s. 55-87.

9. Besmeledeki بسم kelimesinin yazımı, Allah lafzı, Rahmân ve Rahîm kelimelerinin açıklanması [10b-11b]
10. Basmelenin hükmü [11b-13a]
11. Fâtiha sûresinin tefsiri [13a-14b]
12. Fâtiha'dan sonra amin demenin ve Fâtiha sûresini namazda okunmasının hükmü [14b-15a]
13. Bakara sûresin nerde indiği, kaç âyet olduğu ve fazileti [15a]
14. Hurûf-ı Mukatta'dan olan الم kelimesinin tefsiri, üç grup insan tipi: Mümin, kafir, münafık [15a-20b]
15. İnsanlara verilen nimetler Allah'a kulluk emri, Kur'ân'ın bir benzerinin getirilmesi konusunda meydan okuma, inanların ve kafirlerin akıbetleri [20b-22b]
16. Allah'ın küçük şeyleri misal getirmesi, bu misallerin müminlerin imanını ve kafirlerin küfrünü artırması, insanın öldürölüp tekrar diriltilmesi [22b-23b]
17. İnsanın yaratılması [23b-24b]
18. Melekelerin mahiyeti [24b-25b]
19. Hazret-i Âdem'e esmânın öğretilmesi, cennetten kovulması ve tövbe etmesi, İblisin asi olması [25b-27b]
20. İsrail oğullarına verilen nimetler, onların Kur'ân'a inanmaya ve Allah'ın emirlerine uymaya davet edilmesi, Fravun'un zulmünden kurtulmaları, Kızıl denizin yarılması, buzağıyı ilah edinmeleri, kayadan su çıkma mucizesi [27b-34b]
21. Allah'a itaat eden dört topluluğun müjdelenmesi, İsrail oğullarının Tûr dağı ile tehdit edilmeleri ve cumartesi günü çalışmaları nedeniyle azaba çarptırılmaları, kurbanlık buzağı hadisesi [34b-37b]
22. İslam hukukunda maktulün katilinin tespiti [37b-38a]
23. Yahudilerin kalplerinin taşlardan daha katı olduğu, onlardan iman edenlerin Yahudi din adamlarınca kınanmaları, Allah adına uydurma kitaplar yazmaları, azaba çarptırılmayacaklarını iddia etmeleri, birbirlerine zulmetmeleri, kendilerine gönderilen Hz. Peygamberi

uğrattıkları haksızlıklar, Allah'ın onlara lanet etmesi, Kur'ân'ı inkar etmeleri, dünya hayatına olan düşkünlükleri, Cebrail'e düşman olmaları, Peygamberlere iftira ve saygısızlık edilmemesi hususunda uyarılar [38a-47b]

24. Bir âyetin nesh edilmesinin hükmü, Yahudilerin ve Hristiyanların dinde üstünlük iddiaları, gerçek imanın Allah'ı hakkıyla bilmek olduğu, kiblenin değiştirilmesi, Makâm-ı İbrâhim ve Kâbe'nin bina edilmesi, Hz. İbrâhim'in duası [48a-61b]

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESER METNİ

3.1. Eserin Nüsha Özellikleri

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in tespit edilebilen tek nüshası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü'nde bulunmaktadır. Birinci cilt 3163 numarada ikinci cilt ise 3164 numarada kayıtlıdır. Birinci cilt 325x225 mm. iç ölçüsü, 240X165 mm. dış ölçü ebatlarında ve 266 varaktan oluşmaktadır. İkinci cilt ise 353 varaktan oluşmaktadır. Çalışmamızın konusu olan birinci cildin her sayfasında 35 satır bulunurken 1b'de 38, 7b'de 36, 10b sayfasında 24 satır bulunmaktadır. Mensûr olarak kaleme alınan eserin 1b/9. satırından 2a/30. satırına kadar secili bir anlatıma yer verilmiştir. Ayrıca bu kısımda cümle sonlarına kırmızı mürekkeple noktalar konulduğu görülmektedir. Nesih hat ile kaleme alınan eserin genelinde hareke kullanılmamıştır. Âyetlerin, hadislerin, bazı Arapça şiirlerin, mısraların, kelimelerin veya Türkçe kelimelerin kısmen harekelendiği görülmektedir. Metin genel olarak siyah mürekkeple yazılmıştır. Âyetler, konu başlıkları, şiir, nesir-mısra kelimeleri veya konuyla ilgili vurgulanmak istenilen bazı ibareler; imdi, birinci ismi, evvelki mes'ele, cevap, ve dahi, eğer gibi ifadelerin kırmızı mürekkeple yazıldığı görülürken kimi vurgulanmak istenilen kelimelerin bazen de, Kur'ân-ı Kerîm'den tefsir için kullanılan diğer âyetlerin ve hadislerin altlarının kırmızı mürekkeple çizildiği görülmektedir. 2b sayfasından başlayarak 6a sayfasının sonuna kadar olan sayfalarda gerek kırmızı gerek siyah mürekkeple yazılmış yoğun düzeltme ve eklemeler göze çarpmaktadır. Bu düzeltmelerin müellif tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Eserin geri kalan kısmında bu kadar yoğun olmasa da ekleme veya düzeltmelerin yer yer devam ettiği görülmektedir. Bazı âyetlerin eksik yazıldığı tespit edilmiştir. Sağ taraftaki sayfanın bitimine sol tarafta başlayacak olan sayfanın ilk kelimesi yazılmıştır. Her elli sayfada esere numara konulduğu görülürken en son 265. sayfanın numaralandığı görülür.

Eserin 1a sayfasında eserle ilgili bilgileri ihtiva eden kırmızı mürekkeple ayrılmış bir kısım bulunmaktadır. Türkçe, Arapça ve Farsça ile yazılmış bu kısımda

bu nüshanın eserin birinci cildi olduğu, Hâzin tefsirinin Bakara suresinin tercümesi olduğu, mütercimin Samânîzâde Medresesi şeyhi Şeyh İbrahim'in ve müstensihinin Şeyh Yusuf el-Mısri olduğu belirtilmektedir. Eserin yazıldığı bu medresinin Fatih Sultan Mehmed Hân kabri yakınlarında Otlukçu Yokuşu'nda bulunduğu ve Kalenderhâne-i Samânîzâde olarak bilindiği ifade edilmektedir. Ayrıca esere 25 Ramazan 1216 (m. 29 Ocak 1802) tarihinde başlandığı ve eserin 15 Recep 1221 (m. 28 Eylül 1806) tarihinde bitirildiği belirtilmektedir.

1a sayfasının devamında *Kâmûsü'l-Muhîr*'in Seyyid Muhammed Murtaza tarafından mükemmel şekilde şerh edildiği ve onun himmeti ve izniyle Yusuf el-Hafnâvî el-Halvetî tarafından da Türkçeye tercüme edildiğine değinilmektedir. Ayrıca *Kâmûsü'l-Muhîr*'i Türkçeye tercüme eden Mütercim Âsım Efendiye bu eseri yazmasını devrin padişahının emrettiği bildirilmektedir. I. Abdulhamid Hân'ın ve kendisinden hadis icâzeti aldığı Seyyid Muhammed Murtezâ'nın, Ümmî Sinân Hazretleri'nin, İmam Begavî Hazretleri'nin, Hâzin Hazretleri'nin, Yusuf Ziya Paşa'nın, Yegen Paşa'nın, Çorûmî Sârim Ebû'l-Berekât es-Seyyid Muhammed Efendi'nin isimleri zikredilerek bu tefsirin yazılması hususunda hepsinin Şeyh İbrahim'e madden veya manen destekçi, ricacı ve duacı oldukları söylenmektedir. Şeyh İbrahim bu eserin on iki imam hürmetine on iki adet yazılıp dağıtılmasını murad ettiğini belirtmiş Hazret-i Peygambere, dört halifeye, tüm muttakî kimselere Nakşibendi şeyhi Şeyh Murad-ı Buhârî'ye dualar ederek bu kısmı sonlandırmıştır. Bu sayfada üçgen içerisinde imza mahiyetinde olmak üzere kendisinin Fatih Sultan Mehmed Hân kabri yakınlarında Otlukçu Yokuşu'nda bulunan Şeyhülislam Samânî Ömer Hulûsi Efendi Zaviyesi şeyhi olduğunu belirtmiştir.

Nüshanın 1b sayfasının başında yaklaşık sekiz satır Arapça ile yazılmış bir paragraf bulunmaktadır. Ömer Hulûsi Efendi'nin yazdığı düşünülen bu paragrafta, Ömer Hulûsi Efendi Türkçeye aktarılan bu eserin, Hâzin el-Bâğdâdî'nin Kur'ân Tefsiri olduğunu, bu tefsirin müteahhirin ve mütekkaddim ulemanın en mükemmel olanlarının tefsirlerinden yararlanılarak oluşturulduğunu, Arapçasının gayet fasih ve noksanlıktan uzak olduğunu vurgulamaktadır. Bu tefsirin okutulmasının kararlaştırılmasında rolü olan Yusuf el-Hafnâvî el-Halvetî'nin Ümmî Sinan koluna mensup olduğunu belirttikten sonra Şeyh İbrâhim'in kendi maiyetinde olan salih

evlatlarından olduğunu ifade etmektedir. Bu eserin yazılmasındaki hedefin Hâzin tefsirinin ve diğer tefsir kitaplarının usulünü bilebilmek olduğuna değindikten sonra bu ilimlerden ziyadesiyle faydalanabilmeyi Allah'tan niyaz etmektedir.

Esere 1b sayfasının 9. satırından besmele ile başlanmaktadır:

"Bismillāhirrahīmānirrahīm ve bihī esteī'n ü ve'l-müste'ān. Hemīşe hāmd ü senā ve şükr-i bī-intihā ol Hālık-ı kevn ü mekāna olsun serāser, ki kamu eşyāyı halk idüp be-her hāllerin 'ilm-i ezelisinden kıldı muqadder, ve şüret-i insānı cümle şüretlerden eyledi ahsen ü dilber, ve aña aql u fehmi ihsān idüp anı işidüp görici itdi be-her yer, ve anı kamudan a'lā vü eşref itdiği bildirdiği 'ilm-i ma'rifeti ile kalbini kıldı münevver."

164b sayfasında Âl-i İmrân Sûresi, 257a sayfasında ise Nisâ suresi başlamaktadır. Nisâ suresinin 7. ve 8. âyetlerinin atlandığı bu sayfaların boş bırakıldığı görülmektedir. Nisâ suresi 11. âyetin ilk secavendi tefsir edildikten sonra birinci ciltte son olarak aşağıdaki üç konu ele alınır:

1. Faşl-ı 'ilm-i ferāyizi öğrenmege vārid olan emirlerin beyān ider
2. Faşl-ı 'ilm-i ferāyiziñ hikmetlerini beyān ider
3. Faşl-ı mīrāşa girmege olan sebepleri beyān ider.

Bu nüsha katilin, katlettiği kişinin malına mirasçı olamayacağı konusunda bir hadisin nakledilmesi ile son bulmaktadır.¹⁰⁷

"Ya'nī Ebī Hüreyre'den rivāyet olundu ki Hāzreti Rasūl buyurdu ki qatl eyleyen akrabasını mīrāşına girüp mīrāş almaz. Bunu Tirmizī zikr itdi bu hadīs şahīh olmaz didi. Ammā ehl-i 'ameliñ yanında aña 'amel itdiler ki qatl iden mīrāşa girmez." [265b]

¹⁰⁷ Bizim çalışmamız 61b varlığında 141. âyetin tefsir edilmesi ile sona ermektedir ve son cümleleri şöyledir: Anlara dimekdir ki atalarınızıñ ecdādlarınızıñ ululuğuna dayanmayın, herkes kendi 'amelinden su'āl olunur ve onların 'amelleri sizlere yaramaz. Bunu tekrār itmesine bā'is, bir umürdu ki pek mücādele ve nizā' ve muhālefet ola. Anı tekrār yād itmesi lāzım gelür ki te'kīd için. Ve ba'zılar tekrār olması anıñ, Yahūdiler ebā, ecdādlarının ululuğuna mağrūr olmaları için tekrār nāzil oldı didiler.

3.2. Metin Transkripsiyonu Gerçekleştirilirken Tâkip Edilen Esaslar

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'in 1a-61b varaklarının transkripsiyonu yapılırken yazmanın sayfa numaraları köşeli parantez içerisinde [1a] şeklinde verildi. Tefsir edilen ayetler tarafımızdan numaralandırılarak metinde öne çıkarıldı. Âyetleri açıklamak için kullanılan diğer âyetlerin sure ve âyet numaraları ve meâlleri dipnotlarda gösterildi. Ayrıca bu âyetlerin meâlleri için Türkiye Diyânet Vakfı tarafından hazırlanan meâli esas alındı.¹⁰⁸ Eserde kullanılan hadislerin kaynaklarına ulaşabildiği ölçüde dipnotlarda işaret etmeye gayret edildi. Metinde bulunan Arapça ifadelerin tercümeleri dipnotlarda gösterildi.

Metinde ismi geçen isim ve eserler hakkında dipnotlarda kısa bilgiler verildi. Bu bilgileri edinmede ana kaynak olarak *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ni kullanıldı. Ayrıca başka kaynaklara başvurulması gerektiği durumlarda bu kaynaklar dipnotlarda belirtildi.

Yazma eserin 2b-6a sayfalarında bulunan kimi zaman satırların üzeri çizilerek kimi zaman çizilmeden satır altına yazılmak suretiyle yapılan düzeltmeler ile sayfa kenarlarında bulunan eklemeler asıl metin olarak düzenlendi. Metindeki anlamını kuvvetlendirmek üzere yapılan eklemeler dipnotlarda italik şekilde gösterildi. Yine düzeltmeye tabi tutulmuş satırda kalan yazımlar dipnotlarda italik şekilde gösterildi. Eserin diğer varaklarında nadiren bulunan eklemeler ve düzeltmeler de aynı işleme tabi tutuldu. Yazma eserde kırmızı mürekkeple yazılmış olan kısımlar koyu karakterle yazılarak belirtildi.

Eserde dışarıdan yapılan müdâhaleler köşeli parantez [] içinde gösterilerek metinde okunamayan kelimelere [...] koyarak işaret edildi. Emin olunmayan kelimeler, yanlarına [?] işareti konularak belirtildi. Tefsirde kullanılan Kur'ân âyetlerinin yazımında yapılan hatalar düzeltilerek âyetler aslına uygun biçimde yazıldı.

¹⁰⁸ Prof. Dr. Hayrettin Karaman, v.d., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/86, Ankara, 1997.

Metinde genel transkripsiyon alfabesini kullanıldı. Eser XIX. yüzyıla âit olduğu için metin günümüz imlâsına yakın bir seslendirme ile Latin harflerine aktarıldı. Eserde kullanılan zarf fiiller eski Türkçeye uygun şekilde yazıldığı için bu kelimeler buna uygun olarak okundu. Metinde sonu "b/ب" harfi ile biten kelimelerin Türkçe asıllı olanları "p" harfi ile gösterildi. Emir, fasıl, şiir gibi kelimeler emr, fasl, şi'r şeklinde okundu. Eserde farklı şekillerde yazılan kelimeler bir esasa uygun olarak aynı şekilde yazılmaya gayret edildi. Bazen "İsrā'il" bazen "İsrāyil" olarak yazılmış olan kelime "İsrā'il" olarak tercih edildi. "Za'il" ve "zayil" şeklinde yazılan kelime "za'il" olarak okundu. "Lā'ik" ve "Lāyık" şeklinde yazılan kelimenin "Lā'ik" olarak okunması tercih edildi. Metinde "ol dem", ol dağı", "ol kadar" gibi bitişik yazılan kelimelerin ayrı yazımı esas alındı. Eserde "ولملرله" örneğinde olduğu gibi bitişik yazılan "ile" kelimesi bizim tarafımızdan da bitişik olarak okundu: Olmalarıyla. Metinde geçen Bismillâhirrahmânirrahîm, razıyallahu, sallallahu gibi kelimelerinin bitişik yazımı tercih edildi.

3.3. Metin Transkripsiyon Alfabesi

Metinde kullanılan transkripsiyon alfabesi şöyledir:

ء	: '
ث	: S s
ح	: H h
خ	: H h
ذ	: Z z
ص	: Ş ş
ض	: Žž D d
ط	: T t
ظ	: Z z
ع	: '
غ	: Ğğ
ق	: K k
ك	: Ñ ñ

3.4. Hâzin Tefsiri'nin Şeyh İbrâhîm Tarafından Yapılan Tercümesinin Transkripsiyonlu Metni

[1a]

الجلد الأول، سورۃ بقرۃ ترجمۃ من تفسیر خازن رحمۃ اللہ علیہ ورضی اللہ عنہ، المترجم أبو التوفیق الشیخ ابراہیم بشیخ المعروف سمائی زاده شیخ الإسلام ختامه مسك وكأس كان مزاجها كافوراً¹⁰⁹ عن يد شیخ يوسف المصري من أولاد أمي سنان رومي قدس سره العزيز نقشبندانند درجو فلك كار سازاندهر لي ولك¹¹⁰. در مثنوي مولانا عز اسمه، بدرگاه قرب سلطان محمد خان عليه الرحمة والرضوان أوتلقحي يوقشي المعروف¹¹¹ بدرگاه بلند قلندر خانہء سمائي زاده شیخ الاسلام سابق مرحوم رحمۃ اللہ علیہ رحمة واسعة. في 15 رجب سنت 1221.

el-Cildü'l-evvel sûre-i Bakara, tercüme min-tefsiri'l-Hâzin rahmetullâhi 'aleyh ve ra'ıyallâhu 'anh. el-Mütercim Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrâhîm bi-şeyhi'l-ma'rûf Samânîzâde Şeyhü'l-İslâm hitâmuhû misk ve¹¹² 'An-yedi 'Kâsî kân mîzâjha kâfûrâ' kar-sazanend. Şeyh Yûsuf el-Mısrî min-evlâdi Ümmî Sinân-ı Rûmî kuddise sırruhu'l-'azîz. Der-Mesnevî-yi Mevlânâ 'azze ismuhû. Be-dergâh-ı kurb-ı Sultân Muhammed Hân 'aleyhi'r-raḥme ve'rıdvân Otlakçı Yokuşu (el-ma'rûf be-dergâh-ı bülend kalendar-hâne-i Samânîzâde Şeyhü'l-İslâm-ı sâbık-ı merḥûm rahmetullâhi 'aleyh rahmeten vâsi'aten, Otlakçı Yokuşu demekle ma'rûfdur).

Fî-15 Receb sene 1221.

Vaqtâ ki Mısr-ı Kâhire-i bâhîretü'l beyânîñ hediyye-i behiyye-i tehiyyelerinden olmaḡ üzere bu 'abd-i faḡîre cân-ı cânân olup iḡlîm-i dilâra-yı irşâd ve ikmâl-i kâmilü'l-'ırfâna ve şâmil'ül iḡsân lâl-i bedahşândan a'lâ tercümân-i lisânü'l-ḡayb-ı mehterân ve 'ulemâ-i 'ulûm-ı cihân ve fehḡâme-i kenz-i bî-pâyân midâd-ı kuvâ-yı ins ü cân, Ebü'l-Feyz vel-ma'ânî sâdât-ı yemânî es-Seyyid Muhammed Murtazâ-yı¹¹³ fuḡûl-i kâmrânî, şems-i hüviyet-i yezdânî 'ulûm-ı zâhiresi

¹⁰⁹ İnsân 76/5: "İçindekine güzel koku katılmış bir kadeh..." Nâkıs iktibas.

¹¹⁰ Onlar gök boşluğuna suretler düzerler. Benim için senin için işler yaparlar. Mesnevî, IV, 3075.

¹¹¹ Otlukçu yokuşu demekle marufdur.

¹¹² İnsân 76/5: "İçindekine güzel koku katılmış bir kadeh..." Nâkıs iktibas.

¹¹³ İsmail Durmuş, "Zebîdî, Muhammed Murtazâ", *DİA*, İstanbul, 2013, C.XXXXIV, s.168-171. Muhammed Murtazâ Zebîdî: 1145(1732) yılında Hindistan'ın Bilgram kasabasında doğmuştur. Hindistan'da kaldığı dönemlerde hadis ilmi tahsil eden Zebîdî daha sonra Yemen'in Zebid şehrine giderek burada çeşitli âlimlerden ders almıştır. Her yıl hac için gittiği hicaz bölgesinde Mekke, Medine ve Taif ulamasından istifade etmiştir. Hayatının büyük bölümünü geçirdiği ve ilmi şöhretinin

mehārāt-ı feyzānī ve ma‘ārif-i bāṭiniyyeniñ künc-i genc-i pinhānı maḥrem-i esrār-ı lā-yezālī ve hem-nefes-i nā’il-i Hızr-ı cāvidānī olduklarından vāriş-i sırr-ı Muḥammedī ḥādīş-i nedīm-i mehdī-yi şākirānı ve tercümānı oldukları edile-i kātī‘a-i devrāndan *Okyānūs-ı Muḥīt-i Kāmūs-t*¹¹⁴ şehinşāh-ı sālār-ı elsine ve'l-lügāt-ı fuşḥāy-ı ‘adnānı olduklarından ez-ḳurb u ba‘īd [?] ferd[u][?] kimesne maḳālāt-ı lügāt-ı fasīḥānelerine tevcih ü terdī (tedrīs) idemediklerinden külliyyāt ü cüz‘iyyātına ve şuğrā vü kübrāsına müdellel ve mükemmel şerḥ u izāḥ ve ma‘zūlātını efsāḥ eyledikleri için, izz-i ḥümā-himmetleri erzānī ile ‘azīzim Seyyid Yūsuf el-Ḥafnāvī el-Ḥalvetī¹¹⁵ çerāğ-ı nūr-ı mesāğ-ı nūrānī, Ümmī Sinānī¹¹⁶ bendeleri, reh-i pertev-pāş-ı rızā-i kevn ü mekānī olmak ümniyyesiyle lisān-ı Türkiyye üzere şerḥ-i şerīf-i müşerreflerini tercüme ve diyār-ı Rūm'a hediye-i tihāme eyledikleri ecilden, bi-ḥulūşı ḥuşūş-i'l-menşūş ‘Ayıntābī ‘Āsım Efendi¹¹⁷ bendeleri yedinden dāde-i hūş-ı cihān-fürūş ve ṭibā‘at-i şehinşāh-ı ‘ālem efendimize irāde-i fuşūş olduğu, ol ‘azīzān-ı kirām ḳaddesellāhu sübhānehū bi-esrārihim ve eclāhim ve aḥfāhim devr-i devvāre müstağrak-ı baḥr-i ‘irfān sultānu's-selāṭin āl-i ‘Oşmān-ı müebbedü'd-devrān gāzī ‘Abdülḥamīd¹¹⁸ ḥān-ı ḥāḳān ḥalledallāhu zılle zürriyyātihi ilā-āḥiri'd-devrān ḥükm-i

temellerini attığı Mısır’da da ilmi çalışmalarına devam eden Zebîdî, burada da hem ders almış hem ders halkaları oluşturarak ders vermiş hem de eserlerini yazmıştır. I. Abdulhamid’in Zebîdî’den hadis icazeti aldığı bilinmektedir. Lugat, hadis, tasavvuf, tefsir, fıkıh, tarih ve biyografi âlimi olan Zebîdî, hayatının son dönemlerine kadar ilmî çalışmalarını sürdürmüş ve Şâban 1205 (Nisan 1791) tarihinde vefat etmiştir.

¹¹⁴ Hulusi Kılıç, "el-Kâmûsü'l-Muḥît, **DİA**, İstanbul, 2001, C. XXIV, s. 287-288. Fîrûzâbâdî’nin Arapça’dan Arapça’ya sözlüğüdür. Eser 1410 yılında tamamlanmıştır. Kâmûsü'l-Muḥît üzerine birçok şerḥ, ḥaşiye, ihtisar, tenkit, tercüme, ikmal vs olmakmak üzere birçok yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi Murtaşâ ez-Zebîdî’nin Tâcü'l-arûs isimli eseridir. Bu sözlük Türkçeye iki kez tercüme edilmiştir. Merkezzâde Ahmed Efendi’nin Bâbûs fî tercemeti’l-Kâmûs isimli eseridir ki henüz basılmamıştır. İkincisi ise Mütercim Âsım Efendi’nin el-Okyânûsü’l-basît fî tercemeti’l-Kâmûsü’l-Muḥît’i dir.

¹¹⁵ Bu zatın hayatı hakkında bilgiye ulaşılammıştır.

¹¹⁶ A.Azmi Bilgin, "Ümmî Sinan", **DİA**, İstanbul, 2012, C. XXXXII, s. 310,311. Ümmî Sinan: Antalya Elmalı’da doğmuştur. Doğum tarihi, ailesi ve tahsil hayatı hakkında bilgiye rastlanılamamıştır. Niyâzî-i Mısırî’nin kendisine intisap ederek seyrüsülûkunu tamamladığı bilinmektedir. Halvetî tarikatının şeyhlerinden ve şair olduğu bilinen Ümmî Sinan, 25 Cemâziyelâhîr 1067’de (10 Nisan 1657) tarihinde vefat etmiş ve Elmalı’da kendi adını taşıyan caminin yanına defnedilmiştir.

¹¹⁷ Mustafa S. Kaçalin, "Mütercim Âsım Efendi", **DİA**, İstanbul, 2006, C. XXXII, s. 200-202. Mütercim Âsım Efendi: Kayıtlarda geçen bilgilere göre 1169(1755) yılında Antep’te dünyaya gelmiştir. Antep’te Arapça, hat ve dînî ilimleri tahsil etmiştir. Tercüme çalışmaları, sözlük yazarlığı ve tarihçiliği ile bilinen Âsım Efendi, müderrislik ve kadılık gibi görevlerde de bulunmuştur. 9 Safer 1235 (27 Kasım 1819) tarihinde İstanbul’da vefat etmiş ve Karacaahmet Mezarlığı’na defnedilmiştir.

¹¹⁸ I. Abdulhamid Hân (ö. 1203/1789)

zamāna şādan erkānları olduklarında bin iki yüz iki sālî hitām meymenet-şemālinde, ‘azīzim nūrī'd-dīn ve'd-dünyā feyz-ı hudāy Ebū'l-Feyz Seyyid Muḥammed Murtezā kuddise sirrahu'l-‘azīz irtihāl-i dār-ı ḥükm-i müebbed-i bekā ve Şeyḥu'ş-şüyūḥ Yūsuf-ı zībā-yı Ümmī Sinānī ḳaddesenallāhu te‘ālā bi-envārihī ḥazretleri daḥı nice āşārlarıñ ve siyyemā tefsīr-i nefīs-i müciddü'l-‘alā ve'd-dīn İmām-ı Begavī¹¹⁹ ecellü'l-islām ve'l-müslimīn zāhīrū'd-dīn şāḥib-i Ḥāzin ḥazretlerini daḥı çend sinīn zarfında tercüme ve te'līfine muvaffak oldukları ve Yūsuf Ziyā Paşa¹²⁰ ḥazretlerine nāmdāş ḥasebiyle elbette onlar daḥı ‘azīzim rehberim mürşidim Yegen[?] Paşa¹²¹ merḥūmun ḥācesi Çorūmī Şārım Ebū'l-Berekāt es-Seyyid Muḥammed¹²² efendi delālet-i revnākıyyesiyle işbu zelīl-i derdmend Ebu't-Tevfīk es-Seyyid eş-Şeyḥ İbrāḥīm bende-i dīrīnelerini mesrūr şādmānī ve iḥyā ve'l-hüdā buyurmaları siyyemā tenbīh u [...] ¹²³leri teneşşūr-i nūşūr-nümā-yı dovzum behcet-i kurūm ve ḥālen dāru's-saltānatü'l-‘aliyye ber-güzārī ve Mısr-ı Yūsuf-ı dilārā, züleyḥā-cemālī olup her kes tefsīr-i şerīfīñ tahrīr ve tenmīkine murā‘ī olmak cenāb-ı İlāhī'den[?] mercū ve mütemennāmızdır buyurdılar. İşbu fuḳarā-i faḳīrū'l-verā ez‘afüz-za‘īf min-cemī‘il-ḳuvā ve'l-a‘zā ve'n-nevā daḥı bā-ḥulūş-ı ḳalb niyet-i ḥālīşe eyledim ki zamān-ı ḥayātımda eşer-i ḥoş-me‘ābīrimiz olarak düvāzdeh e‘imme-i işnā ‘aşer ma‘şūmīn ḥürmetine on iki ‘aded kendi mücāhede ve ḳalem-rev-i sa‘y-i cidd-i kūşışımız üzre on iki ‘aded işbu tefsīr-i şerīf-i münīfī tahrīr u tenmīk itdirüp cihān-ı güzergāh-ı fenāda ibkā ve ḥayr-ı ‘ömrı şıḥḥat ü ‘āfiyet vefādār-ı liḳā dār-ı kühen rüzigār hem[?] ibkā oluna. Āmīn bi-cāḥı seyyidīnā ve mevlānā Muḥammed en-nebiyyū'l-emīn ve

¹¹⁹ Mevlüt Güngör, "Ferrā Begavī", **DİA**, İstanbul, 1992, C. V, s. 340, 341. Ferrā Begavī: Doğumu hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanmayan Begavī, ilim tahsili için gittiği Merverrûz'da fıkıh ve hadis ilimleri okumuş, bir dönem Horasan illerinde çeşitli âlimlerden dersler almıştır. Sonrasında tekrar Merverrûz'a dönmüş ve burada talebe yetiştirmiş ve eserlerini yazmıştır. Muhaddis, müfessir ve Şâfiî fakihi olan Begavī, kaynaklarda geçtiğine göre 510 (1116) yılında Merverrûz'da vefat etmiş, Tâlekan Kabristanı'na defnedilmiştir.

¹²⁰ Kemal Beydilli, "Yusuf Ziyâ Paşa", **DİA**, İstanbul, 2013, C. XXXIV, s. 34-37. Yusuf Ziyâ Paşa: Doğum yeri ve tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Devlet adamları himayesinde özel hocalardan ders alıp dīnî ve aklî ilimlerin yanında ḥüsni hat tahsili yapan Yusuf Ziyâ Paşa, ilmî tahsilini yaptığı dönemde at binme, silah kullanma gibi beceriler kazandı. Tütüncübaşılık, mühürdarlık, valilik, seraskerlik ve uzun yıllar sürdürdüğü maden emniyeti ile sadrazamlık görevlerinde bulunmuştur. 13 Şevval 1232 (26 Ağustos 1817) tarihinde sakız adasında vefat ettiği ve Şeyḥ İlyas Efendi türbesine defnedildiği bilinmektedir.

¹²¹ Bu zat hakkında bilgiye ulaşılammıştır.

¹²² Bu zat hakkında bilgiye ulaşılammıştır.

¹²³ Bu kelime okunammıştır.

bi-cāhı āl ü emcād-ı müttakîn. Āmîn āmîn āmîn el-müsted'î bi-mesnedi'd-du'ā'î bi-hürmeti şeyhünā şeyh Murād¹²⁴ ve hulefā-i hāfız-ı Kur'ân-ı mübîn. Āmîn elf-i ālāf. Āmîn āmîn āmîn. Şihhāt fî 'ömri 'āmî.[?]

Ehlü'l-verā aḥḳaru'l-'ibād Ebu't-Tevfîk eş-Şeyh es-Seyyid İbrāhîm Sırrî şeyh-i zāviye-i Şeyhü'l-İslām Samānî 'Ömer Hülûsî¹²⁵ der-ḳurbü'l-vefā'[?] ve'l-...]¹²⁶ Sultān Muḥammed ḥān el-gazî el-ma'rûf bi-Otkaçcı Yoḳuşı. 'Afā' anhüm ve ḡafera lehüm ve [...] sene 1216.

[1b] هذا التفسير النفيس الانفس الشريف المنيف اللطيف للقران الجليل المحمد العظيم الاعظم كلام الله القدم الاقدم المعنوي العلي الاعظم من تفاسير خازن اقرب المتقدمات و اكمل المتأخرين خازن خزانة الله علي لسان اصحاب اليقين و ارباب المتقين مولانا شيخ المشايخ الاسلام المسلمين والعلماء العاملين نفعنا الله بعلومهم و انفسهم و اسلامهم رحمة الله الشاملة للعامة المكملين واترجمت بترجمان و ترجمة اللسان التركي من لسان العربي البرية والفصحاء اهل يقين لانهم نفعي عام وفيض تام لكل نفس ناطق ما قرره بقرأة وما انسب نسبته بقدماء الحوادث الكاملين الشيخ يوسف الخفناوي الحلوتي من اولاد حضرت امي سنان قدسنا الله تعالى باسرارهم و انوارهم

¹²⁴ Halil İbrahim Şimşek, "Murad Buhârî", **DİA**, İstanbul, 2006, C. XXXI, s. 185-187. Murad Buhârî: 1050 (1640) yılında Semerkant'ta dünyaya gelmiştir. İlk ilim tahsilini Semerkant'ta yapan Murad Buhârî, Hindistan'da ilmî tahsilini tamamlamış, kısa süreli olarak kaldığı Hicaz bölgesi, Bağdat ve İsfahan'da da çeşitli âlimlerden istifade etmiştir. Daha sonra İstanbul'a gelerek burada kendi adıyla anılan tekkenin şeyhliğini yapmıştır. Yine aynı dönemlerde Şam'a ve Hicaz bölgesine giden Murad Buhârî tekrar İstanbul'a dönmüş ve 12 Rebûlâhîr 1132 (22 Şubat 1720) tarihinde Eyüp Nişanca'sındaki Şeyh Murad Tekke'sinde vefat etmiş ve tekkenin dershanesine defnedilmiştir.

¹²⁵ Tahsin Özcan, Ömer Hülûsî Efendi, Sâmanîzâde, **DİA**, İstanbul, 2007, C.XXXIV, s. 72-73. Ömer Hülûsî Efendi, Samânîzâde: 1728 yılında İstanbul'da doğdu. Eğitimini tamamladıktan sonra çeşitli yerlerde müderrislik yaptı. 1777'de İzmir kadılığına 1783'te Mısır (Kahire) kadılığına 1785'te Mekke kadılığına getirildi. 1790 yılında İstanbul kadılığında getirildikten sonra 1792'de Anadolu 1796'de Rumeli Sadâret pâyesi verildi. 1800 yılında üç yıl kalacağı meşihat makamına getirildi. Azlinden dört yıl sonra 1807'de Atâullah Mehmed Efendi'nin yerine ikinci kez Şeyhülislamlık makamına getirildi ve ancak bir gün bu makamda kalabildi. Atâullah Efendi'nin azli Seyyidâ isimli bir müderrisin mahareti ile olmuştur. Bu zat, Atâullah Efendinin 3. Selim'in tahtan indirilmesinde samimi bir rıza içinde bulunmadığı gibi bir şaiyayı bulunduğu meclislerde yaymış, Kabakçı Mustafa'nın da durumdan vazife çıkarmasını sağlamış haberin Valide Sultan'a ulaşması neticesinde de Atâullah Efendi görevinden azledilmiştir. Siyasî bir çekişme neticesinde gerçekleşen bu azil ulemanın tepkisi neticesinde de uzun sürmemiş ve bir gün sonra Ömer Hülûsî Efendi görevden alınarak eski şeyhülislam görevine devam ettirilmiştir. 2. Mahmud zamanında üçüncü kez şeyhülislamlığa getirilen (1810/ 22 Eylül) Ömer Hülûsî Efendi yaşının ilerlemesi, çabuk sinirlenip huzursuzluğa sebep olması nedeniyle 1812'de kendi isteği ile görevinden ayrılmıştır. Toplam meşihat süresi 4 yıl 7 ay olan Ömer Hülûsî Efendi 1812'de vefat etmiştir. Ömer Hülûsî Efendi faziletli, varlık sahibi ve hayırsever bir kimsedir. Otlukçu Yokuşunda bir mescidi camii olarak yeniden imar ettirmiş ayrıca bir kalenderhâne yaptırarak masrafları için de nukud ve akar vakfetmiştir.

¹²⁶ Bu kelime okunamamıştır.

¹²⁷ Bu kelimeler okunamamıştır.

لاولادي الصالحين منهم ابو التوفيق السيد الشيخ ابراهيم معي معيتي جناح جناب حقيقتهم والله الولي المرشد و اموالي في الدين و الدنيا و الآخرة ؟ و قصاصهم من معالم التنزيل والتاويل من لب ؟ اللباب الامام الاجل؟ البغوي والاصول سائر المعاملين رحمه الله عليهم الله نفعنا الله باثرهم و اقتفاء اثرهم وكان ختمًا مقضيًا لذهن للقيمين لكل امر حكيم لله العلي الاعلا و ارضناهم¹²⁸

Bismillāhirrahmānirrahīm ve bihī esteī‘n ü ve’l-müste‘ān. Hemîşe hâmd ü senâ ve şükr-i bî-intihâ ol Hâlîk-ı kevn ü mekâna olsun serâser, ki kamu eşyâyı halk idüp be-her hâllerin ‘ilm-i ezelîsinden kıldı muḳadder, ve şüret-i insânı cümle şüretlerden eyledi aḥsen ü dilber, ve aña akl u fehmi iḥsân idüp anı işidüp görici itdi be-her yer, ve anı kamudan a‘lâ vü eşref itdigi bildirdigi ‘ilm-i ma‘rifeti ile ḳalbini kıldı münevver. Ve aña ‘ilm-i tevḥîdini hidâyet idüp şeref ü faîzîletin artırdı ekşer, ve anıñ dilini ḥamdına ve şükrine ve tevḥîdine cārî idüp kıyâm u ḳu‘ûdunda dimege Allāhu Ekber, ve ḥabîbî Muḥammed şallallāhu ‘aleyhi vesellemi kāffeten enāma gönderüp resûl ü peygamber, ve aña kitâb-ı Ḳur‘ân-ı ‘azîmü’s-şân’ı indirdi mu‘teber, ve anda ḥikmetin ve ḥükmün ve emr ü nehyin beyân eyledi yer yer, ve anı okuyanlara ilhāmını iḥsân itdi ki âsân ola itmege ezber, ve kamu ‘ibāduna anıñ ‘ilm-i esrârların fehm itdirüp okudukça ‘ilm-i ma‘rifeti dem-be-dem artar, ve anda sır u emşâller getürdi ki te‘emmül ile fikr idenlerden cehâlet bi’l-küllîye zâ‘il olup gider, ve Ḳur‘ân’ı bellü burhân ü şavâb u ‘ayân-ı zü-şân itdüğinden fazlı behcetmegin aḫḫar, ve anı ḳalblerde maḥfûz âbâd ve diller okumaḳ ile yâd ve muşḥaflar yazı ile

¹²⁸ İnce sırlarla dolu, yüksek, şerefli, enfes ve nefis olan bu tefsir, yüce, şerfli, ulu kılınmış, büyük ve en yüce Kur‘ân için yazılmıştır. O Kur‘ân’daki en büyük, yüce ve manevi kıdem sahibi Allah’ın kadim kelâmıdır. Bu tefsir müteahhir ulemanın en mükemmel olanların ve mütekaddimin ulemanın en yakın olanların hazine misali tefsirlerinden alınmıştır. Yine bu tefsir ulemâ-i âmilin ve İslam ve Müslümanların şeyhül İslamı olan büyüklerin ve takva sahibi kişilerin lisanı üzere olan Allah’ın hazinelerinden alınmıştır. Allah (c.c) bu büyük zevatın ilimleri, nefisleri ve geçmişleriyle bizleri menfeatlendirsın. Allah’ın şumullü rahmeti kemal sahibi olan ammenin üzerine olsun. Bu tefsiri tercüme ettirdim. Türkçe lisanı tercümesi ehl-i yakîn ve fusehânın ve noksanlıktan berî olan arap Arap lisanından yapılmıştır. O ehl-i yakîn onlarda her bir idrak sahibi kişi için tam bir menfeat ve tam bir feyz vardır. Bu tefsirin okutulmasını kararlaştıran ve muasır kamil ve büyük alimlere nisbetini sağlayan Şeyh Yusuf Hafnavî el-Halvetî Ümmi Sinan hazretinin manevi evlatlarındandır. Allah (c.c) onların nurlarıyla ve esrarlarıyla bizleri takdis eylesin. Ve Salih evlatlarımızda taksis eylesin ki onlardan biri de Ebu’t-Tevfik Seyyit Şeyh İbrahim ki benimle beraber onların hakikatlerinin kanatları altında benim maiyetimdir. Allah (c.c) velidir, sahiptir ve mürşittir, yol gösterendir. Ve benim din, dünya ve ahiret yolunda olan mallarımda takdis etsin, bereketlendirsın. Büyük imam Begavî’nin tefsiri olan min-Lübbi’l-Lübâb Meâlim el-Tenzil ve’-Te’vîl ismindeki bu kitaptan asıl hedef usulünü bilmek ve bu alanda çalışan diğer alimlerinde usulünü bilmek (Allah (c.c)’nün rahmeti onların üzerine olsun). Allah (c.c) onların eserleriyle ve onları takip etmekle bizi menfeatlendirsın. Bu alimlerin zihni için kesin hükme bağlanmış bir iştir. Her bir hikmetli emir yüce ve yüksek olan Allah (c.c) içindir. Allah onları razı kılsın.

zabt itdirdi ser-te-ser, ve anı sırât-ı müstakîmine irmege hidâyete eyledi rehber, ve anı ‘amel-i şâlih iden kullarına niçe kat ecr ü şevāba nâ’ il olmalarıyla kıldı mübeşşer, andan buyurdi : قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ 129 ظَهِيرًا ile virdi haber. Ya’nî kamu ins ile cin bir yire cem’ olsalar eger ve anıñ mişli Qur’ân getürmek dileseler, bir âyetiniñ mişlini getürmege kâdir olmayalar. İsterse birbirine arka olup yardım dağı itseler, ve andan ziyāde cümlesi belîğ ü faşîh-i kelām olsalar her ne kadar anıñ âyetlerinden bir âyetiniñ mişlini kendide getürmege kâdir degüldür beşer.

İmdi Hâk ve celle a’lânıñ bu fakîre itdiği kerem ü in’âm u elţâf u ihsânı şükründe güce dilim mukaşşır. Lâkin rûz u şeb hamd ü şenâsı ile tazarru’ u niyâzı zebānumdan şu gibi akar ve gönül bâb-ı tevekküle irüp cemî’-i umûrın Hâk’k’a teslîm ider. Andan eşhedü en lâ ilāhe illallāhü vahdehü lâ şerîke lehü ile şehâdet iderim ki söyleyeniñ kalbini taraf u hadd inniyyetine îmân itmege bu şehâdet eger. *Ve eşhedü enne Muhammeden ‘abdühü ve resûlühü* seyyidü’l-beşer. Hudâ-yı zü’l-celâl aña geydirdi ‘izzet ü mehâbet ve nübüvvet ve risâlet hil’atlerin müftehar *Şallallāhu ‘aleyhi ve ‘alâ âlihi ve aşhâbihi*. Her an ve her ahşam ve şehir kamu eşyâlarıñ sağışınca şalât ü selâm olsun diger. **Çünkü** Hâk celle ve a’lâ ve takdîs zâta ve ‘alâ ve esmâ kâle Te’âlâ : 130 هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ , Resûli şallallāhu ‘aleyhi vesellemi gönderdi Qur’ân-ı ‘azîmü’s-şân ve hâk olan dîn-i İslâm ile ‘ayân ki dînler üzerine anı gâlib ve a’lâ itmek içün be-her an ve anı kıldı ‘âlemlere rahmet ü beşîr ve mü’minlere beşâretci itdi ki anlaradır cennet ve nezîr ki aña muhâlifler ‘azâb ile korhüdıcıdır elbet. Ve binâ’-i nübüvveti anıñ ile kıldı kâmil. Ve dîvân-ı risâleti anıñ ile mühürleyüp hatm eyledi şâmil. Ve anıñ ile itdi mekârim-i ahlâkî tamâm. Ve fazlını kamu âfâka yayup bildirdi müdâm. Ve aña nûr-ı Qur’ân-ı ‘azîmü’s-şân’ı indirdi nihâyet. Ve anı itdi dâlâleti gidermege hidâyet. Ve ‘ilm-i Qur’ân ile zâ’ il oldı cehâlet. Ve Qur’ân’a tâbi’ olana hükm itdi fevz ü felâh ile kemâlet. Ve işidüp andan yüz çevirene hükm itdi zarar u ziyân u hasâret.

¹²⁹İsrâ (17/ 88: De ki: "Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.")

¹³⁰ Saf (61/9: O dinini bütün dinlere üstün kılmak için peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir.)

[2a] Ve cemî'-i halkı anıñ sūrelerinden bir sūresiniñ mişlini getürmesinden itdi 'âciz. Ve kıyāmete kadar getürmesine kâdir olmamaları dañı cāiz. Ve andan mü'min kullarına Qur'ân'ıñ bu kadar belāgat ü feşāhatı vār-iken 'ayān okumasını gāyet itdi āsān. Ve içinde emr ü nehy itdi ve zecr ü beşāret itdi ve 'azābı ile qorñutdı ve va'z u naşīhatler itdi ki okıyan tuta naşīhat. Ve meşeller getürdi ki esrār-ı sırrına irmege ideler diğkat. Geçen ümmetleriñ haberlerin hikāyet itdigi āline 'ibret ki āyātlarını fıkır eyleyüp bile ki tevḥīdine ider delālet. Lākin bizlerden rāzı olmadı ḥurūfların sürmege hemān ḥudūdlarını ḥıfz itmeden bī-gümān ve yalnız kelimātlarıyla ikāmet itmemezden evvel anıñ muḥkemātı ile itmeden 'amel ve yalnız hemān okumamızdan rāzı degildir ezel tā āyetleriniñ sırrına irmege tedbīr itmezden güzel ve anıñ ile ders virmemiz olmaz tā bilmeyince ḥaḳāyıkın. Ve açup bütün fehm itmeyince deḳāyıkın. Ve cümle bu maḳşūdlar andan olmaya ḥāşıl. Ancak tefsīrini ve aḥkāmnı bilmege olmadan vāşıl. Ve bilmek gerekdir andaki ḥelāl ile ḥarāmın. Ve hem bile her āyetiñ inmesine olan sebebleriñ aḳsāmın ve nesh iden āyetler ile mensūḥ olanıñ bilmekdir 'ayān. Maḥşūş mıdır ve 'umūm mıdır anıñ ile itmege beyān. Bunlar durur Qur'ân'ıñ 'ilmine irmege temel. Bākī furū'āt 'uluma irilür bunlarla idince 'amel. Netīceleri sırrına bunlardır açan yol. İrene nūrları ola gāyet bol. Ve bir yücelige irmege ancak yoldurur Qur'ân. Ve bir ḥayr yoğdur ki ol aña delālet idüp itmeye beyān. Cemî'-i ḥalka cümlesin gösteren oldur 'ayān. Andan Ḥaḳḳ celle ve 'alā kullarından kişiler itdi muvāfiğ. Ḥaḳḳ üzre kamu tefsīrine oldılar nāṭıq. Anıñ 'ulumunda ve sā'irinde kitāblar itdiler taşnīf ve dağılmış fūnūnların cem' ile itdiler te'līf. Herbirisi zıkr itdi fehm itdigi kadar irdigi 'ilmiñ gāyetine kadar 'ilmi gider. Şoñra gelenlere qodılar söylemege söz, selef geçenlere uymağ ile her yüz. Dilerim Ḥaḳḳ celle ve 'alā sa'ylerin eyleye meşkūr ve raḥmeti ile kamusın eyleye mağfūr. Cümlesine eyleye Ḥaḳḳ raḥmet ve rüz-ı kıyāmetde ola mekanları cennet.

İmdi, bu 'abd-i mücrim-i pür-taḳşīr, Ṭālib-i 'afv-i Rabbihi'l-laṭīf il-ḥabīr meyan-ı dehr- i dünde eşḳāl-i zünübāt ile müsīr āşām-ı bī-nihāye ile tolu olan ḥaḳīr a'nī dervīş Yūsuf el-Ḥalvetī ve eş-Şeyḥ Ebu't-Tevfīğ İbrāhīm-i Nakşibendī faḳīrān qaçan ki İmām-ı 'ulumu'l-luğa, kemālāt-ı 'ulumda mübālağa ile olan mecdüddin ḥazretiniñ bī-naẓīr olan Kāmūs-ı Muḥīṭ-i Okyanus nām kitābınıñ tercüme itmesinden ve taḥrīr

itmimizden hâlâş olduğda kudret-i kadîr ile andan Harîrî¹³¹ rahimehullâh hazretiniñ dahı a'lâ Makâmât'ını¹³² lisân-ı Türkî ile ta'bîr itdükden soñra te'lîfden hâlî az müddet kaşîr kılındı idi ki günlerde bir gün gözimüze irdi taķrîr, 'ulum-ı el-İmâmi el-âlim el-kâmil, Hazreti eş-Şeyh el-fâzıl ve'l-âmil, esrâr-ı Qur'ân'ın açan rümûzât-ı râzın, şeyhü'l-islâm ve'l-müslimîn Hâzin kâddesallâhu rûhahû ve nûr-be-nûr 'ilme zariha hazretiniñ *Lübbü Lübâbi't-te'vîl fî Me'âlimi't-Tenzîl* nâm tefsîrine gönûl meyl etdi ki anı dahı lisân-ı Türkî te'vîl ü ta'bîr itmege. Lâkin hâlet-i ma'îşet derdinde yedimiz kaşîr olduğundan te'lîfine cür'et itmede olundı te'hîr. Zîrâ cemî'-i eşğâl-i dünyevîden kalb hâlî olup ancak ol ola tefkîr ki murâd u maķşûdı ancak hâşıl olması anı ile yesîr olur. Ol demde cânib-i Hâķķ'a teveccüh idüp derûnda ol nâr-ı eşğâl olmadan sa'îr, kendi elţâf-ı kereminden ihsân ire bir mücîr ki ol hâl anıñ i'âne-i müsâ'adesi ile huşûle gele dir iken irişüp elţâf-ı kerem-i taķdîr ümerâ-i Mışır'dan merhûm ve mağfûr emîru'l-livâ Mehmed Beg rahimehullâh hazretinin çerâğ-ı 'izâmlarından bize teshîr etdiği emîru'l-livâ Muştafa Beg-i kebîr Hudâ-yı müte'âl devlet-i sa'âdetin dâ'im eyleye tâ ilâ yevm-i 'asîr. Ve ol günde ide hisâbın dahı yesîr, cennât-ı 'adnin aña mesken eyleye bi-hâķķı beşîrin-nezîr, bizlere ziyâdesi ile i'ânet eyleyüp mu'în olduğda ol demde tefsîri taķrîr ü te'lîfe sâ'id-i zeyli teşmîr itdük bi-hamdillâhi'l-melki'l-kadîr. Dördüncü senede tekmîli müyesser oldı. **İmdi** dergâh-ı 'izzet-i müte'âl ve pâdişâh-ı lâ-yezâldan bu mücrim-i pür-ķuşûr ķulınıñ dilegi oldur ki kademimi şîrât-ı müştakîmden zâ'il itmeyüp rahmeti ile mağfîret eyleyüp habîbi Resûl-i ekrem şallallâhu 'aleyhi vesellem hazretiniñ şefâ'atinden mahrûm eylemeye ve dilimi haķâ-i zemîmden ırâğ idüp sehv ile olan nokşânımı ķabûle ķarîn eyleye. Ve

¹³¹ Hulusi Kılıç, Harîrî, **DİA**, İstanbul, C. XVI, s. 191-192. Muhammed el-Harîrî Basra yakınlarında Benî Haram mahallesinde 1054 yılında doğmuştur. Ailesi ve kendisi ipek ticareti ile uğraştıkları için Harîrî lakabıyla anılmıştır. Nahiv, edebiyat, fıkıh gibi alanlarda eğitim gören Harîrî'nin güçlü bir zekaya sahip olduğu bilinmektedir. el-Makâmât başta olmak üzere bir çok eseri bulunmaktadır. Harîrî dürüst, faziletli, iffetli, yardımsever bir kimse olarak tanınmaktadır. Basra'da 1122 yılında vefat etmiştir.

¹³² Hulusi Kılıç, el-Makâmât, **DİA**, Ankara, C. XXVII, s. 414-415. Harîrî'nin makâme türünde kaleme aldığı eseridir. Bu eser elli kısa hikayeden oluşmaktadır. İyilik, dürüstlük, adalet, yiğitlik gibi konuların işlendiği eserde bu değerlerin zıddı olan davranışlar yerilmiş kötü idareciler, halka zulm eden kimselerden bahisler açılarak alaylı bir dille anlatılmışlardır. Eserinde psikolojik tahlillere yer veren Harîrî hikayelerinde atasözleri, deyimler ve vecizeleri çokça kullanmıştır. Eserin bu yönü arap dili çalışmalırında araştırmacılar için rehber niteğiliği taşımaktadır. Eser üzerine yapılmış 35 şerh bulunurken bir çok kimse tarafındanda taklit edilmiştir. Makâmât Türkçe, Farsça, İngilizce, Almanca, Fransızca ve İbrânîce gibi dillere tercüme edilmiştir.

dağı bu tefsīrimi Kāffe-i āṣām meyanında qabūli ile meşhūr olmak üzere cümleyi aña rağıb eyleye. Ve dağı ba'zı buhlā kişiler eline düşüp habs idüp t̃aliblerinden intifa' görmeden memnū' eylemeye. Ve dağı kim ki görüp okudup ve yazdırup enāma menfa'at göstermek dileyenlerini āhir-i nefesde īmān-ı kāmil ile hatm eyleye.

[2b] Ve dağı bu tefsīr-i şerīfe sa'y-i ictihādım muqābelesinde dünyādan zikr-i cemīl ile yād ve āhiretde şevāb-ı ecr-i cezīl ile dilşād eyleye. 'Āmīn bi-hürmeti Muḥammed ve ālihi't-tāhirīn. Ve dağı işbu tefsīrime 'ayn-ı kāmil ile nazar iden 'ulemā-i 'izām efendilerimden mercū ve mutezarrı'm ki elfāzda ve ma'nāda zāhir olan zellemleri zā'il ve faẓl u 'ināyetleriyle taşlīḥa qābil olanıñ hemān taşlīḥ itmek ile kāmil eylemeleri ile ecr-i 'azīme nā'il-i merām olmaları şāmildir. Zīrā göz görmede ve fehmi añlamada ve qalem sehv ü ḥaṭāda qamusı kuşūra mā'ildir ve fikr dağı ekşer ḥālinde gāfil olduğı şey'leri efendilerim tekmīl buyurmalarına derūnumuz sā'ildir. Zīrā insān maḥall-i nisyān olduğı içün taqşīrāta mekāndır. Nitekim didiler: اول ناسي اول

وبالله التوفيق ya'nī evvel unutan evvel ḥalk olan idi ki ya'nī Ādem 'aleyhisselām idi. الناس

¹³³ نعم المولى ونعم الرقيق.

İmdi Ḥazreti Ḥāzin Ḥazīnetullah quddise surruhū şeyḥi Şeyḥu'l-İslām Zāhīru'd-dīn Ebū Muḥammed el-Ḥüseyn bin Mes'ūd el-Begavī raḥimehullāh ḥazretiniñ Me'ālimü't-Tenzīl nām tefsīrini şerḥ idüp ḥadīsleriñ ma'naların ve elfāz-ı garībleriñ ma'naların beyān idüp ismini Lübbü't-Te'vīl fi Me'ālimü't-Tenzīl koydı. Okuyanlara āsān olsun deyü beyān itdi. Zīrā Ḥazreti Begavī ḥazreti her āyetiñ tefsīrine münāsib olanı eḥādīs-i nebeviyye ve aḥbār-ı muştafavıyye ile donatdı. Anlarıñ rumūzātların açdı, bellü itdi. Andan tefsīre başlamadan üç faşl Qur'an'ın faẓileti içün zikr itdi.

Evvelki faşl: Qur'an'ın ve okumanıñ ve öğrenmeniñ faẓlların beyān eyler.¹³⁴

İmdi عَنْ زَيْدِ بْنِ أَرْقَمٍ قَالَ: قَامَ فِينَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا خَطِيبًا بِمَاءٍ يُدْعَى حُمًا بَيْنَ مَكَّةَ وَالْمَدِينَةِ فَحَمَدَ اللَّهُ وَأَثْنَى عَلَيْهِ وَعَوَّظَ النَّاسَ وَذَكَرَ، ثُمَّ قَالَ: «أَمَّا بَعْدُ أَلَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ يُوشِكُ أَنْ يَأْتِيَنِي رَسُولُ رَبِّي وَإِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ تَعْلِينَ أَوْ هُمْمَا كِتَابُ اللَّهِ فِيهِ

¹³³ Başarı Allāh'tandır o ne güzel mevla (sahip) ve ne güzel yoldaştır.

¹³⁴ Faşlı evvel: kırā'at-i Qur'an ve ta'līmi feẓā'ili beyānındadır.

الهُدَى وَالنُّورُ فَخُذُوا بِكِتَابِ اللَّهِ وَاسْتَمْسِكُوا بِهِ، فَحُتَّ عَلَى كِتَابِ اللَّهِ وَرَغِبَ فِيهِ ثُمَّ قَالَ وَأَهْلُ بَيْتِي أَذْكُرْكُمْ اللَّهُ فِي أَهْلِ بَيْتِي أَذْكُرْكُمْ اللَّهُ

¹³⁵ Ya'nī Zeyd bin Erkam rażıyallāhu 'anh hazretlerinden rivāyet olunup buyurdular ki¹³⁶: Mekke ile Medīne beyninde¹³⁷ Ġadīr-i Ĥum Ta'bīr olunañ maḥalde¹³⁸ bir gün faḥru'l-murselīn kıyām buyurup¹³⁹ bizlere ḥutbe okudılar. Evvelā¹⁴⁰ Ḥaqq celle ve 'alāya ḥamd ü şenā idüp andan va'z u naşāyih¹⁴¹ buyurdılar.¹⁴² Ve andan şoñra¹⁴³ dönüp buyurdi ki: Ey ḥaqq! Taḥkīkan ben bir beşer¹⁴⁴ ādem oğluyum ve hiç şekk yokdur baña Rabb'imden resūlisin ve ben sizler saḳaleyn birağup terk idecegim ki kıymetleri olmaz ḡāyet girā-bahādir.¹⁴⁵ Ol gibi¹⁴⁶ evveli Ḥaqq Subḥānehū ve Te'ālā'nıñ kitābı ki Qur'ān-ı 'azimū's-şān'dır anda hidāyet ve nūr vardır anı aḥz eyleñ¹⁴⁷ anıñ¹⁴⁸ ile 'amel idiñ deyü ibtidā Qur'ān-ı sipāriş ve terḡīb buyurdılar.¹⁴⁹ Andan didi ki ikinci ehl-i beytimdir. Sizlere ehl-i beytimi Allāh'a emānet iderim, Allāh'a emānet iderim deyü te'kīden tekrār buyurdılar.¹⁵⁰ Ve bir rivāyetde ziyāde idüp didi ki: كِتَابُ اللَّهِ فِيهِ الْهُدَى وَالنُّورُ، مَنْ اسْتَمْسَكَ بِهِ، وَأَخَذَ بِهِ، كَانَ عَلَى الْهُدَى، وَمَنْ

¹⁵¹ Ḥaqq Subḥānehū ve Te'ālā'nıñ kitābında buyurdi: Nūr ve hidāyet vardır her kim anı tutup anıñ ile 'amel iderse¹⁵² hidāyet üzre olur ve her kim andan ḥaṭā iderse¹⁵³ ḍalālete düşer. Ve bir rivāyetde: كِتَابُ اللَّهِ هُوَ حَبْلُ اللَّهِ، مَنْ اتَّبَعَهُ كَانَ عَلَى الْهُدَى، وَمَنْ تَرَكَهُ كَانَ

¹³⁵ Müslim, "Fazâ'ili's-Sahâbe", 2408.

¹³⁶ Didi ki

¹³⁷ Arasında

¹³⁸ Denilen yerde

¹³⁹ Hazreti Resûl kalkup

¹⁴⁰ Evvelî

¹⁴¹ Naşihatler

¹⁴² Okurdi

¹⁴³ Andan

¹⁴⁴ Bu kelime okunamamıştır.

¹⁴⁵ Ağırlardır bahāda

¹⁴⁶ Anıñ

¹⁴⁷ Alup tutuñ

¹⁴⁸ Bu kelime okunamamıştır.

¹⁴⁹ Işmarladı ve aña rāğıp itdi

¹⁵⁰ Tekrarladı.

¹⁵¹ Müslim, "Fazâ'ili's-Sahâbe", 36.

¹⁵² Ol

¹⁵³ Ol

¹⁵⁴ Ya'nī Kitābullah Hakk celse ve 'alānıñ¹⁵⁵ 'ahd ü emānıdır, her kim aña tabi' olursa ol hidāyet üzredir ve her kim terk iderse ol dālelet üzredir. Ve Tirmizī rahimehüllāhi 'aleyh hazretleriniñ rivāyetinde عَنِ زَيْدِ بْنِ أَرْقَمٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّي تَارِكٌ فِيكُمْ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِ لَنْ تَضِلُّوا بَعْدِي، أَحَدُهُمَا أَعْظَمُ مِنَ الْآخَرِ، وَهُوَ كِتَابُ اللَّهِ، حَبْلٌ مَمْدُودٌ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ، وَعِزَّتِي إِيَّيْ تَارِكٌ فِيكُمْ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِ لَنْ تَضِلُّوا بَعْدِي، أَحَدُهُمَا أَعْظَمُ مِنَ الْآخَرِ، وَهُوَ كِتَابُ اللَّهِ، حَبْلٌ مَمْدُودٌ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ، وَعِزَّتِي

¹⁵⁶ Ya'nī Zeyd bin Erkam razıyallāhu 'anh hazretinden rivāyet olunup didi ki: Hazreti Resūl buyurdılar ki: Ben sizlere iki şey' terk iderim eger anları aḥz idüp¹⁵⁷ 'amel itdiñiz ise benden soñra aṣlā dālelete düşmezsiñiz anıñ ikisi birbirinden a'zamdur. Anıñ birisi kitābullah gökden yere kadar uzanmış bir metin ipdir ve ol birisi ehl-i beytim yakīnimdir, anlar birbirinden ayrılmazlar tā baña kevşer havzına irince kadar. Bağıñ görüñ benden soñra benim hātrım için anlara nice ri'āyet idersiniz ve İmām Müslim hazretinde mervidir ki.¹⁵⁸

¹⁵⁹ عَنْ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ قَالَ أَمَا إِنَّ نَبِيَّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَرْفَعُ بِهَذَا الْكِتَابِ أَقْوَامًا وَيَضَعُ بِهِ الْآخَرِينَ»¹⁶⁰

Hazreti 'Ömer bin el-Ḥaṭṭāb razıyallāhu 'anhden¹⁶¹ rivāyet olunup buyurdular ki¹⁶² ammā siziñ peygamberiñiz buyurdu ki: Hakk Te'ālā

[3a] Hakk Subhānehū ve Te'ālā hazreti bu kitāb ile nice kavmleri 'ālī ider¹⁶³ ve nice 'ālī kavmleri mertebelerini tenzīl idüp¹⁶⁴ ednā ider. Ve daḥı İmām Müslim Hazretlerinden mervidir ki عَنْ الْحَارِثِ الْأَعْوَرِ ، قَالَ: مَرَرْتُ الْمَسْجِدَ فَإِذَا النَّاسُ يَخُوضُونَ فِي الْأَحَادِيثِ فَدَخَلْتُ عَلَى

¹⁵⁴ Muhammed b. Hibbān, **Sahīhu İbni Hibbān**, thk. Şuayb el-Arnaūt (Beyrut:, Müessesetü'r-Risāle, 1408/1988), C. I, s. 331, nr. 123.

¹⁵⁵ Te'ālā'nıñ

¹⁵⁶ Tirmizī, "Menākıb", 3788.

¹⁵⁷ Tıutup

¹⁵⁸ Kitāb-ı kadīm zemīn e kadar memdūd bir metin ipdir. Ve digeri ehl-i beyt anlar birbirinden müttefik tā ki havz-ı kevşerde baña vāşıl olunca kadar muntaẓir olsun benden soñra hātrım için anlara niçe idersiniz ve İmām Müslim'den rivāyet olunur ki.

¹⁵⁹ Hazreti 'Ömer razıyallāhu 'anh Nāfi' bin 'Abdül'l-Hārīs razıyallāhu 'anh Hazret'lerin Mekke'ye 'āmil hākim itdi idi. Hazreti Nāfi' anı 'Uşfān nām maḥalde (yerde) karşıladı Hazreti 'Ömer ana yeriñe kimi hālfe itdiñ didi. Hazreti Nāfi' kullarımızdan İbn Ebzā nām kimseyi (kulu) hālfe itdim didi. Hazreti 'Ömer aña 'abd-i müşterā (şatun alma kul) hālfe mi olur dedi. Nāfi' ol hāfiz-ı kelāmullahdır didiginde Hazreti 'Ömer bu hadīsi söyledi.

¹⁶⁰ Müslim, "Salātü'l-Müs'âfirîn", 817.

¹⁶¹ Hazretinden

¹⁶² Didi ki

¹⁶³ Yüceldir

¹⁶⁴ İndirüp

عَلَيْ، فَقُلْتُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، أَلَا تَرَى النَّاسَ قَدْ خَاضُوا فِي الْأَحَادِيثِ، قَالَ: وَقَدْ فَعَلُوهَا قُلْتُ: نَعَمْ. قَالَ: أَمَّا إِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: أَلَا إِنَّهَا سَتَكُونُ فِتْنَةٌ. فَقُلْتُ: مَا الْمَخْرُجُ مِنْهَا يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: كِتَابُ اللَّهِ فِيهِ مِنْ نَبَأٍ مَا كَانَ قَبْلَكُمْ وَخَبَرٌ مَا بَعْدَكُمْ، وَحُكْمٌ مَا بَيْنَكُمْ، هُوَ الْفَصْلُ لَيْسَ بِالْهَزْلِ، مَنْ تَزَكَّهَ مِنْ جَبَّارٍ قَصَمَهُ اللَّهُ، وَمَنْ ابْتَغَى الْهَدَى فِي غَيْرِهِ أَضَلَّهُ اللَّهُ، وَهُوَ خَيْرُ اللَّهِ الْمُتَوَكِّلِ، وَهُوَ الذِّكْرُ الْحَكِيمُ، وَهُوَ الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ، وَهُوَ الَّذِي لَا تَزِيغُ بِهِ الْأَهْوَاءُ، وَلَا تَلْتَبِسُ بِهِ الْأَلْسِنَةُ، وَلَا تَشْبَعُ مِنْهُ الْعُلَمَاءُ، وَلَا يَخْلُقُ عَلَى كَثَرَةِ الرَّذِّ، وَلَا تَنْقُضِي عَهْدِيهِ، هُوَ الَّذِي لَمْ تَنْتَهُ الْجَنُّ إِذْ سَمِعَتْهُ حَتَّى إِنْ قَالُوا: إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَا مَنَا بِهِ وَمَنْ قَالَ بِهِ صَدَقَ، وَمَنْ عَمِلَ بِهِ أَجَرَ، وَمَنْ حَكَمَ بِهِ عَدَلَ، وَمَنْ دَعَا إِلَيْهِ هَدَى إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ " خُذْهَا إِلَيْكَ يَا أَعْوَزُ. ¹⁶⁵

Ya'nī Hāriş el-A'ver razıyallāhu 'anh hazretlerinden rivāyet olunup didi ki: Mescidden geçerdim bakdım halk mālāya'ni¹⁶⁶ sözlere ve gıybete dalmışlar, halk hakkında Hazreti 'Ali kerremellāhü vechehūya varup "Yā Emīre'l-mü'minīn! Görmezmissin, halk kurı sözlere gıybete daldılar" didim. Baña "Daldılar mı?" didi. Ben "Belā, daldılar." didim. Buyurdı ki: Ben işitdim Hazreti Seyyidü's-şekāleyn¹⁶⁷ buyururken anlar öyle ¹⁶⁸ birbiri hakkında¹⁶⁹ söze daldıklarında bil ki fitne Vuḳū' bulacaktır buyurdılar.¹⁷⁰ Ben: Yā Resūlullāh andan mahrec ya'nī tahlīş-i girībān idecek cay nedir didim.¹⁷¹ Buyurdılar ki: Hakk Subhānehū ve Te'ālā'nın kitabı Qur'an-ı 'azīmü's-şān'dır. Zīrā anda sizlerden mukaddem¹⁷² ve sizlerden muahhar¹⁷³ hayırlı olanların haberleri vardır ve beyninizde vuḳū' bulacakların¹⁷⁴ hükmi vardır. Zīrā Qur'an faşdır hakk ile bātilin arasın faşl idüp ayırır. Zīrā anın cümlesi şıdqdır. Anda bātil, ve hilāf yokdır. Her kim tekebbürliginden ve cebbārılığından anı terk idüp anın ile 'amel itmezse Hakk Subhānehū ve Te'ālā anı kesüp¹⁷⁵ helāk eyler. Ol hablullāhi'l-metn ki Hakk'ın 'ahd ü emānıdır, anı ahz ideni ¹⁷⁶ Hakk Subhānehū ve Te'ālā civārına rahmetine vāşıl eyler¹⁷⁷. Ve ol şükür zıkr ki şeref ü 'izzetdir ve hākīm

¹⁶⁵ Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'an", 2906.

¹⁶⁶ Kuri

¹⁶⁷ Hazreti Resul

¹⁶⁸ Kuri

¹⁶⁹ : Bu kelime okunamamıştır.

¹⁷⁰ Olacaktır

¹⁷¹ Çıkup kurtulacak yer nedir?

¹⁷² Evvel olanlar

¹⁷³ Soñra

¹⁷⁴ Aralarınızda olacaklarını

¹⁷⁵ Kökden

¹⁷⁶ Tutam

¹⁷⁷ İrdirir

ki muhkemdir ihtilāfdan ve ıztırābdan berīdir ve toğrı açık yoldur [tevzi'] ki ol haqqdan bātıla meyl itmez ve dil dolaşup qarışmaz. Ve 'ulemālar andan toymaz ne kadar ma'nā virseler nihāyetine vāşıl olmazlar.¹⁷⁸ Her kim Qur'ân'ın'dan gayırdan hidāyet dilerse dālālete düşer ve ne kadar redd ü cevāb ma'nā itseñ ma'nāları dükenmez ve 'acā'ibleri nihāyet bulmaz.¹⁷⁹ Ve Qur'ân şol şıdqdır ki anı cinler işüdüp terk itmeyüp qabül idüp bizler bir Qur'ân işitdik ki rüşde hidāyet ider, aña biz inanup imān itdik didiler. Her kim anıñla söylerse şādık toğrı söyler ve her kim anıñ ile 'amel iderse ecr u şevāba nā'il olur¹⁸⁰ ve her kim anıñla hüküm iderse 'adl eyler ve her kim aña da'vet olunup qabül iderse şırāt-ı mustakīm hidāyet bulur. Ey A'ver! Bunları benden alup zabt eyle deyü Hāzreti 'Ali kerremallāhü vecchēhü Hāriş'e bunları bütün zıkr buyurdılar.¹⁸¹ Bunı İmām Tirmizī hāzretleri zıkr idüp bu hadīs garībdır ve senedi mechüldür ve Hāris için 'ulemāların sözleri var didi. Ve dağı *عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ الرَّجُلَ الَّذِي لَيْسَ فِي فِيْ خَوْفِهِ شَيْءٌ مِنَ الْقُرْآنِ كَالْبَيْتِ*¹⁸² İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhūmadan rivāyet olunup didi ki Hāzreti Resül buyurdi: Şol kişi ki anıñ qalbinde Qur'ân'dan bir şey' olmaya ol harāb ev gibidir. Bunı Tirmizī hāzreti zıkr idüp hadīs hasen-şahīh didi. Ve dağı Buḥārī-yi şerīfde *عَنْ*¹⁸³ Hāzreti 'Osmān razıyallāhu 'anhūdan¹⁸⁴ rivāyet olunup ol da Hāzreti Resül'den¹⁸⁵ rivāyet idüp buyurdi ki: sizñ hayırluñuz Qur'ân'ı öğrenüp andan dönüp gayırlara öğredendir. Ve dağı İmām Müslim hāzreti ile İmām Buḥārī hāzretlerinin ittifaqında: *عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ*¹⁸⁶ Ya'nī *عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْمَاهِرُ بِالْقُرْآنِ مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ الْبَرَةِ، وَالَّذِي يُعْرَأُ الْقُرْآنَ وَهُوَ وَتَسْتَعْنُ فِيهِ، وَهُوَ عَلَيْهِ شَاقٌّ، لَهُ أَجْرَانِ.*¹⁸⁶ 'Ā' işe razıyallāhu 'anhā hāzretinden rivāyet olunup didi ki Hāzreti Resül buyurdi ki:

¹⁷⁸ İrmezler

¹⁷⁹ Ve 'acā'ibleri nihāyet bulup dükenmez.

¹⁸⁰ İrer

¹⁸¹ Eyledi

¹⁸² Tirmizī, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2913.

¹⁸³ Tirmizī, "Fezâ'ilil-Kur'ân", 2909.

¹⁸⁴ Hāzretinden

¹⁸⁵ Hāzreti Hāce-i 'ālem tāb şallallāhu 'aleyhi vesellem Qur'ân'ı ta'lim idüp halka ta'lim idtirir.

¹⁸⁶ Müslim, "Salâtü'l-Müs'âfirîn ", 798.

Qur'an'ı hıfz itmede kâmil ü mâhir olup güzel okuyan¹⁸⁷ ketebe melekleriyle berâberdir, cennetde menzili var.¹⁸⁸ Ve şol kimse ki¹⁸⁹ Qur'an'ı eyü hıfz itmemiş dili dolaşur okudukça ilerüsi hâtırına gelmez döner âyeti evvelinden okur. Ol döne döne okuması aña meşakkat ve zaḥmet virir. Andan anıñ iki ecr u şevâbı vardır. Birisi okudığı içün ve birisi ol dönmede zaḥmet çekdiği içündür. Bunda anıñ ecr u şevâbı mâhiredir fehm olunmasun. Mâhiriñ ecir çokdur aña ol irmez. Ve daḥı عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كَمَثَلِ الْأُتْرَجَةِ طَعْمُهَا طَيِّبٌ وَرِيحُهَا طَيِّبٌ، وَمَثَلُ الْمُؤْمِنِ الَّذِي لَا يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كَمَثَلِ الثَّغْوَةِ طَعْمُهَا طَيِّبٌ وَلَا رِيحُهَا، وَمَثَلُ الْفَاجِرِ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ كَمَثَلِ الرَّيْحَانَةِ

[3b] ¹⁹⁰ Ya'nī Ebī Mūsā el-Eş'ārī rażıyallāhu 'anh ḥazretlerinden rivāyet olunup didi ki Ḥazreti Resūl buyurdi¹⁹¹: Qur'an okuyan mü'min ol turunc portakala beñzer, lezzeti Şīrīn¹⁹² ve būsı¹⁹³ güzel ve Qur'an okumayan mü'min ol ḥurmaya beñzer, lezzeti tatlu, koḥusı¹⁹⁴ yok ve Qur'an okuyan fācir, ol feslegene beñzer, koḥusı güzel lezzeti yok ve Qur'an okumayan fācir ol Ebū Cehil¹⁹⁵ karpuzuna beñzer lezzeti acı¹⁹⁶ zehr ve koḥusı¹⁹⁷ yok. Bu ḥadīşde¹⁹⁸ Qur'an-ı hıfz idenleriñ fażiletlerine delālet vardır.¹⁹⁹ Ya'nī anları mişāl ile zikr itmekde maḫsūdı añlamaga²⁰⁰ işāretidir. Ve daḥı عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ مَنْ قَرَأَ ²⁰¹ *İbn* حَرْفًا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ فَلَهُ حَسَنَةٌ، وَالْحَسَنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا، لَا أَقُولُ أَمْ حَرْفٌ، وَلَكِنْ أَلِفٌ حَرْفٌ وَلَا مِ حَرْفٌ وَمِيمٌ حَرْفٌ.²⁰¹ Mes'ūd rażıyallāhu 'anh ḥazretinden rivāyet olunup didi ki Ḥazreti Resūl²⁰²

¹⁸⁷ Ol

¹⁸⁸ Ḥazreti Ḥāce-i 'ālem tāb şallallāhu 'aleyhi vesellem [Qur'an'ı] güzel okuyan kimseniñ menzili cennetde ketebe melekleriyle berâberdir.

¹⁸⁹ Kişi ki

¹⁹⁰ Buhârî, "Kitābu't-Tevhîd", 7560; Müslim, "Kitābu Salâti'l-Müsâfirîn ve Kasrihâ" 797.

¹⁹¹ Buyurdılar ki ol teḥill ırāz-ı bāğ-ı belāğī şallallāhu 'aleyhi vesellem

¹⁹² Tatlu

¹⁹³ Koḥusı

¹⁹⁴ Şīrīn, rāḥiya

¹⁹⁵ حُطَّلَه

¹⁹⁶ Telḥ

¹⁹⁷ Rā'iḥa

¹⁹⁸ Şer'ifede

¹⁹⁹ Ḥāfız-ı Qur'an olanlarıñ feżā'iline delālet ider.

²⁰⁰ Tefhime

²⁰¹ Tirmizî, "Fezâ'ilil-Kur'an", 2910.

²⁰² Ḥazret-i risālet-penāḥ şallallāhu 'aleyhi vesellem

buyurdılar ki: Her kim Hakk Subhānehū ve Te‘ālā'nın kitabı Kur'an-ı 'azīmü's-şan'dan bir harf okusa aña bir hasene yazılır ve hasene on kendi kadar sevābdır. Ve buyurdılar ki ا لم bir harf degildir, zīrā elif bir harfdır lām bir harfdır ve mīm bir harfdır, her birine andan otuz şevāb yazılır. Bunu İmām Tirmizī hazretleri zıkr itdi hadīs hasen-şahīh ve ġarīb didi. Ve ba'zılar ref itdiler İbn Mes'ūd hazretlerinden ve ba'zıları anın üzerinde elli kodılar اللّٰهُ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمْ يَا رَسُولَ اللّٰهِ و عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ قَالَ رَجُلٌ لَّرَسُولِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمْ يَا رَسُولَ اللّٰهِ قَالَ قَالَ حَلَالُ الْمَرْحَلِ قَالَ وَمَا حَلَالُ الْمَرْحَلِ قَالَ الَّذِي يَضْرِبُ الْقُرْآنَ مِنْ أَوَّلِهِ إِلَى آخِرِهِ. 203

İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā hazretinden rivāyet olunup didi ki 204: Bir kişi Hazreti Resūl'e "Yā Resūlallāh 205 'amellerden 206 kangı 'amel Hakk celle ve 'alā katında 207 sevgilüdür?" Buyurdılar ki: Konup göçmek, ol kişi: Bu konup göçmek nedir? Buyurdi ki Ol Kur'an'ın evvelinden başlar 208 her sūreye konup okur andan geçüp ol birine konar, Kur'an'ı āhirine kadar okumaktadır. Sūrelere inmegi konmak itdi. Bunu Tirmizī hazreti zıkr itdi. Ve dahı عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُقَالُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُقَالُ 209

'Abdullāh bin 'Āmr bin el-'Āş razıyallāhu 'anhümādan rivāyet olunup didi ki 210 Hazreti Resūl 211 buyurdılar ki: Kur'an okuyana kıyāmetde dinür ki dünyāda Kur'an'ı hüs 212 āvāz ile harflerin ve kelimelerin bellü iderek niçe okur iseñ bunda dahı öyle güzel āvāz ve bellü iderek oku, zīrā seniñ menzilün Hakk Te'ālā 213 katında okuduğun āhir āyetdedir dirler. Ol dahı okur. Bunu Tirmizī hazreti zıkr idüp hadīs hasen, şahīh didi. Ve dahı عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَجِيءُ الْقُرْآنُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَقُولُ يَا رَبِّ حَلِّهِ، فَيُلْبَسُ تَاجَ الْكَرَامَةِ، ثُمَّ يَقُولُ يَا رَبِّ زِدْهُ فَيُلْبَسُ حُلَّةَ الْيَا 'nī Ebī Hüreyre 214

203 Tirmizī, "Kırâ'et", 2948.

204 Buyurdılar ki

205 Hazreti server-i serîre-dān-i 'ālem şallallāhü 'aleyhi vesellem

206 A'mālden

207 Cenāb-ı vāhibü'l 'aṭāyānıñ 'ind-i ma'nevīsinde

208 Bidā' eyler

209 Tirmizī, "Fezāilü'l-Kur'an", 2914.

210 Buyurdılar ki

211 Hazreti tercümān-ı lisānū'l-kıdem şallallāhü 'aleyhi vesellem

212 Güzel

213 Hakk Subhānehū ve Te'lā'nıñ 'ind-i ma'nevīsinde

214 Tirmizī, "Fezā'ilil-Kur'an", 2915.

raẓıyallāhu ‘anh Һazretlerinden rivāyet olunup didi ki²¹⁵: Һazreti Resūl²¹⁶ buyurdi: Kıyāmet gūni Ƙur‘ān gelür, şāhibi içün dir ki "Yā Rabb buñā ħulle giydir", Һaƙƙ celle ve ‘alā aña kerāmet tācı giydirür. Andan "Yā Rabb daħı ziyāde it" dir aña kerāmet ħullesi giyidirür. Andan "Yā Rabb rāzı ol" dir, Һaƙƙ Te‘ālā rāzı olur. Andan şāhib-i Ƙur‘ān'a "Ƙur‘ān'ı ince āvāz ile ħazīn ħazīn oku" dinür, başlar okur. Ol dem aña evvelkilerden efzūn²¹⁷ herbir āyetine bir ħasenāt ecr u şevāb i ‘tā olunur.²¹⁸ Bunı İmām Tirmizī Һazretleri zıkr idüp ħadīs ħasen didi. Ve daħı عَنْ سَهْلِ بْنِ مَعَاذٍ الْجُهَنِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ وَعَمِلَ بِهِ أَلْبَسَ وَالِدَاهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَاجًا ضَوْؤُهُ أَحْسَنُ مِنْ ضَوْءِ الشَّمْسِ فِي بُيُوتِ

Ya‘nī Sehl bin Mu‘āz babasından raẓıyallāhu ‘anhümā ve babası Һazreti Resūl'den rivāyet idüp buyurdılar ki²²⁰: ²²¹Her kim Ƙur‘ān okuyup anıñ ile ‘amel iderse²²² Һaƙƙ celle ve ‘alā rüz-ı kıyāmetde²²³ anıñ peder ü māderine²²⁴ tāc giydirir ki nūrı dünyā evlerinde iren güneş nūrdan zıyāde olur, bu sizler de böyle olduƙda bu Ƙur‘ān-ı ‘azīmü’s-şān okuyup anıñ ile ‘amel ideniñ ecr ü şevābını buña kıyās idüp andan niçe in‘ām u iħsānlara irecegin biliñ. Bunı Ebī Dāvūd Һazreti zıkr itdi. Ve daħı عَنْ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَاسْتَظْهَرَهُ فَأَخْلَلَ حَالَهُ، وَحَرَّمَ حَرَامَهُ أَدْخَلَهُ اللَّهُ بِهِ الْجَنَّةَ، وَشَفَّعَهُ فِي عَشْرَةِ مِنْ أَهْلِ بَيْتِهِ كُلِّهِمْ قَدْ

[4a] ²²⁵ Һazreti ‘Ali bin Ebī Ṭalib kerremellāhu vecchēhū Һazretlerinden rivāyet olunup buyurdılar ki²²⁶ Һazreti Resūl²²⁷ buyurdılar: Her kim Ƙur‘ān-ı kāmīl ħıfz idüp andan maħāric-i ħurūfı²²⁸ geregi gibi ta‘līm idüp²²⁹ ve kelimeleriniñ

²¹⁵ Buyurdılar ki

²¹⁶ Һazret-i ħadī es-seyyid şallallāhu ‘aleyhi vesellem

²¹⁷ Ziyāde

²¹⁸ Virilür

²¹⁹ Ebū Dāvūd, "el-Vitr", 1453.

²²⁰ Didı ki

²²¹ Һazreti buyurdi ki

²²² Һazreti baba-yı şefi‘-i her du ‘ālem ferzend-i ħalīfet bin Ādem şallallāhu ‘aleyhi vesellemden. Her kim ki tilāvet-i Ƙur‘ān idüp mücebince ‘āmil olsa

²²³ Kıyāmet gūni

²²⁴ Atasına ve anasına

²²⁵ Ebū Dāvūd, "Et‘ime", 3800.

²²⁶ Eyitdi ki

²²⁷ Һāce-i serīre-dān-ı ‘ālem şallallāhu ‘aleyhi vesellem

²²⁸ Һarfleriniñ iħrācların

²²⁹ Ögrenüp

ma'naların öğrenüp bilmek üzere ve helâlini ve harâmını bilüp öyle Kıra'at eylese²³⁰ Hakk Subhânehü ve Te'âlâ anı cennete idhâl eyleye²³¹, ve kendi ehl-i beyti akrabâlarından nâr-ı cahîme duhûlleri²³² vâcib ol anlardan on nefer şefa'at itdirüp berâber cennete gire.²³³ Bunı İmâm Tirmizî zîkr idüp hadîs garîb ve senedleri şaḥîḥ degildir didi. Ve daḥı Müslim ḥazretleri ile Buḥārî ḥazretleriniñ ittifaḳında , عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ , Ebî Hüreyre²³⁴ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا أَدْنَى اللَّهِ لَشَيْءٍ كَأَدْنَى اللَّهِ لِلَّذِي يَتَعَنَّى بِالْقُرْآنِ وَيَجْهَرُ بِهِ. razıyallāhu 'anh ḥazretinden rivāyet olunup didi ki Ḥazreti Resûl²³⁵ buyurdılar ki: Hakk celle ve 'alâ güzel āvāz ile ḥazîn ḥazîn kelimelerin izhâr iderek Qur'ân okuyana kulak virüp diñledigi gibi bir şey' kulak virüp diñlemez dimekdir. Zîrâ اُذْنُ زَامَّةٍ ile kulak virüp diñlemektir lügatde ammâ bu hadîsde anı kulak virüp diñlemege ḥaml itmek olmaz. Zîrâ ol Hakk Te'âlâ'ya müstaḥîldir. Bu şıfât hadîslerindendir anı bir müstaḥîl olmayan ile te'vîl itmek vâcibdir. Zîrâ Hakk celle ve 'alânın işitmesi kulak ile degildir. Ve ol işitme dimeden maḳşûd, Qur'ân okuyanun Hakk celle ve 'alâya ḳurbiyyet itmesidir ki aña ecr u sevâbını zîyâde iḥsân itmesidir. وَيَتَعَنَّى بِالْقُرْآنِ buyurması Qur'ân'ı ince güzel āvāz ile maḥzûnlanarak okumasıdır. Ba'zılar Qur'ân ile ḥalkdan müstaḡnî olmasıdır didiler. Lâkin evvelki ḳavl evlâdur aña delîl hadîsin siyâḳında عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَتَعَنَّ بِالْقُرْآنِ. buyurmasıdır. Ve hem bu hadîsdir عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَتَعَنَّ بِالْقُرْآنِ. Ebî Hüreyre razıyallāhu 'anh ḥazretünden rivāyet olunup didi ki Ḥazreti Resûl²³⁷ buyurdılar ki: Qur'ân'ı ince laṭîf āvāz ile maḥzûn maḥzûn okumayan bizlerden degildir ya'nî ehl-i İslâm'dan degildir demek olur. Vallāhu a'lem.

²³⁰ Okursa

²³¹ Koya

²³² Cehennem nârına girmeleri

²³³ Koya

²³⁴ Müslim, "Salâtü'l-Müs'âfirîn", 793.

²³⁵ Hurşîd-i şüreyyâ-i 'ilm şallallāhu 'aleyhi vesellem ḥazretleri

²³⁶ Buhârî, "Tevhîd", 7527.

²³⁷ Ol âfitâb-ı cihân-tâb-ı nübüvvet şallallāhu 'aleyhi vesellem ḥazretleri

İkinci faşl: Qur'an'ı ilimsiz kendi re'yi ile tefsir idene ve okuyup unudana va'd olunan 'azābı beyān ider.²³⁸ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ قَالَ فِي

²³⁹ Ya'nī Ibn 'Abbās raḏıyallāhu

'anhümā ḥazretlerinden rivāyet olunup buyurdılar ki²⁴⁰: Her kim Qur'an-ı 'azīmü's-şān'ı 'ilmsiz tefsirinde bir şey' söyler ise anıñ cehennemde ki menzilinde oturağ yeri ateşle döşenür. Bunı Tirmizî ḥazreti zıkr idüp ḥadîş ḥasen didi. Bir rivāyetde her kim kendi re'yi ile söylerse oturacağ yeri ateşle döşenür. عَنِ جُنْدَبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ

²⁴¹ Bu ḥadîş Cündeb bin 'Abdullāh

raḏıyallāhu 'anh ḥazretinden rivāyet olunup didi ki Ḥazreti Resūl²⁴² buyurdılar: Her kim Qur'an'ın tefsirinden kendi re'yi ile bir kelām²⁴³ söyleyüp tefsir itse eger ol sözi ma'nāsına dağı işābet itse ol ḥaṭā itdi. Ḥadîşi²⁴⁴ Ebū Dāvūd ḥazretleri zıkr itdi ve Tirmizî ḥazretleri dağı zıkr idüp ḥadîş garīb didi. Andan Ḥazreti Ebū Bekir eş-Şiddîk raḏıyallāhu 'anh ḥazretinden ḳavlühü Te'alā:²⁴⁵ وَأَمَّا آيَةُ النَّذْرِ نَذْرُ اللَّهِ بِمَا يَسْأَلُ نَذْرٌ لِّكُلِّ شَيْءٍ فَهُوَ كَذِبٌ. āyetindeki آيَةُ nedir deyü su'al itdiler. Buyurdılar ki: Ḥaḳḳ celle ve 'alānıñ kitābında olan kelimeyi 'ilm ile bilmedikde kendi 'indimden²⁴⁶ ol fülān şey'dir disem beni kağı gök²⁴⁷ ḳabul ider veyā kağı vech-i arzda²⁴⁸ ḳabul ider, 'ilm ile ne olduğunu bilmediğim şey'i söylemem didi.²⁴⁹ İmdi 'ulemā-i 'izām raḥimehümü Allāh Te'alā Qur'an'da kendi re'yi ile söylemeden nehy olunan içün didiler ki ol kişi āyeti hevāsına tābi' olmağla kendi nefsinin murādı üzre söyler döner dil-ḥāhı üzre²⁵⁰ ma'nā virir. Lākin bu iki şey'den ḥālī degildir. Anıñ birisi evvelā 'ilm ile bilür ki āyetiñ ma'nası kendi tefsir

²³⁸ Faşl-ı sāmī bī- 'ilm ü idrāk tefsir-i Qur'an iden ve tilāvet idüp nisyān iden ḥaḳḳında va'd olunan 'azāb beyānındadır.

²³⁹ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 2956.

²⁴⁰ Didi ki

²⁴¹ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 2952.

²⁴² Aşdağul-kā'ilin şallallāhu 'aleyhi vesellem ḥazretleri buyurdılar ki: Ḥazreti ḥāce-i 'ālem-tāb şallallāhu 'aleyhi vesellem.

²⁴³ Söz

²⁴⁴ Bunı

²⁴⁵ 'Abese (80/31: meyveler ve otlaklar)

²⁴⁶ Yanımdan

²⁴⁷ Yüzi

²⁴⁸ Yeryüzi

²⁴⁹ "Ve dağı ḥalife-i evvel şeyh-i a'zam misk-i ezfer Şiddik-i ekber raḏıyallāhu anh ḥazretlerinden 'ilmle ma'lūm olmayan şey'i söylemem buyurdılar.

²⁵⁰ Gönlünce

itdiği üzere degildir. Ol hemân kendi murâdı üzere sözine ve bid'atine hüccet itmek için tefsîr eyler. Anıñ ile haşmına gâlib olup sözini ve bid'atini tenfiz için.²⁵¹ Âyete inanmaları ile İbâziye fırkasınıñ ve Hâricîleriñ ve gayrı bid'at ehliniñ bunu itmeleri gibi ki kendi fâsid olan maşşûdların anıñ ile tenfiz ideler.²⁵² Ve ammâ cehl ile olup âyetiñ ma'nâsı ne vech üzere olduğun bilmeyüp kendi murâdı üzere tefsîr ider ki ol itdiği âyetiñ ma'nâsına hilâfdir. İmdi Qur'ân'da söyliyene re'y ile bu iki kısımdan gayrı degildir. Bunuñ ikisi dahı mezmûmdur, Nehy-i mezkûrda dâhillerdir ki bu ma'küle-i semiyeler 'azâba lâyıklardır.²⁵³ Ammâ te'vîl ol âyeti kendine lâyıq olan ma'nâ üzere 'ilm ile seçüp çıkarmaktır. Andan evvel olan âyete ve soñra gelen âyete muvâfık ve hem kitâb ve sünnete muhâlif olmamak üzere çıkarmasına kamu 'ulemâ-i 'izâm rahimehümüllâh ruḥṣat virdiler ve aña ictihâd itmege emr itdiler. Zîrâ aşḥâb²⁵⁴ rızvânullâhi 'aleyhim ecma'in Qur'ân-ı 'azîmü's-şân'ı tefsîr buyurdılar.²⁵⁵ Lâkin tefsîrinde ihtilâf itdikleri birkaç vech üzredir.

[4b] Zîrâ meşârun ileyhim ḥâzerâtı²⁵⁶ cümle²⁵⁷ kelâmları²⁵⁸ ol bülbül-i ḥoş âvâz bâğ-ı belâğ 'aleyhimüsselâm ḥâzretlerinden bizzat istimâ' itmediler.²⁵⁹ Andan anlar Qur'ân-ı Kerîm'den fehmi buyurdukları miḳdâr²⁶⁰ ma'nâların dirdiler.²⁶¹ Anıñ için tefâvüt-i [...] ²⁶² nâşî ihtilâfât vâki'oldı. ²⁶³ Fehmi ziyâde olan ziyâde ma'nâ virdi. Cümlesiniñ ictihâdı maḳbûldür.²⁶⁴ Hâce-i müşkil-küşâ-yı 'âlem şallallâhu 'aleyhi vesellem ḥâzretleri²⁶⁵ İbn 'Abbâs rażıyallâhu 'anhümâ ḥâzretlerine du'â buyurup

²⁵¹ Yüride

²⁵² Yürideler

²⁵³ Ol olunan nehye dâhillerdir ki idenler ol zıkr olunan 'azâba lâyıklardır.

²⁵⁴ Aşḥâbeler

²⁵⁵ İtdiler

²⁵⁶ Anlar

²⁵⁷ Kamu

²⁵⁸ Söylediklerini

²⁵⁹ Ḥâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi vesellemin mübârek ağzından işitmediler, içinde işitmedikleri vardır.

²⁶⁰ İtdikleri kadar

²⁶¹ Söylediler

²⁶² Bu kelime okunamamıştır.

²⁶³ Andan her biriniñ fehmine söylemesinden ihtilâflar oldu ki.

²⁶⁴ Kamusı maḳbûldür ictihâdlarından.

²⁶⁵ Andan Ḥâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi vesellem

²⁶⁶ اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَعَلِّمَهُ التَّأْوِيلَ. Ya'nī Yā Rabb anı dīnde 'ālim it ve āyet-i Qur'an'ın te'vīlātın ta'līm it²⁶⁷ buyurduğundan tefsīr-i Qur'an'ın ekşeri²⁶⁸ anlardan menkūldür.²⁶⁹ Vallāhu a'lem. Ve daḥı İmām Müslim ḥazretleri ile İmām Buḥārī ḥazretiniñ ittifākında عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَعَاهَدُوا الْقُرْآنَ فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ

²⁷⁰ Ebī Mūsā el-Eş'ārī rażıyallāhu 'anh ḥazretinden rivāyet olunup didi ki Ḥazreti Resūl²⁷¹ buyurdu: Qur'an'ı okumada üzerine düşüñ terk itmeyiñ. Zīrā nefsim yed-i kudretinde olan Allāh ḥaqqıçün Qur'an baḡlı ve köstekli olan develeriñ baḡların, kösteklerin çözdükden kaçup gitmelerinden ziyādedir üzerine düşmeyüp birkaç gün terk olunsa ol dem derūndan unudulup gider dimekdir. Ve daḥı İmām Müslim ḥazretleri ile İmām Buḥārī ḥazretleriñ ittifākında عَنْ ابْنِ عُمرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّمَا مَثَلُ صَاحِبِ الْقُرْآنِ، كَمَثَلِ صَاحِبِ الْإِبِلِ الْمَعْقَلَةِ، إِنْ تَعَاهَدَ عَلَيْهَا أَمْسَكَهَا، فَإِنْ طَلَقَهَا

²⁷² Ya'nī İbn 'Ömer rażıyallāhu 'anhümā ḥazretinden rivāyet olunup didi ki: Qur'an okuyup hıfz şāhibi olan mişli ol baḡlu köstekli develer şāhibi gibidir, eger baḡlı köstekli korsa öyle dururlar, eger köstek ve baḡların çözüp şalıverir ise kaçup giderler. Qur'an anıñ gibidir üzerine düşüp dā'im okursa hıfzı anıñ esāslanup²⁷³ ziyāde olur, eger Qur'an'ın okumasın terk iderse ferāmūş idüp²⁷⁴ derūnundan gider durmaz. Bu meşeli Qur'an'ın hıfzına mālīk olana getürdi ki anıñ üzerine düşüp dā'im okumasına tenbīhdır ki unutmaması içün te'kīd buyurdılar.²⁷⁵ Ve daḥı İmām Müslim ḥazretleri ile İmām Buḥārī ḥazretleriñ ittifākında عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِئْسَمَا لِأَحَدِكُمْ أَنْ يَقُولَ نَسِيتُ إِنَّهُ كَيْتٌ وَكَيْتٌ بَلْ هُوَ نُسِيَ اسْتَذَكُرُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ أَشَدُّ تَفْصِيًا مِنْ صُدُورِ الرِّجَالِ مِنَ النَّعَمِ مِنْ

²⁷⁶ Ya'nī 'Abdullāh İbn Mes'ūd rażıyallāhu 'anhümā ḥazretlerinden rivāyet olunup didi ki: وَفِي رِوَايَةٍ لَا يَقُولُ أَحَدُكُمْ نَسِيتُ آيَةً كَذَا وَكَذَا بَلْ هُوَ نُسِيَ.

²⁶⁶ Buhārī, "Vuzû", 143.

²⁶⁷ *Ve Kur'an'ın ayetleriniñ te'vīlātını öğret.*

²⁶⁸ *Kur'an'ın tefsiriniñ çoḡı.*

²⁶⁹ *Naql olundu.*

²⁷⁰ Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 231.

²⁷¹ *Sultân-ı serâperde-i dīn şallallāhu 'aleyhi vesellem ḥazretleri buyurdılar ki*

²⁷² Buhārī, "Fezâilü'l-Kur'an", 5031.

²⁷³ *Temellenüp*

²⁷⁴ *Unudup*

²⁷⁵ *İtdi*

²⁷⁶ Müslim, "Salât", 665.

halkdan dilenüp isterler. Bunu Tirmizî hazreti zikr eyledi. Ve dağı ²⁹² عَنْ صُهَيْبٍ، قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا آمَنَ بِالْقُرْآنِ مَنْ اسْتَحْلَلَ حَرَامَهُ hazretinden rivāyet olunup didi ki Hazreti Resūl²⁹³ buyurdu: Her kim Kur'ān'ın harām itdiklerin helal itmek dilerse ol Kur'ān'a inanup imān itmedi. Bunu Tirmizî hazreti zikr idüp senedleri kavī degildir didi. Ve dağı عَنْ عُقْبَةَ بْنِ عَامِرٍ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: الْحَاجِزُ بِالْقُرْآنِ، كَالْحَاجِزِ بِالصَّدَقَةِ، وَالْمُبِيرُ بِالْقُرْآنِ، كَالْمُبِيرِ بِالصَّدَقَةِ. ²⁹⁴ Uḳbe bin 'Āmir raḏiyallāhu 'anh hazretinden rivāyet olunup didi ki bizzāt ol gonce-i faṣīḥu'l-lehce-i bāğ-ı belāğī ṣallallāhu 'aleyhi vesellem hazretlerinden işitdim²⁹⁵ Kur'ān-ı 'azīmü's-ṣān'ı cehr ile okuyan ol cehr ile āşikāre şadaḳa viren gibidir ve Kur'ān'ı sır ile yavaş okuyan ol gizli şadaḳa viren gibidir. Bunu Tirmizî hazretleri zikr idüp ḥadīs ḥasen ve ḡarīb didi.

Üçüncü faşl: Kur'ān'ın cem' olmasın ve inmesi tertibin ve yedi harf üzre indigin beyān ider. ²⁹⁶ ²⁹⁷ İmām Buḥārī hazretlerinden Zeyd bin Sābit raḏiyallāhu 'anh hazretinden rivāyet olunan ḥadīs-i şerīfiñ tefsīrinde buyurdu: Hazreti Zeyd²⁹⁸ buyurdılar ki Hazreti Ebū Bekir eş-Şiddīḳ raḏiyallāhu 'anha ādem gönderüp beni

²⁹² Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2918.

²⁹³ Ol ümmet ḥaste-hāl ü ḡam-hārī ṣallallāhu 'aleyhi vesellem hazretleri

²⁹⁴ Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 2919.

²⁹⁵ İşitdim Hazreti Resūl buyurur iken

²⁹⁶ Faşl: Kur'ān'ın cem' i, tertib-i nüzulü ve aḥrūf-i seb'a üzre nāzil olduğı beyānundadır.

²⁹⁷ İmdi

²⁹⁸ Hazretleri buyurdılar ki Hazreti Şiddīḳ-i Ekber raḏiyallāhu 'anh Fārūḳ-ı A'zam raḏiyallāhu 'anh hazretleriyle ba'de't-tahīyye ve't-teslīm culūsumdan soñra Şiddīḳ-i Ekber hazretleri buyurdılar ki Yemāme'de mürted olanlar ile cenk olunup ḥāfiz-ı Kur'ān olanların ekşeri şehīd olduklarını Hazreti 'Ömer'e haber virdiler. Havfım odur ki böyle bir maḥalde dağı muḳātele vāḳi' olursa şehīd olurlar. Kur'ān-ı Kerīm'iñ āyāt-ı şerīfleri zāyi' olur. Ḥāfiz-ı Kur'ān olanlardan Kur'ān'ı cem' itmege emr eyle deyü fermān buyurdılar. Ben dağı i'tizār idüp Hazreti Seyyid-i 'ālem ṣallallāhu 'aleyhi vesellemin emr-i hümayūnları olmayanı şey'i ben nice ideyim Didim. Dārgām-ı ḡāb 'Ömer bin el-Ḥaṭṭāb raḏiyallāhu 'anh hazretleri ḳasem buyurup saña bu emrim ḡayrıludur deyü ilhāḥ buyurduḳlarında hazreti sulṭān-ı kibriyā celle ve 'alādan kalb-i pāk-i münevverlerine ilhām buyurduğı gibi benim kalbime dağı ilhām buyurulmağın hazreti emīru'l-mü'minīñ emr-i hümayūnları taṣliḥatdan idigin bilüp fı'l-hāl meyl eyledim. Ve buyurdılar ki saña ādem gönderüp bu araya çağırduḳ zīrā sen bir merd-i 'āḳil ü dānāsın. Bu ḡuşūşa (Bu kelime okunamamıştır.)kelāmı dīrāz itme. Sulṭānül-Enbiyā ṣallallāhu 'aleyhi vesellem hazretlerine nüzul āyāt-ı kerīmeleri taḥrīr ider idi. Şimdi bu mu'āmele ki lāyık degildir hemān Kur'ān'ı 'azīmü's-ṣān'ı āyet-be-āyet sūre-be-sūre her nerede bulursam ve her kimde olursa yazılı ve ḡıfzlarında olanların cümlesini kāğıdlara taḥrīr idüp cem' eyle.

çağırttı ben dağı yanına vardıkda²⁹⁹ bakdım Hâzreti ‘Ömer rażıyallāh hâzreti ile otururlar idi selām virüp oturdukda baña, Hâzreti Ebū Bekir didi ki Hâzreti ‘Ömer gelüp baña didi ki Yemāme'de murted olanlar ile cenk kavilenüp hâfız-ı Kur’ân olan kurrâlardan çoğı şehîd oldılar ben andan korrharım ki bir yerde dağı cenk böyle kavilenür bâkî kalan hâfız-ı kelāmullah olanlar dağı şehîd olurlar. Vârid-i Kur’ân’ın çok âyetleri ve sûreleri zâyî olup gider, şol hâfız-ı kelāmullāh ol anlardan Kur’ân’ı cem’ itmege emr itseñ didiginde ben didim ki Hâzreti Resûl şallallāhu ‘aleyhi vesellemin itmedigi şey’i ben nice ideyüm deyü intak idince Hâzreti ‘Ömer üzerime varup vallāhi bu benim saña didigim hayırludur deyü üzerime vardıkda Hakk celle ve ‘alā anın kalbini açup aña ilhām itdi ki benim dağı gönlüm açup aña ilhām itdigin baña dağı ilhām itdikde bakdım ki ‘Ömer’in re’yi bunda gâyet hayırludur ben de aña meyl itdim. Gönderüp seni buraya çağırdım zîrâ sen ‘âkil ü dānâ yigitseñ hiç güçlenüp sözi uzatma. Çünkü Hâzreti Resûl şallallāhu ‘aleyhi veselleme inen vahiy yazar idin andan sen gayırdan evlâsın. Hemân Kur’ân-ı ‘azîmü’ş-şân’ı âyet-be-âyet, sûre-be-sûre nerde bulursañ ve kimde olursa yazılı ve hıfızlarında olanları devşürüp kâğıdlara yazup cem’ eyle deyü emr itdiginde, Zeyd bin Sâbit rażıyallāhu ‘anh didi ki bunu emr itmesi baña tağlardan bir tağı kaldır gayr yere koy dimesinden ziyâde ağır gelüp anlara ol kadar didim ki Hâzreti Resûl şallallāhu ‘aleyhi vesellemin itmedigi şey’i siziñ ikiñiz nice idersiñüz ve baña it deyü nice emr idiyorsiñüz deyü anlara nuṭṭ itdigimde Hâzreti Ebū Bekir ve ‘Ömer rażıyallāhu ‘anhümā vallāhi bu saña emr itdigimiz hayırludur elbetde lâzımlıdır deyü üzerime birden sürdüklerinde ol zamân Hâzreti Ebū Bekir’e ve Hâzreti ‘Ömer’e Hakk celle ve ‘alâdan iren ilhām baña dağı irüp gönlüm açılıp bakdım ki anların sa’y itdikleri re’yi gâyet ile hayırlu re’ydir. Ben dağı anı cem’ itmege meyl idüp başladım Kur’ân’ı من الرقاع والغسب و المخاف و

³⁰⁰ er-Rikā’ (الرقاع) cem’-i ruḳa’dır (رقة) ki üzerine yazı yazılan kâğıd faşlası (el-‘Usub) الغسب ayn (ع) ve es-sîn-i (س) mühmelenin zammı ile, ‘asîb (عسب) cem’idir ki hurma dalının yaşı enli olan dibidir. Ve el-liḥāf (اللخاف) beyâz yaşı düz taşlardır. Kur’ân’ı bunlarda yazılı bulup cem’ eyledim ve hıfz idüp

²⁹⁹ Huzûr-ı hümmâyunlarına vardım.

³⁰⁰ Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 4679.

ezberinde olan kişilerin derünlarından ezber okudup yazdum tâ ol kadar ki süre-i Tevbe'nin

[5b] āhiri olanı kavluhū Te'ālā: ³⁰¹ لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ Āyetini Huzeyme nām zātın yanında veyā Ebī Huzeyme el-Enşārī olanın yanında buldum. Bir gayrı kimsenin yanında bulunmadı idi götürüp anı sürenin āhinde yazdım. Andan Zeyd hazretleri didi ki: Ol yazdığım kâğıdlar cüz'ler öyle muşhaf olmadan kamusı, Hazreti Ebū Bekir rażıyallāhu 'anh hayatda iken yanında idiler. Vefāt itdiginde Hazreti 'Ömer rażıyallāhu 'anh hazretinin yanında kaldı tâ ol dağı vefāt idince kadar. Vefāt itdiginde itdiginde kıızı ümmü'l-mü'minîn Hafza rażıyallāhu 'anhā yanına geçüp anın elinde kaldılar.³⁰² İmdi³⁰³ ikinci: Buḥār-ī şerifde vāki' olan ikinci ḥadīşin ma'nası Enes rażıyallāhu 'anh hazretinden rivāyet olunan didi ki: Hazreti 'Osmān rażıyallāhu ḥilāfetinde Şām tarafında Erminiye hemzenin fethi, mīmin nūnun kesri, yānin feth-i tahfifi ile şehir³⁰⁴ feth itmege ve 'Irāk'da Āzerbaycan hemzenin fethi zālīn sūkunu, rānin kesri ile Eriznigān ta'bīr olunan³⁰⁵ vilāyeti feth itmege 'asākır³⁰⁶ gönderirken Huzeyfe el-Yemānī rażıyallāhu 'anh halkın Qur'an'ı okumada ihtilāfların görüp kendülerinde bir gayret-i dīniyye zuhūra gelüp³⁰⁷ Cāmi'ul-Qur'an İbn 'Affān³⁰⁸ 'anh hazretlerine "Yā emīra'l-mü'minîn iriş, bu ümmete Yahūdilerin ve naşārānin³⁰⁹ kitāblarında ihtilāf gibi vuḳū' bulanı bunlarda³¹⁰ bu kitābullāhı Qur'an-ı 'azīmü's-şān'a ihtilāf itmedi.³¹¹ Evvel, kelāmullāh bir yere cem' buyurup³¹² muşhaf eyle. Yohsa böyle kalup ihtilāfa dūçar olurlar.³¹³ didiginde³¹⁴ Hazreti 'Osmān zinnureyn,

³⁰¹ Tevbe (9/128: Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki..) Nâkıs iktibas.

³⁰² Buhârî, "Kitābu'l-Ahkām", 7191.

³⁰³ *Ve buyurdılar ki tahrîr itdigim kâğıdlar tedvîn olmadan eczâ iken cümlesi Şiddik-i ekber hazretlerinden idi. Teşrif-i dār-ı bekâ buyurdıklarında Fārûk-ı A'zam hazretlerinde kaldı. Anlar dağı vedâ-i 'âlem-i fânî buyurdıklarında kerîme-i muhteremeleri ümmü'l-mü'minîn Hafza rażıyallāhu 'anhā ve 'an ebihā hazretlerine intikāl eyledi.*

³⁰⁴ Erminiye nām şehri

³⁰⁵ Didigimiz

³⁰⁶ Askerler

³⁰⁷ Hâşıl olup gelüp

³⁰⁸ Ha zreti Osmān ra zıyallāhu

³⁰⁹ Ve gavurların

³¹⁰ buradaki kelime okunamadı

³¹¹ İtmeleri olmadan

³¹² İdüp

³¹³ düşerler

Ḥazreti Ḥafşa rażıyallāhu ‘anhāya haber gönderdi ki³¹⁵ nezd-i ‘aliyyelerindeki olan evāḥir-i emrini irsāl buyurular. Ba‘de’t-tahrır yine taraf-ı[...]³¹⁶ş-şereflerine irsālını va‘d buyurdılar. Ḥazreti Ḥafşa cümlesini irsāl buyurdılar.³¹⁷ Andan Ḥazreti ‘Osmān Zeyd bin Şābit’e ve ‘Abdullāh bin ez-Zübeyr’e ve Sa‘id bin el-‘Aş ve ‘Abdurrahman bin el-Ḥāriş bin Hişām rażıyallāhu ‘anhüm ecma‘ın ḥazretlerine tahrır-i meşāḥife³¹⁸ emr buyurdılar.³¹⁹ Anlar da yazup ol perākende kâğıdları Cem‘ idüp muşhaf itdiler. Andan Ḥazreti ‘Osmān ol kâğıdları Ḥazreti Ḥafşa’ya irsāl buyurdi.³²⁰ Ve anı tahrır iden muharir³²¹ Kureyş cemā‘atine: "Eger sizler Zeyd bin Şābit ile Qur‘ân’dan bir kelimeye ihtilāf iderseñiz anı lügat-i Kureyş üzere tahrır idiñ."³²² deyü emr buyurdılar.³²³ Anlar daḥı ol emr üzre tahrır eylediler.³²⁴ Muşhaf lar tamām olduğda fetḥ olan iklîmiñ her birine bir muşhaf irsāl buyurdılar.³²⁵ Andan ol şaḥîfelerden ziyāde olan kâğıdları(ñ) emr-i mecmū‘unı efrāka emr buyurdılar³²⁶ ki şol Zeyd ḥazretleri cem‘ buyurmazdan³²⁷ evvel yazılı olanları ve aḥcārda ki³²⁸ yazılanları sildirdiler.³²⁹ Andan İbn Şihāb rahmetullāhi ‘aleyh buyurdi ki³³⁰ baña Ḥārice bin Zeyd haber virdi ki Zeyd bin Şābit rażıyallāhu ‘anh ḥazretinden işitdim, buyurdi ki "Ben Qur‘ân’ı cem‘ iderken ve muşhafı tahrır iderken"³³¹ Ḥazreti pâdişāh-ı enbiyā maḥbûb-ı dergāh-ı Hudā şallallāhu ‘aleyhi vesellemden³³² sūre-i Ahzāb’dan bir āyet istima‘ eyledim³³³ idi ki ḳavlühü Te‘ālā:³³⁴ *مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ* āyetin

³¹⁴ *hemān*

³¹⁵ *Ve ‘an ibnetihāt-ı peygamber irsāl buyurdılar ki.*

³¹⁶ Bu kelime okunamamıştır.

³¹⁷ *Ol yanıñda ki kağıdları cüz’leri gönder yazup muşhaf idüp andan saña gönderirim deyü Ḥazreti Ḥafşa kamusını gönderdi.*

³¹⁸ *Muşhaf lar yazmalarına*

³¹⁹ *İtdi*

³²⁰ *Gönderdi*

³²¹ *Yazarken yazan*

³²² *Lügat-i Kureyş’in luğati üzre yazıñ*

³²³ *Eyledi*

³²⁴ *Yazdılar*

³²⁵ *Gönderdi*

³²⁶ *Bütün yakmağı eyitdi*

³²⁷ *İtmezden*

³²⁸ *Ve taşlarda ki*

³²⁹ Buhârî, “Fezâil-i l-Kur‘ân”, 4987.

³³⁰ *Didi ki*

³³¹ *Yazarken*

³³² *Ḥazreti Resûl şallallāhu ‘aleyhi vesellemden*

³³³ *İşitdim*

tilâvet buyururlar idi.³³⁵ Ol âyet gelmedi, tâ cüst ü cü itdik ba‘de-i ba‘dein³³⁶ Huzeyme bin Şābit el-Enşārî razıyallāhu ‘anh hazretlerinde³³⁷ bulduk. Anı getürüp muşhafda süresinde yazdık.^{338/339} Evvelkilerde tahrîr olunmuş³⁴⁰ degil idi." Ve Huzeyfe bin el-Yemāni hazretiniñ rivāyetlerinde ikinci hadîsdeki yanında مِنْ الْمُؤْمِنِينَ āyeti bulunan Ebū ‘Umāre Huzeyme bin Şābit el-Fākih bin Şa‘lebe bin Sā‘ide el-Ḥaṭmī el-Evsü'l-Enşārî zü'ş-Şehādeteyn dimekle ma‘lūm ve ma‘rūf olan idi. Bedir gāzāsından soñraki gāzalarıñ cümlesinde³⁴¹ hāzır oldılar idi. Şıffın cenginde Hāzreti ‘Ali kerremallāhū vechehū hazretleri ile berāber iken katl olundu. Evvelki hadîsdeki yanında Tevbe süresiniñ āhiri لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ āyeti bulunan Ebū Huzeyme bin Evs bin Zeyd bin Aşram bin Şa‘lebe bin ‘Ömer bin Mālik bin en-Neccār el-Enşārî hazretleri idi. Zīrā anlar iki âyet idi herbiri meşārun ileyhümādan³⁴² biriniñ yanında bulundu idi. Bu Ebū Huzeyme Bedir gāzāsından mā‘adā³⁴³ gāzalarıñ cümlesinde³⁴⁴ hāzır³⁴⁵ idiler. Hāzreti ‘Osmān'ın razıyallāh hilāfetinde vefāt itdiler. Bunı İbn ‘Abdū'l-Berr³⁴⁶ zıkr itdiler. Bir rivāyetde İbn Şihāb didi ki anlar Qur‘ān'ı muşhafa cem‘ iderken Kureyş cemā‘ati ile Enşār تابوت kelimesinde ihtilāf itdiler. Zeyd bin Sābit تابوت yazarız didi. Enşār ile berāber ve ‘Abdullāh İbn Zübeyr ve Sa‘īd bin el-‘Āş تابوت tahrîr ideriz³⁴⁷ didiler. Zīrā Enşār vesā’ir kabā’ıl lisānında تابوت didiler idi anı Hāzreti ‘Osmān cāmi‘ul-Kur‘ān razıyallāhu ‘anh hazretlerine ‘arz itdiler. Hāzreti ‘Osmān anlara Kureyş lisānı üzerine تابوت tahrîr idiñ deyü fermān buyurdılar.³⁴⁸ تابوت

³³⁴ Ahzāb (33/23: Mü'minlerden öyle adamlar vardır ki, Allāh'a verdikleri söze sādık kaldılar.)

³³⁵ Oğurlar idi

³³⁶ Tā aradık şorduk neden soñra

³³⁷ Yanında

³³⁸ Buhārî, “Fezâilul-Kur‘ān”, 4988.

³³⁹ Tahrîr itdik

³⁴⁰ Yazılı

³⁴¹ Kamusına

³⁴² Bu zıkr olunaniñ

³⁴³ Soñraki

³⁴⁴ Kamusunda

³⁴⁵ Oldı

³⁴⁶ Böyle

³⁴⁷ Yazarız

³⁴⁸ تابوت yazıñ Kureyş dilince buyurdukdā

deyü tahrîr itdiler.³⁴⁹ Ve Hâzreti Zeyd İbn Şâbit rażıyallâhu ‘anh hâzretiniñ "Ben Hâzreti fermân-fermâ-yı şekaleyn şallallâhu ‘aleyhi vesellem tilâvet buyururlar iken³⁵⁰ sūre-i Ahzâb'dan bir âyet istimâ‘ itdim³⁵¹ idi. Ol âyeti Qur’ân’ı cem‘ iderken ğayb itdim ve kimse dağı anı getürmedi. Tâ Huzeyme bin Şâbit nezdinde³⁵² bulduk." dimesi çünkü Zeyd bin Şâbit³⁵³ anı mübârek lisân-ı dürer-bârlarından³⁵⁴ şallallâhu ‘aleyhi veselleminiñ mübârek lisân-ı dürerbârlarında istimâ‘ eyledi³⁵⁵ Ve kangı sürede olduğun ve yerin bilmedi idi. Çünkü Hâzreti ol yâr-ı ğâr sulţân-ı dîn Şıddîk-ı Ekber rażıyallâhu ‘anh³⁵⁶ emr-i hümâyûnları ile Qur’ân’ı kâğıdlara yazmağa³⁵⁷ başladıklarında seyyidü’s-Şekaleyn³⁵⁸ şallallâhu ‘aleyhi veselleminiñ huzûr-ı hümâyûnlarında ve emri ile fermân-ı âlişânlarıyla tahrîr olunan³⁵⁹ nüshaları arayup talep buyurmaları³⁶⁰ Qur’ân’ın zuhûrını dilediler.

[6a] Yohsa anı ihdâş itmek dilemediler. Çünkü Ebû Huzeyme hâzretlerinden مِنْ الْمُؤْمِنِينَ³⁶¹ âyeti zuhûr eyledikde³⁶² anda Qur’ân işbâtı yok. Zîrâ yalñız bir kimse varup ifâde eyledi.³⁶³ Zeyd bin Şâbit rażıyallâhu ‘anh ben, Ben ol nazenin-i çâr-bâş-ı mihterî ve dest-perverde-i dâye-i sa‘âdet serveri şallallâhu ‘aleyhi veselleminiñ gülberg-i gonca-i dehânlarından istimâ‘ eyledim.³⁶⁴ Anı arar idim muhabbetullâh geldi buyurması anı işbât itdi. Zîrâ Qur’ân-ı ‘azîmü’s-şân müteferriķ³⁶⁵ şey’lerde yazılı idi ve ezberlerde idi. Ammâ Zeyd bin Şâbit ve ğayrılarınıñ nezdinde³⁶⁶ mahfûz idi.

³⁴⁹ Yazdılar

³⁵⁰ Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellem okurken

³⁵¹ İşitdim

³⁵² Yanında

³⁵³ Haftı

³⁵⁴ Hâzreti Resûl

³⁵⁵ Ağzından işitdi

³⁵⁶ Ebû Bekr

³⁵⁷ Devşürmege

³⁵⁸ Hâzreti Resûl

³⁵⁹ Yazılan

³⁶⁰ Dilemeleri

³⁶¹ Ahzâb (33/23: Mü'minlerden öyle adamlar vardır ki...) Nâkıs iktibas.

³⁶² Geldikde

³⁶³ Kişi vardı

³⁶⁴ Hâzreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellemden işitdim

³⁶⁵ Dağınmık

³⁶⁶ Yanlarında

Rızvānullāhi ‘aleyhim ecma‘in. Ve dahı ³⁶⁷ Hāzreti seyyidü's-Salāttın şallallāhu ‘aleyhi vesellem hāzretlerinün zamān-ı hümāyunlarında³⁶⁸ Qur‘ān-ı ‘azīmü’s-şān nüzül itdikce ³⁶⁹ talep idenlere³⁷⁰ enşārdan dört kimseniñ taḥrīr olup³⁷¹ hıfz itmeleri Enes raḥıyallāhu ‘anh hāzretleriniñ rivāyetleri ile şaḥīḥ işbāt olundu. Hāzreti Enes buyurdılar ki³⁷²: Anlar Ebī Ka‘b ve Mu‘āz bin Cebel ve Ebū Zeyd ve Zeyd bin Sābit raḥıyallāhu ‘anhüm ecma‘ın ḥāzerātı³⁷³ idi. Ve Ebū Zeyd hāzretiniñ ismi-i şerīfleri. Sa‘īd bin ‘Ubeyde idi. Bunı Şaḥīḥayn'da zıkr itdiler. Velākin عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى

³⁷⁴ اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خُذُوا الْقُرْآنَ مِنْ أَرْبَعَةٍ: مِنْ ابْنِ مَسْعُودٍ، وَأَبِي بَكْرٍ بْنِ كَعْبٍ، وَمُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ، وَسَالِمٍ مَوْلَى أَبِي خَدِيجَةَ. Ya‘nī İbn ‘Ömer raḥıyallāhu ‘anhümā hāzretinden rivāyet olunup didi ki Hāzreti Resūl faḥru'l-mürselin buyurdılar ki³⁷⁵: Qur‘ān'ı dört kimseden³⁷⁶ aḥz idiñ.³⁷⁷ Anlar³⁷⁸ İbn Mes‘ūd ve Ebī Sa‘īd bin Ka‘b ve Mu‘āz bin Cebel ve Ebī Huzeyfe'niñ ḳavli Şālim rızvānullāhü ‘aleyhim ecma‘ınlerdir. Bunı Tirmizī hāzreti zıkr idüp ḥadīs ḥasen-şāḥīḥ didi. İmdi bu ḥadīşlerden işbāt oldu ki Qur‘ān-ı ‘azīmü’s-şān Hāzreti sultān-ı rusūl şallallāhu ‘aleyhi vesellemin zamān-ı sa‘d-iḳtirānlarında ³⁷⁹ dahı bu te‘līf ve bu cem‘iyet üzerine idi. Lākin müteferriḳ eczā ve evrāḳlarda³⁸⁰ idi. Ba‘dehū³⁸¹ şaḥābe-i kirām ‘aleyhimü'r-rızvān anı cem‘ idüp bir muşḥaf itdiler. Zīrā Hāzreti risālet-penāh³⁸² eyyām-ı mübārekelerinde ba‘zı āyetlerine nesh vāḳi‘ olur³⁸³ idi. Ve tilāvetden şey’-be-şey’ ref olur idi. Ba‘zı ḥükmünüñ nesh olması gibi ol cihetten³⁸⁴ bir muşḥafda cem‘ olmadı. Andan ba‘zı tilāveti ref olması dīniñ umūrına ihtilāf ve

³⁶⁷ İmdi

³⁶⁸ Hāzreti Resūl şallal‘āhü ‘aleyhi vesellemin zamān-ı sa‘ādetlerinde

³⁶⁹ İndikce

³⁷⁰ İsteyenlere

³⁷¹ Yazup

³⁷² Didi ki

³⁷³ Bunlar

³⁷⁴ Tirmizī, "Menāḳıp", 3810.

³⁷⁵ Buyurdu

³⁷⁶ Kişiden

³⁷⁷ Alıñ

³⁷⁸ Anıñ birisi

³⁷⁹ Hāzreti Resūl şallalāhü ‘aleyhi vesellemin zamān-ı sa‘ādetlerinde

³⁸⁰ Dağınıḳ cüz’ler ve kāğıdlarda

³⁸¹ Şoñra

³⁸² Resūl

³⁸³ İrer

³⁸⁴ Andan

teşvîşe³⁸⁵ bâ' iş oldu. Oldığından³⁸⁶ Hakk celle ve 'alâ kitabını ezberlemek ile kulûbda³⁸⁷ hıfz eyledi. Tâ ol nesh olma zamânı tamâm olup³⁸⁸ gidince kadar. Andan hulefâ'ül-râşidin rażıyallâhu te'âlâ 'anhüm hâzretlerine cem'ini tevfiķ eyledi.³⁸⁹ Ve delîl-i şahîh ile öyle işbât oldu ki şahâbeler rızvânullâhü 'aleyhim ecma'in Kur'an-ı 'azîmü's-şân'ı cümlesi ma'rifeti ve huzûrı ve işbâtı ile Hakk celle ve 'alâ hâzretlerinin habîb-i ekremi Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi veselleme inzâl buyurduğu³⁹⁰ gibi cem' itdiler. Aşlâ ne bir harf ve ne bir kelime ziyâde ve ne andan bir şey'i nokşan³⁹¹ itmediler. Ve bunu cem' buyurmalarına³⁹² bâ' iş bu idi ki³⁹³ Kur'an nâzil oldukça³⁹⁴ hâzır olup istimâ' idenler³⁹⁵ kâğıd faşlası mı buldı hurma dalının yaşsı olan yerinden mi buldı veyâ yaşsı düz beyâz taş mı buldılar tahrîr buyurdılar³⁹⁶ ve kimi ezberleyüp hıfz itdi idi. Bu cihetden perâkende³⁹⁷ zâyi' olacak³⁹⁸ şey'lerde tahrîr olduğundan ve tilâvet idüp³⁹⁹ hâfız olanların ekşeri⁴⁰⁰ mürtedler ile Yemâme'de cenk itdiklerinde şehîd olmalarından şahâbeler kôrhdılar ki ol üzerinde yazılı aşhâb rızvânüllâhi 'aleyhim ecma'in hâzarâtı Kur'an üzerinde tahrîr olunan eşyâdan murûr-i ezmine ile mahv olup ve huffâz vefât idüp tekml olursa Kur'an zâyi' olur deyü bâ-ilhâm-ı rabbanî gayret-i diniyye zühûra gelüp bir harfî zâyi' olmadan cem'a mübâderet eylediler.⁴⁰¹ El-ümmî en-Nebıyyü'l-emîn resûlü'l-'âlemîn şallallâhü 'aleyhi vesellemin hâlifeleri ve yâr-ı gârları misk-i ezfer Şiddîk-i ekber rażıyallâhu 'anh hâzretlerinin huzûr-ı hümayûnlarına ifâde-i hâl idüp Kur'an'ı cem'a teşvîķ etdiler.⁴⁰²

³⁸⁵ Karışıklığa

³⁸⁶ Andan

³⁸⁷ Kalblerde

³⁸⁸ Dönüp

³⁸⁹ Cem' itmesini tevfiķi ile muvâfiķ itdi

³⁹⁰ İndirdiği

³⁹¹ Eksik

³⁹² İtmelerine

³⁹³ Çünkü

³⁹⁴ İndikce

³⁹⁵ İşidenler

³⁹⁶ Yazdılar

³⁹⁷ Vâridi dağınıķ

³⁹⁸ İdecek

³⁹⁹ Ve okuyup

⁴⁰⁰ Çoğı

⁴⁰¹ Olan şeyler ya silünür ya zâyi' olur ve hâfızları vefât ider döğünür deyü kendilerine gayret-i diniyye ilhâm olup anı dahı bir şey' zıkr olandan zâyi' olmadan kalkdılar.

⁴⁰² Resûl-i Rabbü'l-'Âlemîn şallallâhü 'aleyhi vesellemin hâlifesi Ebû Bekir eş-Şiddîk rażıyallâhu 'anh hâzretine gelüp ol hâli zıkr idüp anı Kur'an-ı 'azîmü's-şân'ı cem' itmege kaldırdılar.

Ol dem H azreti  iddik-i ekber⁴⁰³ anlar n re'ylerin muhsin buyurup⁴⁰⁴ Kur'an'ı bir yere cem' itmesine ferm n buyurdılar.⁴⁰⁵ C mlesini  ittif kıyla andan H azreti Res l  allall hu 'aleyhi vesellemden istim ' itdikleri gibi⁴⁰⁶ tahr r itdiler⁴⁰⁷ anı      dan⁴⁰⁸ bir  yeti tert bde tak  m ve te'  r itmediler.⁴⁰⁹ Ve ne a a c mlesi bir tert b  odılar ki anı H azreti Res l  allall hu 'aleyhi vesellemden almamı  olanlar andan aldıkları tert b  zre itdiler. Z r  H azreti Res l  allall hu 'aleyhi vesellem kendine Kur'an-ı 'az m      dan  yetler indik e  ah abelere Cebr ' l 'aleyhissel mdan aldığı tert b  zre okuyup  ğredir idi ki ol bu an mu  aflarımızda yazılan  zre idi. Cebr ' l 'aleyhissel mı  kendine muv f k itdigi  zredir. Z r  Cebr ' l her  yet indirdik e H azreti Res l'e bu  yet f l n s rede  ol f l n  yeti n ardınca yazılır dey   yet-be- yet bu tert b  zre bildiril p  ğredir idi. H azreti Res l  allall h  'aleyhi vesellem da ı  ah abelere  yle  ğred p bildirir idi. Anlar da cem' itmelerinde H azreti Res l'den aldıkları tert b  zre cem' itdiler ki ol mu  aflarımızda yazılı olan tert bdir. Z r  Kur'an lev -i ma    da bu tert b  zre yazılıdır. Bundan isb t oldu ki  ah abeleri  sa'y  Kur'an'ı bir yere cem' etmek idi tert bine de il idi. Anı   ı  hatine del l  bn 'Abb s ra ıyall hu 'anh m  h zretini  h   inde z kr itdi ki, H azreti Res l  allall hu 'aleyhi vesellem her sene Ramaz n-ı  er f'de Cebr ' l 'aleyhissel ma Kur'an-ı 'az m      'ı bir kerre 'arz ider idi.  ntik l itdigi sene iki kerre 'arz itdi idi. Andan didiler ki ol iki kerre 'arz id p Cebr ' l 'aleyhissel ma okudu unu    irindeki 'arz itmesinde Zeyd bin   abit ra ıyall hu 'anh h z r idi. Anı b t n   itdi idi. Z r  ol  o raki okumasında Kur'an'dan nesh  olan oldu, gitdi ve b    k lan k ldı idi ki bu mu  aflarımızda olandır. Anı  i   n H azreti Eb  Bekir e - iddik ra ıyall hu 'anh Kur'an'ı bir yere cem' itme e

[6b] Zeyd bin   abit ra ıyall hu 'anh h zretine emr itmesi H azreti Res l  allall hu 'aleyhi vesellemi   ntik l itdigi senede bir kerre H azreti Cebr ' l 'aleyhissel ma

⁴⁰³ *Eb  Bekir*

⁴⁰⁴ *G zel ve ha  g r p*

⁴⁰⁵ *Emr itdi*

⁴⁰⁶ *  itdikleri*

⁴⁰⁷ *Yazdılar*

⁴⁰⁸ * yetlerden*

⁴⁰⁹ *Ne bir  yet mu  d m ve ne mu'   ar itdiler*

sūresi indi. Andañ şoñra الاعراف sūresi indi. Andañ şoñra الجن sūresi indi. Andañ şoñra يس sūresi indi andan şonra فرقان sūresi indi. Andañ şoñra فاطر sūresi indi. Andañ şoñra مريم sūresi indi. Andañ şoñra طه sūresi indi. Andañ şoñra الواقعة sūresi indi. Andañ şoñra الشعرا sūresi indi. Andañ şoñra النمل sūresi indi. Andañ şoñra القصص sūresi indi. Andañ şoñra بنى اسرائيل sūresi indi. Andañ şoñra يونس sūresi indi. Andañ şoñra هود sūresi indi. Andañ şoñra يسوف sūresi indi. Andañ şoñra الحجر sūresi indi. Andañ şoñra انعام sūresi indi. Andañ şoñra والصفات sūresi indi andan şoñra لقمان sūresi indi. Andañ şoñra سبا sūresi indi. Andañ şoñra الزمر sūresi indi. Andañ şoñra المؤمن sūresi indi. Andañ şoñra السجده sūresi indi. Andañ şoñra لحم عسق sūresi indi. Andañ şoñra الزخرف sūresi indi. Andañ şoñra الدخان sūresi indi. Andañ şoñra الجاشية sūresi indi. Andañ şoñra الاحقاف sūresi indi. Andañ şoñra الذاريات sūresi indi. Andañ şoñra الغاشي sūresi indi. Andañ şoñra الكهف sūresi indi. Andañ şoñra النحل sūresi indi. Andañ şoñra نوح sūresi indi. Andañ şoñra ابراهيم sūresi indi. Andañ şoñra الانبيا sūresi indi şonra المؤمنون sūresi indi. Andañ şoñra تنزيل السجد sūresi indi. Andañ şoñra الطور sūresi indi. Andañ şoñra الملك sūresi indi. Andañ şoñra الحاقة sūresi indi. Andañ şoñra سأل سائل sūresi indi. Andañ şoñra السماء انقطرت اذا عم يتسألون sūresi indi. Andañ şoñra القارعات sūresi indi. Andañ şoñra اذا السماء انشقت sūresi indi. Andañ şoñra الروم sūresi indi. Andañ şoñra العنكبوت sūresi indi. İmdi Mekke'de cümleden şoñra inen sūrede ihtilâf itdiler. İbn ‘Abbās rażıyallāhu ‘anhümā العنكبوت sūresidir didi. Eḡ-Ḍaḥḥāk ve ‘Aṭā’ raḥimehümallāh المؤمنون sūresidir didiler. Ve Mücāhid raḥimehüllāh ويل للمطففين sūresidir didi. İmdi Mekke'de Ḳur‘ān'dan inen sūreler bu zıkr olunan tertīb üzre indiler añlar seksen üç sūredir. Şikāt ulu müfessirleriñ ve ‘ulemālaruñ kamu rivāyetleri zıkr olunan üzre qarār itdi. **Ve ammā Medīne-i Münevvere'de inen sūreler otuz bir sūredir. İmdi ibtidā**

[7a] Medīne'de inen sūreleriñ evveli Baķara sūresi indi. Anıñ ardınca الانفال sūresi indi. Anıñ ardınca عمران ال sūresi indi. Anıñ ardınca الاحزاب sūresi indi. Anıñ ardınca النساء sūresi indi. Anıñ ardınca الارض sūresi indi. Anıñ ardınca الحديد sūresi indi. Anıñ ardınca محمد şallallāhu ‘aleyhi vesellem sūresi indi. Anıñ ardınca الرعد sūresi indi. Anıñ ardınca الرحمان sūresi indi. Anıñ ardınca هل اتى sūresi indi. Anıñ ardınca لم يكن sūresi indi. Anıñ ardınca الطلاق sūresi indi. Anıñ ardınca الناس sūresi indi. Anıñ ardınca الخشر sūresi indi. Anıñ ardınca الفلق sūresi indi. Anıñ ardınca الحج sūresi indi. Anıñ ardınca اذا جاء نصر الله sūresi indi. Anıñ ardınca المجادلة sūresi indi. Anıñ ardınca المنافقون sūresi indi. Anıñ ardınca الصّٰف sūresi indi. Anıñ ardınca الجمعة sūresi indi. Anıñ ardınca التغابون sūresi indi. Anıñ ardınca النور sūresi indi. Anıñ ardınca المائدة sūresi indi. Ve ba‘zılar el-Mā’ide’yi Tevbe sūresinden evvel indi iderler. İmdi Medīne’de Qur’ān-ı ‘azīmü’s-şān bu tertīb üzerine indi. Anlar otuzbir sūredir, lākin eş-Şūrā sūresinde ihtilāf itdiler. Ba‘zılar Mekke’de indi didiler ve ba‘zılar Medīne’de indi didiler, lākin bi-ḥamdillāh yerlerinde zıkr olundı.

Faşl: Qur’ān yedi ḥarf indigin ve anıñ içün vārid olan kavvleri beyān ider.

عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه قال سمعتُ هشامَ بنَ حكيم بنِ حزامٍ يقرأُ سورةَ الفرقانِ في حياةِ رسولِ الله صلى الله عليه وسلم فاستمعتُ لقراءته فإذا هو يقرأُ على حروفٍ كثيرةٍ لم يُقرئنيها رسولُ الله صلى الله عليه وسلم فكذتُ أسأوِرُهُ في الصلاة فتربصتُ حتى سلّمَ فأكببتهُ بِرِداءِهِ، فقلتُ مَنْ أقرأكَ هذه السورة التي سمعتُكَ تَقْرؤها قال أقرأنيها رسولُ الله صلى الله عليه وسلم فقلتُ كذبتُ فإنَّ رسولَ الله صلى الله عليه وسلم قد أقرأنيها على غيرِ ما قرأتُ فانطلقتُ به أقودهُ إلى رسولِ الله صلى الله عليه وسلم فقلتُ يا رسولَ الله إني سمعتُ هذا يقرأُ سورةَ الفرقانِ على حُرُوفٍ لم تُقرئنيها، فقال رسولُ الله صلى الله عليه وسلم أُرسلُهُ اقرأُ يا هشامُ فقرأَ عليه القراءة التي سمعتهُ يقرؤها فقال رسولُ الله صلى الله عليه وسلم هكذا أنزلتُ ثم قال النبي صلى الله عليه وسلم اقرأُ يا عمرُ فقرأتُ بقرأتِي التي أقرأني، فقال رسولُ الله صلى الله عليه وسلم هكذا أنزلتُ إنَّ هذا القرآنَ

⁴¹¹ أَنْزَلَتْ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَافٍ فَأَقْرَأُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ. Hâzreti 'Ömer razıyallâhu 'anh hâzretinden rivâyet

olunup didi ki Hâzreti Resûl'ün hayâtında İştîdim Hişâm bin Hakîm Hizâm sûre-i Furkân'ı namâzda okurken kulağ virüp diñledüm ki çok hurûflarla okıyor ki Hâzreti Resûl baña okutdığı gibi degil. Az kaldı ki namâzda iken anı azarlayup çıkışmakla tâ selâm virince kadar gözledim. Selâm virdikde hemân varup anıñ ridâsı şalını boğazına doladum andan aña "Saña bu sûreyi sen okurken benim işitdiğüm gibi kim okutdı" didim. "Baña Hâzreti Resûl okutdı" didi. Ben aña "Yalan söyledin, zîrâ Hâzret ol sûrede beni okutdı, ol seniñ okuduğundan gayrıdur deyüp anı boğazına doladığım şalından çekerek yürüdüm tâ Hâzreti Resûl'e getürdüm. Andan yâ Resûl bu sûre-i Furkân'ı okudığın işitdim bağıdım ki siz beni okutduğınız gibi okumadı." didim. Hâzreti Resûl baña "Şalıver anı okusuñ." didikde şalıverdim "Oku Yâ Hişâm." didi. "Başladı benim işitdiğim gibi okumağa tamâm itdikde Hâzreti Resûl "Kur'an baña bu okudığı gibi indi." didi. Andan "Yâ 'Ömer sen de oku." didi. Ben de baña okutdığı gibi okudum. Hâzreti Resûl "Kur'an baña böyle indi." didi. Andan buyurdı ki: Kur'an yedi harf üzerine indi andan siz kolay âsân olanın okuyuñ deyü emr itdi. Ve Hâzreti 'Ömer anıñ şalını boğazına dolayup çekmesi Kur'an tağyîr, tebdîl olmasın korhusundan ve Kur'an'a i'tibârından hıfz olması gayretine düşüğünden idi murâdı. Hâzreti Resûl aña niçün böyle okuduñ deyü ta'zîr itmesin diler idi. Lâkin kırâ'atler Hâzreti Resûl'ün ma'lûmı idi. Anıñ içün Hâzreti 'Ömer'e boğazını şalıver okusun buyurdı. Hâzreti 'Ömer ise bir kırâ'atden gayrısının bilmez idi andan yanlış okudı zann itdi. Ve Hâzreti Resûl'ün Kur'an yedi harf üzerine indi buyurmasında 'ulemâlar didiler ki inmesinde hafiflik ve âsânlık üzre mensûb olması. Velâkin 'ulemâlar ol yedi harfde ihtilâf itdiler. Ba'zılar ol harflerden murâd bolluk ve âsânlık ile okunup anıñ ile haşr olmak kaşd itmeye ve 'ulemânın ekseri 'aded ol yedi harfe haşr itmekdir didiler. Ve andan didiler ki ol yedi me'ânisidir ki anlar va'd u vâ'id ve muhkem ü müşâbih ve helâl ve harâm ve kışşa vü emşâller ve emr u nehydir. Ve ba'zılar ol yedi harf okumanıñ şüretidir ve Kur'an'ın kelimâtlarını nuṭṭ itmeniñ keyfiyetidir ki

⁴¹¹ Buhârî, "Fezâil'l-Kur'an", 4992.

[7b] anlar kelimeleri idgām itmek ve izhār itmek ve tefhīm kabaca çıkarmak ve terkīk laṭīf ince çıkarmak ve med olanı med itmek ve kaşr olanı kaşr itmek ve imāle ile okumak. Zīrā ‘Arabların lügatleri birbirlerine muḥālif idi. Bu vecihden Hakk celle ve ‘alā anlara āsān itdi ki her insān kendilisānı üzre muvāfık olmaḡda ve diline āsān gelmekde okusun deyü. Andan Ebī ‘Ubeyde raḥimehullāh didi ki ol ‘Arabların lügatlerinden yedi büyük kabīlelerin lügati üzre okumaḡdır. Kamusıda daḡı öyle zıkr olundu. Anlar Temīm kabīlesi ve Me‘ad kabīlesi ki bunlar ‘Arabların cümlesinden faşih ve a‘lādır. Ve ba‘zılar didi ki ol yedi harf Kureyş lügati ve Hevāzin kabīlesinin lügati ve Hüzeyl kabīlesinin lügati ve Yemen ehlinin lügatidir. Ve ba‘zılar didi ki ol yedi harf kamusı Muḡar kabīlesi dilinceḡdir. Ve ol yedi harf Kur‘ān-ı ‘azīmü’s-şān’da daḡınıḡdır. Kamusı bir kelimeḡde ḡildir. Ve ba‘zılar didi ki belki ba‘zı kelimlerde kamusı ola. Kavluḡu Te‘ālā:⁴¹² وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ gibi ⁴¹³ نَزَعَ ونَلَعَ gibi ve ⁴¹⁴ بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا gibi ve ⁴¹⁵ بَعَذَابٍ بَكِيسٍ gibi. Bunların ḡurūfları bedel olur تلعب و ترتع gibi طاغوة gibi olur. Ve ba‘zılar didi ki ol yedi harf yedi kırā’atdır şahih budur. Zīrā ḡadīs-i şerīfe muvāfıḡdır. Bu yedi kırā’at zāhir oldı ve ḡazreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellemin mübārek lisanlarından alındı ve şahābeler andan zabṭ itdiler. Ve ḡazreti ‘Osmān ve muşḡafları cem‘ idüp yazan şahābeler rızvānullāhi ‘aleyhim ecma‘in muşḡaflara indirdiler ve şahihliğini ḡaber virdiler, işbāt itdiler ve içinde mütevātir olup işbāt olmayanın ḡazf itdiler. Ve bu ḡarflerin kāhī ma’nālarında muḡālif olur ve kāh elfāzlarında. Lākin birbirine zıd ḡeil ve ayru ḡegildir, birdir. Ve ammā anlar ki ol yedi ḡarfden murād muḡālif ma’nālardır, aḡkāmlar ve emşāller ve kışāş ḡikāyelerdir deyü söyleyenlerden ol büyük ḡaṭādır. Zīrā ḡazreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellem anlarla okumanın cā’izliğine bir ḡarfin yerine anlardan biri bedel olmasına işāret itdi. Lākin cemī’-i Müslümānların ‘ulemāları öyle takrīr itdiler ki meşel olan āyetin yerine aḡkāḡ āyetünden birini bedel itmek ḡarāmdır. Meşelā āyetlerin āḡirinde gelenlerden عَفُورٌ حَمِيمٌ yerine سَمِيعٌ عَلِيمٌ okumak fāsıd ve büyük ḡaṭādır. ‘Ulemāların ve müfessirlerin kamusı Kur‘ān-ı ‘azīmü’s-şān’ın nazmını taḡyīr itmek cā’iz ḡeil ḡarāmdır didiler.

⁴¹² Māide (5/60: Şeytanlara tapan kimseler.) Nâkıs iktibas.

⁴¹³ Yusuf (12/12: Gezip oynarız.) Nâkıs iktibas.

⁴¹⁴ Sebe (34/19: Yolculuḡumuzun konakları arasını uzaklaştı.) Nâkıs iktibas.

⁴¹⁵ A‘rāf (7/165: Şiddetli bir azapla.) Nâkıs iktibas.

hemân gögsüne mübârek elleriyle bir kerre urduklarında şeytânıñ baña ol virdigi vesvese derûnumdan gitdikde şânki kendimi huzûr-ı Bârî'de görür olup 'azâmeti heybetinden kôrûp

[8a] Kân tere batdım. Ol dem Hâzreti Resûl baña buyurdi ki Yâ Übey baña Qur'ân irsâl olunduğda bir harf üzerine okuyayım deyü emr olundu. Ben dönüp ümmetime âsân olsun okuması deyü gayrısın diledim, emr geldi ki iki harf üzre okuyayım deyü. Ben yine dönüp ümmetime âsân olması için gayrısın diledim, üç harf üzre okumağa emr olundum. Öyle, öyle yedi harf üzre okumağa emr olundum. Andan baña denildi ki seniñ üç kerre redd itmege ahlâ redd olmayup haqqâ kabûl olacağ üç dilek virildi ki ol dem kabûl olunur. Ben ⁴¹⁸ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَأُمَّتِي، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَأُمَّتِي deyü ikisini ümmetime mağfîret diledim. Birini ol kıyâmet gününde cemî'-i halk tâ İbrâhîm 'aleyhisselâma varınca kadar, baña gelüp düşmeleri için te'hîr idüp alıkdum. Bunda Hâzreti Übey bin Ka'b razıyallâhu 'anh hâzretine Qur'ân öyle kırâ'at, kırâ'at okunduğun evveli işitmediginden kendine bir hayret gelince şeytân fırsat bulup nübüvvete tekzîbe vesvese virdi. Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi vesellem mübârek eli ile gögsüne urduğda ol vesvese gitdi. Ve bu vesvese ve şekk eger temellenmez ise mâni' degildir. Tîz dönüp andan tevbe ider, insâna çok 'arız olur. Ve dağı Begavî rahimehüllâh hâzreti rivâyet itdi ki عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ أَنَّهُ قَالَ إِنَّ الْقُرْآنَ نَزَلَ عَلَى سَبْعَةِ أَحْزَفٍ لِكُلِّ آيَةٍ 419 مِنْهُ وَيُرْوَى لِكُلِّ حَرْفٍ مِنْهُ ظَهَرَ وَبَطَنٌ وَلِكُلِّ حَدٍّ مَطْلَعٌ. İbn Mes'ûd razıyallâhu 'anh hâzretinden rivâyet olunup didi ki Hâzreti Resûl buyurdi: Qur'ân yedi harf üzerine indi. Anıñ her âyetiniñ ve bir rivâyetde her harfiniñ zâhiri ve bâtını var. Ve haddi ve fehm itmege irecek yeri var. Ba'zılar zâhiri Qur'ân'ın lafzıdır ve bâtını te'vîlidir didi. Ve ba'zılar didi ki zâhiri içinde selef'âşi olup anıñ için 'azâb ile helâk olan kavmleriñ hikâyeleri var. Anlar zâhîren haberdîr, bâtınen sizler de anlar gibi olmayıñ deyü va'z u naşîhatdır. Ve ba'zılar didi ki zâhiri nâzil olduğı gibi dil ile okumağdır, bâtını ma'nâların aňlamağa kalb ile fikr u tedbîr itmekdir. Ol dil ile okumağ öğrenmek ile ve ağızdan almağ ile olur. Lâkin ma'nâların fehm itmek ol tedbîr u fikr itmek ile ve

⁴¹⁸ Ahmed b. Hanbel, "el-Müsne'd", C. XXXV, s. 102, nr. 21171.

⁴¹⁹ Begavî, Şerhu's-Sünne, thk. Şuayb el-Arnaût, (Dimeşk-Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983) C. IV, s. 506, nr. 1228.

şiddet ile niyyet ve inanmak ve hürmetine ta'zīm etmek ile ve hülûş ile 'amel etmek ile ve maḥẓ-ı helâlden yemek ile irilür. Ve ḥadd-ü maṭlā' oldur ki ma'nāsını fehmi itmege ve 'amelini bilmege ḥadd vardır. Andan ilerü geçülmez ve gerü kalınmaz. Ve ba'zılar maṭlā' fehmdir didi. Zīrā Qur'ân-ı 'azîmü's-şân'ın fehmine tedbîr idüp hülûş ile fikr idene Hakkı celle ve 'alâ ma'ânîsinden ve te'vîlinden ol kadar açup feth ider ki gayrılar nice eyyâm sa'y itsele öyle feth idemezler. Ve ⁴²⁰ وَفَوَّقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلَيْهِ her 'ilm şâhibiniñ üzerine kendiden a'lâ bir 'âlim vardır. El elden üstündür. 'Arşa çıkıncak. Vallâhü a'lem.

Faşl: Tefsîr ile te'vîl ma'nâların beyân ider. Ammâ tefsîr lügatde التفسير maddesindendir ki bir örtülü şey'i açup keşf itmekdir iden tefsîr-i Qur'ân'ın ve ḥadîsîñ ve gayrınıñ ma'nâları açılup beyân olunmuşdur ki anıñ ile her sözdeki maḥşûş ma'lûm olur. Ve maḥşûş müfredât elfâzlarıñ garîb ma'nâsına daḥı tefsîr dinür açılma ile. Ve ba'zılar ol التفسير maddesündedir ki ḥekîm ḥastan'ın marazına bakdıkdâ neden olduğuna ve 'illeti ne olduğuna delâlet ideni görür, anıñ ile ḥastan'ın 'illetini bilür, anıñ gibi müfessir daḥı âyetiñ ma'nâsını ve şe'nini ve kaşdını açup bilür ve bildirür. Ammâ التاویل ol lügatde الاول maddesindendir ki ol bir şey'i aşlına ve nihâyetine çevirmekdir. Zīrā 'Arab اَوَّلْتِ anı olduğı ḥâlden çevirüp aşlına irdirdim ol da dönüp aşlına irdi. Andan murâd maḥşûş'ın gâyetini beyân itmekdir. Andan التاویل ma'nâları beyân itmekdir ve âyetiñ lafzına muvâfık olan vechleri aşup arayup çıkarmakdır. İmdi tefsîr ile te'vîl'ın fark oldur ki tefsîr işidilmiş nakle mevḥûfdur andan alunur. Lâkin te'vîl şaḥîḥ kavî olan fehme muḥtâcdır anıñ ile çıkar. Vallâhü a'lem.

Faşl: E'üzü billâh dimegi beyân ider. İmdi تعود itmeniñ muḥtâr olan lafzı اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنْ فَاِذَا الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ dimekdir. Hakkı celle ve 'alân'ın buyurdığı âyete muvâfık olmak ile ki اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنْ فَاِذَا الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ⁴²¹ قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ dimeyiñ ma'nâsı her kordığı şey'lerden Hakkı celle ve 'alâya sığınup üzerimden men' itmesin dilerim. Zīrā aşlı العود sığınmak

⁴²⁰ Yusuf (12/76: Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır.)

⁴²¹ Nahl (16/98: Kur'an okuduğun zaman, kovulmuş şeytandan Allâh'a sığın.)

عاد ښځېندى ىلتىعآ ىتدى انداندېر. Ve الشيطان lafzının aşlı الشيطان ki raḥmetden ırağ olmağdır. Ve ba‘zılar الشيط ki yanmağ ve helāk olmağdır. Zīrā شاط yanup helāk oldı andandur didiler. Andan şeytān, cindir ve insden her āşī zālīm olana isimdir. Andan şeytān el-cin ateş kuvveti ile ḥalq olundı. Andan kuvvet-i ğaḏab-ı ḥışmı kavīdir. الرّحيم Fī‘l ammā fā‘il ma‘nāsınadır. Zīrā insānı vesveseler ve şerler ile recm eyler. Ve ba‘zılar fī‘l mef‘ul ma‘nāsınadur mercūm olur didiler. Zīrā gök meleklerinin sözlerin diñlemege çıkdıkda yıldızlar ile recm olunurlar. Ve ba‘zılar ‘azāblar ile recm olunurlar didi. Ve ba‘zılar mercūm raḥmetden ve cemi‘-i ḥayırlardan ve menāzilü‘l-mele‘i‘l-a‘lādan sürilüp koğulmuş olandır didi. İmdi تعود itmeniñ ḥükmünde mes‘eleler vardır.

[8b] Evvelki mes‘ele: ‘Ulemāların cumhūrının ittifākı oldur ki namāzda تُعَوِّذ itmek sünnetdir. Anı gerek kaşden, gerek sehv ile terk itse kişiniñ namāzı bāṭıl olmaz. Ve namāzda olmayup şöyle Qur‘ān okumağa başlayan evvelā بِاللّٰهِ اَعُوْذُ deyü تُعَوِّذ itmesi müsteḥabdır. Lākin ‘Aṭā’ raḥimehullāh ḥazreti gerek namāzda gerek yalnız Qur‘ān okumağa başladıkda evvela تُعَوِّذ itmek vācibdir didi. Andan İbn Sīrīn raḥimehullāh ḥazreti kişi ‘ömründe bir kerre تُعَوِّذ idüp بِاللّٰهِ اَعُوْذُ okusa anıñ üzeründen vācibligi sāķıṭ olur didi. Ve anıñ vācibligine delīl zāhirdir ki Ḥaḳḳ Te‘ālā’nıñ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ buyurması emrdir. Emr ise vācibdir. Ḥazreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellem ḥuşuşan تُعَوِّذ itmegi muvāzabet itdi. Andan vācib olması zāhir oldı didiler. Ve anıñ sünnetidir deyü ittifāḳ iden ‘ulemā-i cumhūruñ sünnet olduğuna delīlleri oldur ki Ḥazreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellem a‘rābiye namāzıñ erkānların ve vācibātların öğrettiği zamanda تُعَوِّذ itmesini öğretmedi. Ve yād itmedi. Ve vācibi vaḳtinden te’ḥīr itmek cā‘iz degildir. Eger vācib olaydı anı daḥı öğredir idi didiler. Anlarıñ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ delīl itdiklerine cevāb itdi ‘ulemā-i cumhūr ki anıñ ma‘nāsı اِذَا اَرَدْتَ بِاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ buyurduğu gibidir. Eger Qur‘ān okumağ dilerseñ ol kavluḥū Te‘ālā⁴²² اِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا

⁴²² Māide (5/6: Namaza kalkacağınız zaman...yıkayın.) Nâkıs iktibas.

Eger kalkup namāz kılmak dilerseñiz evvela abdest alıñ deyü emr itmesi gibidir didiler. Ve Hâzreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellemin tَعُود itmege muvâzabet itmesine cumhûr-ı ‘ulemâ’ **cevâb** itdiler ki Hâzreti Resûl namâzıñ ef’allerinden çok şey’lere muvâzabet itdiler ki anlar vâcib degillerdur. Bir hareketinde ol birine intikallerinde tekbîrler itmeleri ve tesbîhler itmeleri gibi, bunlar bütün sünnetdir. تَعُود itmek dağı anıñ gibidir didiler. **İkinci mes’ele:** Ol تَعُود itmeniñ vaqti ‘ulemânıñ cumhûrı katında gerek namâzda gerek namâzdan taşrada hemân Qur’ân okumağa başlamazdan evvel اَعُوذُ بِاللّٰهِ okunur didiler. Lâkin en-Neḥa’î rahimehullâh ḥazretinden nakl olunan Qur’ân okudukdan şoñradır didi. Ve ol Ebî Dâvûd Raḥimehullâh ḥazretiniñ kavlidir, İbn ‘Abbâs razıyâllahu ḥazretiniñ bir rivâyeti üzre. Lakin ‘ulemâ-i cumhûruñ, vaqti okumağa başlamadan evveldir dimelerine hüccetleri مَا رَوَى عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا قَامَ إِلَى الصَّلَاةِ بِاللَّيْلِ كَبَّرَ ثُمَّ يَقُولُ سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ، وَتَبَارَكَ اسْمُكَ، وَتَعَالَى جَدُّكَ وَلَا إِلَهَ غَيْرُكَ ثُمَّ يَقُولُ اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا ثُمَّ يَقُولُ اَعُوذُ بِاللّٰهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، مِنْ هَمْزِهِ وَنَفْخِهِ وَنَفْثِهِ.⁴²³ Ya’nî Ebî Sa’îd el-Ḥudrî razıyallâhu ‘anh ḥazretinden rivâyet olunup didi ki: Hâzreti Resûl kaçan gice namâz kılmaga kalkdıkdâ evvel اللَّهُ أَكْبَرُ deyüp andan سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ tamamıyla okuyup andan اَعُوذُ بِاللّٰهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ deyüp andan اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا cella ve ‘alâya şeyṭânıñ vesvese virmesinden ve ḥâṭıra şî’r getürmesinden ve cünûndan saña şıgınurum. Anları benden men’ eyle dir idi. Bunı Tirmizî ḥazreti zıkr [idüp], bu ḥadîs تَعُود bâbında meşhûrdur deyüp ba’zı râviler içün söyledi. Ve imâm Aḥmed rahimehullâh ol râvilere söyledigine لَا يَصَحَّ olmaz didi. Ve anı Dâvûd ve’n-Nesâ’î rahimehümâllah anlar dağı Ebî Sa’îd el-Ḥudrî razıyallâhu ‘anh ḥazretinden zıkr olan ḥadîs gibi rivâyet itdiler. Ve lâkin عَنْ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ، أَنَّهُ رَأَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي صَلَاةً قَالَ عَمَرُو: لَا أَذَرِي أَيَّ صَلَاةٍ هِيَ قَالَ: «اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا، اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا، اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ كَثِيرًا، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ كَثِيرًا، ثَلَاثًا وَسُبْحَانَ اللَّهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا ثَلَاثًا، اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ مِنْ نَفْخِهِ وَنَفْثِهِ وَهَمْزِهِ.⁴²⁴ Cübeyr bin Muṭ‘im razıyallâhu ‘anh ḥazretinden rivâyet olunur ki Hâzreti Resûl’i bir namâz

⁴²³ Ebû Dâvûd, "Ebvâbu's-Sufuf", 775.

⁴²⁴ Ebû Dâvûd, "Tefrîu istiftâhî's-Salât", 764.

kılarken görmüş. Lâkin Hâzreti ‘Ömer rażıyallâhu ‘anh ol kıldığı namâz ƙanğı namâz olduğı ben bilmedim didi. Evvelâ üç kerre اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا ve andan üç kerre وَالْحَمْدُ لِلَّهِ كَثِيرًا ve andan üç kerre وَسُبْحَانَ اللَّهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا ve andan اللَّهُ أَغْوَدُ deyü şeytânın virdiğı vesveseden ve hâtıra şî‘r getürmesinden ve kibirden ve cünündan Allâhu zü'l-celâle şıgındım. Anları benden def‘ u men‘ eyleye didi. Bunı Ebü Dâvüd hâzreti zıkr itdi. وَتَفَخَّه kibirdir ki büyüklenmek ve وَتَفَخَّه şî‘rdir ve هَزُؤٌ ölümdür ki cünündür. Zîrâ her kim deli olsa anın ‘aklı ölür gider. Ve ba‘zılar هَزُؤٌ namâzda şeytânın virdiğı vesvesedir ve وَتَفَخَّه şeytânın namâzı fâsid itmesi için virdiğı şübhedir. Anlardan Hâƙƙ’a şıgındı didiler. **İmdi** bu ‘ulema-i cumhûra muhâlif olanların hücceti ƙavlühü Te‘âlâ: ⁴²⁵ فَأَذًا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ âyetidir. ‘Ulemâ-i cumhûr anlara **cevâb**, muƙaddem zıkr olunan cevâbları virdiler. Ve İmâm Mâlik rażıyallâhu ‘anh farz olan namâzlarda تَعُوذُ olunmaz. Lâkin Ramazân-ı şerîfde terâviğ namâzı ƙılmada تَعُوذُ olunur, oƙuduğdan sonra didi muƙaddem zıkr olunan delîller üzre. **Üçünci Mes‘ele:** İmâm Şâfi‘î rażıyallâhu ‘anh ƙatında تَعُوذُ itmede muhtâr olan lafızlar اللَّهُ أَغْوَدُ

[9a] مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ demekdir. İmâm Ebü Hanîfe rażıyallâhu ‘anh hâzreti dağı ol ƙavli muhtâr itdi. Ƙavlühü Te‘âlâ ⁴²⁶ فَأَسْتَعِذُّ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ âyetine ve Cübeyir bin Muṭ‘im rażıyallâhu ‘anh hadîşine muvâfıƙ olduğı için ve İmâm Ahmed bin Hanbel rażıyallâhu ‘anh ⁴²⁷ اللَّهُ أَغْوَدُ بِأَلَلِّهِ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ âyeti ile اللَّهُ أَغْوَدُ بِأَلَلِّهِ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ dimesi evlâdır. Zîrâ varır iki âyetiñ emri üzre dimiş olur. Ve Ebî Sa‘îd el-Hudrî rażıyallâhu ‘anh hadîşî mûcibince dağı öyle gelür. Ve’s-Şevrî ve’l-Evzâ‘î rahimehümullâh evlâsı اللَّهُ أَغْوَدُ بِأَلَلِّهِ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ dimesidir didiler. Ve’l-hâşıl اللَّهُ أَغْوَدُ deyü تَعُوذُ itmek ƙalbi cemî‘ Hâƙƙ celle ve ‘alânın ‘ibâdetinden meşğûl iden şey’lerden pâklayup tâhir ider. Eşğâlleri ƙalbden giderir ve vesveseleri zâ‘il eyler. Ve ol isti‘âzeniñ letâ’ifleri ƙuluñ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ

⁴²⁵ Nahl (16/98: Kur'an okuduğın zaman, Allâh'a sığın.)

⁴²⁶ Nahl (16/98: Kovulmuş şeytandan Allâh'a sığın.)

⁴²⁷ Fussilet (41/36: Allâh'a sığın. Çünkü O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.)

dimesi kendiniñ za‘ifligün ve ‘acizligün ikrār itmesidir. Ve Bārī Te‘ālā’nıñ kudretini i‘tirāf itmesidir ki Hakk celle ve ‘alā ğanīdir, cemī‘-i zararları ve āfātı def‘ u men‘ itmege kâdir olduğun ikrār itmekdir. Ve şeytān insāna kavī bellü düşmān olduğun i‘tirāf itmekdir. İmdi bu تَعُوذ de anıñ şerrinden Hakk celle ve ‘alāya sığınmak var ki ol kavī ‘āşī, fācir olan şeytānıñ vesvesesini def‘ itmege kâdirdir. Anıñ vesvesesini kuldan ancak Hakk Te‘ālā def‘ ider dimekdir. Vallāhü a‘lem.

Tefsīru Sūreti Fātiḥati’l-Kitāb, Ümmi’l-Ḳur’ān

Ve ittifāk üzere ol yedi āyetdir ve yigirmi yedi kelimedir ve yüz kırk ḥarfdır. İmdi anıñ nerde indiginde ihtilāf itdiler. Ba‘zılar “Mekke’de indi” didiler ve bu ‘ulemānıñ çoğınıñ kavlidir. Ve ba‘zılar “Medīne’de indi” didiler. Bu Mücāhid raḥimehullāh ḥazretiniñ kavlidir. Ve ba‘zılar ol iki kerre indi, birisi Mekke’de ve birisi Medīne’de didiler. Ol iki kerre inmeniñ sebebi anıñ şerefine ve fazlına tenbīhdır. Ve anıñ isimleri çokdur. Ve çok olan isimler şāhibiniñ şerefine ve fazlına delālet ider. Evvelki ismi Fātiḥātü’l-Kitāb anıñ ile tesmiye olmasına bā‘is ibtidā Ḳur’ān anıñ ile başlanur okumağa, başladıkda ol öğrenilür ve muşḥaf yazmağa başladıkda ibtidā ol yazılır ve namāzda ibtidā ol okunur andandır. **İkinci ismi** Sūretü’l-Ḥamd. Anıñ ile tesmiye olmasına bā‘is okumağa başladıkda ⁴²⁸ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ demek ile başladığındandır.

Üçüncü ismi Ümmü’l-Ḳur’ān ve Ümmü’l-Kitāb. Anıñ ile tesmiye olmasına bā‘is Ḳur’ān’ıñ aşıdır. Zīrā her şey’iñ anası aşıdır. Ve ba‘zılar imām sūre⁴²⁹ didiler ya’nī öñ okunan sūreleriñ öñünde okundığı için bākī sūreler aña uyarlar. **Dördüncü ismi** es-Seb‘u’l-Meşānī dinür. Anıñ ile tesmiye olmasına bā‘is namazda ikinci kerre ve her rek‘atında okundığı için. Ve ba‘zılar didi ki Hakk Te‘ālā anı bu ümmet-i merḥūme için şenālayup alı kodı tā anlara indirince kadar bir ğayrı ümmete indirmedi andan dinildi. Ve ba‘zılar iki kerre indiginden meşānī dinildi didiler. **Beşinci ismi** Vāfiye’dir. Anıñ ile tesmiye olmasına bā‘is namazda tamāmı ile okunur, ğayrı sūreler gibi bulunup birazı okunmaz andandır. **Altıncı ismi** Kāfiyedir. Anıñ ile tesmiye olmasına bā‘is ol namazda ğayrı sūreleriñ yerine kifāyet ider ve ğayrıları anıñ yerine kifāyet itmezler andandır.

⁴²⁸ Fātiḥa (1/2: Ḥamd , Âlemlerin Rabbi Allâh'a mahsustur.)

⁴²⁹ Sūreleriñ evveli dimekdir.

Faşl: Sûre-i fâtiḥatü'l-kitābîn fazlını beyân ider. Buḥārî ḥazretinde عَنْ أَبِي سَعِيدٍ بْنِ

الْمَعْلَى، قَالَ: كُنْتُ أَصَلِّي فِي الْمَسْجِدِ، فَدَعَانِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمْ أُجِبْهُ، ثُمَّ أَتَيْتُهُ فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي كُنْتُ أَصَلِّي، فَقَالَ: "أَلَمْ يَقُلِ اللَّهُ تَعَالَى اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ ثُمَّ قَالَ لِي «لَأُعَلِّمَنَّكَ سُورَةً هِيَ أَكْثَرُ السُّورِ فِي الْقُرْآنِ، قَبْلَ أَنْ تُخْرَجَ مِنَ الْمَسْجِدِ». ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي، فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ يُخْرِجَ، قُلْتُ لَهُ: «أَلَمْ تُقُلْ لَأُعَلِّمَنَّكَ سُورَةً هِيَ أَكْثَرُ السُّورِ فِي الْقُرْآنِ»، قَالَ: {الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ

430 Ebī Sa'īd İbnu'l-Mu'allā raḥīyallāhu 'anh الْعَالَمِينَ «هِيَ السَّبْعُ الْمَثَانِي، وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ الَّذِي أُوتِيَتْهُ».

ḥazretinden rivāyet olunup didi ki: Mescitte namaz kılar idim, ben namazda iken Ḥazreti Resūl beni çağırdı. Namazda olmam ile cevāb virmedim, namazı kılup andan yanlarına gelüp "Ya Resūlallāh çağırduğınızda ben namazda idim anıñ içün cevāb virmedüm." didim. Baña buyurdu ki: "Ḥaḳḳ celle ve 'alā Ḳur'ān'unda eğer sizi Allāh ve Resūlü ne zaman çağırır ise anlara cevāb viriñ deyü buyurmadı mı?" deyüp andan buyurdu ki: "Bu dem mescitden çıkmazdan evvel saña bir sūre okurdum ki ol Ḳur'ān'ıñ sūreleriniñ ulusı, a'zamıdır." deyüp 'andan elimden tutup yürüdi tā mescitden çıkmagı dilediklerinde ben "Yā Resūlallāh siz baña dimediñiz mi ki mescitden çıkmadan evvel saña bir sūre öğretdim ki ol Ḳur'ān'ıñ sūreleriniñ ulusı, a'zamıdır." deyü söyledigimde baña buyurdu ki: "Ol sūre el-ḥamdülilāhi Rabbi'l-ālemīndir ki benim virildiğim seb'u'l-meṣānī ve'l-Ḳur'ānū'l-'azīm oldur." Bunı İmam Mālik raḥīyallāhu 'anh *Muvatta'* nām kitābında yine Ebī Sa'īd ḥazretinden rivāyet itdi. Ammā anda 431 مَا أُتِرِلَ فِي التَّوْرَةِ، وَلَا فِي الْإِنْجِيلِ، وَلَا فِي الزَّبُورِ مِثْلَهَا

öğretdim ki tā bilesiñ

[9b] anıñ mişli sūre ne Tevrāt'da ve ne İncîl'de ve ne Zebūr'da indi. Ve ba'zılar didi ki ol *Muvatta'* nām kitābda olan 432 إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَادَى أَبِيَّ بَنَ كَعْبٍ وَهُوَ يُصَلِّي وَذَكَرَ مَخَوْه.

Ḥazreti Resūl ṣallallāhu 'aleyhivesellem Übey bin Ka'b raḥīyallāhu 'anh ḥazreti namaz kılariken çağırdu, Übey namazda olmağla cevāp virmedi. Ḥadīsiñ bākiyesi evvelki zikr olandır. Bunda hemān Ebī Sa'īd ḥazreti yerine Übey bin Ka'b ḥazreti zikr olundu. İhtimāldir anıñ birisine ol vākı' olup birisi rivāyet itdi ola. Ve dahı عَنْ أَبِي

430 Buhārî, "Tefsīru'l-Kur'ān", 4474.

431 İmām Mālik, "Salāt", 275.

432 İmām Mālik, "Salāt", 37.

433 Ebī Hūreyre, أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَرَجَ عَلَى أَبِي بِنِ كَعْبٍ وَهُوَ يُصَلِّي نَادَهُ وَذَكَرَ خَوْ رَوَايَةَ الْمُوطَّأ.

raẓıyallāhu ‘anh ḥazretinden rivāyet olunan didi ki: Übey bin Ka‘b raẓıyallāhu ‘anh namaz kılariken Ḥazreti Resūl içerden çıktı. Übey namazda iken anı çağırdı. Bākī ḥadīṣ *Muvatta*’ nām kitābda ki zıkr olunandır, bunu Tirmizī ḥazreti zıkr idüp ḥadīṣ ḥasen-ṣaḥīḥ didi. Ve daḥı مَا أُنْزِلَ اللَّهُ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ عَنْ أَبِي بِنِ كَعْبٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

434 Ya‘nī Übey bin Ka‘b وَالزُّبُورِ مِثْلَ أَمِّ الْقُرْآنِ، وَهِيَ السَّبْعُ الْمَثَانِي، وَهِيَ مَقْسُومَةٌ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي، وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ.

raẓıyallāhu ‘anh ḥazretinden rivāyet olunan didi ki Ḥazreti Resūl buyurdu: Ḥaḳḳ celle ve ‘ālā İncil’de ve Tevrāt’da ve Zebūr’da Fātiḥa sūresi, ümmü’l-Ḳur’ān gibi bir sūre indirmede ve ol seb‘u’l-meṣānīdir buyurdu ki ol sūre benim ile ḳulum arasında pay olmuşdur. Yarısı benim yarısı ḳulumuñdur. Ol yarıda ḳulum her ne diledi ise virdüm. Andañ dileklerini red eylemem. Bunu Tirmizī ḥazreti ile en-Nesā’ī ḥazreti zıkr itdiler. Ve daḥı عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ أَمُّ الْقُرْآنِ وَأَمُّ الْكِتَابِ وَالسَّبْعُ الْمَثَانِي.

435 Ebī Hūreyre raẓıyallāhu ‘anh ḥazretinden rivāyet olup didi ki Ḥazreti Resūl

buyurdu: El-ḥamdülillāhi Rabbi’l-‘ālemīn sūresi ümmü’l-Ḳur’ān’dır ve ümmü’l-Ḳitāp’dır ve seb‘u’l-Meṣānī’dir. Bunu Ebū Dāvūd ve et-Tirmizī zıkr idüp ḥadīṣ ḥasen-ṣaḥīḥ didi. Ve daḥı عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: بَيْنَمَا جِبْرِيلُ قَاعِدٌ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، سَمِعَ نَقِیضًا مِنْ فَوْقِهِ، فَرَفَعَ رَأْسَهُ، فَقَالَ: " هَذَا بَابٌ مِنَ السَّمَاءِ فُتِحَ الْيَوْمَ وَلَمْ يَفْتَحْ قَطُّ إِلَّا الْيَوْمَ، فَنَزَلَ مِنْهُ مَلَكٌ، فَقَالَ: هَذَا مَلَكٌ نَزَلَ إِلَى الْأَرْضِ لَمْ يَنْزِلْ قَطُّ إِلَّا الْيَوْمَ، فَسَلَّمَ، وَقَالَ: أَبَشِّرْ بُنُورَيْنِ أَوْتِيَتْهُمَا لَمْ يُؤْتِيَهُمَا نَبِيٌّ قَبْلَكَ: فَاتَّخَذَهُ الْكِتَابُ، وَخَوَاتِيمُ

اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، سَمِعَ نَقِیضًا مِنْ فَوْقِهِ، فَرَفَعَ رَأْسَهُ، فَقَالَ: " هَذَا بَابٌ مِنَ السَّمَاءِ فُتِحَ الْيَوْمَ وَلَمْ يَفْتَحْ قَطُّ إِلَّا الْيَوْمَ، فَنَزَلَ مِنْهُ مَلَكٌ، فَقَالَ: هَذَا مَلَكٌ نَزَلَ إِلَى الْأَرْضِ لَمْ يَنْزِلْ قَطُّ إِلَّا الْيَوْمَ، فَسَلَّمَ، وَقَالَ: أَبَشِّرْ بُنُورَيْنِ أَوْتِيَتْهُمَا لَمْ يُؤْتِيَهُمَا نَبِيٌّ قَبْلَكَ: فَاتَّخَذَهُ الْكِتَابُ، وَخَوَاتِيمُ

436 İbn ‘Abbās raẓıyallāhu ‘anhümā ḥazretinden rivāyet

olunup didi ki bir gün Ḥazreti Cebrā’īl Ḥazreti Resūl ṣallallāhu ‘aleyhi veselleminñ yanıñda otururken yukarıdan ḳapu açılma ṣadāsı gibi bir āvāz geldi. Ḥazreti Cebrā’īl başın ḳaldırıp göge baḳdıḳda gökte bir ḳapu açıldı. Ol ḳapu bu güne gelince ḳadar aṣlā açılmadı idi, ancak bu gün açıldı didi. Bir de baḳdı ki ol ḳapudan bir melek indi. Ḥazreti Cebrā’īl bu melek daḥı aṣlā bu güne gelince ḳadar yeryüzüne indigi yokdur. Ancak bu gün indi didi. Ol melek Ḥazreti Resūl’ün yanıña gelüp selam virdi. Andan Ḥazreti Resūl’e didi ki saña beṣāret, müjde olsun ki bu gün saña iki nūr virildi ki

433 Tirmizī, "Fezāilu’l-Kur’ān", 2875.

434 Tirmizī, "Tefsīru’l-Kur’ān", 3125.

435 Tirmizī, "Tefsīru’l-Kur’ān", 3124.

436 Müslim, "Salāti’l-Müsâfirîn", 802.

anlar senden evvel gelen peygamberlerden bir peygambere virilmedi idi. Anıñ birisi Fātiḥatü'l-Kitāb'dır ki el-ḥamdülillāhi rabbi'l-'ālemīn sūresi ve ol birisi el-Bakara sūresiniñ 'āḥirindeki Āmene'r-Resūlü āyetinden 'āḥirine varınca kadar olan āyetlerde Ḥaḳḳ celle ve 'ālā buyurdu ki: "Her kim bunları okuyup benden her ne dilerse ben anıñ ol dilediğini iḥsān idüp virem deyü beyān itdi." didi. İmdi تَقِيضًا buyurması

nūnuñ fetha kāfuñ kesr-i meddi ile zād-ı mu'ceme ile kapu açıldıkda çıkan kapu şadāsıdır. Ve daḥı Müslim ḥazretinde عَنْ اَبَا السَّائِبِ مَوْلَى هِشَامِ بْنِ زُهْرَةَ قَالَ سَمِعْتُ اَبُو هُرَيْرَةَ، يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ صَلَّى صَلَاةً لَمْ يَقْرَأْ فِيهَا بِأَمِّ الْقُرْآنِ فَهِيَ خِدَاجٌ هِيَ خِدَاجٌ غَيْرُ تَمَامٍ. قَالَ فَقُلْتُ يَا اَبَا هُرَيْرَةَ: اِنَّا اَحْيَانًا نَكُونُ وَرَاءَ الْإِمَامِ فَنَعْمَرُ ذِرَاعِي وَقَالَ: اقْرَأْ بِهَا فِي نَفْسِكَ يَا فَارِسِي فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: فَسَمِعْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نَضْفَتَيْنِ، فَنَضَفْتُ لِي وَنَضَفَهَا لِعَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ، فَإِذَا قَالَ الْعَبْدُ: { الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ } ، قَالَ اللَّهُ حَمْدِي عَبْدِي، وَإِذَا قَالَ: { الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ } قَالَ أَنْتَى عَلَيَّ عَبْدِي، وَإِذَا قَالَ: { مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ } ، قَالَ: بِحَمْدِي عَبْدِي - وَقَالَ مَرَّةً فَوُضَّ إِلَيَّ عَبْدِي - فَإِذَا قَالَ: { إِنَّا أَتَاكَ نَكْبٌ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ } قَالَ: هَذَا بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي، وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ وَإِذَا قَالَ: { اٰهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِيْنَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ } قَالَ: هَذَا لِعَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ.⁴³⁷

Ya'nī Hiṣām bin Zühre nāmıñ qavli Eba's-Sā'ib raḥıyallāhu 'anh ḥazretinden rivāyet olunup didi ki işitdim Ebū Hüreyre raḥıyallāhu 'anh der ki Ḥazreti Resūl

[10a] buyurdu: Kaḡı namaz ki anda ümmü'l-Ḳur'ān olan Fātiḥa sūresi okunmaya ol namāz tamam degil eksikdir, tamam degil eksikdir, tamam degil eksikdir. Zīrā ḥidāc eksik olunur. Andan Eba's-Sā'ib didi ki anı işitdiğimde ben Ebū Hüreyre'ye "Yā Ebū Hüreyre bizler çok vaḳt namāzları imām ardında kılarız" didigimde heman Ebū Hüreyre kolumdan çeküp baña uşul ile "Ey fārisli, zīrā aşlı fārisden idi, imām ardında kıldığında kendi kendine yavaş işiteceğın kadar oku" deyüp andan dönüp Ebū Hüreyre didi ki işitdim Resūllalah buyurdu ki Ḥaḳḳ celle ve 'ālā buyurdu ki ben ol sūre-i Fātiḥā'yı kulum ile benim aramda iki buldum yarısı bana ve yarısı kulumadır ve ol kulumda virdiğim yarıda kulum her ne ki diledi ise ben ana ol dilediğın virüp iḥsān itdim. Andan Ḥazreti Resūl buyurdu ki: Kaḡan kıl { الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ } dise ana Ḥaḳḳ Tebāreke ve Te'ālā kulum baña ḥamd eyledi diye ve kaḡan { الرَّحْمَنُ }

⁴³⁷ Müslim, "Salāt", 395.

الرَّحِيمِ dise kulum baña şenā itdi diye ve kaçan مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ dise kulum beni ululadı ta'zīm itdi diye ve bir kerre dağı kulum her umūrını baña ısmarlayup teslīm itdi, beni ulu bilmesi ile diye ve kaçan وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ dise bu benim ile kulumuñ arasında yarı yarıyadır ki baña kulum saña 'ibādet ideriz dimesi benimdir ve وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ dimesi ol kulumuñdur ki çün beni 'ibādete sezā ve müsteḥāk görüp bilip 'ibādet itdi. Andan baña şıgınuş yardım diledi, ben de kulumuñ dileğini virüp aña mu'tin olurum diye. Ve kaçan إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ dise, bizleri Yā Rab toğrı saña irdiren yoluna hidayet eyle deyü dilese ki صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ol yolun ki anda gidenleriñ üzerlerine aslā ğazabıñ irmedi, ve ne anlar dāleletde idiler, anlar ki in'ām u iḥsān eylediñ, anlarıñ gitdikleri yolların hidāyet eyle didiklerinde anlara kamu dilediklerin virüp iḥsān itdüm deyü buyura. Bunda قَسَمْتُ الصَّلَاةُ deyü Fātiḥa süresin şalāt ile zıkr itmesi. Çünki Fātiḥa namāzıñ rükunlerinden bir rükni ve cüz'lerinden bir cüz'idir. Anıñ içün Fātiḥa okumağa şalāt ismi ile zıkr eyledi. Ve dağı قَسَمْتُ الصَّلَاةُ نَضَعُهَا بِحَمْدِ رَبِّكَ وَمَا نَعْبُدُكَ إِلَّا بِالْإِيمَانِ buyurduğı, yarı yarıya buldum, ol süreniñ ma'nası yüzündendir, lafzı yüzünden degildir. Zīrā bu süre ma'nası yüzünden yarısı ḥamd ile şenādır ve yarısı du'ādır ki Ḥaḫḫ'tan hidāyet dilemekdir. Ve ol yarısı ki ḥamd ü şenādır. Ol وَإِيَّاكَ نَعْبُدُ dimede tamam olur ve du'ā olan yarısınıñ evveli وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ dimesidir. Andan ol süre yedi āyetdir. Üç buçuğı ḥamd ü şenā olan yarısı olur. Üç buçuğı du'ā ve dilek olan yarısı olur. Anıñ içün وَإِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ dimede هَذَا بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي bu benim ile kulumun arasındadır buyurdu. Ve هَمْدِي عِبْدِي كَلِمَاتُ شُكْرِكَ كَلِمَاتُ ثَنِّكَ dise kulum baña şenā itdi dimekdir. Zīrā ḥamd ü şenā cemāl ile olan ef'āl-i cemāle şükr ü medḥ itmekdir. Ve عِبْدِي beni ululadı zīrā التَّامِّجِدِ şıfāt-ı celālden ululamağ ve şenā itmekdir. Ba'zılar et-ta'zim التَّامِّجِدِ itmekdir didi. Ululamağ olur ve dağı ve قَالَ فَوَضَّ إِلَيَّ عَبْدِي buyurması vechi ol مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ lafzına muṭābık olmağdandır. Zīrā mālik olan kulumun her umūrın görmesine kādirdir. Kul umūrın aña teslīm idüp ısmarladıkda ol da anıñ her ḥālin görüp icrā eyler 'Araplar: فَلَانِ فَوَضَّ إِلَى فُلَانٍ dirler. Ya'nī fūlān emrini çevirüp fūlānıñ üzerine itdi, her ḥālini görmege anı

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ بِهِ أَسْتَعِينُ [10b]

⁴³⁸ Vâkı‘a (56/74: O hâlde, O yüce Rabbinin adını tesbih et.)

itdiklerinden uzattılar. Ve ba‘zılar didi ki bā’ harfî şürette bakana gayrı harflerden aşığı görünürken kaçan Allāh ismine irdi yüceldi. Anıñ içün hem başı uzandı ve hem çok isti‘māl olundu. Andan ‘Ömer İbn ‘Abdü’l-‘Azîz rahmetüllāhi te‘ālā yazıcılarına Allāhu zü’l-Celāliñ kelām-ı kādîmine ta‘zîm ve tekrîm içün bismillāhda bā’nıñ başını uzadın ve sîn’iñ dişlerini açup bellü idiñ ve mî’miñ başını değirmi idiñ deyü ısmarlayup tenbîh ider idi. Andan Kelāmu’llāh yazmalarında öyle yazarlar idi. **İmdi** ism ol tesmiye olanıñ kendi ve zātı ‘aynıdır. Zîrā Hakk Tebāreke ve Te‘ālā buyurdı ⁴³⁹ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى bizler saña Yahyā adında bir uşak, evlād geleceğini beşāret idüp müjdeleriz deyü andan anı ol ismi yalnız nidā idüp "Yā Yahyā" deyü buyurdı ‘aleyhişşalātü vesselām. Ve Qur‘ān-ı ‘azîmü’ş-şān’iñ bir yerinde ⁴⁴⁰ سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ buyurdı ve bir yerinde ⁴⁴¹ تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ buyurdı deyü ism, müsemmānıñ ‘aynıdır dimeleri kavli, kavî degildir. Ve şahîh-i muhtār olan kavli ism, müsemmādan gayrıdır ve tesmiyeden gayrıdır. Zîrā ism ile ancak bir şey’iñ zātı bilinür. Çünkü ism kesilen āvāzlar ve hem birbirine te’lîf olunan harflerdir. Ol ancak sâhibiniñ zātına delâlet idendir. Bu kavli ile ism, müsemmādan gayrı olması sâbit oldu. Ve bir kavli dağı ol ki meşelâ bir şey’ ammā isimleri çok anlarıñ kamusu ile yād olunur birer birer. Kavlühü ‘azze ve celle وَلِلّٰهِ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى gibi zāt-ı ‘aliyye birliğin ism-i şerîflerine nihayet yok ve ol dağı olur ki ismi birliğin anıñ tesmiye olunanlar çok müşterek olan isimleri gibi ki Şekūr, Halîm, Kerîm gibi olanlar, Hakk ile halk arasında devr iderler. Onlarla me‘ābirlik mûcib olur. Andan Hakk Te‘ālā’nıñ ⁴⁴² فَادْعُوهُ بِهَا buyurması ol isimleriyle Hakk celle ve ‘alā yād olmasına emrdir ki anlarla du‘ā idüp Hakk’ı anlarla nidā idiñ deyü. Andan ism Hakk’ı nidāya âlet oldu ki anıñ ile çağrılup nidā olunan Allāh zü’l-celāldir. Varır ol nidā olunan ile çağrılan lafzıñ arasında muğāyir ki gayrılık hâşıl olur. Zîrā anda olunan elfāz ol da‘vet olunandan gayrıdır. Aña cevāb olundu ki kavlühü Te‘ālā إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى bizler saña Yahyā isminde bir oğlan evlād geleceğini beşāret idüp müjdeleriz deyü buyurmasının ol isimden murād ol Yahyā deyü tesmiye olanıñ ‘ayn-ı

⁴³⁹ Meryem (19/7: Haberin olsun ki biz sana Yahya adlı bir oğul müjdeliyoruz.)

⁴⁴⁰ A’lâ (87/1: Rabbinin adını tesbih et.)

⁴⁴¹ Rahman (55/78: Rabbinin adı yücedir.)

⁴⁴² el-A’râf (7/180: O’na o güzel isimleriyle dua edin.) Nâkıs iktibas.

şüret-i zātıdır. Yoḥsa murād ismi degildir. Ve ism müsemma daḥı olur ki ḳavlühü Te‘ālā: ⁴⁴³ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمِيُمُوهَا Sizlerin Hakkı celle ve ‘alādan ḡayra ṭapup ‘ibādet deyü itdiklerinüz anlar bir ḳurı isimlerdir ki anlara adları sizler ḳoydınız. Murād-ı ‘aliyyesi anların ṭapdıkları putların şüretleridir, ad ḳonılanlardır. Ve daḥı ḳavlühü Te‘ālā: ⁴⁴⁴ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ Buyurmasına ve تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ deyü buyurmasına bunda şāfi cevāb denildi ki bunda ma‘lūm ola ki taḥḳīḳan

[11a] bu lafzın ma‘nāsına el-isim, ya‘nī ad, bi’t-türkī adı dimekdir, Hakkı Te‘ālā'yadır. Zīrā şey’i kendi nefesine izāfet muḥāldır. Ve ba‘zılar didi ki Zāt-ı Bārī nokşandan münezzeḥ itmege nice vācib ise ism-i şerīfini daḥı münezzeḥ itmege vācibdir. Neden kim ism tesmiyeden ḡayrıdır. Zīrā tesmiye her şey’i münāsibine göre ad ḳomaḳdır. Ve ism ‘ayn ḳonılan ad olur. Ve bu ism kelimesinin iştikāḳında ihtilāf oldu. Başriler ol سُمُو kelimesinden müştāk didiler. Ya‘nī yüce demek. Neden kim bir şey’in ismi yücelüp ol şey’ üzerine biner ol şey’ anıñla zāhir olur. Şān ki şey’e yücelmesi ile ma‘nāsı izḥār olur. Andan السُمُو ki yücelikdir aşlı andan didiler. Ve kūfīler anıñ aşlı السَمَ ki ‘alāmet ve nişāndır andandır didiler. Eger anların didiği gibi olsa idi anıñ taşḡir وُسِيم olur idi zamme, sīn’in feth-i meddiyle ve cem‘i أَوْسَام olur idi. Ḳaldı ki ismin taşḡiri سُمِي zamme, mīmin feth meddiyle ve cem‘i أَسْمَا feth ve اَسْمَا hareke ile gelür bunda ḳavl-i şaḥīḥ Başrilerindir. **Allāh:** bu bir ism ki ancak maḥşuş-ı Bārī Te‘ālā’ya dinür. Anıñla Hakkı Sübhānehü ve Te‘ālā yād olunur. Hakkı’dan ḡayrı yād olunmaz. Ve ol ism cāmīd bir kelimedenden müştāk degildir. Bu isme bir kimse şerīk olmaz. şaḥīḥ ḳavl budur. Neden kim ḳavlühü Te‘ālā: ⁴⁴⁵ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًا Ya‘nī bu Allāh ismiyle bir kimseye ad ḳonduğun bildin mi var mıdır? Ancak ol Cenāb-ı Kibriyāya maḥşuşdur, anıñla bir kimse yād olmaz. Ve ba‘zılar didi ki anıñ aşlı اَلْه يَالَه وَتَذَرِكَ وَالْهَتَكَ ⁴⁴⁶ bundan müştāk عَبْد يَعْبُد عِبَادَة gibi gelür. Ve bunun delili ḳavlühü Te‘ālā: ⁴⁴⁶ وَتَذَرِكَ وَالْهَتَكَ Ya‘nī seni de ve ‘ibātediñi de. Ve ma‘nāsı ‘ibādete ancak lāyık ve sezā Hakkı

⁴⁴³ Yusuf (12/40: Siz Allāh’ı bırakıp; birtakım isimlere (düzmece ilāhlara) tapıyorsunuz?)

⁴⁴⁴ Vākı‘a (56/74: O hâlde, Rabbinin adını tesbih et.) Nâkıs iktibas.

⁴⁴⁵ Meryem (19/65: O’nun adını taşıyan bir başkasını biliyor musun?)

⁴⁴⁶ el-A‘râf (7/127: seni ve ilāhlarını terk etsinler.)

Te‘ālā'dır, andan gayrı degildir. Ve ba‘zılar didi ki Allāh isminiñ aşlı الْوَلَهُ kelimesindendir didiler. Ya‘nī korhmak ve şıgınmak zīrā cemī‘-i halk يَوْهُونَ إِلَيْهِ ya‘nī kamu halk andan korhup ve aña şıgınırlar. Her hāllerinde andan ba‘zı şā‘ir didi ki

şi‘ir:

وَلَهْتُ إِلَيْكُمْ فِي بَلَايَا تُتَوْنِي

فَأَلْقَيْتُكُمْ فِيهَا كَرَمًا مُنْتَد

şi‘ir:

Şıgındım sizlere baña iren belā içün hem derd

Çü buldum sizleri anda cömerd içre gāyet merd

Nesr: Ve ba‘zılar anıñ aşlı اهت الي فلان didiler. Ya‘nī fülāna düşüp zilletlendim. Anıñ gibi halk dağı Hakk Te‘ālāya zillet ile hużū‘ ile düşüp hem emīn olurlar ism-i şerīf yād itmekle ve ba‘zılar anıñ aşlı وَلَاه idi didiler. Hayranlık muhabbet ile vāvı hemzeye tebdīl olup الْوَ oldu. Aña elif lām el-ta‘rīf girüp Allāh oldu. Bunuñ ile yād olmağa bā‘is cemī‘-i halk andan buña teveccüh idüp muhabbet-i Bārīde hayrān olurlar. Gerek dilemek ile ve gayrı ile. Andan denildi ki الله محبوب كل الآ شياً ya‘nī Hakk Te‘ālā her şey’iñ maḥbūbudur. Buña delīl kavluhū Te‘ālā: ⁴⁴⁷ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ Ya‘nī ne kadar şey’ler var ise dünyā yüzünde ancak Hakk Te‘ālā’nıñ ism-i şerīf yād itmekle ḥamd ü şenā iderler. Ve bu ismiñ ḥaşā’ışinden eger andan bir ḥarfini ḥazf eyleseñ bākī kalanı yine ma’nāsındadır. Meşelā eger elifi ḥazf eyleseñ لَّ kalur ve evvelki lāmı ḥazf itseñ اَّ kalur ve ikinci elif ḥazf itseñ لْ kalur ve ol lāmı dağı ḥazf itseñ ه kalur aña zämme içün vāv girüp ه olur. Ve ba‘zılar bu ism-i şerīf ism-i a‘zamdur deyü zāhib oldılar. Zīrā zāt-ı ‘alīyyeye delālet ider. Ve bākī isimleri şifāta delālet ider.

⁴⁴⁷ İsrā (17/44: Her şey O’nu ḥamd ile tespih eder.)

هُمَا اسْمَانِ رَقِيقَانِ أَحَدُهُمَا أَرْقُ مِنْ الْرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ İbn Abbās razıyallāhu ‘anhümā Һazretleri buyurdu

⁴⁴⁸ Ya‘nī bunun ikisi yufkaca isimlerdir. Anıñ her biri ol birinde mülāyım laṭıfdir. Ve ba‘zılar nedmān ile nedīm gibidir. Ve ma‘naları zū‘r-raḥmet dimekdir ya‘nī raḥmet şāhibi. Ve anıñ ikisi cem‘olması te‘kīd içündür. Ve ba‘zılar anıñ birini ayırıp ma‘nā virmeleriñe ṭālibleriñ ḳalbi muṭma‘ın olmaḳ içün. Ve ba‘zılar didi ki er-Raḥmān isminde ‘umūm ma‘nāsı var ve er-Raḥīm isminde ḥuṣūṣ ma‘nāsı var. er-Raḥmān kamu dūnyā ḥāletlerine raḥmetdir. ‘Umūmen kamu ḥalka gerek kāfir gerek mü‘min ve‘r-Raḥīm ‘afv ile kāfi ma‘nāsındadır. Mü‘minlere āḥiretde

[11b]Andan er-Raḥīm maḥṣūṣ oldu ve anıñ içün ba‘zı رَحْمَنُ الدُّنْيَا ve رَحِيمُ الْآخِرَةِ didiler. Murād Raḥmān ismiyle dūnyā ḥāletlerine raḥmet idici ve Raḥīm ismiyle āḥiretde ‘afv idici. Ve raḥimehullāh demek ya‘nī ḥayr ve iḥsān dilemek içün dinür. Ve ba‘zılar raḥimehullāh ‘azāba müsteḥaḳ olanlardan ‘azābı terk itmek dimekdir. Ve ḥayr ile iḥsāna lāyık olmayana iḥsān itmek dimelidir. Öyle oldukda evvelki ma‘nāsında zāta şıfāt olur, ikincide fi‘le şıfāt olur. Ve ba‘zılar er-Raḥmān يَكْثِفُ الْكُتُوبَ ve er-Raḥīm يَغْفِرُ الدُّنُوبَ didiler. Ya‘nī Raḥmān ismi şiddetleri ve elemeleri açup def‘ eyler ve Raḥīm ismiyle günāhları ‘afv eyler. Ve ba‘zı er-Raḥmān بِرَحْمَتِ الرَّحْمَنِ يَتَّبِعُ ve ‘r-Raḥīmi بِالْعَصْمَةِ وَالتَّوْفِيقِ didi ya‘nī Raḥmān ṭarīḳ-i hidāyeti beyān idici ve er-Raḥīm tevfiḳ-i şıyānet ve ḥıfz idici ma‘āşiden.

Faşl: Besmele-i şerīfiñ ḥükmünde iki mes‘ele vardır. **Evvelki:** Besmele Fātiḥa‘dan ve ḡayrı sūrelerden, Berā‘e sūresinden ḡayrıdan, bir āyet olmasında ‘ulemā’ ihtilāf itdiler. Andan Һazreti İmām Şāfi‘ī ve ‘ulemādan bir cemā‘at anı Fātiḥa‘dan ve ḡayrı sūreleriñ āyetlerinden şayılır bir āyetdir, sūreleriñ evvellerinde zikr olundu didiler Berā‘e sūresinden ḡayrı. Ve bu ḳavl dinilir İbn‘Abbās ve İbn‘Ömer ve Ebī Hüreyre ve Sa‘īd İbn Cübeyir ve ‘Aṭā ve İbnü'l-Mübārek ve Aḥmed bu iki rivāyeti andan alanlar İshāḳ‘dan razıyallāhu ‘anhüm. **Ve ammā** Beyhakī‘den naḳl olunan besmele sūreleriñ āyetlerinden şayılmaz deyü rivāyet edenler anlar Һazreti ‘Alī İbn Ebī Ṭālib

⁴⁴⁸ Hâzin el-Bağdâdî, "Lübâbü't-te'vîl", thk. Muhammed Ali Şahin, (Beyrut, nşr. Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1415), C. I, s. 17.

ve'z-Zührî ve's-Sevrî ve Muhammed bin Ka'b rażıyallāhu 'anhüm. Andan Evzā'î ve Mālik ve Ebū Hanîfe anlarıñ kavline zāhib oldılar ki besmele sûreleriñ âyetlerinden sayılmaz dimelerinde Ebî Dāvūd dañı ziyāde idüp didi ki ol ancak Neml sûresiniñ âyetlerinden bir âyetdir ve sûreleriñ evvelinde yazılmasına bâ'is tamām olan sûreniñ âhiri ma'lüm olsun ve ol sûreniñ evveli beyān olmak teberrüki içün yazılır. Andan Mālik anıñ ile farz olan namāzlara iftitāh olunmaz didi. Ve Hāzreti Şāfi'î besmele sûreleriñ evā'ilinden degildir ancak ol Fātiha'dan bir âyetdir deyü kat'î bir kavı vardır. **Ammā** Besmele Fātiha'dan ve ğayrı sûrelerden bir âyet degildir dinilir ki hücceti Hāzreti Enes rażıyallāhu 'anhı buyurdığı ya'nî meşhūr ḥadīşdir. Şahīḥayn'da mezkūr ve Hāzreti 'Āyşe'niñ ḥadīşinde buyurdi: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْتَحُ الصَّلَاةَ بِالتَّكْوِيْنِ 449

Ya'nî Hāzreti Resūl namaza başladıklarında tekbiri idüp andan Fātiha'yı okur idi. Ve ikinci hüccetleri Hāzreti Resūl şallallāhü 'aleyhi vesellem Cebra'ıl 'aleyhisselām ibtidā 450

āyeti ile indi, evvelinde besmeleyi yād itmedi andan besmele ol sûreden olmaduğuna delālet ider. Ve didiler ki cemī'-i Qur'ān ancak tevātür ile ve ifāza ile işbāt oldu. Zīrā kaçan ki şahābeler Qur'ān-ı 'azīmü's-şān'ı cem' itdiklerinde her sûreniñ âyetlerini sayıda yazdılar. Meşelā sûretü'l-Mülk otuz âyet ve sûretü'l-Kevşer üç âyet ve sûre-i İhlās dört âyet, eger besmele anlardan sayılsa idi beş âyet deyü yazarlar idi. **Ve ammā** besmele her sûreniñ evvelinde olup ol sûreden olduğuna işbāt idenleriñ naql ile hüccetleri biri bu ki Ümmü Seleme rażıyallāhu 'anhümā ḥazretleriñ ḥadīşinde 451

النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَرَأَ الْبَسْمَلَةَ فِي أَوَّلِ الْفَاتِحَةِ فِي الصَّلَاةِ

besmeleyi okuyup ve anı Fātiha'dan bir âyet saydı. Ve Hāzreti İbn'Abbās rażıyallāhu 'anhümā ḥazretleri kavlıhū Te'ālā: 452

أَيَّتِنِي أَوْ لَقَدْ أَتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمِ

Fātiha'dır buyurdılar, kendine kanı yedinci âyeti didiklerinde بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ deyü buyurdi.

⁴⁴⁹ Müslim, "Salāt", 4981.

⁴⁵⁰ Alak (96/1: Yaratan Rabbinin adıyla oku!)

⁴⁵¹ Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbûrî, **Şahīḥu İbn Huzeyme**, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1395/1975) C. I, s. 248, nr. 493.

⁴⁵² Hicr, (15/87: Andolsun, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve büyük Kur'an'ı verdik.)

[12a] Bunı İbn Huzeyme rivāyet itdi ve yine İbn‘Abbās rażıyallāhu ‘anhūmadan rivāyet ki ⁴⁵³ انْقِضَاءُ السُّورَةِ حَتَّى يَنْزِلَ عَلَيْهِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ Ve bir rivāyetde ⁴⁵⁴ Ya‘nī Hāzreti Resūl kendilerine Qur‘ān indikce bir sūreniñ tamām olduğunu bilmez idi. Tā kendilerine بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ inmeyince ol indikde ancak evvelki sūre tekmīl olup ikinci sūreye başlandığını anıñ ile bilür idi. Bunı Ebī Dāwūd ve el-Hākim Ebū ‘Abdullāh Müstedrek‘de rivāyet itdi ve didiler ki Şeyhayñ şartı üzre bu şahīhdir. Ve Dārekuṭnī Ebī Hüreyre hāzretlerinden rivāyet ider ki قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا قَرَأْتُمْ: الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاقْرَءُوا بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ فَإِنَّهَا أُمُّ الْقُرْآنِ , وَأُمُّ الْكِتَابِ وَالسَّبْعُ الْمَثَانِي وَبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ berāber okuyuñ ⁴⁵⁵ Ya‘nī eger el-ḥamdülillāh okursañız بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ dinür ol Ümmü‘l-Kur‘ān ve Ümmü‘l-Kitāb ve Seb‘u‘l-meşānīdir ve bismillāh anıñ āyetlerinden birisidir buyurdi. Dārekuṭnī bunuñ senediniñ ricālleri bütün şikātdir didi. Ve yine merfū‘ rivāyet ile Dārekuṭnī‘den vārid Ümmü Seleme rażıyallāhu ‘anhādan rivāyet ile أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقْرَأُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ إِلَى آخِرِهَا فَقَطَعَهَا آيَةً آيَةً ⁴⁵⁶ Ya‘nī Hāzreti Resūl Fātiḥāyı وَعَدَّهَا عَدْعًا الْأَعْرَابِ , وَعَدَّ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آيَةً وَلَمْ يَعُدَّ عَلَيْهِمْ. okudukda bismillāh ile başlayup āyet-be-āyet i‘rābıyla okuyup bismillāhı āyet şāyar idi, anlardan şaymaz idi buyurdi. Ve Müslim‘iñ efrādında zıkr itdiği Hāzreti Enes rażıyallāhü ‘anhādan قَالَ: بَيَّنَّا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيِّنَ أَظْهَرْنَا إِذْ أَعْقَوْنَا ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ مُتَبَسِّمًا، فَقُلْنَا: مَا أَضْحَكَكَ ⁴⁵⁷ Ya‘nī bizleri Hāzreti Resūl ile otururken kendilerine biraz dalmak geldi andan mübārek başlarını kaldırıp tebessüm itdiler. Bizler didik ki tebessüm itmenize bā‘iş nedir? Buyurdılar ki: bu demde baña bir sūre indi andan bismillāhirrahmānirrahīm deyüp إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ sūresini okudılar. Andan Beyḥakī buyurdi ki bizim yarılarımızuñ besmele Qur‘ān‘dan āyet olup berā‘e sūresinden gayrı sūreler anıñ ile açıldığına ḥüccet sened olmağa bu a‘lā

⁴⁵³ Ebu Dāwūd, "Tefrīh-i İstiftāhi's-Salāt", 788.

⁴⁵⁴ Muhammed el-Hākim en-Nīsābūrī, **el-Müstedrek**, thk. Mustafa Abdülkādīr Atā (Beyrut: Dār‘ul Kitābū‘l-İlmiyye, 1411/1990) C. I, s. 356, nr.846.

⁴⁵⁵ Ahmed ed-Dārekutnī, **Süneni‘d-Dārekuṭnī**, thk. Şuayb el-Arnaūt (Beyrut:, Müessesetü‘r-Risāle, 1424/2004), C.II, s. 76, nr. 1190.

⁴⁵⁶ Ahmed ed-Dārekutnī, **a.g.e.**, C. II, s. 76, nr. 1175.

⁴⁵⁷ Müslim, "Salāt", 400.

ve güzeldir. Zîrâ rivāyet olundu ki kaçan ki şahâbeler Qur'an-ı 'azîmü's-şân'ı devşürüp muşhaf iderken berâ'e sûresinden gayrı her sûreniñ evvelinde bismillâhirrahmânirrahîm yazdılar. Anı Qur'an'dan degildir deyü vehm idince ider ki Qur'an'dan olmayanı şahâbeler yüz on üç sûreniñ evvellerinde neçe yazdılar ve rivâyât-ı şahîha ile bilindi ki Hâzreti İbn' Abbâs razıyallâhu 'anhümâ ⁴⁵⁸ أَنَّهُ كَانَ يُعَدُّ بِسْمِ اللَّهِ Ya'nî Hâzreti İbn' Abbâs besmeleyi Fâtihâ'dan bir âyet şayar idi ve İmâm eş-Şâfi'î İbn' Ömer'den sened ile rivâyet ider ki: ⁴⁵⁹ أَنَّهُ كَانَ لَا يَدْعُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ لَأَمَّ. ⁴⁶⁰ Ya'nî Hâzreti Resûl Fâtihâ'yı her okudukca besmeleyi terk eylemez idi. Ve Şâfi'î'den gayrısı yine İbn' Ömer'den rivâyet ile gayrı sûrelerde dahı öyledir didiler. Zîrâ İbn' Ömer buyurdu ki çünkü kelâmullâhda yazıldı sebab nedir okunmamâsına. Zîrâ İmâm Şâfi'î İbn' Abbâs razıyallâhu 'anhümâdan rivâyet ider ki كَانَ يُفَعِّلُهُ وَيَقُولُ اِنْتَزِعَ ⁴⁶¹ أَنَّهُ هَازِرَةٌ كَانَتْ قِرَاءَةُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «كَانَتْ» Ya'nî hâzret böyle idüp buyururlar idi ki Qur'an'dan şeytânı koğup çıkarmağa bu hayırlı âyetdir. Ve Buḥârî'nin efrâdında Hâzreti Enes razıyallâhu 'anhdan ḥadîs vârid oldu ki أَنَّهُ سُئِلَ كَيْفَ كَانَتْ قِرَاءَةُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «كَانَتْ» Ya'nî Hâzreti Enes'den su'âl olundu ⁴⁶¹ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ بِمَدِّ اللَّهِ، وَبِمَدِّ الرَّحْمَنِ، وَبِمَدِّ الرَّحِيمِ. ki Hâzreti Resûl'ün besmeleyi

[12b] okuması nece idi? Buyurdu ki med ile idi. Andan besmeleyi okuyup Allâh ismini bir an uzatdı ve Raḥmân ismini dahı med ile ve Raḥîm ismini med ile okudu. Böyle şahîh açık delîller ile besmele Fâtihâ'dan olması şâbit oldu. Ve her yazıldığı yerde andan olması dahı öyledir. Huşûşan şahâbeleriñ yazdıkları muşhâflarda her birini yerlerinde yazmaları şâbitdir. Kaçañ didiler Hâzreti Resûl'e nâzil olan Qur'an-ı Kelâmullâh, muşhâflara cem' itmekle tecdîd idüp divân itmege ki ne kâmil olan sûre ziyâde ola ve ne eksile ve ne andan alunup gayrıya konula. Tâ ol kadar ki Fâtihâ

⁴⁵⁸ Beyhakî, **Ma'rifetü's-Sünen ve'l-âsâr**, thk. Abdu'l-Mu'tî Emîn Kal'acî, (Kâhire: Dâru'l-Vefâ, 1412/1991), C. II, s. 364, nr. 3059.

⁴⁵⁹ İmâm Şâfi'î, **Müsnedi's-Şâfi'î**, thk. Mahir Yâsîn Fahl (Kuveyt: Şirket-ü Ğarâs, 1425/2004), C. II, s. 261, nr. 208.

⁴⁶⁰ İbnu'l-Esîr, **eş-Şâfi'î fi Şerhi Müsnedi's-Şâfi'î**, thk. Ahmed b. Süleymân-Yâsir b. İbrâhim (Riyâd: Mektebetür-Rüşdi, 1426/2005), C. I, s. 549, nr. Yok.

⁴⁶¹ Buḥârî, "Fezâil'il-Kur'an", 5046.

âhirindeki âmîn kelimesini yazmadılar. Ol ise Hâzreti Resûl'ün âmîn didiği vârid olmuş iken eger ki besmele Kûr'ân'dan olmasa sûrelerin evvellerinde nice yazarlar idi. Anî da hükmini âmîn hükmi gibi iderlerdi.

İkinci mes'ele: Besmelenin cehr ile ve gizli okunması hükmündedir. İmdi kaçan deliller ile besmele Fâtîha'dan bir âyet ve gayrı sûrelerden bir âyet olduğu işbât olunduğda cehr ile okunacak namazda Fâtîha ile berâber cehr ile okunur. Ve ihfâ ile okunacak namazda ihfâ ile okunur. Ve şâhâbelerden anı cehr ile okunur diyenler, Ebû Hüreyre ve İbn'Abbâs ve İbn 'Ömer ve İbnü'z-Zübeyr rażıyallâhu 'anhüm ve tâbi'inden ve anlardan sonra gelenlerden Sa'îd bin Cübeyr ve Ebû Kılâbe ve ez-Zührî ve 'İkrime ve 'Aṭâ ve Ṭâvûs ve Mücâhid ve 'Alî bin el-Hüseyn ve Sâlim bin 'Abdullâh ve Muḥammed bin Ka'b el-Kuraẓî ve İbn Sîrîn ve İbnü'l-Münkedir ve Nâfi' Mevlâ bin 'Ömer ve Zeyd bin Eslem ve Mekḥûl ve 'Ömer bin 'Abdü'l-'Azîz ve 'Ömer bin Dînâr ve Müslim bin Ḥaldûn, İmâm Şâfi'î cehr ile okumağa bunlarla zâhib oldu. Ve hem İmâm Mâlik ki yâri İbn Vehb nâminî kavlini aldı ve İbn Mübârek'den ve Ebî Şevr daḥî hikâyet itdi. Ve ihfâ ile okumasını şâhâbelerden câ'iz idenler Hâzreti Ebû Bekir ve 'Ömer ve 'Osmân ve 'Alî ve İbn Mes'ûd ve 'Ammâr bin Yâsir ve İbn Mu'aḳḳil ve gayrıları rażıyallâhu 'anhüm. Ve tâbi'inden ve sonra gelenlerden el-Hasan ve's-Şu'be ve İbrâhîm en-Neḥâ'î ve Kâtâde ve el-'Ameş ve es-Şevrî bunlardır. İmdi İmâm Mâlik ve Ebû Ḥanîfe ve Aḥmed bin Ḥanbel ve gayrıları Bunların kavli ile ihfâ ile okumağa zâhib oldılar. **Ammâ kaldı ki** cehr ile okunmasına zâhib olanların hücceti, senedleri şâhâbelerden bir cemâ'at rivâyet itdiler ki anları Ebû Hüreyre ve İbn'Abbâs ve Enes ve 'Alî bin Ebî Ṭâlib ve Semüre bin Cündeb ve Ümmü Seleme rażıyallâhu 'anhüm⁴⁶². Ya'nî Hâzreti Resûl namazda besmeleyi cehr ile okudu. Kimisi anlardan açık rivâyet itdi ve kimi 'ibâretini fehm ile naḳl itdi ve kaldı ki ihfâ ile okunmasına Hâzreti Resûl'den iki rivâyet vârid oldu. Birisi za'îfdir, ol budur 'Abdullâh bin Mu'aḳḳil'den ve birisi Enes'den bu şâhîḥdir, lâkin mu'alledir ki anıyla hüccet itmegi sâḳıṭ ider. Ve Nu'aym bin 'Abdullâh el-Mücemmid rivâyet ider ki: Ebû Hüreyre'nin ardında namâz kıldım, bismillâhirrahmânirrahîmi ihfâ okuyup andan Fâtîhâ'yı okudu. Ve ḥadîs yâd itdi.

⁴⁶² Ahmed ed-Dârekutnî, a.g.e., C. II, s. 68, nr. 1161.

Kaçan kim selam virdi buyurdu ki⁴⁶³ **إِنِّي لَأَشْبَهُكُمْ صَلَاةَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.** Ya'nî benim siziñle kıldığım namāz 'aynı Resüllallāh ile ma'an kıldığım namāz gibidir. Bunu Nesā'î ve İbn Hāzım şaḥīḥinde zıkr eyledi ve didi ki bismillāh cehr ile okumada Hāzreti Resūl'den şaḥīḥ rivāyet ile şābit oldu. Andan Dāreḳuṭnī Ebī Hūreyre'den sened ile rivāyet ider ki ol da Hāzreti Resūl'den⁴⁶⁴ **كَانَ إِذَا قَرَأَ وَهُوَ يُؤْمِنُ النَّاسَ افْتَتَحَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ.** Ya'nî kaçan ki Hāzreti Resūl imām olup ḥalk ile namāz kılsa besmele ile başlayup namāzı açar idi. Bunu Dāreḳuṭnī iḥrāc itdi. Aşlā rivāyetinde cerḥ yokdur. Ve Hākim Ebū 'Abdullāh iḥrāc idüp didi senedleri şaḥīḥdir aşlā bir 'illeti yokdur. Ve İbn'Abbās rażıyallāhu 'anhümādan rivāyet **كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْتَتِحُ صَلَاتَهُ بِ بِسْمِ اللَّهِ** Ya'nî Hāzreti Resūl namāzı bismillāh ile cehran açup başlar idi. Bunu Dāreḳuṭnī iḥrāc⁴⁶⁵

[13a] idüp senedleri mecrūḥ degil şaḥīḥdir didi. Ve et-Tirmizī iḥrāc idüp ol daḥı senedleri şaḥīḥdir didi. Ve eş-Şeyḫ Ebū Şāmit bunuñ senedleriniñ mişli yokdur şaḥīḥdir didi. Ve lākin kaçan delīller ile rāciḥ olmağa gelüp şaḥīḥdir. Ve Hāzreti Enes'den⁴⁶⁶ **كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَجْهَرُ بِالْقِرَاءَةِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ** buyurdu. Ya'nî Hāzreti Resūl namāzda bismillāh cehr ile okur idi. Dāreḳuṭnī iḥrāc idüp senedleri bunuñ şaḥīḥdir didi. Ve yine Muḥammed bin Ebī's-Serrā el-'Asḳalānī didi ki Mu'temir bin Süleyman'ıñ ardında şabāḥ namāzı ile aḥşam namāzını ḥisāba gelmez eyyām kıldım. Bismillāh cehran okur idi Fātiḥa'dan evvel ve soñra ve ol Mu'temir'den işitdim: مَا⁴⁶⁷ **مَا أَلْوِي أَنْ أَقْتَدِيَ** Hāzreti Enes bin Mālik ardında kıldığım namāz gibi kılarım ve ḡayrı ḥāle çevirmem. Zīrā Hāzreti Enes bin Mālik buyurdu ki **مَا أَلْوِي أَنْ أَقْتَدِيَ** Ya'nî Hāzreti Resūl'e uyup kıldığım namāz gibi kılardım⁴⁶⁸ ḡayrıya meyl itmem. Bunu daḥı Dāreḳuṭnī iḥrāc idüp rāvīleri bütүн şikātdır didi. Ve

⁴⁶³ Nesā'î, "Kitābu't-Tatb'ik", 1155.

⁴⁶⁴ Ahmed ed-Dāreḳutnī, **a.g.e.**, C. II, s. 74, nr. 1171.

⁴⁶⁵ Tirmizī, "Salāt", 245.

⁴⁶⁶ Ahmed ed-Dāreḳutnī, **a.g.e.**, C. II, s. 79, nr. 1180.

⁴⁶⁷ Ahmed ed-Dāreḳutnī, **a.g.e.**, C. II, s. 78, nr. 1179.

⁴⁶⁸ Ahmed ed-Dāreḳutnī, **a.g.e.**, C. II, s. 78, nr. 1179.

Hâkim Ebû ‘Abdullâh çıkarup bu hadîsinin râvîleri gayrılardan şikâtdır didi. Şâhib-i Hâzin dir ki ahâdis bâbında bunun için deliller ve irâdlar ve cevâblar çokdur. Cehr ile ihfâ için anları yâd itseñ maşşud uzanur bu kadar kifâyet ider çünkü kendi Şâfi‘î olmak ile mezhebiniñ delillerine ziyâde naql itdi. Ve bi’llâhi’t-tevfîk ve hüve bi’t-tahkîk. Kavlühü Te‘âlâ:

[2] الْحَمْدُ لِلَّهِ Bunuñ lafzı haberdır. Şanki Hakk Subhânehü ve Te‘âlâ haber virüp buyurur ki: Hamd ü senâya ancak Hakk Te‘âlâ müsteħakkdır. Ve ma‘nâsı emrdir, şanki "El-hamdülillâh" diyin. Ve hem halka Hudâ'ya hamd itmek nice olduğun bildirmekdir ki anıñla Hakk Te‘âlâ'ya hamd ideler. Ve hamd ile medh birdir kardeş gibi. Ve ba‘zılar mâbeyninde fark azdır didiler. Zîrâ medh ihsân için olmadan evvel olur ve soñra olur. Lâkin hamd ihsândan soñra olur ve medh itmeden ekşer nehy olunmuşdur. Ve hamd itmege emr olunmuşdur. Ve hamd ni‘mete şükr ma‘nâsına dağı gelür ve güzel olan fi‘llerde senâ ma‘nâsına dağı gelür. Zîrâ حمد الرجل على عمله dinür. Ya‘nî kişiniñ ‘ameline ve cömertligine senâ itdüm ve şükr ancak ni‘mete gelür. Andan hamd e‘ammdır şükürden. Zîrâ اشكرت فلاناً على عمله dinilmez. Ya‘nî kişiniñ itdiği işe şükr itdim. Öyle olduğda فكلّ حامد شاكراً وليس كلّ شاكراً حامدا ya‘nî her hamd iden şükr idicidir ve her şükr iden hamd idici degildir. Veyâ el-hamdü dil ile muqayyed oldu ve ş-şükr erkân-ı fi‘l ile muqayyed oldu. Ve'l-hamdü zemm kelimesiniñ zıddıdır ki medh ma‘nâsında ve li'llâh kelimesinde ki lām istiḥkākıdır demek gibi. Ya‘nî o zeyde lâyıq müsteħakkdır. Ve andan el-hamdü li'llâh ya‘nî hamd ü senâ ancak Hakk Te‘âlâ'ya lâyıq müsteħakkdır. Zîrâ lütf u ihsânı kamu maḥlûkâta hadlerinden ziyâde kifâyetiirmek üzredir.

رَبِّ الْعَالَمِينَ Bunda rabb mâlik ma‘nâsına رَبِّ الدَّارِ dinür ya‘nî eviñ şâhibi ve رَبِّ الشَّيْءِ şey' iñ şâhibi ve Rabb terbiye ma‘nâsına ve işlâh itmek ma‘nâsına dağı gelür. Zîrâ رَبُّ فُلَانٍ köyi, yeri besleyüp işlâh itdi. رَبُّهَا işlâh ider, رَبّاً işlâh itmekdir. Ve Hakk Te‘âlâ cem‘-i ‘âlemiñ mâliki ve işlâh ideni ve besleyenidir. Lâkin الرَّبِّ dinilmez lām-ı ma‘rife ile; ancak Hakk Te‘âlâ'ya dinür ve gayrıya رَبِّ الشَّيْءِ dinür. İzâfe ile şey' iñ

mālikī والعالمين cem‘-i ‘ālemdir. Ve bu kelimedir ki kendi lafzından müfredi yokdur. Ve ol Hakk Te‘ālā’dan gayrı kamu mevcūdāta ismidir. Ve İbn ‘Abbās rażyallāhu ‘anhümā buyurdu ki: Anlar cin ile insdir. Zīrā hitāb ile mükelleflerdir. Ve ba‘zılar العالم melā’ikeden ve cinden ve insāndan ‘akıl şāhibi olanlar ismidir didiler. Zīrā hayvānāta ‘ālem dinilmez. ‘Akılları olduğu için ve ‘ālemiñ ‘adedinde ihtilāf olundu. Ba‘zılar anı biñ ‘ālemdir didiler. Altı yüzi deñizde dört yüzi karadadır. Ve ba‘zılar seksen biñ ‘ālemdir didiler. Kırk bini karada ve kırk biñ deryāda. Ve ba‘zılar onsekiz biñ ‘ālemdir didiler dünyā anıñ yarısıdır.

[13b] Ve kaldı ki yeryüzünde ma‘mūr olan yer şahrā ortasında kurulmuş çadır gibidir. Ve ‘ālem kelimesiniñ iştikākı ‘alemdendir. Ve ba‘zılar ‘alāmetdendir didiler. Anıñla tesmiye olunmağa bā‘iş hālīkı, Hakk Subhānehū ve Te‘ālā hāzretlerine delālet itdiği içündür.

[3] الرَّحْمَنُ , الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ Dimek ‘ibādıñ göñüllerine gelmeyen ni‘metleri ihsān idicidir demek. Ve الرَّحِيم ol ihsān olan ni‘metiñ ümīd olunmayacak yerden kerem itmesi ile lütf idicidir. Ve Hakk’dan gayrıya Raḥmān dinilmez ve lākin ‘ibāda Raḥīm denilür. Eger dirseñ ki nice Müseyleme’-i Kezzāb’a Raḥmānū’l-Yemāme deyü ād konuldu. Ol anlarıñ şā‘irleriniñ sözidir.

Mısrā‘:

وَأَنْتَ غِيثُ الْوَرَى مَا ذَلَّتْ رَحْمَانًا

Neşir dimesi ya‘nī sen kamu halkıñ mu‘īnisiñ mādām ki Raḥman’sıñ. Dinür ki ol anlarıñ küfrlerine ‘inād ile muşır olmalarından ve mübālağa ile yarlarını medḥ itmeden dinildi. Anlarıñ bu sözlerine iltifāt olunmaz. Eger dirseñ ki er-Raḥmānirraḥīm besmelede zıkr itdi ki bunda tekrarlamada fā’ide nedir? Şāhib-i Hāzin dir ki çünkü ‘ināyet rahmet ile her umurda gayrıdan çokdur. Ve umūrā ‘āit demek anıñla gayrısından ziyāde mühim ve lāzımdır. Anıñ için Hakk Ta‘ālā’nıñ

rahmeti tekrār-be-tekrār zıkr itmek zīrā ol kamu halkına rahmeti ile tecellī eyler. Andan buyurdu ki رَحْمَتِي سَبَقَتْ غَضَبِي hışmımı rahmetim başdırdı. **Qavlühū** Te‘ālā:

[4] **يَوْمَ الدِّينِ** Ya‘nī Hakk Te‘ālā ol günün şāhibidir. Zīrā **الدِّينِ** cezādır ve **المالك** her şey’e mutaşarrıf olandır. Ba‘zılar anı kādır demek didiler. Zīrā cezā olacak günde kādır olan ancak Hakk Te‘ālā’dır. **المالك** emr u nehye mutaşarrıf olandır ve kādır kamu a‘yānı ‘ademi vücūda getürendir. Aña ancak Hakk Te‘ālā kādirdir. Ve ba‘zılar melik mülkden boldur didiler. Zīrā **ملك العبد والدابة** dinür. Ya‘nī kuluñ ve hayvānıñ şāhibi. Zīrā **ملك الأشياء** denilmez. Ya‘nī eşyānıñ şāhibi zīrā eşyāya hükmi yürimez kendiniñ olmayınca. Ve ba‘zılar **الملك** evlādır didiler. Zīrā **ملك كل** dinür. Ya‘nī her mülk itdiginiñ şāhibi ve **ليس كل ملاك ملك** her mülk eyleyen şāh olmaz. Ve ba‘zılar anıñ ikisi de bir ma‘nādır didiler.⁴⁶⁹ **فَارِهين** ile **فَرِهين** gibi. Ve İbn‘Abbās razıyallāhu ‘anhümā buyurdu ki **يَوْمَ الدِّينِ** demek **حِسَاب** gününüñ kādisi dimekdir. Ve ba‘zılar **الدِّينِ** cezādır hayrda ve şerde itdigini bulmak. Zīrā **كما تدين ثدان** dirler. Ya‘nī itdigiñ gibi cezānı bulursuñ, hayr ise hayr şer ise şer. Ve ba‘zılar ol günde kişiye ancak dini yaradıgı için denildi didiler. Ve ba‘zılar **الدِّينِ** kahr idüp zillate düşürmekdir didiler. Zīrā **دنته** ya‘nī aña kahr idüp anı zillate düşürdüm **ادينه** aña kahr idüp zillate düşürdüm **دينا** kahr ile zillate düşürmekdir. **فدان هو** ol kahr olunup zelil oldu. Ve **eger** dirseñ ki niçün mahşūş **يَوْمَ الدِّينِ** yalnız zıkr itdi. Ol ise cemī‘-i eyyāma mālīkdir. Şāhib-i Hāzin dir ki ol günde emlak şāhibleri bütün zā’il olur. Anda ne mālīk ve ne melik ve ne emr kalur. Ol günde ancak emr ve mülk Hakk Te‘ālā’nıñdır. **Qavlühū** Te‘ālā **يَوْمَ الدِّينِ** ya‘nī ol günde mülk ancak Hakk Ta‘ālā’nıñ hakkı ve müsteħakkıdır. Nitekim **Qavlühū** Te‘ālā⁴⁷⁰ **يَا نِي** bu gün mülk bir olan kahr idici Hakk

⁴⁶⁹ Şu‘arâ, (26/149: Ustalıkla.) Nâkıs iktibas.

⁴⁷⁰ Mü‘min (40/16: Bugün mülk (hükümlanlık) kimindir? Tek olan, her şeyi kudret ve hâkimiyeti altında tutan Allâh’ındır.)

Ta'ālā'dan gayrı kimiñdir? Ve dār-ı dünyāda yekdāne olanlar melik ya'nī şāh adıyla tesmiye olmaları mecāzendir ḥaḳīkat üzre degildir. **Ḳavlühū** Te'ālā:

[5] **إِيَّاكَ نَعْبُدُ** Ya'nī saña ḳulluḳ ve 'ibādet ideriz. Bunda ḥaberdan ḥiṭāba döndi ve bunuñ fā'idesi süreniñ evvelinden buraya gelince ḳadar medḥ u şenā idi. Şenā ise gā'ibde **إِيَّاكَ نَعْبُدُ** den evlādır. Zīrā du'ādır ve du'āda ḥiṭāb evlādır. Ve ba'zılar didi ki anda zamīr vardır ki **إِيَّاكَ نَعْبُدُ قُولُوا** demek ya'nī söyleyiñ ve ma'nāsı maḥşuş 'ibādetimiz sañadur ve birleyüp ḥużu' ile emriñe iṭā'at iderüz dimekdir. Zīrā 'ibādet ḥużu ile zilletiñ nihāyetidir. Zīrā ḳula **عَبْدَ الدَّالَّةِ** dinür. Zelīl olup inḳıyād itdigi içün. Ve ba'zılar 'ibādet Ḥaḳḳ Te'ālā'ya ta'zīm içün farz

[14a] olan fī'le irmeden 'ibāretdir. İmdi ḳuluñ **إِيَّاكَ نَعْبُدُ** dimede ma'nāsı, senden gayrı bir kimseye ḳulluḳ ve 'ibādet itmeme dimekdir. Ve 'ibādet ḳuldan zilletiñ gāyetidir. Ve Ḥaḳḳ Te'ālā'ya ta'zīmiñ nihāyetidir. Zīrā Ḥaḳḳ Te'ālā 'azīm olmağla kendine ḳulluḳ ile 'ibādete müsteḥaḳdır. Ve 'ibādet ancak Ḥaḳḳ Te'ālā'ya ḥużu'dur. Zīrā kendi ulu ni'metler iḥsān idicidir ki ḳulı yokdan var eyleyüp andan dinine hidāyet eyledi. Öyle olduğda Ḥaḳḳ Te'ālā'ya ḥużu' ve tezellül itmek ḳula lāyık u sezā oldı.

وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ Ya'nī saña sığınup senden yardım isterüz. 'İbādetiñ itmege ve cemī'-i umūrımıza i'ānetiñ dilerüz. **Ve eger** dir iseñ yardım ve şığınmak dilemek 'amele şurū' itmezden evvel gerek idi. İmdi 'ibādetden soñra dilemekde ḥikmet nedir? Şāḥib-i Ḥāzin dir ki anı birkaç vech üzre zikr itdiler. Birisi bunda ṭāḳat ile iṭā'at dilemek fī'lden ol lāzım gerek idi. Biz Ḥaḳḳ Te'ālā'ya ḥamd iderüz ki bize tevḫīf eyledi ve fī'l ile iṭā'ate ṭāḳat virdi. Öyle olduğda yardım dilemede takdīm ve te'hīr itmede fark yokdur. İkinci yardım dilemek 'ubūdiyyiñ bir nev'idir. Çünki cümle 'ibādeti evvel yād idince iḳtiżā itdi ki tafsīl olan nev'ini yād eyleye, andan diledi. Üçüncü şanki ḳavldir ki "Yā Rabb saña 'ibādet itmege şurū' itdim lākin senden anı ben itmām itmege yardım ve ṭāḳat dilerim ki beni 'ibādetiñden bir men' idici men' idüp ayırmaya." Dördüncü ḳaçañ ki ḳavl-i **إِيَّاكَ نَعْبُدُ** deyince kendine dereceyi 'ubūdiyyete irmege bir 'acele ḥāşıl olur. Ol ise ulu menzildir. Andan kendine bir

‘acep girmek korhusından وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ardınca getürdi ki ol kendine hâşıl olacak ‘ucubdan Hakk’ka şıgınuş i‘ānet dilemek ile hūlāşa ola.

[6] إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ Ya‘nī bizlere saña toğrı olan yolu hidāyet eyle. Andan ayırma ve bize anı beyān eyle. Ba‘zılar didi ki bizleri ol yol üzre şābit eyle dimekdir. Zīrā kalkana قُمْ حَتَّىٰ أَعُودَ إِلَيْكَ ya‘nī otur dönüp saña gelince kadar dimek. Ve ma‘nāsı sen olduğun hāl üzerine dā‘im ol dimek. Bu mü‘minlerden du‘ādır. Kendileri hidāyet üzre olmaları ile anda şābit olmaların dileyüp ve hidāyetiñ ziyāde olmasını dilemekdir. Zīrā Hakk Te‘ālā’da olan lūtuflar ile hidāyetleriñ intihāsına irmek mümkün degildir. Ve bu ehl-i sūnnet ve’l-cemā‘atiñ mezhebidir. Ve الصِّرَاطُ yoldur andan Cerīr nām şā‘ir:

Şi‘r:

امير المؤمنين يكون علي

صِرَاطٌ إِذَا أَعْوَجَ رَدَّ إِلَىٰ مُسْتَقِيمٍ

Şi‘r:

Emīri’l-mü‘minīn olan gerek bir yol tutup konar

Eger egrilsem çün ol yolına toğruluğa döner

Neşir: Andan İbn‘Abbās razıyallāhu ‘anhümā buyurdı ki ⁴⁷¹هو من الاسلام ya‘nī yol İslām dīnidir. Ve ba‘zılar şırāṭ Kūr‘ān’dır didiler. Ol merfū‘ rivāyet olındı ve ba‘zılar ol sūnnet ve’l-cemā‘atdır didiler. Ve ba‘zılar didiler ki ma‘nāsı إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ لِلْجَنَّةِ ya‘nī cennete lā’ik ve müsteḥak olanlarıñ yollarını bize hidāyet eyle dimekdir.

⁴⁷¹ Begavî, **Me‘ālimü't-Tenzî**, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâr İhyâü't-Terâsü'l-Arabî 1420), C. III, s. 502, nr. 1599.

[7] صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ Ya'nî kendilerine hidāyet ile tevfiķi ihsān itdikleriniñ yolu. Bu evvelkiden bedeldir ve anlar ise peygamberler ve mü'minlerdir ki anları Hakk Te'ālā Kur'an'da yād itdi. Kavlühü Te'ālā ⁴⁷² اَلَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصّٰدِقِيْنَ وَالشّٰهِدَآءِ وَالصّٰلِحِيْنَ anlar ki sen kendilerine lütf u ihsān itdikleriniñ enbiyâlardan ve şādıklardan ve şehidlerden ve şālihlerdir. Ve İbn'Abbās rażıyallāhu 'anhümā buyurdu ki anlar enbiyâlardan anlar 'İsā ve Musā'dır ki bunlar ne tağyir ve ne tebdil itdiler. Ve ba'zılar anlar Hāzreti Resül'ün şāhābeleri ve ehl-i beytidir didiler.

غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ Ya'nî kendilerine olunmayanlar ol yolda gidenler ki kendilerine gāzab irmiş olmaya. Zīrā gāzabın aşlı kalbde kan kabarup hemān intikām almağa kaynar, almayınca yatmaz. Andan Hāzreti Resül şallallāhu 'aleyhi vesellem اتقوا العَصَبَ فانه جُمْرَةٌ تتوقل

[14b] ⁴⁷³ فِي قَلْبِ ابْنِ آدَمَ، أَلَمْ تَرَوْا إِلَى اِثْفَاحٍ أَوْ دَاجٍ إِلَى وَحْمَةٍ عَيْنِيْهِ. Ya'nî hışm itmeden gāyet şakınıñ, Hakk'a şıgınıñ. Zīrā ol bir ateşdir ki benī ādemiñ kalbinde yanup tutuşur Görmez misiñiz hışma geleniñ şāh tamarlarınıñ kabarmasını ve gözleriniñ gāyet kızarmasını. Huşūşan anıñla Hakk Te'ālā vaşf olunsa ancak andan murād hemān intikām almağdır gayrı degil. Ol ise kendine 'aşilerden intikāmını almağdır. Ve lākin Hakk Te'ālā'nıñ hışmı mü'minlerden āşī olanlara irmez ancak kāfirlere irer.

وَلَا الضَّالِّينَ Ya'nî hidāyetden azanlardan itme. Zīrā ضَالِّ'iñ aşlı gāyb olmağdır ve helāk olmağdır. وَضَلَّ اللَّبَنُ فِي الْمَاءِ süd şuyūñ içinde gāyb oldu yoldan azdı, gāyb itdi. وَلَا الضَّالِّينَ anlar Yahūdilerdir, gāvurlardır. Ve ba'zılar didi ki غَيْرِ الْمَغْضُوْبِ عَلَيْهِمْ Zīrā 'Adiyy İbn Hātım'den hadīs ⁴⁷⁴ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَهُودٌ مَّغْضُوْبٌ عَلَيْهِمْ وَالنَّصَارَى الضَّالِّينَ. Ya'nî Yahūdiler hışm u gāzāb altındadır. Hakk'dan ve gāvurlar hidāyet yolundan azanlardır. Bunı et'-Tirmizī iħrāc itdi. Zīrā Hakk Te'ālā kelāmında buyurdu

⁴⁷² Nisâ (4/69: işte onlar, Allāh'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, siddiklarla, şehidlerle ve iyi kimselerle birliktedirler.)

⁴⁷³ Tirmizî, "Fiten", 2191.

⁴⁷⁴ Tirmizî, "Tefsîrül'l-Kur'an", 2954.

Yahūdilere ⁴⁷⁵ لَعَنَهُ اللَّهُ وَعُصِبَ عَلَيْهِ Hakk Te'ālā aña hışm idüp la'net itdi ve gāvurlar hakkında kavluhū Te'ālā ⁴⁷⁶ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ Ya'nī oldan, hidāyet yolundan azup helāk olan kavmiñ hevālarına uymayıñ. Ve ba'zılar غَيْرِ الْمَعْصُوبِ عَلَيْهِمْ anlar bid'ate düşüp hışma irenlerdir. وَلَا الضَّالِّينَ sünnet ü cemā'atden azup helāk olanlardır.

Faşl: Āmīn ile Fātiha'nın hükümündedir. Ve anda iki mes'ele vardır. **Evvelki:** Fātiha'yı tamām itdikde okuyanın āmīn dimesi sünnet olmasında. İmdi Fatiha'yı tamām okuduktan sonra iki nefes alacak kadar eglenüp āmīn demek sünnetdir. Ve anda iki lügat vardır. Birisi medd ile āmīn ve birisi kaşr ile āmīn demek. Med ile dimede يَرْحَمُ اللَّهُ عَبْدًا قَالَ آمِينَ ya'nī āmīn diyen kavluhū Hakk Telāl'ā rahmet ider. Ve kaşr ile āmīn dimede "Yā Rabb aramızdan lütfundan ıraklığı zā'il eyle." dimekdir. Veyā مَا نَاسِيَ اللَّهُ أَلْهَمَ أَسْمِعَ وَأَسْتَجِبَ dimekdir. Ya'nī Yā Rabbi sen tazarru'umı işidüp kabül eyle. İbn'Abbās rażıyallāhu 'anhümā ma'nası budur didi. Ve ba'zılar ol esmā' Allāh'dan bir isimdir didiler. Ve ba'zılar اللَّهُ عَلَى عِبَادِهِ يُدْفَعُ بِهِ عَنْهُمْ الْإِثَامُ هو didiler. Ya'nī ol Hakk Te'ālā'nın mühridir. Kullarından anıñla günāhlarını def' eyler. Ve Ebī Hüreyre'den أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِذَا أَمَّنَ الْإِمَامُ فَأَمُّوا، فَإِنَّ مَنْ وَافَقَ تَأْمِينُهُ تَأْمِينَ الْمَلَائِكَةِ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ حَدِيثِ ⁴⁷⁷ Ya'nī Hāzreti Resūl buyurdi ki: Kaçan İmām Fatiha'yı okuyup āmīn dirse siz dağı āmīn deyiñ. Zīrā her kimiñ āmīn dimesi melā'ikenin āmīn dimesine muvāfık gelürse anıñ evvelki itdiği günāhları mağfıret olunur. Ve İbn Şihāb'dan rivāyet ⁴⁷⁸ Ya'nī Hāzreti Resūlullāh şallallāhu 'aleyhi vesellem āmīn dirdi. Ve Buḥārī'den rivāyet انْ الْإِمَامُ إِذَا قَرَأَ غَيْرَ الْمَعْصُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ فَقُولُوا: آمِينَ، ⁴⁷⁹ Ya'nī İmām Fātiha'yı okuyup وَلَا الضَّالِّينَ dirse siz āmīn deyiñ. Zīrā melā'ikeler āmīn dirler. Her kimiñ āmīn dimesi melā'ikelerin āmīn dimesine muvāfık gelürse anıñ evvel ki itdiği günāhları

⁴⁷⁵ Mâide (5/60: Onlar, Allāh'ın lânetlediği ve gazabına uğrattığı kimselerdir.)

⁴⁷⁶ Mâide (5/77: Daha önce sapmış, bir milletin arzu ve keyiflerine uymayın.)

⁴⁷⁷ Müslim, "Salât", 410.

⁴⁷⁸ Müslim, "Salât", 410.

⁴⁷⁹ Buḥārî, "Tefsîrül-Kur'an", 4475.

mağfired olunur. Ve dahı **فَمَنْ وَافَقَ تَأْمِينُهُ تَأْمِينَ الْمَلَائِكَةِ** dimesi ya'nī her kimiñ **āmīn** dimesi melā' ikelerin ağızlarından **āmīn** çıktığı vaktde berāber gelürse dimekdir. Ve ba'zılar **وَافَقَهُمْ فِي الصَّغَاتِ وَالْحُشُوعِ وَالْأَخْلَاصِ** didiler ya'nī şıfatda ve huşū'da ve hemen ihlāşda melā' ike muvāfık olmağ. Lākin evvelki kavl şahīhdir. Ve ol melā' ikeler hakkında ihtilāf olundu. Ba'zılar insān ile berāber olan hafaza melekleridir didiler ve ba'zılar gayrılaridir didiler. Ve **وَعُفِّرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ** dimesi ya'nī kaçan şağā'ir günāhlarıdır kebā'ir degil. **İkinci Mes'ele:** Fātiha'nıñ hükümündedir. 'Ulemā' ihtilāf itdiler. Anıñ namazda okunması vucūbına bir fark ol namaza müte'ayyindir ansız namāz kāmil olmaz didiler. 'Ubāde bin Şāmit'in rivāyetini hüccet idüp **أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا** ⁴⁸⁰ Üç kerre ya'nī bir namāzda ki Fātiha okunmaya ol namāz eksikdir eksikdir eksik. Bunuñ tamāmı faşl-ı Fātiha'da geçdi. Ve Ebū Hānīfe'nin zāhib olduğu namāz kılāna Fātiha müte'ayyin degildir. Bil ki üzerine vācib olan Qur'an'dan bir uzun āyet okumağ veya üç kışa āyet okumağdır. Bu āyeti hüccet idüp

[15a] kavluhū Te'ālā: ⁴⁸¹ **فَاقْرَأْ مَا تَبَسَّرَ مِنْهُ** ya'nī Qur'an'dan āsan kolayınıza gelen āyeti okuyuñ. Ve Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellemin namāzında buyurması. A'rābiye buyurur ya'nī ⁴⁸² **تَمَّ اقْرَأْ بِمَا تَبَسَّرَ مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ** ya'nī andan Qur'an'dan saña kolay āsan gelen āyeti oğu. Şahīhayn'da iħrāc itdiler. Geçen eħādişlere cumhūruñ delāletiyile **لَا صَلَاتِي كَامِلَةٌ** geldi. Ya'nī Fātiha'sız namāz kāmil olmaz. **Ve eger** dinürse hadişden murād namāz ansız kāmil degildir. Şāhib-i Hāzin dir ki bu hadişiñ zāhiri lafzınıñ hilāfidır. Lākin aña delālet iden ebi Hüreyre'nin hadişidir **قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تُجْزَى صَلَاةٌ مِنْ لَا يَقْرَأَ بِهَا فَاتِحَةَ الْكِتَابِ**. ⁴⁸³ Ya'nī ol namāz ki anda Fātiha okunmaya ol qabūl olup şevābı olmaz. Bunu Dārekuṭnī iħrāc idüp senedi şahīhdir didi. Ve yine Dārekuṭnī'den rivāyet ile Ebī Hüreyre'den **أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَرَهُ أَنْ يُخْرِجَ فُيْنَادِي لَا صَلَاةَ**

⁴⁸⁰ Ebū Dāvūd, "Mā Esne de Ebū Hüreyre", 2684.

⁴⁸¹ Müzzemmil (73/20: O hâlde, Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun.)

⁴⁸² Buhārî, "el-İsti'zân", 6251.

⁴⁸³ Ahmed ed-Dārekuṭnī, **a.g.e.**, C. II, s. 103, nr. 1224.

484. فَاتِحَةِ الْكِتَابِ Ya'nî Hâzrati Resûl Ebî Hüreyre'ye emr itdi ki çık nidâ eyle ki namâz şahîh olmaz ancak Fâtiha okumağla kâmil olur deyü. Bundan ziyâdesini Ebû Davûd ihrâc itdi ve a'râbiniñ hadîsine cevâb oldu ki yalnız Fâtiha kifâyet ider. Neden kim kâdir oldığı kadar ziyâde okuya ve Fâtiha okumağa 'âciz olursa Kûr'ân'dan kolayına geleni okuya.

Tefsîr-ü Sûreti'l-Bakara

İbn'Abbâs razıyallâhu 'anhümâ buyurdu ki Hâzreti Rasûl Medîne-yi Münevvere'ye teşrîflerinde ibtidâ inen sûre budur. Lâkin içinde ancak bu âyet kavluhü Te'âlâ: وَأَنقُورُوا⁴⁸⁵ bu hacetü'l-vedâ'da kurbân bayramı günü indi Mekke'de ve ol iki yüz altı âyetdir. Ve ba'zılar seksen yedi âyetdir didiler. Ve altı biñ yüz yigirmi kelimedir. Ve yigirmi beş biñ harfdır.

Faşl: Anıñ fazîletini beyân ider. Bunda Ebî Ümame'den rivâyet olunur ki didi: İştîdim Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi ve sellem buyurdu اقْرَؤُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ يَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ شَفِيعًا⁴⁸⁶ ya'nî Kûr'ân'ı okuyuñ zîrâ yarın kıyâmet gününde ol kendini okuyanlara şefâ'atci gelür şefâ'at ider ve bir hadîs dahı يَخَاجَانِ عَنْ طَيْرٍ صَوَافٍ، يَخَاجَانِ عَنْ غَيَّاتَانِ أَوْ كَانَتْهُمَا فِرْقَانِ مِنْ طَيْرٍ صَوَافٍ، يَخَاجَانِ عَنْ غَيَّاتَانِ أَوْ كَانَتْهُمَا عَمَامَتَانِ أَوْ اقْرَؤُوا الزُّهْرَاوَيْنِ فَإِنَّهُمَا يَأْتِيَانِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَأَصْحَابِهِمَا.⁴⁸⁷ Ya'nî Bakara ile Âl-i 'İmrân sûresini okuyuñ anlarıñ nûrları kavî olmadan buyurdu. Zîrâ şey'in zâhiri ya'nî nurlı parlar şey' ol iki sûre yarın kıyâmetde iki faşla bulut gibi gelür. Veyâ iki gölgelik kibi kelür غَمَامَةٌ ve غِيَايَةٌ bulut ve kökelikdir. Veyâ bir fırka kanatlarını germiş kuşlar gibi gelürler kendilerini okuyanlar için şefâ'at ile mücâdele hüccet iderler اقْرَؤُوا الْقُرْآنَ، فَإِنَّ أَخَذَهَا بَرَكَتٌ، وَتَرَكَهَا حَسْرَةٌ، وَلَا تَسْقُطُ فِيهَا الْبَطَلَةُ.⁴⁸⁸ Ve bir hadîs de Ya'nî Sûre-i Bakara'yı alup okuyuñ. Zîrâ anı alup okumak bereketdir ve terk itmesi hasret-ü nedâmetdir. Ve ol olduğu yere sehâlar kiremez ve sihr te'sîr itmez. Zîrâ الْبَطَلَةُ

⁴⁸⁴ Ahmed ed-Dârekutnî, a.g.e., C. II, s. 103, nr. 1224

⁴⁸⁵ Bakara (2/281: Öyle bir günden sakının ki, o gün hepiniz Allâh'a döndürölüp götürüleceksiniz.)

⁴⁸⁶ Müslim, "Salâti'l-Müsâfirîn", 804.

⁴⁸⁷ Müslim, "Salâti'l-Müsâfirîn", 804.

⁴⁸⁸ Müslim, "Salâti'l-Müsâfirîn", 804.

[...] ⁴⁸⁹ ile sehħârlardır ki bâtıl itmeleriyle andan اَبطل الرجل kişi bâtıl iş itdi. Andan müştakdır. Ve hadîşde aña Sûre-i Bakara dimegi cā'iz olmasına delâlet ider. Âl'i-İmran demek ve ğayrı sûreler anlar gibidir kerâhet yokdur. Mütekdimminden ba'zıları aña bakara demek mekruhdur didiler. İçinde bakara zıkr olunan sûre demek gerek didiler ve her sûreleri anıñ demek gerek didiler. Lâkin cevâbı evvelki kavldır. Anıñla cumhûra nuşûş vârid oldı. Ve Ebî Hüreyre'den hadîş, قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، لَا تَجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ مَقَابِرَ، إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْفِرُ مِنَ الْبَيْتِ الَّذِي تُقْرَأُ فِيهِ سُورَةُ الْبَقَرَةِ. ⁴⁹⁰ Ya'nî evleriñizi mezârlar gibi Qur'an'dan boş komayın zîrâ şeytân bakara sûresi okunan evden kaçır. Ve yine Ebî Hüreyre'den rivâyet ⁴⁹¹ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لِكُلِّ شَيْءٍ سَنَامٌ، وَإِنَّ سَنَامَ الْقُرْآنِ الْبَقَرَةُ وَفِيهَا آيَةٌ سَيِّدَةٌ. ⁴⁹² Ya'nî her şey'in örgücü vardır. Qur'an'ın örgücü Bakara sûresidir ve anda bir âyet vardır kamû âyetleriñ ulusıdır. Murâd âyet ilkisidir ve örgüçden murâd yücelik baş tepe gibi. Bunı Tirmizî ihrac idüp ğarîb hadîş didi. Vallâhu a'lem.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Kavlühü Te'ālā:

[1] الم Ba'zılar didi ki hece harfleri sûreleriñ evvellerinden olmadan murâd anları kendi içün 'ilminde ketm eyledi. Anlar Qur'an'da Hakk Te'ālā'nıñ sırrıdır. Bizlere lâzım olan anlarıñ zâhirine inanup bâtın 'ilmlerini Hakk Te'ālā'ya tefvîz itmekdir. Hakk'ın anı zıkr itmeden fayda bizleriñ aña inanup imân itmemiz dilmekdir. Ve andan

[15b] Ebū Bekir e's-Şiddîk razıyallâhu 'anh buyurdu ki ⁴⁹² فِي كُلِّ كِتَابٍ سِرٌّ وَسِرُّهُ فِي الْقُرْآنِ أَوَّلًا Ya'nî nâzil olan her kitâbın sırrı vardır. Ve Qur'an'ın sırrı sûreler evvellerinde gelen hece harfleridir. Ve Hâzreti 'Alî İbn Ebî Tâlib Kerremallâhu vechehū buyurdu

⁴⁸⁹ Bu kelime okunamamıştır.

⁴⁹⁰ Müslim, "Salâti'l-Müsâfirîn", 780.

⁴⁹¹ Tirmizî, "Fezâili'l-Kur'an", 2878.

⁴⁹² Fahreddin er-Râzî, "Mefâtihu'l-Gayb", (Beyrut, nşr. Dâr İhyâ'et-Terâsi'l-Arabî, 1420), C. II, s. 250.

ki⁴⁹³ إِنَّ لِكُلِّ كِتَابٍ صَفْوَةٌ وَصَفْوَةٌ هَذَا الْكِتَابِ حُرُوفُ التَّهَجِّي. Ya'nı her kitābın şāfisi var idi. Bu inen Kur'an'ın dağı şāfisi hece harfleridir. Sūrelerin evvellerinde ve bu kavlin üzerine vārid oldu ki Hakk Te'ālā kullarına bilüp 'ağıllarına girmeyen lafz ile hitāb etmek cā'iz degildir. Deyü o **aña cevāb** olundu ki cā'izdir. Kendine ki kullarına 'ağıllarına ırmeyecegi teklif etmek meşelā Ka'be'de cemre atmak gibi. Bu ise ma'nāsı 'aqla girmeyecek bir emrdir. Ve anın hikmeti kavlin inkıyādının ve hem itā'atının kemālī ve tamāmıdır. İmdi bu hūrūflar dağı anın gibidir. Hemān aña inanup imān etmek vācibdir. Anların aşilları için arayup şormak lāzım degildir. Ve ehl-i 'ilmden āharları didiler. Ol harflerin ma'naları ma'lumdur. Andan dönüp ihtilāf itdiler. Ba'zıları her harf Hakk Te'ālā'nın isimlerinden bir ismin miftāhıdır didiler. Meşelā elif Allāh isminin miftāhıdır ve lām Laṭīf isminin miftāhıdır ve mīm Mecīd isminin miftāhıdır ve ba'zılar elif الله demek ve lām lūtfıdır ve mīm mülkidir didiler. Ve anların bu kavllerini şābit 'arabın cevābı ider. Zīrā 'arab bir kelimedden bir harfini söyler murad kelimenin temelidir şā'irin kavlinde

Beyt:

قلت لها فعي فقالت قاف

لا تحسبني انا نسيًا الاتحاف

Şi'r:

Didim aña ki dur eglen didi işte dururum ben

Şakın zann itme unudam hemān segirt ve tiz gelsen

Nesr: Kāf dimesi وَقَفْ demek dururam kelimenin bir cüz'i ile tamāmını bildirdi. والاتحاف segirtmekdir. Ve İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā buyurdu ki اَنَا اللهُ اعْلَمُ: demekdir didi. Ve ba'zılar ol esmā'ullāh hūrūf-ı muḳaṭṭa'a ile geldi. eger halk bilseler anın

⁴⁹³ Fahreddin er-Râzî, **a.g.e.**, C. II, s. 250.

te'lifini ism-i a'zamı bilürler idi didiler. Görme misin الر ve حم ve ن bunun kamusını cem' itseñ الرَّحْمَن olur. Bunların sayirleri dağı böyledir. Hemān kamusunu te'lif itseñ ismullāh çıkar. Ve ba'zılar didi ki süreleriñ isimleridir. Muḥakkıķından bir cemā'at buña zāhib oldılar. Ve İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdi ki: Anlar kasemdir ya'nī yemindir. Ol ḥarfleriñ Ḥaḳḳ katında şerefi ve fazlı olmak ile Ḥaḳḳ Te'ālā anlarla kasem ider. Zīrā nāzil olan kitābların mubāyinleridir. Ve Ḥaḳḳ Te'ālā'nın esmā-i ḥüsnāsının ve şifāt-ı 'ulyāsının mubāyiniğidir. Lākin ihtisār itdi murādı kamusıdır. Meşelā قُرَأَتِ الْحَمْدُ لله dirseñ ya'nī Fatiḥa'yı bütün okudum tamāmıyla dimeğdir. Anın Ḥaḳḳ Te'ālā bu ḥurūflarla kasem ider ki bu Qur'an, Kitāb-ı 'ayn-ı levḥ-i maḥfūzda şābit olduğı gibidir. Ve ba'zılar didi ki kaçan ki Ḥaḳḳ Te'ālā anlara buyurdi ki ḳavlühü Te'ālā: ⁴⁹⁴ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ Ya'nī bunlar gibi bir süre getirün göreyim deyince kaçan ki anlar getürmesinden 'āciz oldılar. Ol demde bu ḥarfleri nāzil itdi ki ma'nāsı Qur'an ancak bu ḥarflerledir. Sizler ise bu ḥarfleri bilüp cem' itmege kādirsiniğ ki ol süre gibi birini getürmek size vācib idi. Anı kādır olup getüremediñüz 'āciz oldıñız. İmdi Qur'an Ḥaḳḳ Te'ālā katındandır beşerden degildir demek delil oldı. Ve ba'zılar didi ki kaçan ki Qur'an indikce gelüp diñlemeden yüz çevirdiler. Ḥaḳḳ Te'ālā anların ba'zısının işlāḥ olmasın dileyüp bu ḥurūfları indirdi. Kaçan ki anlar anı işidine ta'accüb idüp geliñ işidiñ Muḥammed nāzil olanı deyüp gelüp işitmege düzüldiler. Hemān işitdikleri dem anların kalblerine çöküp yapışınca inanup imān getürmelerine sebep oldı. Ve ba'zılar didi ki Ḥaḳḳ Te'ālā bu ḥarfler ile ḥalkın 'aḳıllarını ibtidā ḥiṭābında ḥayrān itdi ki tā bileler anın ḥiṭābını bilmege bir yol olmayup 'āciz olmalarına muḳır olalar ki ḥiṭābının nihāyeti ḥaḳīkatine irmeden kalalar. **Bil ki** süreleriñ evvellerinde ḥurūf-ı muḳaṭṭa' inen ḥarfler on dört ḥarfdır yigirmi dokuz sürede. Ve anlar elif (ا) ve lām (ل) ve mīm (م) ve şād (ص) ve rā' (ر) ve kāf (ك) ve 'ayn (ع) ve he' (ه) ve yā' (ي) ve tā' (ط) ve sīn (س) ve ḥā' (ح) ve kāf (ك) ve nūn (ن) hece ḥarfleriñin yarısıdır. Ve bāḳī inşā'allāh her biri yerlerinde zıkr olunur. Ve ḳavlühü Te'ālā:

⁴⁹⁴ Bakara (2/23: haydin onun benzeri bir süre getirin.) Nâkıs iktibas.

[2] ذَٰلِكَ الْكِتَابُ Ya'nī bu kitāb ol Qur'ān'dır. Ba'zılar didi ki bunda zamīr vardır. Anıñ ma'nāsı saña va'd itdigim kitāb bu Qur'ān'dır. Zīrā Hakk Te'ālā Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi veselleme va'd itdi ki

[16a] saña bir kitāb iner ki anı ne şu mahv ider ve ne anıñ olur. Kaçan ki Qur'ān'ı indirdi ol dem ذَٰلِكَ الْكِتَابُ didi. Ya'nī saña va'd itdigim kitāb bu Qur'ān'dır. Ve ba'zılar didi ki Hakk Te'ālā Benī İsrā'il'e va'd itdi ki Benī İsmā'il'den bir peygamber gönder aña kitāb indirirem deyü. Kaçan ki Hāzreti Resūl Medīne'ye hicret idince anda Yahūdiler ve çok halk var idi. Hakk Te'ālā bu āyeti indirdi ki ذَٰلِكَ الْكِتَابُ Ya'nī bu kitāb Hāzreti Mūsā diliyle va'd itdigim Benī İsmā'il'den bir peygamber gönderüp aña kitāb indiririm deyü [va'd] itmedi. İmdi Ol peygamber budur ve kitāb dağı bu Qur'ān'dır demek olur. Ve الْكِتَابُ maşdardır. Mektüb ma'nāsında ki yazılmış ve gönderilmiş demek ve aslı devşürilüp cem' olmaqdır. Zīrā 'askere كَتَبَ dirler. Cem' olup birikmeleri için. Ve kitāb dimege bā'is hurūf cem' olup kelime olup ve kelimeler bir yere cem' olmalarından denildi. وَالْكِتَابُ Qur'ān'ın isimlerinden bir isimdir.

لَا رَيْبَ فِيهِ Ya'nī anıñ Hakk Te'ālā katından olduğına aslā şekk ü şübhe yoqdur. Ve kendi haq ve şıddıdır. Ve ba'zılar didi ki nehy üzre haber ve emrdir. Ma'nāsı aslā aña şekk ü şübhe itmeyiñ. Eger dinürse ki aña kavm şekk itdiler لَا رَيْبَ dimeniñ ma'nāsı nedir? Şāhib-i Hāzin dir ki ma'nāsı ol kendi nefsinde haq ve şıddıdır. Her kim haqıkat nazarıyla bakup te'emmül iderse anıñ haqıkatini bildi.

هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ Ya'nī ehl-i takvā olanlara ol delīldir. Zīrā هُدًى delāletden 'ibāretidir. Ve ba'zılar delālet ve lütfudur ve ba'zılar irşāddır didi. Ve ba'zılar hidāyet üzre olduğuna ol şekk, şübhe yoqdur demek didiler. Ve اتَّقَى ism-i fā'ildir, kendini hıfz ve sıyānet ider ve nefsi korhulur hāllerden hıfz ider. Ve ba'zılar اتَّقَى 'örf-i şer' de nefsinı günāh olacak şey'den hıfz ider. Ol ise ba'zı mübāhalarıñ ve haşarlarıñ terki ile olur. İbn

‘Abbās razıyallāhu ‘anhümā buyurdu ki ⁴⁹⁵ Ya‘nī اتَّقِيَ مَنْ يَتَّقِي الشُّرْكَ وَالْكِبَائِرَ وَالْمَوَاحِشَ. Ya‘nī oldur ki kendini şirkden ve günāh-ı kebā’irden ve dilini, zātını fevāhişden men‘ ile hıfz idendir. Zīrā aslı اتَّقَا'dandır, iki kerre tāniñ teşdīdiyle. İki şey'in arasına hicāb itmekdir. Meşelā اتَّقَى بِرُؤْسِهِ dinür. Ya‘nī anıñla kendiniñ arasına kalkanıñı hicāb idüp ardında kendini hıfz itdi. Andan hadīsde ⁴⁹⁶ كُنَّا إِذَا اشْتَدَّ الْبَأْسُ، اتَّقَيْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. Ya‘nī kaçan üzerimize cenk şiddetli olsa Hāzreti Resūl'i düşmān ile kendi aramıza hicāb ve kalkan iderdik. Öyle olduğda اتَّقِيَ olan imtişāl o emrullāh ile nehy itdiklerinden ictināb itmesini kendiyle cehennem ateşiniñ arasına hicāb ider. Ve ba‘zılar müttakī oldur ki kendi nefsinı bir kimseden a‘lā ve hayırlı görmez didiler. Ve ba‘zılar اتَّقَى Hākk Te‘ālā'nıñ haram itdigini terk etmek ve farz itdigini edā itmekdir didiler. Ve ba‘zılar اتَّقَى ma‘şiyet üzerine düşüp muşır olmağı terk etmekdir ve tā‘ate ma‘zūr olmağı terk etmekdir didiler. Ve ba‘zılar اتَّقَى seni Hālik'in nehy itdiği şey'e düşmegi görmemekdir didiler. Ve ba‘zılar اتَّقَى Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi veselleme ve aşhābına uymağdır didiler. Ve hadīsde olan cemmā‘u't-takvā bu āyet-i kerīmedir. Qavlühū Te‘ālā: ⁴⁹⁷ يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا مُرَّ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ. Ya‘nī Hākk Te‘ālā ‘adl ile ihsānı emr idüp ve münker ile faḥşādan nehy eyler. Ve ba‘zılar el-müttakī kendide bir be’is olmayanı bile terk iderdi didiler. Andan Hākk Te‘ālā müttakī olanlara maḥşūş teşrīf ile yād eyledi. Zīrā takvāniñ maḳāmı şerīf ve ‘azīzdir. Zīrā anlar hidāyet ile ittifāk üzerinedirler. Eger kim müttakīlere fazl u ihsān olmasa nice Hākk Te‘ālā ⁴⁹⁸ هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ didi? Anlara bu şeref ve ‘izzet kāfīdir. **Ve eger** dirseñ nice didi هُدَى لِّلْمُتَّقِينَ anlar ise ehl-i hidāyetdirler? Şāhib-i Hāzin dir ki: Ol bir ‘azīz cömert kişiye وَأَكْرَمَكَ اللَّهُ demek gibidir. Ya‘nī Allāh seni ‘azīz ve kerīm itsün, andan

⁴⁹⁵ Begavî, **a.g.e.**, thk. Muhammed Abdullah el-Nemir, (y.y.y.: Dāru Taytibetü Li'n-neşri ve't-tevzi', 1417/1997), C. I, s. 60.

⁴⁹⁶ Sâbit b. Hazm el-Endelüsî, **ed-Delâ'il fi Garîbi'l-Hadîs**, thk. Muhammed b. Abdullah el-Kannās, (Riyad: Mektebetü'l-Abikân, 1422/2001), C. I, s. 233.

⁴⁹⁷ Nahl (16/90: Şüphesiz Allāh, adaleti, iyilik yapmayı, emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar.)

⁴⁹⁸ Bakara (2/2)

murādın olduğu hâlden ziyâde olmasın dilemekdir. Ol ⁴⁹⁹ إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ demek gibidir.

[3] الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ Ya'nî anlar ki gâ'ib iken inanup taşdıķ iderler. Zîrâ îmânın aşlı taşdıķ, inanmaķdır.

[16b] Andan qavlühü Te'ālā: ⁵⁰⁰ وَمَا أَنتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا Ya'nî sen bizim sözimize inanmazsın.

Eger insân îmânı inanmaķ ma'nâsından tefsîr iderse îmân ne artar ve ne eksilür. Zîrâ inanmaķ bir şey' degildir ki cismi olup artup eksilmesi bellü ola. Lâkin îmân şer' dilinde dil ile ikrâr ve qalb ile taşdıķ ve farz olan 'amelleri edâ etmektir. Bu ma'nâdan olduķda artar ve eksilür. Ve bu, erbâb-ı hadîşden ve ğayrıdan ehl-i sünnet ve cemâ'atın yolıdır. İmdi bu ihtilâfın fâ'idesi bu gelen cevâbda zâhir olur. **Mes'ele:** Çünkü qalbi ile inanup ve dil ile ikrâr iden eger îmânın mücibi olan namâz ve zekât ve oruç ve hacc ve dînin bâķî erkânını cem' idüp itmez ise aña mü'min dinür mi? Yohsa dinmez mi? **Cevâb:** Bunda ihtilâf vardır. Ehl-i sünnet arasında aña mü'min dinilmez bu hadîş-i şerîfin mücibince ⁵⁰¹ قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَزْنِي الزَّانِي حِينَ يَزْنِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ. Bunda

andan îmânı nefy itdi. Ya'nî zinâ iden zinâ itdigi demde ol mü'min degildir. Ve ehl-i tevhîdin ekşeri îmânın ziyâde ve eksik olmasını inkâr itdiler. Dirler ki: İmân kaçan ziyadelik ve eksiklik qabûl itdi ol şekk ü küfr icâb ider. Ve ehl-i sünnetin 'ulemâ'-i muhakkıķları ol 'ayn-ı taşdıķ kı inanmaķdır. Ol ne artar ve ne eksilür didiler. Velâkin îmân-ı şer'î artar ve eksilür. Meşelâ 'amellerin ziyâdesiyle artar ve eksik olması ile eksilür. İmdi bunun iki ihtilâfın arası cem' olmaķ mümkün oldu kitâb ve sünnet qavli üzre. Andan ve îmânın ziyâde ve eksik olması için çok hadîşler vârid oldu. Aşlı lügatdendir. **Ve andan** ba'zı muhakkıķlar taşdıķ kı inanmaķdır ol daķı artar ve eksilür didiler. Zîrâ vaĥdâniyyete ba'ış olan delâletlere ve burhânlara te'emmül nazarıyla dikkat idüp çok bakıldıkda vaĥdâniyyet Allâh qalbinde temekkün bulmaĝla artar ve ol delâletler ile burhânlara te'emmül nazarıyla bakmaķda eksilür. Öyle olduķda şiddikların îmânı ve ğayrılar îmânından qavî ve şâbitdir. Zîrâ kendilerine

⁴⁹⁹ Fatıha (1/6)

⁵⁰⁰ Yusuf (12/17: Sen bize inanmazsın.) Nâkıs iktibas.

⁵⁰¹ Müslim, "İmân", 104.

şekk ü şübhe ‘arız olmaz ve ne qademeleri vahdāniyyetden kayar. Ammā anlardan gayrı efrādü'n-nās anlar gibi değildir. ‘Akil olana kifāyet ki Hāzreti Ebū Bekir rażıyallāhu ‘anh hāzretiniñ taşdıķı şahābelerden ve efrād-ı ümmetden olanlarıñ taşdıķı ile berāber midir? Te’emmül eyle. Ve ba’zılar ikrār ile ‘amel, imāndır dirler münāsebeti yüzünden. Zīrā anlar imāniñ şerāyi’indendir. Ve aña delīl çünki ‘ameller imān olur. Andan Ebū Hüreyre’den rivāyet ile buyurdu ki قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ان

buyurdu. لِلْإِيمَانِ بَضْعٌ وَسَبْعُونَ شُعْبَةً، أَفْضَلُهَا قَوْلُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَدْنَاهَا إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ، وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ⁵⁰²

Ya’nī imāniñ yetmiş altı, yetmiş yedi faşl dalı vardır. Anlarıñ efdali, lāilāhe illallāh dimekdir. Ednāsı, yol üzre olan taş ve gayrı eziyet iden şey’i kaldırmaqdır. Ve hayā dağı imāniñ bir faşlasıdır. Bunu Şahīḥayn'da zıkr itdiler. Ve بَضْعٌ bāniñ kesri ile üç ile onuñ arasında olan sayıdır. وَالْحَيَاءُ med ile utanmaqdır. Lākin lügatde ol nefsi kabīḥ olan fi’lden kesmekdir. Anıñ içün imāndan oldu anı kazandığı sebebiyle. Andan utanıcı hayā şāhibi olan eger ma’āşiden bir şey’ itse azarlanup ta’zirlenür, imāndan olmağla. Ve ba’zılar الإيمان، الأمن ki emīnlikdir, andan olur. Anıñçün mü’mīn olana mü’mīn demek oldu ki nefsinı ‘azābullāhdan emīn itmesi ile. Ve الإسلام inkiyād ile ḥuzū’dur. Andan her imān İslām olur ve her İslām imān olmaz tā anıñ qalbinde taşdıķ olmayınca. Ve andan kişi zāhirde müslümān görünür bātında taşdıķ, inanmağ yokdur. **Ve dağı** Ebū Hüreyre’den rivāyet, buyurdu: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا بَارِئًا لِلنَّاسِ، قَالَ: «أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ، وَمَلَائِكَتِهِ، وَكُتُبِهِ، وَرُسُلِهِ، وَلِقَائِهِ، وَتُؤْمِنَ بِالْبَعْثِ الْآخِرِ. Bir gün hāzret taşra, ḥalkıñ yanına çıkdı. Bir kimse gelüp imān nedir yā Resūlullāh didi? Hāzret aña "Ḥaqq Te‘ālā'nıñ birliğine ve melā’ikelerine ve kitāblarına ve peygamberlerine ve ölüp mezāra varmağ ve andan

[17a] qalkup maḥşer yerine varmağ inanup imān getürürseñ." deyü buyurdu. Ol kişi yā Resūlullāh؟ مَا الْإِسْلَامُ؟ didi. Hāzret aña أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ لَا تُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا، وَتَقِيمَ الصَّلَاةَ الْمَكْتُوبَةَ، وَتُؤَدِّيَ الزَّكَاةَ مَا الْإِسْلَامُ؟ didi. Hāzret aña "Ḥaqq Te‘ālā'ya ‘ibādet idersen bir şey’i aña şirk koşmazsañ ve emr olunan beş vaqt namāzı vaqt-i vaḳtiyle kılsañ

⁵⁰² Müslim, "İmān", 35.

ve üzeriñe farz olan zekâtı edâ iderseñ ve Ramazan ayını oruç tutarsañ.". Andan ol kişi yâ Resûlullâh مَا الْإِحْسَانُ قَالَ الْإِحْسَانُ الْإِخْلَاصُ فِي الْعَمَلِ وَالْمُرَاقَبَةُ وَحُسْنُ الطَّعَاةِ buyurdu. Ya'nî ihsân 'amelde hûlûş idüp Hâkķ Te'âlâ'yı hâzır u nâzır görmekdir. Zîrâ öyle 'amel ideniñ tâ'ati güzel olur ki hadîşî okudılar, الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ احسان, 'ibâdet iderken Hâkķ Te'âlâ'yı görür gibi müşâhede itmekdir. Eger öyle itmezseñ ol seni görür gibi fıkır ile mürâkabe itmekdir. Andan ol kişi yâ Resûlullâh مَتَى السَّاعَةُ؟ didi. Hâzret aña مَا الْمُسْتَوُولُ عَنْهُ بِأَعْلَمَ مِنَ السَّائِلِ، وَلَكِنْ سَأُحَدِّثُكَ عَنْ أَشْرَاطِهَا buyurdu. Ya'nî ol kişi kıyâmet ne zamân kıpar yâ Resûlullâh deyince Hâzret aña "Anı su'âl iden şorulandan ziyâde bilür lâkin saña 'alâmetlerini söyleyim." buyurdu. إِذَا وَلَدَتِ الْأُمُّ رَجُلًا، فَذَلِكَ مِنْ أَشْرَاطِهَا، وَإِذَا كَانَتْ الْغُرَاةُ الْحَفَاةُ رُءُوسَ النَّاسِ، فَذَلِكَ مِنْ أَشْرَاطِهَا، وَإِذَا تَطَاوَلَ رِجَاءُ الْبُهَمِ فِي الْبُنْيَانِ، فَذَلِكَ مِنْ أَشْرَاطِهَا فِي خَمْسٍ لَا يَعْلَمُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ، ثُمَّ تَلَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزَّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَآذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي 503 نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ buyurdu. Ya'nî kaçan ki hâlâyık ağasını toğurur ol kıyâmet alâmetlerindendir. Murâd kişi kendi hâlâyığını tutar andan evlâd getürür ol uşak hâlâyığıñ hem oğlu ve hem ağâsı olur ve çıplak yalın ayak gezen denilir ulultup halka baş ve hâkim olurlar. Ol da kıyâmet 'alâmetlerindendir. Ve çölde gezen koyun ve kıızı çobanları mâldâr olup yüce saraylar yaparlar. Ol da kıyâmet 'alâmetlerindendir. Lâkin bu beş şey'i ancak Hâkķ Te'âlâ bilür. Birisi kıyâmetiñ kıpması ve birisi gökden yağmuruñ indirmesi ve birisi aña rahmindeki erkek yâ dişi mi ve birisi kişiniñ yarın kıazanacağı ve birisi kişiniñ ölümde kıangı yerde vefât idecegi. Bunları Hâkķ Te'âlâ bir kıuluna bildirmedi buyurdıklarında ol kişi kıalkıp gidince Hâzret bize ol Cibrîl 'aleyhisselâmdır, halka dînlerini öğretmege geldi buyurdu. Ve bunuñ efrâdı Müslim'de Hâzreti 'Ömer İbn Hattâb'dan vârid olan hadîş bu ma'nâdadır.

Qavlühü Te'âlâ: بِالْغَيْبِ Ya'nî gâ'ib iken. Ve bu maşdardır isim yerinde kıondı. Zîrâ gâ'ib olan şey'e gayb dînür. Ve ol her şey' ki gözden gâ'ib ola aña gayb dirler. İbn 'Abbâs rażıyallâhu 'anhümā الْعَيْبُ كُلُّ مَا أُمِرَتْ بِالْإِيمَانِ بِهِ مِمَّا غَابَ عَنْ بَصَرِكَ مِنَ الْمَلَكَةِ وَالْبُعْثِ وَالْجَنَّةِ وَالنَّارِ

⁵⁰³ Müslim, "İmân", 9.

⁵⁰⁴ وَالْمِيزَانِ buyurdu. Ya'nî gayb seniñ inanup ĩmān itdigiñdir haqq olduğına gözününden gayb iken. Anlar melā'ikeler ve kıyāmet günü ve cennet ve cehennem ve sırāt ve mizāndır. Ve ba'zılar bunda zıkr olunan gayb, ol Allāh Te'ālā'dır didiler. Ve ba'zılar el-gayb Qur'ān'dır didiler ve ba'zılar el-gayb āhiretdir didiler ve ba'zılar el-gayb vahiydir didiler ve ba'zılar el-gayb kaderdir didiler. Ve Abdurrahmān İbnYezīd dir ki كُنَّا عِنْدَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ فَلَمَّا كُنَّا أَصْحَابَ مُحَمَّدٍ وَمَا سَبَقُونَا بِهِ قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ أَمَرَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَبْنِي لِمَنْ رَأَاهُ، وَالَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ، مَا مَنَ أَحَدٌ أَفْضَلَ مِنْ إِيْمَانٍ بَعِيْبٍ، ثُمَّ قَرَأَ: أَلَمْ ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ إِلَى قَوْلِهِ أَلَيْكَ هَمٌّ

⁵⁰⁵ الْمُفْلِحُونَ. Ya'nî 'Abdullāh İbn Mes'ūd'un yanında idik, Hāzreti Resūl'ün aşhābının müzākeresi geldi. Biz didik "Ne bahtlı imiş anlar ki bizlerden, ol mübārek cemāliyle müşerref oldılar." 'Abdullāh İbn Mes'ūd buyurdu ki Hāzreti Resūl'ün umūrı, mu'cizātı, mübārek cemālin görenler bellū ve āşikāre idi. Ol Allāh haqqıçün ki andan gayrı Tañrı yokdur, gayba ĩmān idenlerden efđal bir kimesneniñ ĩmānı yokdur. Andan أَلَمْ ذَلِكَ الْكِتَابُ gelince kadar okudu.

وَيَقِيْمُونَ الصَّلَاةَ Ya'nî beş vaqt namāzı vaqt-i vaqtiyle yolları ve erkānlarının tamāmıyla kılmāğa müdāvemet iderler.

[17b] Ve farzlarından ve sūnetlerinden ve ādāblarından birine ĥalel gelmeden ĥıfz iderler. Murād beş vaqt namāzdır. Velākin الصَّلَاةُ lūğatde du'ādır ve raḥmetdir. Zīrā صَلَّيْتُ الْعُودَ Te'ālā: ⁵⁰⁶ وَصَلَّ عَلَيْهِمْ. Ya'nî anlara du'ā eyle. yumuşatmaqdır. Zīrā صَلَّيْتُ الْعُودَ dirler ya'nî çubuğı yumuşatdım. Andan المصلي ya'nî namāz kılan derūnı yumuşayup ḥuṣū' ve ḥuzū' ider. والصَّلَاةُ maḥṣūṣ-ı kıyām ve rükū' ve sūcūd ve ku'ūd ile olan fi'le isimdir ve du'ādır niyet ile olduqda.

وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ Ya'nî anlara virdigimiz rızkı. Zīrā الرِّزْق naşībdır. Māldan ve evlāddan ve gayrından.

⁵⁰⁴ Hāzin, a.g.e., C. I, s. 25.

⁵⁰⁵ Saīd b. Mansūr, es-Sūnen Saīd b. Mansūr, thk. Sa'd b. Abdullah b. Abdūlazīz Āl-i Humeyyid, (y.y.y., 1417/1997), C. II, s. 542, nr. 180.

⁵⁰⁶ Tevbe, (9/103: Bir de onlar için dua et.) Nakıs iktibas.

يُنْفِقُونَ Ya'nī Hakk yoluna ve tātate harc iderler. Şadağa virmek ile zekāt ve nezr virmek ile. Zīrā الإنفاق kesr ile kişi kendi nefesine harc itmekdir ve üzerine nafağası vācib olanlara harc itmekdir ve cihāda harc itmekdir. Eger üzerine vācib olursa tetavvu' şadağa virmekdir ve düşkün qarındaşları gözlemektir. Bunların kamusına harc olunmak medha sezādır, isrāf degildir. Zīrā isrāfdan nehy olunmuşdur harc itmede.

[4] وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ Anların sana inen Kur'an-ı azīmü's-şān'a ve senden evvel gelen peygamberlere inen Tevrāt ve İncil ve Zebūr kitāblardan ve sā'ir enbiyāya inen şuhūflara inanup imān getürdiler. Zīrā bunlara inanup imān getürmek vācibdir.

وَبِالْآخِرَةِ Ya'nī kıyāmet gününe inanup imān getürenler. Murād dāru'l-āhire ki soñra varacak ev ve anıñ āhiret deyü tesmiye olmasına bā'is dünyādan sonra olduğu içündür.

يَسْتَيْقِنُونَ Ya'nī anlar bilüp inanurlar ki elbet olacaktır ve aña varılacaktır. Zīrā ya'nī tahkikan olacağın bilürler.

[5] أُولَئِكَ Anlar ki şıfatları bu hāl üzredir.

عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ Ulu Rabbi'lerinden doğrılık ve nūr u irşād üzeredirler.

وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ Ancak anlardır cehennem nārından kurtulup cenneti kazananlar. Zīrā الْفَلَحُ kişi maṭlūbuna zafer bulmaqdır. Öyle olduğda anlar ki yüzlerine zafer kapısı açılıp maṭṭūdlarına irdiler ol kapu anlara kapanmadı. الْفَلَحُ beḳā ma'nāsına dahı gelür. Andan şā'iriñ kavlinde:

Şi'r:

لَوْ كَانَ حَتَّىٰ مُدْرِكُ الْفَلَاحِ

أَذْرَكُهُ مَا لَعِبَ الرَّمَاحُ

Şi'r:

Eger irseydi bākī qalmağa sāg

Melā'ibü'r-rimāh kalurdı her çāg

Neşir: Murādı Mālik İbn Ca'fer'in dünyāda bākī kalması dimekdir. Bu ma'nādan olursa أُولَئِكَ هُمُ الْبَاقُونَ olur. Ya'nī cennetde bākī kalanlar onlardır. وَالْفَلَاحُ zafer ve sa'ādete ve 'izzete irmekdir ve ğinādır. Ve aşl-ı الْفَلَاحُ yarmağdır. Zīrā اِنَّ الْحَدِيدَ بِالْحَدِيدِ يَفْلَحُ dirler. Ya'nī demir demir ile kesilüp yarılır. Ve bu ma'nāsından olursa . أُولَئِكَ هُمُ الْمَقْطُوعُ هُمْ بِالْخَيْرِ فِي . Ya'nī anlar ki dünyāda ve āhirette ancak hayra irmek içün kesilmişlerdir. **Bil ki** Hakk Te'ālā bu süreniñ mü'minler içün dört āyet indirdi. Ve kāfirler içün iki āyet indirdi ve münāfıklar içün on üç āyet indirdi. Kāfirler içün inen

[6] اِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا Ya'nī anlar ki hakkı inkār ile örtüp kāfir oldılar. Zīrā الْكُفْرُ lügatdir setr ma'nāsına örtmek gelür ve kapamağa gelür. كَفَرْتُ الشَّيْءَ şey'i örtüp kapadım. Andan giceye kāfir dinür. Zīrā karañluğı ile kamu eşyayı örter. İmdi الْكُفْرُ dört vech üzre gelür. Birisi küfr-i inkār oldur ki Hakk Te'ālā'yı aşlā bilmez bu Fir'avnıñ küfrü gibi ki ⁵⁰⁷ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ آلِهَةٍ غَيْرِيْ dimesiyle ya'nī benden ğayrı sizlere bir tañrı olduğın bilmem. Ve biri küfr-i cañūd ki ol qalbi ile Hakk Te'ālā'yı bilür dili ile ikrār itmez, şeytānıñ küfrü gibi. Ve biri küfr-i 'inād ol Hakk Te'ālā'yı qalbi ile bilür ve dili ile ikrār ider velākin dīnine girmez, ol Ümeyye İbn Salt ve Ebī Tālib küfr gibi. Bu beyitleri dimedede

Rubā'ī:

وَلَقَدْ عَلِمْتُ بِأَنْ دِينَ مُحَمَّدٍ

مِنْ خَيْرِ أَدْيَانِ الْبَرِيَّةِ دِينَا

لَوْلَا الْمَلَأَةُ وَالْخِذَازُ مُسَيِّئَةٌ

⁵⁰⁷ Kasas, (28/38: Sizin için benden başka tanrı tanımıyorum.) Nākıs İktibas.

لَوْ جَدَّدْتَنِي سَمِحًا بِذَاكَ مُبِينًا

Rubā'ī:

Ve ben bildim ki bu dīn-i Muḥammed'i yaqīn ey yār

Çū yeryüzünde her dīnden hayırludur dirim her bār

Eger ki olmasa halkıñ beni ƚa'n itmesi her dem

Göreydiñ cümleden evvel pes ikrār itmem āşikār

Neşir: Dördüncü küfr-i nifāk, ol diliyle ikrār ider ƙalbi ile i'tikād idüp inanmaz, bu nev'ilerin ƙamusu

[18a] küfrdür. Ve'l-ḥaşıl her kim Həkk Te'ālā'yı inkār itse veyā vahdāniyyətin inkār itse veyā resūlünə indirdigi şey' iñ birin inkār itse veyā Həzreti Resūl'ün nübüvvetine inkār itse veyā peyğamberlerden birine inkār itse ol kâfirdir. Ve eger ol hâlde ölürse yeri cəhennemde muḥalleddir. Həkk Te'ālā aña mağfired itmez. Bu āyet 'Arabıñ müşriklerine indi. Ba'zılar Yahūdilərə indi didi.

Ya'nī yanlarında berāberdir. سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ

ءَاذَنَّاكَمْ Ya'nī ister señ anları cehennem azābıyla qorhūt ister qorhūtma yanlarında
birdir. Zīrā الإِنْذَارُ kesr ile qorhutmaktır azāb ile. Andan münzir qorhüdıcıdır.

أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ Ya 'nī ister qorhutmā anlar inanup īmān getürmezler. Bu āyet ezeli 'ilmullāhda kendilerine 'azāb lāyık ve müsteḥāk olan qavme indi. Andan anlarıñ īmāna gelmemeleriniñ sebebini zıkr itdi.

[7] **حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ** Ya'nī Hakk Te'ālā anlarıñ qalblerini mühürledi. Anlar ne hayır dilerler ve ne añlarlar. Ve **حَتَمَ** niñ aşlı bir şey'i pek bend itmekdir ki aña bir dağı bir şey' ne girer ve ne çıkar, andan mektubu mühürlemek gibi. Ve ehl-i's-sünnet **حَكَمَ اللَّهُ** **عَلَى قُلُوبِهِمْ بِالْكُفْرِ** didi. Ya'nī Hakk Te'ālā ezeli 'ilminde anlarıñ qalblerine küfri hüküm

eyledi, gayrı ĩmāna gelmezler ve albi mahşüş itdi mhrlemede. Zĩrā her Şey'i alayup fehm idecek yeridir.

وَعَلَى سَمْعِهِمْ Ya'nĩ iŐidecek ulaların daı mhrledi. H'ı iŐitmezler ve ne fehm menfa'atlenrler anı ile. Zĩrā apandıkda işitmeden men' olunur. Ve سَمْعٌ yalnız zıkr itdi. Murād cem'idir. Ba'zılar maşdardır ne teŐniye ve ne cem' olur didiler.

وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ Ya'nĩ anları gzler perde, apak ekdi ki kr olup hı aŐlā grmezler. Ne āyātullāh ve ne delā'il-i tevıdı. Zĩrā عَاشِيَةُ السَّرَجِ dirler ya'nĩ at egerini rts.

وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ Ya'nĩ āiretde pek avĩ ulu 'azāb anlar indr. Ve ba'zılar dnyada yesirlik ve atlı ve āiretde dā'im olan cehennem 'azābı anlarıdır. Ve 'azābı hatı insānı her arıdup elem virendir ve 'ayblı idendir ve kendine zahmet meŐaat virendir. Ve ba'zılar ol gāyet ile avĩ olan alıdır didiler. Ve ba'zılar ol insānı murādından men' idendir didiler. Andan الماء العذب ya'nĩ tatlı Şu. Zĩra Őusuzlıı men' eyler والعظيم avĩ ulu olandır. Hri zıddıdır.

[8] وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللّٰهِ

Ya'nĩ hdan ba'zısı biz H Te'ālā'nı birliie inandı dirler. Bu mnāfılara inen āyetleri evvelidir. Ve anlar 'Abdullāh bin bey bin Sell ve Mu'attıb bin uŐeyr ve Cedd bin Kays ve anları cemā'atleri. Zĩrā anlar Hāzreti Resl'den ve aŐābından urtulmak in mslmān olup kfri dernlarında gizleyp i' tıād itdiler. Ve anları oı Yahdiden idi ve mnafıı Őıfātı ĩmānı diliyle irār idp albi ile inkār ider ve Őabā bir hāl zre ve aŐam bir gayrı hāl zre olur. والناس insān kelimesini cem'idir anıla tesmiye olmasına ba'ış ezeli 'ahd eyledi Őora 'ahdini unuttı. Andan insān denildi. Őā'iri mıŐra'ında

MıŐra' :

وَسَمِيتَ إِنْسَانًا لِّأَنَّكَ نَاسِي

Ya'nī insān denilmege bā'ış unudıcı olmağla. Ve ba'zılar kendi mişli ile ünsiyet itdügünden dinildi didiler.

وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ Ya'nī kıyāmet gününe dahı inandık dirler. Zīrā aña āhīr dimeden murād andan şöñra sayılır Ve bilinür gün olmaduğundan. Nedenkim andan şöñra ne evvel var ve ne āhīr andan münāfıklara ta'zīran.

وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ Ya'nī anlar aślā inanup īmān getürmezler.

[9] يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا Ya'nī anlar Hakk Te'ālā'yı ve Hakk'a īmān getüreni mekr u hīle ile muhālefet idüp aldadırlar. Zīrā الخديعة mekr u hīledir aldatmak içün. والمخادع Derūnda kīni giz aldatmak içün yüze güler dostluk gösterür bu da nifāk gibidir. ⁵⁰⁸ هُوَ Ya'nī Hakk Te'ālā anlara dünyānıñ ni'amı, lezzetin gösterüp ve āhiretde 'azāblarını ta'cīl üzre itmege. Zīrā kendi mekr u hīlelerine kendiler düşer, itdikleri gibi bulurlar. Ve eger dirseñ ki المُفَادَعَة müfā'aledir, müşterek olan fi'le gelür. Ve Hakk Te'ālā müşārikden münezzehdir. Şāhīb-i Hāzin dir ki müfā'ale hem müşārikeye ve gayrıya gelür. Meşelā عَاثَاكَ اللَّهُ saña 'āfiyet vire. Ve وَطَارَقَتِ النَّعْلُ ayakkaına yama urdum. وَعَاقَبَتِ اللَّصَّ Ve

[18b] ya'nī hırsıza 'ukūbet itdim. İşte müfā'ale yüzünden müfrede geldi والمخادعة bunda 'ibāretdir müfreden ve hāşā Hakk Te'ālā aldadıcı ola. **Ve eger** dinürse ki Hakk Te'ālā'yı nice mekr u hīle ile aldadırlar ve ol anlarıñ derūnlarında olanı bilür iken ve Hakk'ı aldamağ memnū'dur. Nice يُخَادِعُونَ اللَّهَ dinür. Hāzin dir ki Hakk Te'ālā kendi nefsinı zikr itdi, lākin murād-ı 'aliyyesi resūlünü aldatmalarını bildirmektir. Ol Hāzreti kā'inātıñ şān-ı 'azīminiñ ululuğunu beyān itmek içün. Ve ba'zılar münāfıklarıñ Müslümānız deyü mü'minleri aldatmalarıdır didiler. Şanki Hakk Te'ālā'nıñ zāt-ı 'aliyyesini aldatmış olurlar. Anlar zann itdiler ki Hāzreti Resūl

⁵⁰⁸ Nisā, (4/142: Allāh'da onların bu çabalarını başlarına geçirir.)

şallallāhu ‘aleyhivesellem ve mü’minler anlarıñ hāllerini bilmezler. Zāhirde kendilerini mü’minler ile idüp bātında hılāf olmaların Hakk Te‘ālā yüzlerine urdı.

وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ Ya’nī anlar ancak kendi nefslerini mekrleriyle aldayup kendi kendilerine iderler. Hakkikatde ‘aynı kendilerine itmeleridir, ‘azāba müsteḥakk itmeleri ile. Ve ba‘zılar itdikleri mekr u ḥile, aldatmak cezāsı kendilerine rāci‘dir. Zīrā Hakk Te‘ālā peygamberine nifāklarını bildirüp anları rüsvāy idüp āḥiretde daḥı ‘azāb ideceğīñ beyān itdi didiler. وَالنَّفْسُ Bir şey’iñ kendi zātıdır ve ḥakkikatidir. Andan kana nefis dirler. Zīrā bedeniñ kuvvetidir.

وَمَا يَشْعُرُونَ Ya’nī itdikleri mekr u ḥile cezāsı kendilerine döneceğīñ bilüp fehm itmezler. Andan

[10] فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ Ya’nī qalblerinde şekk ü nifāk vardır. Zīrā مرض’iñ aşlı za‘īflik, vücūd i’tidālden çıkmaktır, maḥşuş insānda. Andan dīnde şekk ü şübhe itmek maraz ile tesmiye olundu. Zīrā dīni za‘īf ider, maraz bedeni za‘īf itdigi gibi.

فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا Ya’nī Hakk Te‘ālā anlarıñ derūnlarında olan şekk, nifāk marazını artırdı. Zīrā Qur’ān āyet-be-āyet, birbiri ardınca inmek ile. Anlar her indikce inkār itmelerinden küfr-i nifākları ziyāde olmasın beyān itdi.

وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ Ya’nī soñra anlara bir şiddetli ‘azāb olacaktır, aşlā kurtulmaları olmaya.

بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ Ya’nī Allāh ve resūlünü derūnlarında yalan tıttıkları içün. وَكَذِبُوا Okundu taḥfif ile. Ya’nī dilleri ile bizler inanup īmān getürdük, derūnlarında inkār itmeleriyle yalan söyledikleri içün.

[11] وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ Ya’nī münāfıklara. Ve ba‘zılar Yahūdīler didiler. Eger mü’minler anlara diseler.

لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ Ya'nī Hāzreti Resūl ve Qur'an'a inanup imān getürmemeniñ küfriyle yeryüzünü fesāda virmeyiñ.

قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ Ya'nī yalandan bizler işlāh idicüyüz dirler.

[12] أَلَا Bu bir kelimedir ki muḥāṭaba tenbīh beyān ider. Ancaḵ dimeḵ ma'nāsıyla.

إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ Ya'nī ancak anlardır yeryüzünü küfr ü şirk ile fesāda virenler.

وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ Ya'nī bilmezler ḥayıruları yoḵ, anlar itdikleri küfr ü nifāḵı işlāhlıḵ zann iderler. Ol ise fesāddır. Ba'zılar يَشْعُرُونَ itdikleri küfr ü nifāḵ kendilerine olacaḵ 'azābları deyüp bilmezler didiler.

[13] وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ Ya'nī eger anlara dinürse ki ya'nī münāfıḵlara ve Yahūdīlere.

أَمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ Ya'nī muḥācirīn ile enṣār gibi sizler de ḥulūṣ üzre inanup imān getürseneñiz. Zīrā anlar mü'minlik gösterüp küfri gizlerler idi. Ba'zılar anlara söyleyen 'Abdullāh bin Selām ve yārānları ve ehl-i kitābdan ba'zı mü'minler idi didiler.

قَالُوا أَنْتُمْ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ Ya'nī bizler de cāhil sefīhleriñ imān getürdikleri gibi imānı getüreler. **Ve eger** dirsən ki nice nifāḵları ṣaḥīḥ olur أَنْتُمْ demeleri ile? Ḥāzin dir ki anlar ol sözi birbirleri mā-beyninde söylerler idi. Ḥaḵḵ Te'ālā Hāzreti Resūl'e ḥāllerin ḥaber virdi.

[19a] Andan Ḥaḵḵ Te'ālā anların ḳavlin üzerlerine atup

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ ya'nī ancak sefīhler ve cāhiller kendileridir, lākin cāhilliklerin ve sefīhliklerin bilmezler.

[14] وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا Ya'nī ol münāfıklar kaçan muhācīrīn ve enşārdan mü'minlere rast geldiklerinde

قَالُوا آمَنُوا Ya'nī bizler de sizler gibi inanup īmān getürdik.

وَإِذَا خَلَوْا Ya'nī dönüp kaçan birbirleriyle olduklarında

إِلَى Ya'nī birbiriniñ yanıña. Ba'zılar bunda إِلَى bā ma'nāsınadır, بِشَيْطَانِهِمْ gelür مع ma'nāsına.

شَيْطَانِهِمْ Ya'nī ulu başlarıyla olduklarında. Anlar beş ulu olan kimesnelerdir. Biri Medīne Yahūdīleriniñ ulusu Ka'b bin el-Eşref ve biri Benī Eslem kabīlesiniñ büyüğü Ebī Bürde ve biri Cūheyne ulusu 'Abdu'd-Dār ve biri Benī Esed ulusu 'Avf bin 'Āmir ve biri Şām'dan 'Abdullāh bin el-Esved bu münāfıklardır. Zīrā her seḥḥāre bir şeytāndır. Ba'zılar anlara şeytānlar dimeden bā'is nemrūdluklarından şeytānlar gibi olmalarındır didiler.

قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ Ya'nī anlarla olduklarında siziñ dīniñizde sizlerle berāberiz dirler.

إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُونَ Ya'nī bizler anlara biz de siziñ gibi mü'minleriz dimemiz anları masharaya aluruz, anlar bizi gerçek şanup evvel şerlerinden emīn oluruz ve sırlarına ireriz ve ğanīmetlerinde ve şadaqlarından aluruz. Andan İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdu ki bu āyetiñ inmesi 'Abdullāh bin Übey ve anıñ ayakdaşlarına indi. Zīrā bir gün gezerken yārānlarıyla şaḥābelere rast geldiler. 'Abdullāh ayakdaşlarına didi ki "Size şu sefīhleri masharaya alayım mı?" Anlar da "İt görelim." didiler. Hemān segirdüp Ḥazreti Ebū Bekir'iñ elini tutup "Merḥabā yā eş-Şiddīk Benī Temīm'iñ ulusu ve İslām'ıñ şeyḥi ve mağārada Ḥazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellem ile ikinci ve mālını nefsiñi Resūl uğrına fedā iden!" didi. Andan Ḥazreti 'Ömer'iñ elini tutup "Merḥabā ey Benī 'Adī bin Ka'b el-Fāruḳ'ıñ ulusu ve Ḥaḳḳ Te'ālā'nıñ dīninde ḳavī olan ve mālını ve nefsiñi Ḥazreti Resūl içün bezl iden!" didi. Andan Ḥazreti 'Alī'niñ elini tutup "Merḥabā ey Ḥazreti Resūl'üñ 'amcası oğlu ve

köylüsü ve Hâzreti Resûl'den gayrı Benî Hâşim'in seyidi." deyince Hâzreti 'Alî aña "'Abdullâh Allâh'dan korh, münâfıklık itme. Zîrâ münâfıklık Hakk Te'âlâ katında şerli hilkat ve tabi'atdır." didi. Hemân 'Abdullâh, "Dur yavaş ol yâ eba'l-Hasan ben bunı böyle söylemem vallâhi imânımız siziñ imânınız gibi ve şıdkımız siziñ 'aynı şıdkınız gibi olduğundan söyleyim!" didi. Ve kaçan birbirlerinden ayrıldılar. 'Abdullâh ayakdaşlarına "Nice gördiñiz şunları masharaya almamı." Anlar da aña âferin idüp du'â itdiler. Andan bu âyet indi.

[15] اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ Ya'nî Hakk Te'âlâ anlara mü'minlere itdikleri istihzânın cezasını ider. Bunuñ cezâ ile tesmiye olmasına bâ'is itdikleri istihzânın muķâbelesidir. Andan İbn 'Abbâs buyurdu ki yarın anlara cennetiñ kapısı açılır görüp segirdüp yaklaştıklarında kapanur. Andan anları cehenneme sürerler. İmdi istihzâ budur.

وَالْمِدَّةُ وَلَا مَدَدٌ Ya'nî anları bu hâlde bırağup mühlet virir şerleri örtmege. Zîrâ المِدَّةُ birdir. Lâkin أَكْثَرُ الْمِدَّةِ şerde, وَلَا مَدَدٌ hayrda isti'mâl olur.

فِي طُعْيَانِهِمْ Ya'nî dâlâletlerinde ziyâde olmaları içün mühlet virüp uzadır.

يَعْمَهُونَ Ya'nî dâlâletlerinde tereddüd itmelerinde hayrân qalurlar.

[16] أُولَئِكَ Ya'nî ol münâfıklar

الَّذِينَ اشْتَرَوْا الضَّلَالََةَ بِالْهُدَى Ya'nî anlara hidâyeti virüp dâlâlet şatun aldılar. Ya'nî imânı virüp küfri aldılar. Bunu alup şatma lafzı ile getürmesi isti'âre ile alup şatmada vüs'at olmada. Zîrâ almada bir şey'i şatup ve gayrısın almak olduğundan. **Ve eger** dirseñ ki nice hidâyeti virüp dâlâlet aldılar? Anlar ise hidâyetde degil idiler. Hâzin dir ki anlarıñ

[19b] hidâyet ellerinde idi. Temekkünleri olmamak dâlâletleri qavîliginden. Eger hidâyeti göstermeseler hâlleri mu'atıl olup mü'minlerden kurtulmazlar. وَالضَّلَالََةُ maķşuddan ziyâde cevr ü zulümdür ve hidâyeti zâyi' itmekdir.

فَمَا رِبَحْتَ تِجَارَتُهُمْ Ya'nī alup şatmalarında kazançları olmadı. Zīrā الرّيح رأس māl dan ziyāde gelen kazançdır. Bunda ربح ticārete izāfet itmesi kazanç andan geldiği içündür.

وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ Ya'nī anlar hidāyet üzre degiller idi. Andan ticāretlerinden kazanç görmediler. Zīrā re's-i māl īmāndır. Kaçan ki īmānı zāyi' idüp dālālete i'tikād itdiler ziyāna düşdiler. Ba'zılar dālāletlerinde hidāyet üzre degiller idi didiler.

[17] مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا Ya'nī anların hikāyesi ateş yakmak dileyen kişi gibidir. Zīrā المثل bir şey'i bir şey'e beñzemeye getürmekdir ol şey'in hāl i fehm oluna. Anın için Hakk Te'ālā münāfıkların hāl i neye ireceğine meşel getürdi kitābında. Zīrā meşel Kūrān'ın yedi kısmından bir kısımdır. Kaçan ki Hakk Te'ālā münāfıkların hāqīkatini vaş eyledi 'aķabince meşel getürdigi hālleri nicedir, açılıp beyān ola. Zīrā meşel ile bildirmek kalbe girüp fehme te'sīr ider. Zīrā meşel gizli olan şey'i açup māhiyetine vāķıf olmağa te'kīd ider. Ol ise bir şey'i gereği gibi bildirmeğe lākin şartı ba'zı yüzi ol meşel olan şey'e muvāfık olmaķdır. Bunuñ gibi ki كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا ateş yaķan gibi ki ateşin nef'ini göre.

فَلَمَّا أَصَاءَتْ Ya'nī kaçan ki ateş yanup parladı.

مَا حَوْلَهُ Ateşin etrāfındaki olan çalılar.

ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ Ya'nī Hakk Te'ālā anların ateşiniñ parlamasını söndürdi. **Ve eger** dinürse evveli müfred ile gelüp şöñunda cem' ile gelmeğe bā'is nedir? Hāzin dir ki müfred cem'e ve cem' müfred yerine vaz' olunur. Kavlühü Te'ālā: ⁵⁰⁹ وَخُضُّنْكُمْ كَالَّذِي خَاصُوا gibi. Ya'nī siz de ğaybete daldıñız ol dalanlar gibi. Ve meşel yā onların hāllerin veyā hikāyelerin beyān ider. Ateş yakmak dileyen kişi gibi.

⁵⁰⁹ Tevbe, (69/9: Ve onların daldığı gibi, siz de (dünya zevkine) daldınız.)

وَتَرْكُهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ Ya'nī anları qarañlıqda bıraqqdı bır şey' g rmez oldular. İbn 'Abb s ra ıyall hu 'anh m  buyurdu ki bu me el m n f qlara indi. Anların nif kda me elleri a na be zer ki bir ki i qarañlıq gicede   hr da ate  ya ar etrafındaki g r p em n olmak i  n qor udan, ol h lde iken ol ate  s ner ol ki i qarañlıqda  alup qor udan ve  ayrıdan  ayr n olur. İmdi m n f qların h li anın gibidir. Kelime'-i im nı izh r id p nefslere ve m llarına ve evl dlarına em n olurlar. Ve m sl m nlar  ızların evlen rl r ve  an metlerinden pay aldılar. Bunlar anlara ate in n rı gibidir. Ve  a an ki   rl r d n p evvelki qarañlıklarına ve qor uya d  erler. Ve ba'zılar anların n rlarının s nmesi der nlarındaki gizli 'a  deleri H zreti Res l  all llahu 'aleyhi veselleme z hir olmasındı didiler. Ve ba'zılar n rlarının s nmesi  abirde vey   ırat  zeredir didiler. **Ve eger** din rse ki im nı n ra ve k fri, qarañlı a te b h itmeni n vecih nedir? H zin dir ki: İm nın n ra te b h olmasına b    bu ki n r hid yet yolunda maks da irmege her  ey'den bel  dir. Ve to ru yolu bey n ider. Ve  ayreti z il itmede c mleden a l dır. İm n da ı H   Te   l ya irmege a ık, to rı yoldur. Ve k fr 'ayn-ı qarañlı dır. Z r  i inde giden to rı yolu da ı  ayb id p ne tarafa gidecegin bilmey p  a ar. K fr da ı anın gibidir.   hibini yarın   iretde  a ır p  ayr n eyler. Ve bu m n f qlara ate  ile me el get rmede    h km vardır. Birisi, ate in 'aleviyle n rlanan kendin ve  ayrı fark.  a an ki s ner kendi ve  ayrı qarañlıqda  alup  a ıra. İmdi m n f   da dil ile im nı i r r ider,  albden i'tik dsız kendi ve kendine t bi' d ny da em n olur,   iretde yaramaz. Z r  im n anda eyreti idi. Ve ikinci, ate  d 'im yanması. Odun kesmege bal aya mu t cdır. İm n da ı d 'im olma a i'tik da mu t cdır.    nc  h km, ate  s nd kden    ra

[20a] h di  olan qarañlı  ins na ate  yanmazdan evvel olan qarañlı dan ziy de  etin gelir. İmdi m n f qların da ı im nı izh r itmezden evvel olan k frleri nif   k fr nde azdır. Z r  iki y zden 'az blanurlar. Biri k fr ve biri nif  dır ki esfele m st    olurlar. Andan H   Te   l  h llerini va f itdi.

[18]    Ya'n  anlar  a ırlardır. H   kel mın di lemezer ki  ab l itmemek i  n.   nki  ab l itmediler  a ır gibi oldılar.

بُكْمُ Ya'nī ḥaḳ ḡzre söylememek içün anlar dilsizlerdir.

عُمُ Ya'nī görmege başiretleri yokdur ki Ḥaḳḳ'ı bātıldan fark ideler. Çünkü başireti olmayan ol a'mā gibidir. Ol münāfıkların ḥavāssları sālīm idi. Lākin Ḥaḳḳ kelāmın işitmek içün kulaqların tıkadılar. Ve ḥaḳ söylememek içün dillerin tıtdılar ve ḥaḳḳ'ı görmemek içün gözlerin ve başiretlerin yumdılar. Vardı ḥavāssları olmayan gibi oldılar. Andan şā'iriñ kavlinde

Şi'r:

صَمُّوْ إِذَا سَمِعُوا خَيْرًا ذَكَرْتُ بِهِ

وَإِنْ ذَكَرْتُ بِسُوءٍ كُلُّهُمْ أُذُنٌ

Şi'r:

Eger bir ḥayr yād itsem şağırlanur olar gizlū

Kaçan şerri añarsam ben, işidici olur kamu

Neşir: Andan

فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ Ya'nī anlar ḡalāletlerinde ašlā Ḥaḳḳ'a dönmezler.

[19] أَوْ كَصَيِّبٍ Ya'nī yağmur gibi. Zīrā الصَّيِّبُ her yüceden dökülendir aşāğa.

مِنَ السَّمَاءِ Ya'nī bulutdan. Zīrā her şey' ki insānıñ üzerine gölgelik ider aña semā dirler.

Andan سَمَاءِ الدَّرِّ dirler. Ya'nī evin tavanı. Ve ba'zılar 'aynı gökyüzidir didiler. Anı Ḥaḳḳ

Te'ālā مِنَ السَّمَاءِ zikr itmesine bā'is "Eger yağmur andan dahı inerse yerden kalkan

buhārdan yağmur beslenür." diyenleriñ zu'munı redd itmek içün buyurđı. Bunda

ḥükemānıñ mezhebini ibtāl itdi مِنَ السَّمَاءِ dimesiyle. Biline ki yağmur yerden kalkan

buhārdan olma degildir.

فيه Ya'nī ol dökülen yağmurda.

ظُلُمَاتُ Ya'nī karanlıklar.

وَرَعْدُ Ya'nī gök gürlemek var.

وَرَقُ Şimşek şaşmak ve yıldırım var. İbn 'Abbās buyurdu ki الرَّعْدُ bulutları süren melegiñ ismidir. Ve şimşek anları sürerken çarpdığı kamçısından çıkan nûrıdır. Ve ba'zılar bulutlar dağıldıkça bu yere devşürmege azarlayan melegiñ adıdır didiler. Kaçan hışmı kavī olsa andan şimşek çıkar. Ve ba'zılar gök gürlemek ol melegiñ tesbīhidir didiler. Ve ba'zılar ismidir didiler.

يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ Ya'nī çıkan gürültüden kulaqlarını parmaklarıyla tıkarlar. Zīrā صَاعِقَةٌ ol şadādır ki işideniñ cānı çıkar veyā bayılır. Cem'i صَوَاعِقٍ ol şadālar. Ba'zılar الصَّوَاعِقِ azābdan bir faşla. Hakk Te'ālā anı diledigine indirir didiler. İbn 'Ömer'den rivāyet أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا سَمِعَ صَوْتَ الرَّعْدِ وَالصَّوَاعِقِ، قَالَ: اللَّهُمَّ لَا تُقَتِّلْنَا بِغَضَبِكَ، Ya'nī çıkan Hāzreti Resūl gök gürlemesin veyā kavī gürlemekleri işitse yā Rabbi bizleri gāzabıñ ile öldürme ve 'azābıñ ile helāk itme ve andan ol bizleri lūtfuñ ile hıfz eyle dir idi buyurdu. Tirmizī bunu iħrāc idüp bu ḥadīs gārīb didi.

حَذَرَ الْمَوْتِ Ya'nī helāk olmak kōrhusundan kulaqların tıkarlar.

وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ Ya'nī Hakk Te'ālā kāfirleri bilür. Ve ba'zılar kāfirleri cem' idüp 'azāb ider didiler.

[20] يَكَادُ الْبُرْقُ Ya'nī şimşek az kaldı ki, كَادَ يَفْعَلُ az kaldı ki ide dimemizdir.

يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ Ya'nī gözleriniñ nūrını kapa zīrā الحَظْفُ bir şey'i birden kapaмақdır.

⁵¹⁰ Tirmizī, "Davet", 3450.

كُلَّمَا Ya‘nī gelüp parladıķca.

أَصَاءَ لَهُمْ Ya‘nī paylayup anlar nūrlandıķca.

مَشَّوْا فِيهِ Ya‘nī anıñ parlaması nūrıyla yürürler.

وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا Ya‘nī kaçan parlamayup karanlık olursa üzerlerine durup şaşarlar, gidecek yol bulmazlar. Hakk Te‘ālā bu meşeli münāfıklara getürmege vech bu ki cenāb-ı Bārī anlarıñ küfrini ve nifāklarını ol kavme beñzetdi ki büyük çölde pek karanlık gicede anlara anda yağmur işābet ider, anıñ karanlığı ve bulutuñ karanlığı biriküp zulumāt olur. Andan giden

[20b] yürümege kādır olmaz. Ve ra‘d ki gök gürlemekdir anıñ şıfatı kişi kaviliğinden kulağın tıkar. Ve berķ ki şimşekdir anıñ şıfatı gözi kamaşdırup kör gibi eyler, parlamasınıñ kaviliğinden. Bu meşeli Hakk Te‘ālā Qur‘ān-ı‘azīmü’ş-şān'a getürdi ve kāfirlere ve münāfıklara anıñla ta‘zīr itdi. Yağmur Qur‘ān'dır. Zīrā Qur‘ān kalblerin hayātıdır, nice yağmur yeryüzüniñ hayātı olduğı. وَالظُّلُمَاتِ Qur‘ān'ın içinde zıkr olunan küfr ve şirk ve nifāķdır. وَالرَّعْدِ Qur‘ān'ın içinde va‘id ile zıkr olunan ‘azāb ve cehennem nārıdır. وَالْبَرْقِ Qur‘ān'da olan hidāyet ve beyān ve va‘d olunan cennet ve ni‘metleridir. İmdi kāfirler ve münāfıklar Qur‘ān okundukda işitmeyelim deyü kulakların tıkarlar, işidince kalbleri aña meyl itmesi qorhusundan. Zīrā anlar ki yanlarında Qur‘ān'a imān itmek küfrdür ve küfr ölümdür. Ve ba‘zılar Hakk Te‘ālā bu meşeli İslām üzerine getürdi didiler. Zīrā yağmur İslām'dır. Ve zulumāt İslām'da olan belā ve miħnetdir. Ve ra‘d āhiretde olan qorhular ve ‘azāblar ve va‘iddir. Ve berķ āhiretde va‘d olan na‘imdir. İmdi kāfirler münāfıklarıñ kulakların tıķaması kaçan İslām'da belā ve şiddet görseler helāk olmadan qorhup kaçmalarıdır.⁵¹¹ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ Ya‘nī kāfirler kaçmaları kendilerine yaramaz. Zīrā Hakk Te‘ālā anlarıñ etrāfın bütün almışdır. Anları cem‘ idüp ‘azāb ider. يَكَادُ الْبَرُّ Ya‘nī İslām'ın delilleri anları qorhudup

⁵¹¹ Bakara (2/19: Hālbuki Allāh inkārcıları çepeçevre kuşatmıştır.) Nākıs iktibas.

bir gayrı şey'e bakamaz ider. Eger ki şekāvetleri ezelden sābık olmasa. كُلَّمَا أَضَاءَ هُمْ Ya'nī anları imtihān ve tecrübe itmeyüp öyle bıraktı. مَشَوْا فِيهِ Ya'nī hemān kelime-i İslām'ı izhār itmeler mü'minlerin ellerinden kurtuldılar. Ve ba'zılar كُلَّمَا أَضَاءَ هُمْ ya'nī İslām'da her gānīmete ve rāḥata irdikce temellendiler. قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ didiler, ya'nī bizler de sizler ileyüz. وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ Ya'nī kaçan İslām'da belā ve şiddet görseler girülenürler.

وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ Eger Hakk dilese ra'd şadāsıyla onların işitmelerin zā'il ider idi.

لَذَهَبَ بِأَسْمَاعِهِمْ Ba'zılar وَأَبْصَارِهِمْ Ya'nī ve görmelerini şimşek parlamasıyla zā'il iderdi. 512 وَأَبْصَارِهِمْ الظَّاهِرَةَ كَمَا اذْهَبَ أَسْمَاعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمُ الْبَاطِنَةَ didiler. Ya'nī Hakk Te'ālā dilese idi onların batın işitmelerin ve görmelerin zā'il itdiği gibi zāhirde olan kulakların ve gözlerin zā'il idüp kör ve sağır ider idi.

إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ Ya'nī Hakk Te'ālā her şey'i itmege kādirdir, idici oldur ve anıñ itdigine bunu niçün itdiñ deyü nizā' iden yokdur.

[21] يَا أَيُّهَا النَّاسُ Ya'nī ey kamu kişiler. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā buyurdi ki: Kūr'ān'da gelen يَا أَيُّهَا النَّاسُ ehl-i Mekke hakkında ve يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ehl-i Medīne'ye hitābdır. Lākin bunda her mükellef olan kamu insāna hitābdır.

اغْبُدُوا رَبُّكُمْ Ya'nī hālikıñızı birleyüp aña kulluk/'ibādet idiñ. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā buyurdi 513 وَحَدِّثُوا رَبُّكُمْ Ya'nī Rabb'iñizi birleyüp vaḥdāniyetine ikrār idiñ. Ve Kūr'ān'da kaṅgı yerde ki 'ibādet geldi añıñ ma'nāsı tevḥīd ya'nī Hakk'ı birlemektir didi. Zīrā 'ibādetiñ aşı tezellül itmekdir ve 'ibādet tezellül itmeniñ nihāyetidir. Ve aña ise müsteḥak olan ancak gāyet iḥsān ü in'ām u lütf ü kerem idici olandır. Ve bunlar ancak Hakk Te'ālā'ya maḥşuşdur buyurdi.

⁵¹² Hāzin, a.g.e., C. I, s. 30.

⁵¹³ Hāzin, a.g.e., C. I, s. 30.

الَّذِي خَلَقَكُمْ Ya'nī sizleri ezelden mişliñiz olmamış üzre yokdan var idüp icād.

وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ Ve sizlerden evvel gelenleri dahı yokdan var olmağ üzre halk eyledi.

لَعَلَّكُمْ Ya'nī belki ve ne ola ki demek gibidir. Zīrā ümīd, recā kelimesidir ol ise Hakk'a vācibdir.

تَتَّقُونَ Ya'nī n'ola ki Hakk Te'ālā'nıñ 'azābından necāt bulasınız. Ve ba'zılar dā'imā necāt dilemek üzre oluñ ki 'azābu'llah'dan hıfz olup setr olasınız demekdir didiler. Çünkü Hakk Te'ālā sizlere öyle emr ile ve ol diledigin hüküm idüp ider.

[22] الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا Ya'nī ol Allāh ki sizlere

[21a] yeryüzünü düz yumuşak döşek eyledi ve yumuşaklığından sizlere yeri muṭī' u zelil itdi ki dilediñiz idersiñiz. Berk, kavī itmedi ki üzerinde karar itmeñiz mümkün olmaz idi.

وَالسَّمَاءَ بَنَاءً Ya'nī gökyüzünü siziñ üzeriñize yüce tavān eyledi. Ve ba'zılar didi ki insān bu 'āleme, dünyāya te'emmül ile fikir eylese anı bir ma'mūr ev gibi bulur ki her lāzım olacak içinde mevcūd, gökyüzi üzerine yüce tavān ve yeryüzi düz döşeme halı, kilim gibi ve yıldızlar çerāklar ve kandiller gibi ve insān içinde eviñ şāhibi gibi. Ve anıñ içinde menfa'atlanması āsān envā'-i dürlü nebātlar var ve nice envā'-i hayvanlar var. Diledikleri işlerine anları kullanurlar. İmdi insāna vācib olan oldur ki bunca eşyāları kendilerine musahḥar iden Hālika dā'ima şükr eyleye.

وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ Ya'nī bulutṭan indirdi.

مَاءً Ya'nī yağmur.

فَأَخْرَجَ بِهِ Ya'nī ol inen yağmur ile yerde bitürdi.

Ya'nī yemişlerden nice envā'-i dürlü yemiş ve nebātâtıdan nice dürlü nebātlar.

Ya'nī sizlere yiyecek ve hayvānlarıñıza yiyecek.

Ya'nī sizlere böyle ihsān iden Hālikā tapdınız putları aña mişl ü nazır itmeyiñ.

Ya'nī sizler 'aqlıñız ile bilirsiniñiz ki Hākk Te'ālā birdir. Ve bu cemī'-i eşyāyı halk iden oldur ve anıñ mişli ve zıddı yokdur. Niçe yapup tapdığınız putları aña mişl idersiniñiz?

[23] Ya'nī eger sizler şekk ü şübhe de iseniz ve Hākk Te'ālā bilür ki anlar şekk ü şübhedir. Anıñla yüzlerine urdı.

Ya'nī kulumuz Hāzreti Muḥammed şallallāhu 'aleyhi veselleme indirdigimi. Qur'an'da şekk ü şübheniz var ise kaçan ki Hākk Te'ālā işbāt-ı rubūbiyyeti takrīr eyledi ki cemī'-i eşyānıñ Hālikı ol ne zıddı ve ne mişli ve ne şeriki var, dönüp anlarıñ üzerine Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi veselleminiñ nübüvvetine işbāt için hüccet getürdi ki şekk ü şübheyi maḥv ider. Çünkü mu'cizātdır Resūl'den ve Hākk Te'ālā'dan aña nāzil oldı. Muḥammed'in kendi yanından degildir. Zīrā anlar Qur'an'ı kendiden da'vā iderler idi. Buyurdığı izāfe ile ol Hāzreti Resūl'e teşrīfdır. Çünkü Qur'an Hākk Te'ālā katından anıñ üzerine indi ve hem kulluk menzili a'lā menzildir andan geldi.

Ya'nī getüriniñiz. Bu zu'mlarında anları 'āciz etmek için emrdir.

Ya'nī bir sūre. Zīrā sūre Qur'an'dan evveli ve āhiri ma'lūm faşla āyetlerdir. Ve ba'zılar sūre yüce mertebeye isimdir didiler. Andan sūre el-Beled'dir. Ya'nī velāyetiñ etrāfınıñ kal'ası yüce olmağa denildi. Ve Qur'an'da sūre tesmiye olmağa

bā' is okuyan her bir sūrede bir yüce mertebeye nā' il olmağa Qur'an'ı tekmil itdikde yüce mertebeleri kāmil olur.

مِنْ مِثْلِهِ Ya'nī bu Qur'an'ın sūrelerinden bir sūrenin mişlini getürin. Ba'zılar didi ki bunda فِي مِثْلِهِ gelür, zamīr عَيْنًا ya rāci'dir, فِي, مِنْ ma'nāsındadır. Ya'nī Muhammed şallallāhu 'aleyhi vesellem gibi birini getürün ki ümmī, okumağ bilmez ve ne yazıyı güzel yazar ve ne 'ulemā ile ve ne 'ilmi birinden alır. Lākin Qur'an'a rāci'dir ve ol ma'nāya delālet ider. Zīrā ol sā'ir vārid olan āyetlere muṭābıkdır hudūdunda. Lākin söz nāzil olan sūreye düşdi. Zīrā ma'nāsı eger siz bu nāzil olan Qur'an'a Hakk katından degildir deyü şekk ü şübhe iderseñiz sizler anın gibi bir sūre getürün aña beñzeye. Eger zamīr Hāzreti Resūl'e rāci' ise dağı nāzil olan Qur'an mu'cizāt olduğuna delālet ider. Andaki olan feşāhat ve belāgat ile az kelāmda çok ma'nā ile. Zīrā Qur'an kāh bir hikāyeyi uzun uzun elfāzlar ile nakl ider soñra dönüp az kelām ile yine anı getürür, hemān ma'nāda birdir eksik olmaz. Şol kadar var ki üslūbları yine ol üslūbda ve vezinleri eş'ār ve ḥuṭbeler ve risāleler vezni üzre gelür. Kaçan 'Arab anı okumağda ma'nālarından 'āciz olup ḥayrān qalup faşlını ikrār idiler. Anlar ise belāgatın ma'deni ve feşāhatin fārisi idiler. Ve anlar ki nazm ile neşr ile eş'ārları var ve ḥuṭbeleri ve risāleleri var. Velīd İbn Muğīre Qur'an vaşfinda, وَاللّٰهُ اِنَّ لَهُ حَلَاوَةً وَاَنَّ عَلَيْهِ الطَّلَاوَةُ وَ اِنَّ اَصْلُهُ لَفَرَقٌ va'llāhi anda tatlıluk, lezzet var ve elfāzı üzre cevāhirle ziynet var ve anın mu'cizātıdır.

وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ Ya'nī Hakk'dan gayrı tapdığınız tañrılarınızı da'vet

[21b] idüp anlardan yardım dileyin. Lākin ma'nāsı eger umūr didiğiniz gibi 'ibādete müsteḥak tapdığınız putlar ise Hāzreti Muhammed'den sizlere iren ḥālī anlardan yardım dileyin üzeriñizden def' eylesünler. Ve eger itmezseñiz, anlar ilāhdır deyü itdigiñiz da'vāñızda bātılsıñız. Ve ba'zılar ma'nāsı, halk getürün siz bu da'vāda şāhidlik itsünler demek didiler.

إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ Ya'nī eger sizler Hāzreti Resūl şallallāhü 'aleyhi vesellem bu Qur'an'ı kendi nefsinden söyler didiğinizde şadıksanız.

[24] فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا Ya'nī bu geçen da'vānızı işbāt itmezseñiz.

وَلَنْ تَفْعَلُوا Bākī kalan olacak da'vālarınızı daḥī işbāt idemezsiñiz. Bu āyet anlarıñ 'āciz olmalarına delālet itdi ki Qur'an gibi ve ne içinde bir süre gibi şey' getürmege kâdir olmadılar. Bu hâlden ibā iden nefsler kaçan böyle bir 'āciz olacak şey'i imtiḥān olunduḡda kabarmadan düşüp zelīllenür. Nedenkim ne Qur'an ve ne bir āyet süre getürmege kâdir olmadıklarından. Eger kâdir olalar idi getürürler idi. Çünkü bir şey'i izhār idemediler. Hāzreti Resūl şallallāhü 'aleyhi vesellem mu'cizāt oldu ve anlarıñ 'ācizlikleri bellū oldu. Husūsān anlar belāḡat ve feşāḡāt ehli ve Qur'an anlarıñ kelimelerinin cinsinden. Anlar ise Qur'an'ın nūrını söndürmek ve emrini ibtāl etmek hırşında idiler. Bu hırş-ı şedīd anlar da iken birisinden anlarıñ mu'ārazaya tākāt bulunmayınca evlādları yesīr ve mālārı aḡz ü katl olunmalarına rāzı oldılar. Kaçañ mu'ārazadan 'aczleri zāhir oldu. Hāzret şıdkı şaḡīḡ oldu. İmdi umūr böyle olduḡda 'inādı terk etmek vācib oldu.

فَاتَّقُوا النَّارَ Ya'nī īmāna gelüp cehennem ateşinden emīn oluñ.

الَّتِي وَقُودُهَا النَّارُ Ya'nī ol ateş ki anıñ yakacak odunu

حِجَارَةُ النَّاسِ وَالْحِجَارَةُ insānlar ile taşlardır. İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdu ki kibrit taşlarıdır. Zīrā tīz ve kavī yanar. Ba'zılar cümle taşlar didiler. Bunda ol ateşin kavīliğine ve ululuḡuna delālet ider. Ve ba'zılar didi ki taşlardan murād putlardır. Zīrā ekşer putlarını taşlardan iderler idi. Ve insānı taşlarla berāber dimege bā'is anlara tapdıkları için. Ve kendilerine yarar ve şefā'at ider i'tikād itdikleri içündür. Ve öyle zann itmeleri sebebiyle Hāḡḡ Te'ālā anlarıñ 'azāblarını cehennemde anlarla eyledi.

أَعِدَّتْ Ya'nī ol ateş yanup hazırlanmıştır.

لِلْكَافِرِينَ Ya'nī kâfirler için.

[25] وَيَشْرِي الَّذِينَ آمَنُوا Ya'nī Hakk Te'ālâ'nın vahdâniyyetine ve seniñ nübüvvetiñe ve Kur'ân'a inanup imân getürenler muştulayup beşâret eyle. Bu emr Hâzreti Resûl 'aleyhisselâmadır. والبشارة olan sürür haberi, ehline irdirmekdir. Anı işidince sürürdan, anıñ yüzüniñ derisi parlamak ile böyle tesmiye olındı. Çok isti'mâlden vardı, hayrda ve şerde isti'mâl olındı. Andan kavluhü Te'ālâ: ⁵¹⁴ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ Ya'nī anlara pek elem virecek 'azâb olacağını muştula. Velâkin sûre ile hayrda çok isti'mâl olunur.

وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ Ya'nī şâlih 'amel işleyenlere. Anlar tâ'atlerdir. Ba'zılar 'amel-i şâlih dört şey' ile olur didiler. Birisi 'ilm, biri niyet ve biri şabr ve biri hülûşdur. Hâzreti 'Osmân İbn 'Affân razıyallâhu 'anhı buyurdı ki ⁵¹⁵ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ Ya'nī anlar ki hülûş ile 'amellerini ri'yâdan berî itdiler.

أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ Ya'nī cennetler anlarındır. Zîrâ cennet içinde yemiş ağaçlar olan bāğçedir. Ağaçlar ve yapraklar ve yemişler ile donanup örtülmesinden tesmiye olındı. Ve ba'zılar cennet, hurma ağaçları olan bāğçedir ve Firdevs, üzüm ağaçları olan bāğ, bāğçedir didiler.

تَجْرَى مِنْ تَحْتِهَا Ya'nī ol bāğçeniñ ağaçlarıniñ ve evleriniñ altından akar.

⁵¹⁴ İnşikâk, (84/24: Öyle ise sen onlara elem dolu bir azabı müjdele!)

⁵¹⁵ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 32.

الْأَنْهَارُ Ya'nī şu çayları. Zīrā أَنْهَارٌ akmaz, murād şuyıdır akan. Ba'zılar didi ki ol şular kendileri akarağdan mesrūkdan. Ḥadīs⁵¹⁶ يَا نَارِ الْجَنَّةِ فِي غَيْرِ أُخْدُودٍ، ya'nī cennetiñ

[22a] ırmaqlarınıñ arqları, şu yolları yokdur, öyle akarlar. Zīrā أُخْدُودٌ yarıqlardır, birisine الدِّينُ dinür yarıq.

كُلَّمَا رَزَقُوا Ya'nī anlar her yendikce.

مِنْهَا Ya'nī cennet ağaçlarından.

مِنْ ثَمَرَةٍ رَزَقًا Yemişinden yeseler.

قَالُوا هَذَا الَّذِي رَزَقْنَا مِنْ قَبْلُ Ya'nī dünyāda kazandığımız bu yedigimiz yemiştir. Ve ba'zılar didi ki cennet yemişleri levnde hep birbirine beñzer lākin tatlılukda ve lezzetde muhtelifdir. Kaçan bir yemiş yeseler soñra birin dağı yedikde bu evvelki yedigimiz yemiştir dirler.

وَأَتُوا بِهِ Ya'nī ol rızqları olan yemişi getürseler.

مُتَشَابِهًا Ya'nī birbirine beñzer levnleri. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā buyurdı ki birbirine beñzer şüretde, lākin lezzetde muhtelifdir. Ba'zılar didi ki çamusı eyülükde birbirine beñzer, içinde hāmı ve çürümüşü ve alçağı yokdur dimek. Ve ba'zılar didi ki dünyā yemişlerine beñzer. Andan Müslim'den Cābir'den rivāyet, قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَهْلُ الْجَنَّةِ يَأْكُلُونَ وَيَشْرَبُونَ، وَلَا يَبُولُونَ وَلَا يَتَغَوَّطُونَ وَلَا يَمْتَخِطُونَ وَلَا يَنْزِفُونَ يُلْهَمُونَ الْحَمْدَ وَالتَّسْبِيحَ كَمَا يُلْهَمُونَ النَّفْسَ⁵¹⁷ Ve bir rivāyetde،⁵¹⁸ وَرَشَحُهُمُ الْمِسْكُ ya'nī ehl-i cennet, cennetde yerler, içerler lākin ne kuşanurlar ve ne necāset çıkarırlar ve ne sümkürürler

⁵¹⁶ Ebî Şeybe, **El-Musannef**, thk. Kemāl Yûsuf el-Hût, (Beyrut: Mektebetü'r-Rüşd 1409/1989), C. VII, s. 27, nr. 33959.

⁵¹⁷ Müslim, "Kitâbü'l-Cenneti ve Sıfat-i Neîmihâ ve Ehlihâ", 2835.

⁵¹⁸ Müslim, "Kitâbü'l-Cenneti ve Sıfat-i Neîmihâ ve Ehlihâ", 2834.

ve ne mahmûrlukdan başları ağrır, dillerinden hamd ile tesbîh akar, bir şey' anları andan meşgûl itmez, girüp çıkan nefes alı konmadığı gibi ve yedikleri ta'âmın fuzalâtı koşusu misk gibi olan geçirmek ile çıkar ve içtikleri şu ve gayrı misk gibi koşan terlemek ile çıkar.

وَلَهُمْ فِيهَا Ya'nî anlarını yine cennetlerde.

أَزْوَاجُ Ya'nî hürîlerden zevceleri.

مُطَهَّرَةٌ Ya'nî kuşanmadan ve necâset bırakmadan ve hayızdan ve evlâd getürmede nifâsdan vesâ'ir murdârlıklardan pâk hürîler. Ve ba'zılar kocalıktan ve karulukdan vesâ'ir dünya 'ayıplarından murdarlıktan pâk hürîler. Ve ba'zılar bed hûyluklardan pâk hürîler didiler. Dinür ki cennetde dilediğın kadar cimâ' olur lâkin evlâd getürmek olmaz.

وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ Ya'nî anlar cennetde dâ'im kalurlar ne çıkarlar ve ne vefât iderler. Zîrâ الخلد inkıtâ' ve nihâyeti olmayan bâkî ve dâ'imlikdir. Andan Müslim ile Buḥārî'de Ebî

Hüreyre'den ḥadîs, قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَوَّلُ زُمْرَةٍ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ عَلَى صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ عَلَى أَشَدِّ كَوَكَبٍ دُرِّيٍّ فِي السَّمَاءِ إِضَاءَةً، لَا يَبْزُقُونَ وَلَا يَمْتَحِطُونَ لَا يَبُولُونَ أَمْشَاطُهُمُ الذَّهَبُ، وَرَشْحُهُمُ الْمِسْكُ، وَجَمَامُهُمُ الْأَلُوَّةُ Ya'nî الْأَنْجُوحُ، عُودُ الطَّيِّبِ وَأَزْوَاجُهُمُ الْحُورُ الْعِينُ، عَلَى خَلْقِ رَجُلٍ وَاحِدٍ، عَلَى صُورَةِ أَبِيهِمْ آدَمَ، سِتُونَ ذِرَاعًا فِي السَّمَاءِ.⁵¹⁹

Ḥazreti Resûl buyurdu ki cennete evvel bir fırka girerler yüzleri ayın on dördüncü gicesi gibi parlak, onların ardınca girenler yüzleri gökyüzündedir gibi pek parlayan yıldız gibidir. Anlar anda ne tükürürler ve ne sümürürler ve ne kuşanurlar, tarakları altundan ve terlerinin koşusu misk ve buḥûrdânlıkları, cevâhir ve yaktıkları ḥâliş 'ûd ağacı ve zevceleri hürîler. Ve onların cümlesi bir hûyda ve boyları ataları Ḥazreti Âdem 'aleyhisselâm boyunda altmış arşun yüceligindedir. Ve bir rivâyetde, وَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ زَوْجَتَانِ، يُرَى مُحْ سَاقِيَهُمَا مِنْ وَرَاءِ اللَّحْمِ مِنَ الْحَسَنِ، لَا اخْتِلَافَ بَيْنَهُمْ وَلَا تَبَاعُضَ، قُلُوبُهُمْ قَلْبٌ رَجُلٍ وَاحِدٍ، يُسَبِّحُونَ اللَّهَ بُكْرَةً

⁵¹⁹ Buḥârî, "Eḥâdisi'l-Enbiyâ", 3327.

جُمُعَةٍ، فَتَهْبُ رِيحُ الشَّمَالِ فَتَخْتُو فِي وُجُوهِهِمْ وَثِيَابِهِمْ، فَيَزْدَادُونَ حُسْنًا وَجَمَالًا، فَيَرْجِعُونَ إِلَى أَهْلِيهِمْ وَقَدْ اِزْدَادُوا حُسْنًا وَجَمَالًا، فَيَقُولُ لَهُمْ

⁵²⁴ Ya'nī Hāzreti Resūl buyurđı. Cennetde bir pāzār vardır. وَاللّٰهُ لَقَدْ اِزْدَدْتُمْ بَعْدَنَا حُسْنًا.

Ehl-i cennet her cum'a aña giderler. Anda anlar şimāl yeli esüp yüzlerin ve urbalar kaplar andan anlarıñ cemāli ve dilberlikleri artar. Kaçan ki ehillerine dönerler, cemālleri dilberlikde artmış. Ehilleri anlara dirler ki: Vallāhi bizden ayrılalı cemāliñiz dilberlik ile artmış. Ve Hāzreti 'Ali bin Ebī Tālīb kerremallāhü vechehü hāzretlerinden rivāyet ki حَضْرَةُ رَسُولِ صَلَّاهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ فِي الْجَنَّةِ لَمُجْتَمَعًا لِلْخَوَرِ الْعَيْنِ يُرْفَعْنَ بِأَصْوَاتٍ لَمْ يَسْمَعْ

⁵²⁵ Ya'nī الْحَالِثِ مِثْلَهَا نَحْنُ الْحَالِدَاتِ فَلَا نَبِيدُ، وَنَحْنُ النَّاعِمَاتِ فَلَا نَبْأَسُ، وَنَحْنُ الرَّاغِبَاتِ فَلَا نَسْخَطُ، طُوبَى لِمَنْ كَانَ لَنَا وَكُنَّا لَهُ.

Hāzreti Resūl buyurđı, cennetde hūrileriñ bir cem'iyet yeri vardır. Varup anda cem' olurlar. Andan bir laṭīf güzel bülend-āvāz ile çağırırlar ki kimseler anıñ gibi āvāz işitmedi. Bizler dā'im bākiyüz ašlā kesilmeyüz, bizler mülāyım, laṭīfiz ašlā berklenüp kocamayız ve bizler güzel laṭīf hūyluyuz ašlā hışm u bed çehre olmazuz, Cennet-i Tübā bizim olanıñdır ve bizler anıñ olanıñdır.

[26] Ya'nī Hāḳḳ Te'ālā'ya üvez⁵²⁶ إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا

şey'den küçük şey' ile meşel getürmeden utanmaḳ hāşıl olmaz. Zīrā بَغُوضَةٌ ol ufaḳ uçar bu cañdır ki gāyet za'īf olmasından ve tehta bitiniñ pek ufağıdır. Bu āyetiñ inmesine bā' iş kaçañ Hāḳḳ Te'ālā siñek ve örümcek ve қарınca ve bāl arısıyla mişal getürdi. Yahūdīler didiler ki "Böyle ednā ḥasīs şey'leri yād itmeden murādı dilegi nedir?" dimeleri ile nāzil oldı. Ve ba'zılar müşrikler "Bizler böyle şey'leri zıkr iden Allāh'a tapmayuz." dimelerinden indi didiler. Zīrā küffār ile Yahūd Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellemin eziyetine ittifāḳları bir idi. Ol sözleri söylemeleri ile indi. Zīrā utanmaḳ kişiye bir 'ayb ve kabīḥ itmeden hāşıl olan hüzn ve kırğınlık gibi şey'dir ki zemm olması қорһusuyla utanup bozulur. Bu ancak insān ḥaḳḳında anıñla vaşf olur ve Hāḳḳ Te'ālā anlarıñ қамusundan münezzehdir. Eger anıñla Hāḳḳ Te'ālā vaşf olursa murād

⁵²⁴ Müslim, "Kitābü'l-Cenneti ve Sıfat-i Ne'imihā ve Ehlihā", 2833.

⁵²⁵ Tirmizî, "Sıfatı'l-Cennet", 2564.

⁵²⁶ Üvez bir sinekdir.

[23a] terk ma'nāsındır. Zīrā her fi'liñ evveli var ve āhiri var. İmdi hayānıñ evveli olan 'ayblı kabīḥ fi'liñ kişi kendine nisbet olunması korusundan bozulup maḥzūn olmasıdır. Ve āhiri ol 'ayblı kabīḥ fi'li terk itmekdir ki kendine utanmak hāşıl olmaya. İmdi Hakk Te'ālā hayā ile vaşf olunduğda murād hayānıñ evveli degildir, aḥzendeñ olan terkdir. İmdi إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا buyurmanıñ ma'nası, ya'nī Hakk Te'ālā kāfirleriñ ve Yahūdileriñ "Allāh Te'ālā böyle ednā ḥasīs şey'leri zıkr itmeden murādı nedir?" dimeleri ile anlara meşel getürmegi terk eylemez. بَعُوضَهُ ufağ üvez didigimiz sivri siñekden bir cinsdir, küçük, za'īf ama hortumu var. Fil ve şu şığırı ve deve derisine gāyet te'sīr ider şokması. Andan deve ölür, cānı çıkar. فَوْقَهَا Andan yukarısıñıñ. Ve örümcekdir. Zīrā anlar cesedde andan büyükdür. Ba'zılar دُونَ didiler. Ya'nī andan daḥı küçük ile meşel getürür. Hakk Te'ālā küçük ḥakīr şey' ile meşel getürmegi terk eylemez. Zīrā Hazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellem anıñ ile meşel getürdi.⁵²⁷ لَوْ تَسَوَّ الدُّنْيَا عِنْدَ اللَّهِ جَنَاحَ بَعُوضَةٍ مَا سَقَى مِنْهَا كَافِرًا شَرْبَةً مَاءٍ buyurdi. Ya'nī eger dünyānıñ Hakk Te'ālā katında küçük üvez kanadı kadar kıymeti olaydı kāfire dünyāda bir yudum şu içürmez idi. Ve 'Arab daḥı ednā, ḥakīr şey' ile meşel getürdiler. هُوَ أَحَقُّرٌ مِنْ ذَرَّةٍ ya'nī ol, zerreden ziyāde ḥakīrdır ve ikinci هُوَ أَجْمَعٌ مِنْ مَمْلَأَةٍ ol, qarıncadan ziyāde durup devşuricidir. وَهُوَ الْجَمُّ Ya'nī ol, pireden ziyāde şıçrayup gezen mūzīdīr. وَهُوَ الْجَمُّ Ol, sinegiñden ziyāde üzeriñe düşücidir. Bunlarla meşel getürdiler.

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا Ya'nī anlar ki Muḥammed'e ve Qur'an'a inanup īmān getürdiler.

فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ Ya'nī bilürler ki Hakk Te'ālā'nıñ getürdigi meşel

الْحَقُّ ya'nī ḥakk ve şıdkdır.

⁵²⁷ Tirmizî, "Zühd", 2320.

Ya'nī rabbilerinden anlara nāzıl oldu. Anı inkār itmek cā'iz degildir. Zīrā meşel getürmek şey'i 'aqla girmege güzel umürdür. Ve anı 'Arablar iderler.

وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا Ya'nī ammā kāfir olanlar diler ki Allāh Te'ālā'nın bunuñla meşel getürmede dilegi murādı nedir?

يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا Ya'nī kāfirlerden çoğı ol gelen meşeli inkār itmeleriyle dālāletleri artar.

وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا Ya'nī mü'minlerden çoğı ol meşeli haqq bilüp aña inanmalarıyla hidāyet ü imānı artar.

وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ Ya'nī ol meşeli inkār ile ancak kāfirleriñ dālāletleri ziyāde olur. Ba'zılar münāfıklar didi, ba'zılar Yahūdiler didi. Zīrā fısķıñ ma'nāsı Haqq Te'ālā'nın ve Resūl'ünün ita'atinden berī olmağdır. Andan anları vaşf itdi.

[27] الَّذِينَ يَنْقُضُونَ Ya'nī şunlar ki muhālefet iderler ve bozarlar ve terk iderler. Zīrā النُّقْضُ kelimesiniñ aşlı bozmağ yıkmak ve muhālefet itmekdir.

عَهْدَ اللَّهِ Ya'nī Haqq Te'ālā'nın emrini ve 'ahdini bozup terk idenler. Zīrā 'ahdiñ aşlı bir şey'i hıfz itmekdir ve ri'āyet itmekdir bir hālden bir hāle irse dahı.

مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ Ya'nī 'ahdi bend idüp te'kid itdiginden sonra bozanlar. Bu 'ahdiñ ma'nāsında qaviller var. Birisi, ibtidā hılkatde mīşāk deminde اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ buyurdıkda, "Ben siziñ Rabb'iñiz degil miyim?" buyurdıkda, ⁵²⁸ قَالُوا بَلَى cümle ervāh "Belā, sen bizim Rabb'imizsiñ." didikleri 'ahddir. İkinci olan 'ahd, Tevrāt'da Yahūdileriñ 'ulemālarına Hāzreti Resūl'e imān getürmelerine ve hılkā anıñ şıfatını

⁵²⁸ A'raf, (7/172: Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti. Onlar da, "Evet" demişlerdi.)

ve na‘tını bildirmelerine [...] ⁵²⁹ ‘ahddir. Üçüncü ‘ahd, kâfirleriñ ve münâfıklarıñ bozduğı ‘ahdiñ Hakk Te‘âlâ kitabında vaḥdâniyyetine delâlet iden âyâtlar ve mübrem olan hükmlerini bozmalarıdır.

وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ Ya‘nî Hakk Te‘âlâ emr itdiği Hâzreti Resûl ve cemî‘-i peygamberler îmân getürmelerine. Anlar ba‘zısına inanur ve ba‘zısına inkâr itmeleriyle Hakk’ıñ emrini keserler, anlar Yahûdîlerdir. Ve ba‘zılar emr itdiği şîlâ-i rahîmi kesmeleridir didiler.

وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ Ya‘nî bir yüzünü ma‘âşî itmekle ve Hâzreti Resûl'e ve Kûr‘ân'a îmân itmegi dileyenleri alıkoyp men‘ itmeleriyle

[23b] fâsid iderler.

أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ Ya‘nî ziyân ve ‘ayb idenler anlardır, ziyanları kendi nefslerine. Zîrâ الحَسَارَةُ kelimesiniñ aşlı naḡş ile ziyândır. Andan ‘Arablarıñ müşriklerine ta‘accüb yüzünden ta‘zîr ile buyurdu.

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ [28] Ya‘nî ne gûne ve nice Hakk Te‘âlâ’nıñ vaḥdâniyyetine bunca deliller ve burhânlar vârid olmuşken aña şîrk қоşup kâfir olursuñuz? Andan delilleri zîkr itdi.

وَكُنْتُمْ أََمْْوَآتًا Ya‘nî sizler atalarıñız belinde menî ki öli iken.

فَآخِئَاكُمْ Ya‘nî anañız қарnında sizlere de cân virüp dünyāya getürüp diri itdi.

ثُمَّ يُمِيتُكُمْ Ya‘nî andan eceliñiz va‘desi tamām olduқda sizleri öldürür.

⁵²⁹ Bu kelime okunamamıştır.

ثُمَّ يُخَيِّكُم Ya'nī andan sonra sizleri ba's için yine dirildir.

ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ Ya'nī andan çıkılıp mahşerde bunda itdigiñiz 'amelleriñiz cezāsı için dīvān-ı Bārī'ye hāzır olursuñuz.

[29] هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا Ya'nī sizler için yeryüzünde olan ma'denleri ve nebātları ve hayavānlar ve tağları ve deryāları halk iden oldur. Nice öyle iken aña kāfir olursuñuz? Ol yeryüzünde olanları bütün siziñ için halk itdi ki onlarla dīniñiz ve dünyāñiz menfa'atlerin görüp rāḥat olasıñız. Qaldı ki anlardan dīn maşlaḥatına menfa'at almak fikr-i i'tibār ile maḥlūkātıñ 'acāyibliğine te'emmül idüp Hakk Te'ālā'nıñ vaḥdāniyyetine delālet itdiklerin bilmek nef'idir ve dünyā maşlaḥatlarına cemī'-i halk şey'leri kulllanmak ile nef'in görmektir.

ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ Ya'nī andan sonra gökyüzünü halk itmege kaşd itdi. Ba'zılar istivāyı, ارتفع tefsīr itdi. Yüce itmek diledi halk itmege. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā tefsīr itdi. Bir rivāyetde andan Şa'd buyurdi, ez-Zührī dir ki ma'nāsı emr-i 'aliyyesi gökyüzünü halk itmege yüceldi, şāhibü'l-Muḥkem daḥı öyle zıkr eyledi. Kaçan ki Hakk Te'ālā yeryüzünü evvel halk eyledi andan gökyüzünü halk itmege emr-i 'aliyyesi diledi. **Eger** dinürse ki bu kavlı ile Hakk Te'ālā'nıñ buyurdığı bu kavlı ki ⁵³⁰ وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا nice cem' olur? Hāzin dir ki الدَّحُو düzlemek ve yaymağdır. İhtimāldir ki Hakk Te'ālā yeryüziniñ cürmünü halk eyledi, lākin düzlemedi. Gökleri halk itdikden sonra yerleri döşeyüp düzledi. **Eger** dinürse ki bu daḥı müşkül oldı. Zīrā خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا buyurması iktizā ider ki ol الدَّحُو ki yaymağdır. Andan sonra ol anları halk itmesi. Hāzin dir ki ihtimāldir ki bunda tertīb olmaya ancak ol virdigi ni'metleri şaymağa zıkr olundı. Kişi birine Hakk Te'ālā'nıñ virdigi ni'metler yād itmeyüp aña dir ki اَلَمْ اَنْعَمْتُ عَلَيْكَ saña virmedi mi? اَلَمْ اَرْفَعْ قَدْرَكَ Seniñ kadrini yüceltmedi mi? اَلَمْ اَدْنِعْ عَنْكَ Anı senden

⁵³⁰ Nāziāt (79/30: Ardından yeri düzenleyip döşedi.)

def itmedi mi? İhtimāl ki bunlarıñ ba‘zısın itdi ve ba‘zısın dañı idecekdir, anıñ gibi ola.

فَسَوِّيهُنَّ سَعِ سَمَوَاتِ Ya‘nī gökleri birbiri üzerine yedi gök halk eyledi cümlesi berāberler anlar da ne yārık ve ne kuşūr var. İnşā‘allāhü Te‘ālā Secde sūresinde gökleriñ ne gūne halk olunduğı zıkr olunur.

وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ Ya‘nī Hakk Te‘ālā cüz’iyyātdan ve külliyyātdan kamu şey’i bilicidir.

[30] وَادُّ قَالَ رَبُّكَ Ya‘nī yā Muhammed Rabb’iñ buyurduğı. İmdi Qur‘ān’da her Rabb’iñ geldikde ol Hāzreti Resūl’e hitābdır. Ve ba‘zılar ۱ ziyādedir didiler. Lākin evvelki vech a‘lādır, ziyāde degil.

لِلْمَلَائِكَةِ Ya‘nī melā’ikelere didi. Zīrā cem‘-i melekdir ve aşlı مَالِك dir, hemze ile ya‘nī الرِّسَالَةِ dir. Bunda yeryüzünde olan melekleri murād itdi. Zīrā kaçan ki Hakk Te‘ālā yeri gögi halk eyledi, andan melā’ikeleri ve cinleri halk eyledi. Melā’ikeleri göklerde sākin itdi ve cinleri yeryüzünde sākin itdi. Cinler⁵³¹ bir uzun müddet-i eyyām Hakk Te‘ālā’ya ‘ibādet itdiler soñra anlar da hased ve tuğyānlık zāhir olup fesād itdiler ve birbirlerini katl itdiler. Hakk Te‘ālā anlara melā’ikelerden Cānn nāmında melā’ike ‘asker gönderdi, anlar cennetleriñ hāzinleri idi. Başları İblīs idi, anlara yere inüp

[24a] cinleri deryālar içre olan adalara ve tağlarıñ başlarına koğdılar. Kendileri yeryüzünde sākin oldılar. Hakk Te‘ālā anlara ‘ibādetlerin hafif eyledi. Hakk Te‘ālā İblīs’e yeryüzünüñ ve dünyā gögünüñ ve cennetiñ mülklerini viridi, zīrā ol melekleriñ başı ve şeyhi idi. Ve anlarıñ ekşeri ‘ulemā idiler. İblīs, Hakk Te‘ālā’ya kāh yeryüzünde ve kāh gökde ve kāh cennetde ‘ibādet ider idi. Anıñ nefesine kibr ü ‘ucb girüp kendi kendine, Hakk Te‘ālā baña bu mülkleri anıñ içün viridi ki ben anıñ

⁵³¹ Yeryüzünde müddet

yanında cümle meleklerinden ekrem olmam ile didi. Andan Hakk Te'ālā İblis'e ve askerine

إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً buyurdu. Ya'nī siziñ yeriniñize bedel bir halife halk idüp sizleri benden yaña yüceldim. Bu sözi melā'ikeler hemān ikrāh itdiler. Zīrā kendileriniñ 'ibādetleri gök mülklerinden hafif olmağla göge çıkdıklarında anlar gibi 'ibādet itmeleri lāzım olur. Ve bunda halifeden murād Ādem 'aleyhişşalātü vesselāmdır. Zīrā ol cini halk eyledi, Ādem soñra halk olundu. Ve ba'zılar didi ki soñra gelen evlādlar yerine olması için denildi. Ve şahīhi halife dimege bā'is Hakk Te'ālā'nın hudūdını ve ahkāmını tutup icrā itmesinden aña halīfetüllāh dinildi.

يَا نَارُ ادْخُلِي فِي السَّعِيرِ أَوْ يَا نَارُ ادْخُلِي فِي السَّعِيرِ أَوْ يَا نَارُ ادْخُلِي فِي السَّعِيرِ Ya'nī anda anı halk idersen ma'āşī ile anda ol fesād ide.

وَيَسْفِكُ الدَّمَاءَ Ya'nī nā-hakk yere katl idüp kan döke, evvelki geçen Cānn kavmi gibi.

Eger dinürse nerden bildiler anı ki tā bu sözi söylediler? Hāzin dir ki ihtimāldir ki Hakk Te'ālā'nın anlara virdigi haberler ile bildiler veyā gā'ibden kıyās üzre şahid getürmekle bildiler. Zīrā bā'zılar didiler ki kaçan ki melā'ike gördiler Hāzreti Ādem 'aleyhisselām cismi birbirine zıd ahlātdan terkīb oldu. Bildiler anda kīn ve hışm olur ve fesād, kan dökmek anıñ ikisiyle olur, anıñ için anı söylediler. Ve ba'zılar didiler ki kaçan ki Hakk Te'ālā cehennemi halk eyledi melā'ikeler korkdılar. Hakk Te'ālā'ya yā Rabb bunı kimiñ için halk itdiñ didiler. Cenāb-ı Bārī anlara kim baña 'āşī olursa anıñ için halk itdim didi. Kaçan ki anı جاعل deyince anlar da anı söylediler. **Eger** dinürse ki melā'ikeler ma'sūmlardır, anlardan böyle i'tirāz nice düşer? Hāzin dir ki ba'zılar anlar ma'sūm degil dimege zāhib oldılar. Birkaç vech üzre delīl getürüp birisi أَكَلَمَ مَا لَا تَعْلَمُونَ⁵³² dimeleri ki gā'ibden hüküm itmeleriyle. Ve ma'sūmluğlarına zāhib olan cevāb itdigi olunan su'āl-i ta'accüb yüzündendir, inkār ve i'tirāz yüzünden degildir. Zīrā anlar Hakk Te'ālā'nın kemāl hükümüne ve kendilerine gizli olan 'ilminiñ ihāṭasına ta'accüb ile didiler bu delāletle ki anı

⁵³² Bakara, (2/30: Ben sizin bilmediklerinizi bilirim.) Nâkıs iktibas.

buyurmasından. Ve ba'zılar didi ki efendisi muḥabbetinde muḥliş olan kul, kendi efendisine bir kul āṣī olsa ol muḥliş kulu 'āṣī olan kulu ikrāh ider. Öyle olmağla melekleriñ su'ālî Ḥaḳḳ Te'ālā'ya ta'zīmlerine mübālağadandır didiler.

وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ Ya'nī bizler saña subḥānellāh ve biḥamdihī dirüz. Ve bu ḥalkın namāzıdır, anıñla ḥayr qazanurlar. Ve Müslim'de Ebū Zer'den ḥadīs, أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سُئِلَ أَيُّ الْكَلَامِ أَفْضَلُ قَالَ: مَا اصْطَفَى اللَّهُ لِمَلَايِكَتِهِ أَوْ لِعِبَادِهِ: سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ.⁵³³ Ya'nī Ḥazreti Resūl'e su'āl itdiler ki kaṅgı kelām efḍaldır? Buyurdılar ki: Ḥaḳḳ Te'ālā'nıñ melā'ikelerine veyā 'ibādına maḥṣūş kendi içün itdiği subḥānellāh ve biḥamdihī kelimesi efḍaldır. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā buyurdu ki Ḳur'ān'da kaṅgı yerde tesbīḥ gelürse andan murād, namāzdır. Ma'nāsı لَكَ نَحْنُ نُصَلِّي يا'nī bizler saña namāz kılarız. Ve ba'zılar لَتَسْبِيحِ Ḥaḳḳ Te'ālā'nıñ celāl-i 'aẓametine lāyık olmayandan münezzeḥ itmekdir. نَحْنُ نُسَبِّحُ bizler seni her nā-sezādan ve noḳşāndan münezzeḥ ideriz. Ve ḥamdıñ ma'nāsı, ⁵³⁴ Ya'nī bizler sana ḥamd idenleriz ve ḥamd ü ṣenā' ile qaplanmışuz. Eger ki bizlere tevfiḳiñ, lütf u 'ināyetiñ olmasa bizler ṣenā' da idemezdik.

وَتُقَدِّسُ لَكَ Ya'nī bizler seni her neḳā'ışden ve her sū'den pāk idüp 'azze celāl 'aẓametiñe ve 'ulüvv-i şānıña lāyık olan vaşf ile yād ideriz. Zīrā التَّقْدِيسُ pāklamaktır ve'l-lām şıladır. Ve ba'zılar ma'nāsı nefslerimizi tātatiñe ve 'ibādetiñe pāk eyleriz dimekdir didiler.

يَا'nī ben قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

[24b] siziñ bilmediñizi bilürem. Anlarıñ اِتَّجَعَلُ فِيهَا dimeleriniñ cevābıdır. Ya'nī Ḥaḳḳ Te'ālā aṣlā ḥalk yüzünden ve ḥikmet yüzünden sizleriñ bilmediñizi ben bilürem

⁵³³ Müslim, "Kitābü'z-Zikr ve'd-Du'ā' ve't-Tevbe ve'l-İstiğfār", 2731.

⁵³⁴ Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrut, nşr. Dâr İhyâ'et-Terâsi'l-Arabî, 1420), C. II, s. 395.

buyurdu. Ve ba'zılar didi ki ben bilürem anlar da baña ibâdet iden ve mu'tî olan var, anlar enbiyâlar ve evliyâlar ve şâlihlerdir. Ve ben bilürem sizlerde baña 'âşî olan var, sizler bilmezsiñiz. Ve ba'zılar didi ki ben bilürem anlar günâh iderler ve dönüp tevbe istiğfâr iderler, ben de anlara mağfîret iderim dimekdir.

Faşl: Melâ'ikeleriñ mâhiyetinde ve Hâzreti Âdem 'aleyhisselâmiñ halk olunmasında ba'zılar didi ki melâ'ike hevâyî ecsâm-ı la'tîfdir, nûrdan halk oldılar. Anlar kangî şekle ve şîfâta girmek dilerse kâdirlerdir girerler, meskenleri göklerdir. Anda Ebî Zer'den hadîs, قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي أَرَى مَا لَا تَرَوْنَ، وَأَسْمَعُ مَا لَا تَسْمَعُونَ أَطَّتِ السَّمَاءُ، وَخُقِّ لَهَا أَنْ

⁵³⁵ نَتِيطَ مَا فِيهَا مَوْضِعَ أَرْبَعِ أَصَابِعٍ إِلَّا وَفِيهِ مَلَكٌ وَاضِعٌ جَبْهَتَهُ اللَّهُ سَاجِدًا. Hâzreti Resûl buyurdu ki benim gördigimi sizler görmezsiñiz ve benim işitdigimi sizler işitmezsiñiz, gök inceden ince, yanık yanık inledi, hakkıdır inlemesi. Zîrâ anda dört parmak kadar boş yer yokdur ki anda bir melek alnını lillâh secdeye kıomamış ola. Bunu Tirmizî ih'râc idüp bu hasen garîb hadîsdir didi.

وَأَمَّا Hâzreti Âdem 'aleyhisselâmiñ halk olmasında Vehb bin Münebbih buyurdu, kaçan ki Hakk Te'âlâ Hâzreti Âdem 'aleyhisselâmi halk eylemek diledi, yeryüzüne vahy eyledi ki "Ben senden bir halîfe halk ideceğim, anlardan kimi baña itâ'at ider ve kimi baña 'âşî olur, baña itâ'ât ideni cennete kıorum ve baña 'âşî olanı cehennem nârına kıorum." Yer didi ki "Yâ Rabb, benden ateşe girer ve lâyıq ma'hlûk halk idersin?" Hakk Te'âlâ "Belâ" buyurdu. Andan yer ağlayup bu bî-kârlar çıkup akar kıyâmete kadar. Andan Hakk Te'âlâ Cebrâ'îl 'aleyhisselâma emr idüp gönderdi ki var yerin kırmızı ve siyâh ve eyü ve habîs olan toprağından bir avuc alup gel deyü. Kaçan Cebrâ'îl inüp bir avuc toprak almak diledikde yer tazarru' idüp "Sana şıgınurum seni gönderen 'izzetullâh hakkıçün benden bir şey' alma." deyince Hâzreti Cebrâ'îl elin çeküp mekânına döndi. "Yâ Rabb, benden şıgunup 'izzetin hakkına yemîn verince ikrâh itdim üzerine varmağa." didi. Andan Hakk Te'âlâ Mîkâ'il 'aleyhisselâma emr itdi ki "Var yerden baña bir avuc toprak getir." deyü. Kaçañ ki Mîkâ'il inüp bir avuc toprak almak kaşd idince Hâzreti Cebrâ'îl'e virdigi yemîni aña dahı virince ol dahı elini çeküp yerine döndü. Cebrâ'îl'in didigi gibi Hakk Te'âlâ'ya haber virince Cenâb-ı Bârî, Hâzreti Azrâ'il 'aleyhisselâma emr itdi ki "Var yerden bir

⁵³⁵ Tirmizî, "Zühd", 2312.

avuç toprak getir." deyü. Kaçan yere indi kaşd itdi ki ala, yer aña "Seni gönderen 'izzetullāh ḥaqqıçün benden bir şey'i alma." deyince 'Azrā'il aña "Ben Ḥaqq Te'ālā'nın 'izz ü celāline şıgınumurum anın 'āşī olmağdan." didi. Andan yerin her tarafının toprağının tatlusundan ve tuzlusundan ve acısından ve eyüsünden ve alçağından bir avuç alup andan göge çıkdı. Ḥaqq celle ve 'alā aña nice itdigini su'āl idince ol da yerin kendine virdigi yemini ve kendinin aña itdigi yemini haber virince Ḥaqq Te'ālā buyurdi ki [...] ⁵³⁶ "Ḥaqqıçün ol seniñ getürdigin toprağı bir maḥlūk ḥaqq ideyim ve [...] ⁵³⁷ olmadığı için anların cānların kabz için seni üzerlerine musallaṭ ideyim." Andan Ḥaqq Te'ālā ol bir avuç toprağın yarısını cennete ve yarısını cehenneme bıraktı. Andan kendi dilegi kadar bir müddet-i eyyām durdı, andan getirüp anı şu ile yoğurup çamur itdi. Bir müddet öyle durunca ⁵³⁸ حماء مَسْنُون ki koḥmuş balçık oldu. Bir müddet dahı durup ⁵³⁹ صَلْصَال ki kırı, çatlaq çamur oldu. Andan anı cesed idüp getirüp cennetin kapısı önünde bıraktı. Melā'ikeler gelüp anın cemāli ve şifatını görüp ta'accüb iderler idi. Zīrā anın gibi şıfat görmediler idi ve İblīs her gelüp gecdikde, gördükce elbet bu bir umūr için ḥaqq olundı dir idi. Ve anın derünuna [25a] nazar itdi ki içerisi boş didi, bu bir mülk olunmayacak maḥhūkdur. İblīs bir gün meleklerle "Bu maḥlūkı siziñ üzeriñize efḍal iderse nice idersiñiz?" didi. Melekler "Ḥaqq Te'ālā'nın emrine muṭī olup 'āşī olmayuz." didiler. Dönüp İblīs kendi kendine eger bunu baña benden efḍal iderse ben 'āşī oluram didi ve eger beni andan efḍal iderse anı tiz helāk iderim didi. Kaçan ki Ḥaqq Te'ālā aña rūḥ üfürmek diledi, rūḥa emr itdi ki bu ādemiñ cesedine gir deyü. Rūḥ baqdı ki gireceğı yer bir dar yer, yā Rabb ben bu cesede nice gireyim? didi. Ḥaqq celle ve 'alā aña ادْخُلِي كَرِيمًا وَاسْتَخْرِجِي buyurdi. Ya'nī ikrāh iderek gir ve yine ikrāh iderek çık dimek. Hemān rūḥ anın başda beynine girdi andan inüp gözlerine irince baqıp çamurdan olan sā'ir cesedini seyr itdi. Andan yürüyüp burnuna irince ağsırdı. Kaçan ki diline irdi hemān el-Ḥamdülillāhi Rabbi'l-ālemīn didi. Ādemiñ ağzından evvel çıkan kelime budur. Ol dem Ḥaqq Te'ālā رَحِمَكَ رَبِّكَ يَا مُحَمَّدٌ وَلَقَدْ خَلَقْنَاكَ buyurdi. Ya'nī ey ḥamd idici, saña Rabbiñ

⁵³⁶ Bu kelime okunamamıştır.

⁵³⁷ Bu kelime okunamamıştır.

⁵³⁸ Hicr (15/26) Nâkıs iktibas.

⁵³⁹ Hicr (15/26) Nâkıs iktibas.

rahmet itdi. Zîrâ seni bu hamdiñ içün halk eyledi. Kaçan ki rûh dizlerine irişdi davrandı birden kalkayım deyü ‘acele itdi. Kalkmağa kâdir olmayınca Hakk Te‘âlâ⁵⁴⁰ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَجَلٍ buyurdi. Ya’nî insân ‘acele itmek tab‘ı üzre halk olundu. Gerçi عَجَل çamurdur. Bunda murâd ‘acele itmesidir kalkmağa davranmasıyla. Kaçan ki cân baldırlarına ve iki ayaklarına irişdi şıçrayup kalkdı ki kâmil olmuş bir âdem, etden ve kandan ve kemikler ve tamarlar ve siñirler. Ve anlarıñ üzerine dilberligi günden güne ziyâde olsun deyü tırnağdan zâr gibi bir libâs giydirdi. Ve anı hıfz itmek içün üzerine deri giydirdi. Cesedinde tokuz kapu açdı. Yedisi başında, anlar iki kulaqlardır ki işitmesi içün ve ikisi gözler, eşyâyı görmesi içün ve ikisi burun delikleri, anlarla koğu almak içün ve birisi ağızdır, içinde dil var anıñla söylemesi içün ve etrâfında dişler itdi ki yedigini anlarla öğüdüp yedigi şey’leriñ lezzetini ala. Ve iki kapuyu cesediniñ aşağısında itdi. Biri önünde ve biri ardında, önündekinden içdiği şuyun mühmelâtı çıka ve ardındaki kapudan yedigi ta‘âmların dahı mühmelâtı çıka. Ve ‘aqlını anıñ başında itdi ve sırrını kalbinde itdi ve vehmini bögreklerinde itdi ve kuvvetini cigerinde itdi ve ragbetini yüreginde itdi ve gülmesini talagında itdi ve sürürini ve hüznini yüzünde itdi. Ol Huda’ya hamd ü şenâ ve şükr olsun ki bu vücudı bir pârça kemik ile işidir ve bir pârça iç yağıyla görür ve bir pârça et ile söyler ve bir pârça kan ile bilür itdi. Ve andan anıñ üzerine şehveti bindirüp anıñ etrâfını hayâ ile çevirüp hıfz itmege bâ’iş ola deyü. İmdi Âdem’in şerâfetine bundan te’emmül eyle Buḥārî ile Müslim’de Ebî Hüreyre’den rivâyet buyurdi ki Hakk Te‘âlâ Âdem ‘aleyhisselâmiñ boyunu altmış arşun uzunluğunda halk eyledi. Andan aña emr itdi ki var şol nefer melâ’ikelere selâm eyle, kulağ ur, gör saña ne cevâb iderler. Zîrâ seniñ ve zürriyyetiñ taḥiyyâtı oldur. Hâzreti Âdem varup anlara esselâmü ‘aleyküm didi anlarıñ kâmusı esselâmü ‘aleyke veraḥmetüllâh didiler, rahmeti ziyâde itdiler. İmdi cennete girenler Hâzreti Âdem ‘aleyhisselâm boyunda ve şüretinde girer didi. Ol vaḳtten berü bu âna gelince kadar halkıñ boyı eksilmede. Ve Müslim’de Hâzreti Enes’den ḥadîs قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَمَّا صَوَّرَ اللَّهُ آدَمَ فِي تَرْكُهُ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَتَرَكَهُ، فَجَعَلَ إِبْلِيسُ يُطِيفُ⁵⁴¹ Yanî Hâzreti Resûl buyurdi ki kaçan Hakk Te‘âlâ, Âdemiñ şüretini halk ile öyle cânsız tâ murâd-ı ‘aliyyesi olunca kadar bıraktı

⁵⁴⁰ Enbiyâ (21/37: İnsan çok aceleci (tez canlı) yaratılmıştır.)

⁵⁴¹ Müslim, "Kitâbü'l-Birr", 2611.

ve İblîs anıñ gelüp etrâfını dolaşur idi. Eyitdi kaçan İblîs anıñ içerüsüne baqdı ki boşdur, anıñ mülk olunmayacağını bildi. Ve Ebî Mūsâ'dan rivāyet, didi ki işitdim Һаҙreti Resûl şallallāhu ‘aleyhi vesselām، يقول إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ آدَمَ مِنْ قَبْضَةٍ قَبْضَتِهَا مِنْ جَمِيعِ الْأَرْضِ، 542 Ya'nî Һаҙreti Resûl buyurdı Һаққ Te'ālā, Ādem'i yeryüzünüñ kamu yerlerinden aldıǵı bir avuç topraqdan halk eyledi. Evlādları anıñ gibi geldiler, kimi kırmızı, kimi beyāz, kimi siyāh ve kimi esmer ve kimi mülāyim ve kimi berk ve kimi Һabîş murdār ve kimi güzel iyü çıqdı.

[25b] Bunı Tirmizî ve Ebū Dāvūd iħrāc itdiler.

[31] Ya'nî Һаққ Te'ālā Һаҙreti Ādem 'aleyhisselāma isimleriñ kamusını öğretti. Ve aña Ādem dimege bā' is yerin yüzünden halk olmasıyla. Zīrā ادم yerin yüzündeki toprağıdır. Ba'zılar didi ki levni toprak rengine olmasından yād olundu ve künyesi ebū Muħammed'dir. Ba'zılar ebū'l-beşer didiler. Kaçan ki Һаққ Te'ālā Ādem'i halk idüp hilkatini tamām itdikde cemī'-i eşyānıñ ismini aña öğretti. Aña bā'is, melā'ikeler Һаққ Te'ālā dilegi üzre ne qadar maħlūk halk iderse itsün kendine bizden ziyāde ekrem halk eylemez. Bizler ol halk itdigiñden ziyāde bilürüz. Zīrā andan evvel halk olduk ve anıñ görmedüğünü gördük dimeleriyle Һаққ Te'ālā Һаҙreti Ādem'in 'ilmi ile fazlını anlara izhār eyledi. Bunda, ehl-i sünnetden peygamberler, melā'ikelerden efďaldır diyenleriñ mezhebine delālet var. Ve eger Resûl iseler dağı. İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdı ki 543 عَلَّمَ اسْمَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى الْقُصْبَةِ. Her şey'in ismini öğretti, tā ağac tekneye ve kavtaya varınca qadar öğretti. Ve ba'zılar kaçan Һаққ Te'ālā hayvānātdan ve cemādātdan ve gayrıdan kamusını halk idince Һаҙreti Ādem'e adlarını bidirüp öğretti didiler. Ya'nî bu, deve ve bu, at ve bu, bu, koyun demek ile her eşyānıñ adını bildirdi. Ve ba'zılar melā'ikeleriñ adlarını bildirdi didiler. Ve ba'zılar zürriyyetiniñ adlarını bildirdi didiler ve zürriyyetiniñ söyleyecek lügat dillerin bildirdi didiler.

⁵⁴² Tirmizî, "Tefsîri'l-Kur'ân", 2955.

⁵⁴³ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 36.

ثُمَّ عَرَضَهُمْ Ya'nī andan ol hālk olan eşyānıñ şüretlerini gösterdi. Bunda عَرَضَهُمْ dimege bā'is عرضها dimedi te'nīs. Zīrā ol 'arz olunan eşyāda 'aql şāhibi ve 'aqlı olmayan var. Kaçan bir yer cem' olsa kamu 'aqlı olana hüküm idüp müzekker olur. 'Aqlıñ gālīb olduğından zükūr ve inās bir cem' olsa hüküm zükūruñ olup lafzı müzekker dinür.

عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ Ya'nī anları melā'ikelere gösterüp buyurdi. Bunda melā'ikeleriñ 'ācizliklerini kendilerine bildirmek içün.

أَنْبِئُونِي Ya'nī baña haber virüp bildirin.

بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ Ya'nī bu şahısların isimlerini.

إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ Ya'nī didiñiz sözüñüzde şādık iseñiz. Ki bir maḥlūk hālk eylemem ancak siz kendiñizi andan efḍal ve bilici dimeñizde.

[32] قَالُوا Kamu melā'ikeler didiler.

سُبْحَانَكَ Ya'nī kaçan ki 'ācizlikleri zāhir olunca seniñ 'izzıñ celāliñ her neḳā'ışden münezzeḥ olduğu haqqıçün.

لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا Ya'nī ancak seniñ bildirdiğıñ 'ilmden gayrı bizler de bir 'ilmi bilüp ihāta itmek yokdur.

إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ Ya'nī hālk eylediğıñ maḥlūklarıñıñ isimlerini ancak sen bilürsün. Zīrā 'alīm ismi esmā'-i şıfātıdan tāmmedir her ma'lūmāta muḥıṭdır.

الْحَكِيمُ Ya'nī yine kendi emriñde hüküm iden sensin. Bunda iki ma'nā vardır. Birisi 'ādil, kāzī sensin ve birisi her umūrı öyle muḥkem idicisin sen ki aña aṣlā fesād irmesün deyü.

قَالَ Ya'nī Ḥaḳḳ Te'ālā buyurdu.

[33] يَا أَدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ Ya'nī ey Ādem bunlara şu eşyaların adlarını haber virüp bildir. Bunı kaçan ki melā'ikelerin isimleri bilmede 'acizlikleri zuhūr idince ol halk itdigi hikmeti vech üzere emr itdi.

فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ Ya'nī kaçan ki Ḥazreti Ādem meleklerle eşyaların isimlerini haber virüp bildirdi.

قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ Ya'nī Ḥaḳḳ Te'ālā ey melā'ikelerim ben sizlere dimedim mi?

إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ Ya'nī göklerde ve yerlerde olmuşu ve olacağı ben bütün bilürem. Zīrā Ḥaḳḳ Te'ālā Ḥazreti Ādem 'aleyhisselāmı daḥı halk itmezden evvel ahvālını bilür idi.

وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ Ya'nī sizlerin فيها didiğiniz sözden murādlarınızı da bilür.

وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ Ve ya'nī Ḥaḳḳ Te'ālā ne kadar maḥlūk halk ider kendine, bizlerden ekrem maḥlūk halk eylemez deyü derūnuñuzda gizlediğinizi daḥı bilürem. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā اعلم ما تبصرون itā'atden izhār itdiğinizi bilürem, وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ sizlerden iblisiñ 'aşīlik ideceğin daḥı bilürem dimekdir buyurdu.

[34] وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ Ya'nī kaçan ki melā'ikelere Ādem'e secde idiñ didigimiz demde. Ba'zılar bu ḥiṭābı ancak yeryüzünde olan melā'ikelere idi didi. Lākin şahīḥi bu ḥiṭāb cümle melā'ikeleredir. Ḳavlühü Te'ālā: ⁵⁴⁴ فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ delāletiyle.

فَسَجَدُوا Ya'nī kamu melā'ikeler Ādem'e secde itdiler. Bu secdelerinde

⁵⁴⁴ Sâd (38/73: Derken bütün melekler topluca saygı ile eğildiler.)

[26a] iki kavı vardı. Şahîhi hakikat üzre Âdem'e idi. Zîrâ andan elini yere kımak yok idi, hemân ol rûkû'a varır gibi egilmek idi. Bu selâm ve ta'zîm sücûdudur, 'ibâdet sücûdı degildir. Hazreti Yûsuf 'aleyhisselâma kıardaşlarının itdiği secde gibi temennâdır. Kıaçan ki İslâm zühûr itdi, ol temennâ secdesi ibtâl oldu. Bunda melâ'ikelerin Hazreti Âdem'e secdeleri Hakık Te'âlâ'ya itâ'at ve emrine imtişâldır. Ve ikinci kavı: İtdikleri secde Hakık Te'âlâ'ya idi ve Âdem anlara kıble idi. Ka'be namâzda kıble olduğu gibi ki namâz Allâh'adır, Ka'be kıbledir. Aña bu âyetde ehl-i sünnetden enbiyâyı melâ'ikeden efđal idenlerin mezhebine delâlet vardır.

إِلَّا إِبْلِيسَ Ya'nî ancak İblîs secde itmedi. Aña İblîs dimege bâ'is Hakık Te'âlâ'nın rahmetinden ümîd kesdiği için. Zîrâ تَبْلِيسَ ümîd kesmekdir. Anın adı 'Azâzil idi, 'arabîde adı Hâriş'dir. Kıaçan ki 'aşî oldu adı değışilüp İblîs dinildi, ve şûreti tebdîl oldu. İbn 'Abbâs razıyallâhu 'anhümâ İblîs melâ'ikelerdendir, zîrâ Hakık Te'âlâ anı لا ile istişnâ itmiş, anlardan olduğuna delâlet ider buyurdu. Ve ba'zılar ol cinlerdendir, zîrâ ol ateşden halk olundu melâ'ikeler nûrdan halk olundu didiler. Yâ ol cinlerin aşlı ol Hazreti Âdem inslerin aşlı olduğu gibi ola. Lâkin evvelki kavı şahîhtir. Secde hitâbında melâ'ikelerle ma'an emr olundu, anlara dâhıldır. Secde itmediğiyle andan istişnâ olundu, bu istişnâ secdeyedir.

أَبَى Ya'nî secde itmegi ibâ idüp secde itmedi.

وَاسْتَكْبَرَ Ya'nî tekebbürlenüp Âdem'e secde itmege tenezzül itmedi.

وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ Ya'nî şeqâvetinden ezelî 'ilmullâhda kâfirlerden idi. Aña cehenneme girmek vâcib oldu. Müslim'de Ebî Hüreyre'den hadîs, قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا أَمَرَ

يَا وَيَلْنَا أَمَرَ ابْنُ آدَمَ بِالسُّجُودِ فَلَهُ الْجَنَّةُ، bir rivayetde ابْنُ آدَمَ السَّخْدَةَ فَسَحَدَ الشَّيْطَانُ يَبْكِي، يَقُولُ: يَا وَيَلِي⁵⁴⁵

⁵⁴⁵ Müslim, "Kitâbü'l-îmân", 81.

⁵⁴⁶ وَأَمَرْتُ بِالسُّجُودِ فَعَصَيْتُ فَلِيَ النَّارُ. Ya'nī Hâzreti Resûl buyurdu: Kaçan ki Âdem'e secde emr olundu aña secde olununca şeytân itmeyüp bir yaña çekilüp ağladı. Andan kendi kendine didi ki vâh yazıklar baña. Âdem'e secdeye emr olundu, secde iden cennetlik oldu ve baña da secde emr olundu itmeyüp 'âşī olup cehenneme müsteḥak oldum.

[35] وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ Ya'nī andan didi ki ey Âdem, sen ehliñ ile cennetde yer tutup sākin olup otur. Lākin ma'nāsı qarār it demek degildir. Zīrā ol yeryüzini ma'mūr itmek için ḥalk olundu. Kaçan ki Hâzreti Âdem cennetde sākin oldu, yalnız yanında kendi cinsinden birisi yok ki anıñla ünsiyet idüp oturup kalka. Ḥaḳḳ Te'ālā aña uyquyı ḥavāle itdi, yatdıḳda Ḥaḳḳ Te'ālā anıñ şol yanında kışa kaburgasını alup andan zevcesi Ḥavvā 'aleyhisselāmı ḥalk eyledi. Ol kaburğa yerine et ḥalk eyledi. Hâzreti Âdem aşlā duymadı, zīrā alurken elem virmedi ki duya. Eger elem vire idi ağrımak ile, aşlā bir kimse qarısına şefḳat muḥabbet idüp dirlik itmez idi. Ve anıñ Ḥavvā ile tesmiye olmasına bā'is, kendi diri ya'nī ḥayydan ḥalk olunduḡı için. Kaçan ki Hâzreti Âdem uykusundan uyandı, gördü ki Ḥavvā anıñ yanında oturuyor, Ḥaḳḳ Te'ālā'nıñ cemī'-i ḥalk itdiklerinden dilber. Aña didi ki "Sen kimsin? Hâzreti Ḥavvā "Ben seniñ zevciñ Ḥavvā'yım." didi. Hâzreti Âdem "Ne için ḥalk olunduñ? didi. Hâzreti Ḥavvā "Sen baña ve ben saña olup ünsiyet için ḥalk olundum." didi. Hâzreti Âdem'in sākin olduḡı cennet için ihtilāf itdiler. Ba'zılar didi ki ol yeryüzünde bir cennet idi, anda sākin oldu. Ol delīl ile ki eger dār-ı cezā ve dār-ı şevāb olan cennet olaydı nice andan çıkar idi didiler. **İmdi** bu ḳavliñ şāhibi olan aña cevāb ider ki Ḥaḳḳ Te'ālā'nıñ bu ḳavline delīl ile اهبطا, ya'nī ikiñiz inüñiz. Zīrā murād اهبطوا dan bir yerden bir yere intikāldir ve göçmekdir. Nedenkim ḳavluḥū Te'ālā: اهبطوا مصرًا, ya'nī Mısr'a göçüp gidiñ. Ve şaḥīḥ olan ḳavl ol dār-ı cezā ve şevāb olan cennetdir. Zīrā andaki ma'rūf olan elif ile lām 'ahd içündür. Ve Müslümānlarıñ 'örfünde الجنة dār-ı cezā ve şevāb olan cennetdir. Ve ba'zılar bu iki ḳavli daḡı mümkündür, andan kesilmege bir yol yokdur didiler.

⁵⁴⁶ Müslim, "Kitābü'l-îmān", 81.

وَكَلَّا مِنْهَا رَعْدًا Ya'nī ikiñiz anda hemān bol bol yiyin.

حَيْثُ شِئْتُمَا Ya'nī ne zamān yemek dilerseñiz ve nerden yemek dilerseñiz hemān yiyiñ ve maḳşūd

[26b] bi'l-ıtlāk olanlarıñ ḳamusundan yiyiñ, birinden men' olunmañız yokdur. Ancak

وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ ya'nī ikiñiz daḥı hemān bu ağaca yanaşup andan bir şey' yemeyiñ.

Ba'zılar bundaki هَذَا ağaclar bir cins ağaca düşer didiler. Ba'zılar maḥşūş bir ağaca düşer didiler. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā ol ḳāḳūle ağacıdır ve ba'zılar üzüm ağacıdır didi ve ba'zılar incir ağacıdır didi ve ba'zılar ol 'ilm ağacıdır didi ve ba'zılar ḳāfūr ağacı didiler. Ve ba'zılar kelāmıñ zāhiriyle ol ne ağacı oldığı bilinmesi 'aynı maḳşūd degildir ki anıñ beyān itmesi vācib ola.

فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ Ya'nī eger ol ağacdan yirseñiz kendi nefsleriñize zulm itmiş olursuñuz.

Bu, enbiyāya günāhı cā'iz idenler ḳatındadır. Zīrā ma'şiyet ile nefsine zulm itdi. وَالظُّلْمُ ma'nāsı şey'i maḥallinden ğayrıya ḳomaḳdır. Ve enbiyāya günāhı cā'iz görmiyenler, ma'nāsı anı itmeden itmemeñiz daḥı evlādır demek didi. Ve ba'zılar ihtimāldir ki anı nübüvvete gelmezden evvel itdi. **Eger** dinürse ki enbiyāyı zulm ile veyā nefsinı zulm ile vaşf itmek cā'iz midir? Hāzin dir ki enbiyāya zulm ıtlāk olunmaḳ cā'iz degildir. Zīrā zulmde zemm olmaḳ sebebiyle.

[36] فَازْلَمْهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا Şeyṭān anıñ ikisini andan ḳaydırdı. الزَّلَّةُ günāhdır, enbiyāya lāyık degildir. İnşā' allāh sūre-i Tāhā'da zıkr olunur ma'sūmluḳları.

فَاخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ Ya'nī anıñ ikisini ḳaydırup oldıḳları na'ımden ḳıḳardı. Ḳaçan ki İblīs diledi cennete girüp Hāzreti Ādem ile Havvā'ya vesvese vire, anı cennetiñ ḥazinedārları men'eyledi. Andan yılana vardı. Zīrā kendiniñ şādık dostı idi ve ol ḥāzin idi. Ve ḥayavānlarıñ ğāyet güzeli idi, deve ayağı gibi dört ayağı var idi. İblīs

andan diledi ki kendini ağzının içine alup cennete girdirdi, hâzinlerin öñünden geçdi bilmediler. Ba'zılar didi ki Âdem ile Havvâ cennetin kapusuna çıkarlar idi, İblîs anları anda görüp anlara yaklaşup vesvese virdi. Zîrâ kaçan ki Âdem cennete girdi andan olan ni'metleri görünce kendi kendine didi ki n'olaydı bu ni'metler bizlere dâ'im bâkî olaydı deyince İblîs bu sözünü ganimet bilüp aña gelüp dâ'im bâkî kalmaga sebep ile vesvese virdi. Ba'zılar kaçan Âdem cennete girdi, gelüp şeytân anların öñünde durdı. Anlar anı bilmediler, başladı feryâd u figân ile ağlamağa. İmdi ibtidâ ağlamak andan oldu. Âdem ve Havvâ aña "Ağlamaga sebep nedir?" didiler. İblîs "Ben sizin için ağlarım, zîrâ ikiniz dahı vefât idüp bu olduğunuz ni'metleri ayrılup geçersiniz, ağlamam añaadır." deyince anların nefsleri tutulup gâyet ile elemlendiler. Andan İblîs gidüp bir vakt kaçup dönüp gelüp didi, "Yâ Âdem saña bu ni'metin içinde bâkî kalmaga sebep olan ağacı söyleyüp delâlet ideyim mi?" Hâzreti Âdem anın sözünü kabûl itmeyüp ibâ itdi. Başladı anlara Hakk Te'âlâ hakkıçün yemîn itdi ki "Ben sizlere naşihâtciyim." andan yemîn ile anları aldatdı. Zîrâ bilmezlerdi ki bir kimesne Hakk Te'âlâ hakkıçün deyü yalan yemîn ider. Hemân Hâzreti Havvâ ol elin uzadup ol ağacdan alup yedi ve sonra alup Hâzreti Âdem 'aleyhisselâma şundı, Âdem alup yedi. **Andan** İbrâhîm bin Edhem kâdesellâhü sırrahü ol yemek, bizleri uzun hüzn ile eleme bıraktı buyurdu. İbn 'Abbâs razıyallâhu 'anhümâ buyurdu ki Hakk Te'âlâ Hâzreti Âdem'e "Yâ Âdem ben saña bütün cennetin ni'metlerini virüp seni bir ağacdan yemeden men' itmedim mi, niçün andan yedin?" Hâzreti Âdem "Belâ, yâ Rabb ihsân itdin, ben senin 'İzz ü celâlin hakkına yalandan yemîn ider var zann itmez idim." Âdem "Vahdâniyyetin hakkıçün beni bu zannım düşürdi." Andan Hakk Te'âlâ "'İzzetim hakkıçün seni yeryüzüne indirdim, anda dirliğe güc ve zor irersin." Andan anları yeryüzüne indirdi ve aña demir işlemek şan'atını öğretti ve çift sürüp ekmegi emr itdi. Hâzreti Âdem çift sürdi ve ekdi tâ pişüp tamâm olunca kadar şuladı ve andan biçdi ve harmanlandı ve şavurdu. Andan öğüdüp un itdi ve yogurdu ve ekmek idüp pişürdi anda yedi. İmdi bu loğmayı yemeğe bu zahmet ve meşakkat ile irdi. Ve bir rivâyetde, İbn 'Abbâs razıyallâhu 'anhümâdan kaçan Hâzreti Âdem Hakk Te'âlâ'nın nehy itdiği ağacdan yedi Hakk Te'âlâ aña buyurdu ki "Yâ Âdem seni nehy itdigim ağacdan yemek ne?" Hâzreti Âdem

[27a] "Yā Rabb anı baña Havvā getürüp şundı." Hakk Te'ālā buyurdu ki "Ben de anıñ cezāsını ikrāhla gebe kalup ve ikrāh ile zaḥmetli toğurmak itdim ve ayda iki kerre ḥayız ile kanın akıtmaq itdim." Ol dem Havvā ḥayādan kendin bırakdı. Ve ba'zılar didi ki Hakk Te'ālā Havvā'ya وَعَلَىٰ بَنَاتِكَ buyurdu. Ya'nī seniñ ve kızlarıñıñ üzerine şıyānet itdim. Kaçan ki ağacdan yediler üzerlerinden urbaları döküldü, çıplak kalup öd yerleri bellü olup cennetden çıkdılar.

وَقُلْنَا اهْبِطُوا Ya'nī Ādem ve Havvā'ya ve İblīs ve yılana didi ki yeryüzüne iniñ. Andan Ādem 'aleyhisselām Hind yerlerinden Serendīb'de Nūd nām tağa indi ve Hızreti Havvā Cidde'ye indi ve İblīs Başra nāhiyesinden Übülle nām yere indi ve yılān İşbahān'a indi.

بَغْضُكُمْ لِبَعْضِ عَدُوِّ Ya'nī varıñ birbirleriñize düşmān oluñ. Şeytān zürriyyet-i Ādem'e düşmāndır. Kavlühü Te'ālā ⁵⁴⁷ إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا şeytān sizlere düşmāndır sizler de aña düşmān oluñ, düşmān biliñ. Ve Benī ādem ile yılānıñ düşmānlığı. İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümādan ḥadīs, قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "مَنْ تَرَكَ الْحَيَاتِ مَخَافَةً طَلَبَهُنَّ فَلَيْسَ مِنَّا، مَا 548 Ya'nī her kim yılānı tutup ısıрма korḥusundan öldürmeden şalıverirse ol ehl-i İslām'dan degildir, biz anlarla düşmān olalı ellerinden kırtulmadık ve ne ellerimiz kırtuldılar. Bunı Ebū Dāvūd iḥrāc eyledi ve yine anıñ iḥrācī İbn Mes'ūd'dan, ⁵⁴⁹ Ya'nī AN رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ اقْتُلُوا الْحَيَاتِ كُلَّهَا، فَمَنْ خَافَ تَأْرَهُنَّ فَلَيْسَ مِنِّي. 549 Ya'nī yılānlarıñ kırtulmasını öldürüñ, her kim anıñ işi benden oč olur deyü korḥarsa ol benden degildir. Ve bir rivāyetde ⁵⁵⁰ Ya'nī yılānlarıñ اقْتُلُوا الْحَيَاتِ كُلَّهَا، إِلَّا الْجَانَّ الْأَبْيَضَ، الَّذِي كَأَنَّهُ قَضِيبٌ فِصَّةٌ. 550 Ya'nī yılānlarıñ büyükleriniñ kırtulmasını öldürüñ ancak beyaz gümüşden çubuk gibi ince olanını öldürmeyin. Ve Müslim'de Ebī Sa'īd el-Ḥudrī'den ḥadīs, إِنَّ بِالْمَدِينَةِ جِنَّاً قَدْ أَسْلَمُوا ، فَإِذَا رَأَيْتُمْ

⁵⁴⁷ Fâtır (35/6: Çünkü şeytan sizin bir düşmanınızdır. Onun için siz de onu bir düşman tutun.)

⁵⁴⁸ Ebū Dāvūd, "Ebvâbü'n-Nevm", 5250.

⁵⁴⁹ Ebū Dāvūd, "Ebvâbü'n-Nevm", 5249.

⁵⁵⁰ Ebū Dāvūd, "Ebvâbü'n-Nevm", 5261.

⁵⁵¹ Ya'nī Medīne'de cinler var مِنْهُمْ شَيْئًا ، فَأَذْنُوهُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ، فَإِنْ بَدَأَ لَكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ فَاقْتُلُوهُ ، فَإِنَّمَا هُوَ شَيْطَانٌ. İslām'a geldiler, yılan kıyāfetine girerler. Eger anlardan birini görürseñiz aña üç gün izin viriñ eger andan soñra yine zāhir olursa oldur ki zīrā ol şeytandır. Ve bir rivāyetde ⁵⁵² Ya'nī bu إِنَّ هَذِهِ الْبُيُوتَ عَوَامَرٌ ، فَإِذَا رَأَيْتُمْ مِنْهَا شَيْئًا فَحَرِّجُوا عَلَيْهَا ثَلَاثًا ، فَإِنْ ذَهَبَتْ إِلَّا فَاقْتُلُوهُ ، فَانْه كَافِرٌ. evlerin içinde cinden 'āmirler vardır, yılan şıfātında görünürler. Anlardan birini görürseñiz saña üç gün izindir bunda durma deyiñ eger giderse ne güzel, gitmezse ancak anı öldürüñ, zīrā kāfirdir.

وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ Ya'nī yeryüzünde siziñ oturup qarār idicek yeriñiz vardır.

وَمَتَاعٌ Ya'nī yeyüp içecek ve kullanacak şey'leriñiz vardır.

إِلَى حِينٍ Ya'nī tā eceliñiz gelince kadar anları yeyüp kullanıñ siziñdir.

[37] فَتَلَقَّى آدَمُ Ya'nī Ādem 'aleyhisselām aňlayup aldı. Zīrā التلقي bir sözü fehmi idüp almağdır, ba'zılar ta'līmdir didi.

Ya'nī Rabbisinden kelimeler aldı. Ol kelimeler tevbesine sebep oldu.

Ba'zılar didi ki ol kelimeler ⁵⁵³ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا āyetidir. Ve ba'zılar سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ

لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ ، رَبِّ عَمِلْتُ سُوءًا وَظَلَمْتُ نَفْسِي فَغْفِرْ لِي إِنَّكَ ⁵⁵⁴ أَنْتَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ. bunlardır didi. Ve ba'zılar ، أَنْتَ ، لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ ، رَبِّ عَمِلْتُ سُوءًا وَظَلَمْتُ نَفْسِي فَارْحَمْنِي إِنَّكَ أَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ ⁵⁵⁵

didiler. Ve ba'zılar Hāzreti

يَا رَبِّي أَرَأَيْتَ مَا أَتَيْتُ؟ أَلَشَيْءٍ ابْتَدَعْتُهُ مِنْ تِلْقَاءِ نَفْسِي أَمْ شَيْءٍ قَدَرْتَهُ عَلَيَّ قَبْلَ أَنْ تَخْلُقَنِي؟ قَالَ: بَلَى شَيْءٍ قَدَرْتَهُ عَلَيْكَ قَبْلَ

⁵⁵¹ Müslim, "Kitābü'l-İslām", 2236.

⁵⁵² Müslim, "Kitābü'l-İslām", 2236.

⁵⁵³ A'rāf (7/23: Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik.) Nākıs iktibas.

⁵⁵⁴ Ebî Şeybe, **Musannef**, thk. Kemāl Yūsuf el-Hūt, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), C. VI, s. 31, nr. 29251.

⁵⁵⁵ Ebî Şeybe, **a.g.e.**, s. 31.

⁵⁵⁶ didi didiler. Ya'nī Yā Rabb benim bu itdigim şey' ben ancak kendi nefsimden icād itdim, yā ol şey'i sen beni halk itmezden evvel baña anı taqdīr itdiñ idi ola. Haḫḫ Te'ālā aña belā, ol şey'i ben seni halk itmezden evvel anı sana muḫadder itdim idi buyurdu. Andan Ḥazreti Ādem yā Rabb nice baña ol şey'i taqdīr itdiñ ise benden vāḫi' oldu. İmdi baña ma'fıret eyle didi. Ve ba'zılar didi ki Haḫḫ Te'ālā Ḥazreti

[27b] Ādem 'aleyhisselāma hacc itmegi emr itdi ve erkānını öğretti. Beyt-i Şerīf'i yedi kerre tavāf itdi, anıñ tavāf itdiği yer şimdi kırmızı tepe ki 'Arafāt'dır. Andan kıbleye teveccüh idüp iki rek'at namāz kılup bunları okudu: اَللّٰهُمَّ اِنَّكَ تَعْلَمُ سِرِّيْ وَعَلَانِيَّتِيْ، فَاقْبَلْ 557 didiler. Andan Haḫḫ Te'ālā aña vahy idüp yā Ādem ⁵⁵⁸ قد غفرت لك ذنوبك buyurdu. Ve ba'zılar didi ki kaçan Ḥazreti Ādem yeryüzüne indi Haḫḫ Te'ālā'dan utandığından üçyüz yıl başını kaldırıp göge bakmadı. Ve ba'zılar ol kelimāt üç şey'dir, utanmak ve du'ā ve ağlamaḫdır didiler. İbn 'Abbās raḫıyallāhu 'anhümā buyurdu ki Ḥazreti Ādem ile Ḥavvā 'aleyhimesselām kendilerden giden na'ım cennet için ikiyüz yıl ağladılar ve kırk gün ne yediler ve ne içdiler. Ve ba'zılar didi ki kendiden düşen haḫā için Ḥazreti Dāvūd 'aleyhisselāmıñ özden ağlamasından çıkan yaş ile yeryüzünde olan maḫlūkātıñ yaşların bir yere cem' itseñ Ḥazreti Dāvūd'ıñ yaşı anlardan çokdur.

اَسْأَلُكَ التَّوْبَةَ Ya'nī tevbesin ḫabūl idüp suçundan geçüp aña maḫfıret itdi. aşla dönmekdir, zīrā تاب döndi يَتُوب döner التَّائِب itdigi suçdan ve günāhdan bir dahı itmemege dönmekdir. Ve tevbe ancak üç şey' ile taḫḫīḫ olur. Anlar 'ilm ve ḫāl ve 'ameldir, ḫaldı ki 'ilm oldur ki ḫul bile günāḫ kendine büyük ḫarardır. Ve Haḫḫ ḫatında aña ḫicāb olur. Kaçan ki bu bilmege irer varır ḫalb andan elemleñüp itdigine nādim olmaḫa döner. ḫaldı ki ḫāl ḫul günāḫ itmegi birden terk ider ve aña derūndan

⁵⁵⁶ Ebū'ş-Şeyḫ el-İsfahānī, **Azame**, thk. Muhammed İdris el-Mübārekfūrī, (Riyad: Dāru'l-Asāme, 1408), C. V, s. 1549.

⁵⁵⁷ Ḥāzin el-Baḫḫādī, **a.g.e.**, C. I, s. 39.

⁵⁵⁸ Ḥāzin el-Baḫḫādī, **a.g.e.**, C. I, s. 39.

ولا هم يحزنون Ya'nī gayrılar Na'īme girüp kendileri girmeyenler gibi mahzūn olmazlar.

Ve ba'zılar⁵⁶⁰ لا خوف عليهم ya'nī anlara āhirette kōrhu ve mahzunluk yokdur didiler.

[39] وَالَّذِينَ كَفَرُوا Ya'nī anlar ki inkār idüp kāfir oldılar.

وَكَذَّبُوا بآيَاتِنَا Ya'nī bizleriñ Qur'an-ı 'azīmü's-şān'ını ve kitāblarını yalandır didiler.

أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ Anlar kıyāmetde ehl-i cehennemdir.

هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ Ya'nī anlar cehennemde dā'im kalup ašlā çıkmazlar ve ölmezler.

[40] يَا بَنِي إِسْرَءِيل Ya'nī ey İsrā'il oğulları. Bunda ittifāk olundu ki İsrā'il Hāzreti Ya'qub bin İshāq bin İbrāhīm Halīlullāh'dır şalavātüllāhi 'aleyhim ecma'in. Ve İsrā'il 'Abdullāh dımekdir. Ba'zılar şafvetullāh didiler ve ma'nāsı ey Ya'qub oğulları dımekdir.

اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ Ya'nī benim sizlere in'ām u ihsān eyledigim ni'meti yād idüp şükr idiñ. Bunda zıkr ile yād itmeden murād her kim

[28a] ihsānı añup yād iderse virene şükr itmiş olur ve her kim inkār iderse kāfir olur, yād itmezler. Ve ba'zılar الذکر kalb ile tutup dil ile yād itmekdir didiler. والنعمة Ni'metlerin birisidir ol birisine menfa'ati içün olan ihsāndır. Eger insān kendine bir menfa'atli şey' idüp gitdi nefsine kāsıd itse aña ni'met dinmez. Ni'met ancak gayrıya olana dinür. Andan ni'met üçdür, birisi mahşuş Hāqq Te'ālā'dan ol imānı insāna icād idüp anlara ihsān olunandır. Birisi, insāna bir gayrınıñ yüzünden iren ihsān ki Hāqq Te'ālā anı aña temkīn itdirir. Öyle olunca hāqīkatde mün'im Hāqq Te'ālā'dır. Birisi insāna t'a'at sebebiyle irer ol dağı Hāqq Te'ālā'dan hidāyet irmekle olur. Öyle

⁵⁶⁰ Yunus (10/62 hiçbir korku yoktur.) Nâkıs iktibas.

oldukda muṭlak iḥsān iden ḳamusını ḥaḳḳatde Ḥaḳḳ Te‘ālā’dır. Zīrā ni‘metleriñ aşılırları Ḥaḳḳ Te‘ālā’dandır ve bunda Benī İsrā’il’e olan ni‘metlerler çokdur, وَأَذْكُرُوا نِعْمَتِي buyurması müfred üzre lākin ma‘nāsı cem‘ üzre gelür. Zīrā Benī İsrā’il’e maḥşuş olan ni‘metlerden birisi, Fir‘avn’dan anları ḥalāş itmesi ve birisi, deñizi yarup anları selāmetle geçürüp Fir‘avn ğarḳ itmesi ve birisi, anlara bulut ile gölge itmesi ve birisi, Vādī-i Tīh’de ğayb oldıkları zamān gökden anlara ḳudret ḥelvāsı ile yelve kuşu indirmesi ve birisi, anlara Tivrāt kitābını indirmesi, bunlar mişālī anlara maḥşuş çok ni‘metler iḥsān itdi. **Ve eger** dinürse ki Ḳur‘ān indikde kendilerine bu ni‘metler iḥsān olunanlar mevcūd degil idi, anlarıñ atalarına iḥsān olunmuş idi bunlara ḥiṭāb olmağa bā‘is nedir? **Hāzin** dir ki atalarıña olan iḥsān ile iftiḥārlar itmeleri evlādlar daḥı iftiḥār iderler. Kaḳan evlādlar yaḳīnen bilürlerse ki Ḥaḳḳ Te‘ālā atalarına bunca iḥsān itdi anlara daḥı ol iḥsānları yād idüp şükr itmek vācib oldı. Ve ba‘zılar bu ni‘metleri bunlara Ḥazreti Resül şallī ‘aleyhi ve sellem yüzünden yād itmege bā‘is, aña ve Ḳur‘ān’a īmān itmeleri içün ḥiṭāb olundı didiler.

وَأَوْفُوا بِعَهْدِي Ya‘nī emrime imtişāl idiñ.

أَوْفِ بِعَهْدِكُمْ Ya‘nī ben de siziñ şükriniñizi, tã‘atiniñizi ḳabül idüp sizlere şevāb iḥsān iderim.

İmdi ‘ahdiñ aşlı bir şey’ tutup ḥıfz idüp ri‘āyet itmekdir ḥālden ḥāle dönme ile. Andan mīşāḳıñ murā‘atı lāzımdır ‘ahd ile yād olundı. Ve bā‘zılar ‘ahdi Ḥaḳḳ Te‘ālā’nıñ teklīf ba‘zı tã‘atden maḥşuş itmeyüp cemī‘-i emr itdikleridir didiler. Ve ba‘zılar murād Sūretü’l-Mā’ide’de ⁵⁶¹لَا تَكْفُرْ عَنْكُمْ وَأَذْكُرُوا نِعْمَتِي āyetindeñ olan ⁵⁶²لَا تَكْفُرْ عَنْكُمْ ‘ahdidir didiler. Buyurmasını ba‘zılar ⁵⁶³وَأَذْكُرُوا نِعْمَتِي āyetindeñ ⁵⁶⁴لَا تَكْفُرْ عَنْكُمْ ya‘nī sizlere virdigim Tivrāt şerī‘atin īmān tutup alıñ emridir didiler. Ve ba‘zılar ol ‘ahdden murād ⁵⁶⁵وَأَذْكُرُوا نِعْمَتِي āyetindeñdir didiler. Ve

⁵⁶¹ Māide (5/70: İsrailoğullarından sağlam söz almıştık) Nâkıs iktibas.

⁵⁶² Māide (5/12: Elbette sizin kötülüklerinizi örterim) Nâkıs iktibas.

⁵⁶³ Bakara (2/63: Hani, (Tevrat ile amel edeceğinize dair) sizden sağlam bir söz almış) Nâkıs iktibas.

⁵⁶⁴ Bakara (2/63: Size verdiğimiz Kitab’ı sıkı tutun) Nâkıs iktibas.

⁵⁶⁵ Bakara (2/83: Hani, biz İsrailoğulları’ndan, "Allâh’tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, diye söz almıştık) Nâkıs iktibas.

ba'zılar bu 'ahdden murād evvelki enbiyālara inen kitāblarda Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellem vaşf itdi ki āhir zamanda gelecek meb'ūs peygamberdir. Ve ol kavlühü Te'ālā ⁵⁶⁶ وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ كَتَبْنَاهُ لِلنَّاسِ āyetindeki 'ahdidir didiler. Ve ol kaçan ki Hāḳḳ Te'ālā Hāzreti Mūsā dilinden Benī İsrā'īl, أُتِيَ بَاعِثٌ مِنْ بَنِي إِسْمَاعِيلَ نَبِيًّا أُمِّيًّا فَمَنْ تَبِعَهُ وَصَدَّقَ النُّورَ, Ya'nī Hāzreti İsmā'īl 'aleyhisselām ⁵⁶⁷ الذي يأتي به غَفَرَتْ لَهُ ذَنبِهِ وَأَدْخَلَتْهُ الْجَنَّةَ وَجَعَلَتْ لَهُ أَجْرَيْنِ اثْنَيْنِ. evlādlarından bir ümmī peygamber gönderceğim, her kim aña uyup anıñla gelen Qur'an'a inanursa anıñ günāhını 'afv idüp anı cennete қorum, ecrini iki eylerim anıñ ile. Ve anı halka bildireler ki kitāblarında vaşfını indirdigimi buyurdığı 'ahddir.

وَأَيَّيَّ فَارْهَبُونِ Ya'nī benim bu vaşf olan 'ahdimi bozmadan benden pek қorһup ve ҳazer idiñ.

[41] Ya'nī aña indirdigim Qur'an-ı 'azīmü's-şān'a inanup imān getürüñ.

يَا نَبِيَّ كُرْآنُ سِيزِلДЕКІ ОLAN Tevrāt'a muvāfiḳdır tevḥīdde ve nübüvvetde ve ҳaberlerde ve Hāzreti Resūl'ün na'tindeki. İmdi Hāzreti Muḥammed şallallāhu 'aleyhi ve selleme ve Qur'an'a inanup imān getürüñ. Zīrā Qur'an siziñ Tevrāt'ıñızı taşdıḳ ider.

[28b] Zīrā Hāzreti Resūl'ün ya'nī anda ve bunda mevcūd ki nebī meb'ūs olduğı her kim Qur'an'a inanup imān getürürse Tevrāt'a inanup imān getürür ve her kim Qur'an'ı inkār iderse Tevrāt'ı inkār idüp kāfir olur.

وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ Ya'nī Qur'an'ı ve şıfat-ı Muḥammed'i ibtidā indigi gibi inkār idenler gibi olmayıñ. Bu Yahūdīleriñ ulusu Ka'b İbnü'l-Eşref ve sā'ir ulularına indi. Ma'nāsı ey Yahūdīleriñ uluları ve sā'ir қavmleri. Şaқunup evvel inkār idenler gibi olmayıñ dimekdir. **Eger** dinürse ki bunları evvel inkār idenler itdi, қaldı ki ehl-i Mekke'den ve gayrıdan 'Arablarıñ evvel inkār idenleri çok iken bunlardan evvel inkār iden oldı.

⁵⁶⁶ Âl-i İmrân (3/187: Hani Allāh, kendilerine kitap verilenlerden, "Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız sağlam söz almıştı.)

⁵⁶⁷ Hāzin, a.g.e., C. I, s. 40.

Hāzin dir ki bunda cevābı anlara ‘arz itmekdir ki sizler Hāzreti Resūl’ūñ ni‘metini ve şıfatını Tevrāt’da bilürsiñiz aña evvel inanup īmān iden siz olmalısıñız varup anıñ şıfatını bilmeyen evvel inkār idenler gibi olmayıñ, bunda olan kāfirlere baş olursuñuz. Zīrā kaçan ki Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi veselleme nübüvvet geldikde Yahūdiler Tevrāt’da bildikleri şıfatı gelmesin gözlerken gelince bu degildir deyü inkār itdiler. Ve ba‘zılar ma‘nāsı Yahūdilerden evvel inkār idenler gibi olmayıñ, sizden gayrıları da sizlere uyup kāfir olurlar. İmdi kendi günāhıñız ile sizlere uyanlarıñ günāhını almadan tevbe idiñiz dimekdir didiler.

وَلَا تَشْتَرُوا Ya‘nī şatun almağla tebdil itmeyıñ.

بِآيَاتِي Ya‘nī Tevrāt’da olan şıfat-ı Muḥammed’i ḥalka beyān itmegi.

ثَمَنًا قَلِيلًا Dünyālıkdan az akça almak ile tebdil itmeyıñ. Zīrā dünyā āhiret yanında kıymeti yok bir ḥakīr şey’dir. Ol dünyālıkdan siziñ aldığınz şey’ ise azdan azdır anıñ cemī‘iniñ yanında. Andan Ḥakḳ Te‘ālā وَمَا تَشْتَرُونَ بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا buyurdu ki anlardan azdan az dünyālık almañız içün benim Tevrāt’da bildirdiğim şıfat-ı Muḥammed’i tebdil itmeyin ol degildir deyü. Bunuñ aşlı Ka‘b İbnü'l-Eşref ve Yahūdileriñ bākī büyük uluları ve ‘ulemāları kendilerden ednā cāhil kavmlerinden yiyeceklerin içeceklerin alurlar idi. Ve her sene māllarından ve ekinlerinden ve yemişlerinden ve süt ve yağlarından şey’ alurlar idi. Qorhdılar ki şıfat-ı Muḥammed’i anlara bellü iderlerse ol aldıkları şey’ler ellerinden gider. Andan anıñ ni‘metini değıştirüp ismini ketm eylediler, bunuñla āhireti dünyālıkdan az şey’ ile değışüp küfre muşır oldılar.

وَإِذَا يَ فَاتَتْهُمُ Ya‘nī Hāzreti Muḥammed’iñ şıfatını değıştirmeñiz içün benim ‘azābımdan qorhup hāzer idiñ. Zīrā التقوى qorhucak yakındır, mābeynlerinde az fark vardır. Meşelā الرهبة qorhu üzere qorhudur, titremek ile. Ve taqva nefsi qorhuya irecek şey’den ḥıfz itmekdir.

[42] وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ Ya'nî hâkık olanı bâtıl olan karışdırmayın. Murâd Tevrât'da nâzil olan hâkık cevâbı kendi yanınızdan yazdığınız bâtıl cevâb ile söyleyüp karışdırmañ, Tevrât içinde olmayana uymak ile. Ve ba'zılar şıfat-ı Muhammed'in Tevrât'da sizlere inen hâkık âyetleri kendi yanınızdan yazdığınız bâtıllar ile karışdırmañ, şıfat-ı Muhammed'i tağbîr itmek ile didiler. Ve ba'zılar şıfat-ı Muhammed ki hâkıktır anı bâtıl olan deccâl dimeñiz ile karışdırmañ dimektir didiler. Bunuñ aslı kaçan ki Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi veselleme nübüvvet geldi Yahûdîler hased idüp bu, bizim gözledigimiz peygamber degildir, bu, Dâvûd oğlu mesîh olan deccâldır didiler. Anıñ içün sözlerinde hasedden yalan itdiler.

وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ Ya'nî sizler Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi ve sellemiñ hâkık üzre nebî, mürsel olduğımı bilürken ketm itmeyiñ. Gerçi bu hitâb zâhirde maşşûş anlaradır. Lâkin 'umûm veya en cümle halka tenbîh ve tahvîfdır. Herkes hâkıkı bâtıl ile karışdırup hâkıkı ketm itmeyeler ki anıñ ketm ile anlara zarar ve fesâd irer. Ve bunda bir delâlet dahı var ki bilin 'âleme hâkıkı ketm itmeyüp izhâr itmek vâcibdir, ketm itmesi harâmdır.

[43] وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ Ya'nî beş vâkt namâzı vâkt-i vâktinde cemî'-i erkânıyla kılıñ.

وَاتُوا الزَّكَاةَ Ya'nî mâllarınızda üzeriñize farz olan zeķâtı edâ idiñ.

[29a] وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ Ya'nî cemâ'at ile namâz kılanlar ile namâz kılıñ. Murâd Hâzreti Resûl ve aşhâbı ile dimektir, lâkin cemî'-i halka tenbîhdır. Ve namâzı rükû' ile yâd itmeden murâd çünkü rükû' namâzdan bir rükündür ve bu hitâb Yahûdîleredir. Zîrâ anlarıñ namâzlarıñda rükû' yokdur. Anlara tenbîh ki içinde rükû' olan namâzı kılıñ. Bunuñ içün ikinci def'a zıkr itdi. Evvelki أَقِيمُوا الصَّلَاةَ 'umûmen cümle halka dindi, ikinci وَارْكَعُوا ki hitâb maşşûş Yahûdîleredir. Ve ba'zılar beş vâkt namâzı cemâ'at ile kılıñ deyü tenbîhdır didiler.

[44] **اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ** Ya'nî cemî'-i halka kamu a'mâl-i şâlihleri ve itâ'at itmegi emr ider misiñiz? Bunda harf istifhâm ile münferid geldi ki anlarıñ hâllerine ta'accüb ile nifâkların yüzlerine urmağa. Zîrâ البر her a'mâl-i hayr ve tâ'âte ism-i câmi'dir. Bu âyet Yahûdîleriñ 'ulemâlarına indi. Zîrâ anlarıñ birine kendi yakınlarından ve evlâdlarından Müslümân olanlar Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi vesellemin hâlinden su'âl itseler "Anıñ dîninde şâbit ol zîrâ emri haqqdır ve kavli şıddıdır." dir idi, kendi imâna gelmez idi. Ve ba'zılar Yahûdîler bir cemâ'at 'Arablarıñ müşriklerine "Sizden bir peygamber zühûr idecekdir, sizleri Haqq'a da'vet idecekdir, aña uyup dînine giriñ." deyü ahlâkı terğib iderler idi. Ve kaçan ki Hâzreti Resûl irsâl olundı aña hased idüp emrine inkâr ile kâfir olduklarında Haqq Te'âlâ anları ta'zîr ve zemm yüzünden buyurdu didiler, çünkü halka itâ'ati ve namâzı ve zekâtı ve gayrı hayırları emr idüp kendileri itmezler idi.

وَتَنَسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ Ya'nî kendi nefleriñizi unudup Haqq'dan gayrıya meyl idersiñiz. Zîrâ nisyân bir şey'i bildikden soñra unutmaktır. Ma'nâsı Hâzreti Muhammed şallallâhu 'aleyhi veselleme uymakdan kendi nefleriñizi unutmağla terk idersiñiz dimekdir.

وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ Sizlerse Tevrât'ı okuyup ders virirsiñiz. Ki anda Hâzreti Resûl şallallâh 'aleyhi vesellemin şıfatı ve ni'meti mezkûr iken dönüp inkâr idersiñiz deyü bunda tenbîh var ki ef'âl-i hasenâta düşüp kabîh ve günâh olan fi'llerden geçiñ deyü.

أَفَلَا تَعْقِلُونَ Ya'nî bunları haqq olduğun bilürken niçün 'aqlıñıza bend idüp aña uymazsıñız. Zîrâ العقل derûnda bir kuvvettir ki anıñla bilmegi kabûl eyler. Andan kişiniñ muqayyed olan 'ilmi kazanmada عقل dinür, ya'nî 'ilmi 'aqlında ol kuvvet ile bend itdi. Andan Hâzreti 'Alî kerramellâhu vecheh hâzretleriñiñ kavlinde **كَمَا لَا تَنْفَعُ** **الْعُقُلُ عَقْلَانِ فَمَطْبُوعٌ وَمَسْمُوعٌ وَلَا يَنْفَعُ مَطْبُوعٌ إِذَا لَمْ يَكُ مَسْمُوعٌ.**⁵⁶⁸ الشَّمْسُ وَضَوْءُ الْعَيْنِ مَتَّوْعٌ Ya'nî 'aql ikidir, birisi tab'î kuvvet ve birisi işitmeden irüp bend itmek ile olan. İmdi aşlı tab'î olan

⁵⁶⁸ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 42.

'aql yaramaz, işitmeden iren delâ'il ve burhânlar ile bend olmayınca, gözün nûr olmayınca güneşin nûrının menfa'atı olmadığı gibi. Zîrâ güneş nûrın görmez ne nef' iola. Ve aslû'l-'aql tutup bende itmekdir. Hayvân bağlamadan geldi. Zîrâ عَقْلُ الْبَعِيرِ ya'nî deveyi bağladı. العقل hayvân bağlacak ipdir ki kaçmadan alıkor. Andan 'aqlı daşı şâhibini küfrden ve inkârdan ve ef'âl-i kabîh'dan men' idüp alıkor. Ve bu âyetin ma'nâsından ma'şûd emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münkerdir ki gayrıyı mefâside düşmeden hâzer itdirüp tarîk-i hakka irşâd itmegi ihsân idüp va'z ü naşîhat ile bildirmekdir. Kaldı ki insân gayrıyı kabâyıhdan şakındırıp men' ider ve kendi kamu ma'âsî olan kabâyıhları ider, şanki ol birbirine münâkız fi'l itmekle 'aqlı anı kabûl itmeyince افلا تعقلون geldi. Ve ba'zılar didi ki bir kimesne oturup va'z u naşîhat itdikde cehd ider ki itdigi naşîhat işidenlerin kalbine te'sîr ide deyü. Kaçan ki fi'li, kavline mühâlif oldu, varır ol sebep olur va'z u naşîhati işidenlerin kalbine te'sîr itmeyüp kabûl itmeleri olmamağa. İmdi Buḥārî ve Müslim'in ittifâkıyla Üsâme bin Zeyd'den ḥadîs سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: يُؤْتَى بِالرَّجُلِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَيُلْقَى فِي النَّارِ، فَتَنْدَلِقُ أَقْتَابُ بَطْنِهِ، فَيَدُورُ حَاكِمًا يَدُورُ الْحِمَارُ فِي الرَّحَى، فَيَجْتَمِعُ إِلَيْهِ النَّارُ، فَيَقُولُونَ: يَا فُلَانُ مَا لَكَ أَلَمْ تَكُنْ تَأْمُرُ النَّاسَ بِالْمَعْرُوفِ،

[29b] ⁵⁶⁹ Ya'nî didi. İşitdim Ḥazreti Resûl buyurdu yarın kıyâmet günü bir kişiyi getürüp cehenneme atarlar karnının bağırsakları vesâ'ir şey'leri bütün önüne dökülmüş anlarla ol degirmi çeviren eşegin fırlandığı gibi fırlanup dolaşur, aña dirler ki "Ey fülân noldı saña halka emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker itmez midin?" Ol dir ki "Belâ, emr-i ma'rûf iderdim lâkin kendim itmezdim ve nehy-i 'ani'l-münker iderdim, kendim kamu münker olan ma'siyetleri iderdim." diye. Ve ba'zılar Ḥazreti Enes'den rivâyet ider ki قَالَ قَالَ: رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَأَيْتُ لَيْلَةً أُسْرِي فِي رَجَالًا تُقْرَضُ شَعَاهُمْ بِمَقَارِضَ مِنْ نَارٍ، قُلْتُ: مَنْ هَؤُلَاءِ يَا جَبْرِيلُ؟ قَالَ: هَؤُلَاءِ خُطَبَاءُ أُمَّتِكَ ⁵⁷⁰ Ya'nî Ḥazreti Enes didi ki Ḥazreti Resûl buyurdu: Ben mi'râca da'vet olunduğum gice bir yerde gördüm ki bir alay halkın

⁵⁶⁹ Müslim "Kitâbü'z-zühd ", 2989

⁵⁷⁰ Abdullah bin. Mübârek, **Müsned-i İmâm Abdullah bin. Mübârek**, thk. Subhi el-Bedrî, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1407) C. I, s. 15.

dudağların ateşden maķaşlar ile kesiyorlar. Hāzreti Cebrā'īl 'aleyhisselāma didim ki bunlar kimlerdir? Baña didi ki bunlar seniñ ümmetleriñiñ haṭīpleridir, halkı va'z u naṣīhat ile her hayırlı a'malleri itmek emr iderler ve kendileri itmeyüp kamu ma'āşıye düşerler, anlarsa Kūr'ān-ı 'azīmü's-şān'ı okurlar 'aķıllarına koyup tā'ate şurū' itmeyenlerdir. Andan ba'zılar didi ki halka hayırlı a'melleri öğredüp kendileri itmeyen ol çerāğa ve kandle beñzer, halka nūr virüp kendi kendini yakar. Ve ba'zılar didi ki her kim sözüyle va'z u naṣīhat iderse anıñ va'zı, sözü zāyi'olur ve her kim fi'liyle va'z iderse işid ne kavlī [ne] va'zı te'sīr ider. Andan şā'iriñ kavlinde

Rubā'ī :

إِذَا بِنَفْسِكَ فَانْهَها عَنْ عَيْهَا
فَإِذَا انْتَهَتْ عَنْهُ فَأَنْتَ حَكِيمٌ
فَهُنَاكَ يَسْمَعُ مَا تَقُولُ وَيُتَتَذَرِ
بِالْقَوْلِ مِنْكَ وَيَنْفَعُ التَّعْلِيمِ

Rubā'ī :

Düşüp nefis üstüne anı ma'āşiden geçür Selīm
Kaçan nehy eyleseñ andan olursun kendiñe hākīm
O demde her çıkan pendiñ işidilüp uyulur hem
O söz ki saña te'sīr eyledi yarar kamu ta'līm

[45] وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ Ya'nī şabr ve namāz ve du'ā ile Hākķ'a şıgınuñ. Bu ḥiṭāb ancak mü'minlere dir, zīrā namāzı ve şabrı ve dīn-i Muḥammed'i inkār idenlere فاستعن denilmez, şeksiz Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi veselleme ve Kūr'ān'a inanup īmān getürenlere dinür. Ve ba'zılar didi ki ihtimāldir bu ḥiṭāb Benī İsrā'il'e ola, zīrā bu ḥiṭābı anlardan ğayrıya şarf itmede Kūr'ān'ın nızāmını çözmek lāzım gelür. Nedenkim Yahūdiler şabrıñ ve namāzıñ aşlını inkār eylemezler lākin namāzları mü'minleriñ namāzından ğayırdır. Bu kavlīñ üzerine ki kaçan Hākķ Te'ālā Hāzreti Resūl'e īmān getürmegi anlara emr eyledi ve şerī'atine uymaların anlara ilzām itdi,

وَحُبِّ الرِّيَاسَةِ وَحُبِّ الْجَاهِ ile mālî terk itmege emr itdi ol demde فاستعينوا بالصبر buyurdu. Ya'nî riyâseti ve cāhî ve mālî terk itmege başladığınızda nefsi şehvât lezzetinden hâbs itmegi aña yardıma şığınıñ, bu namāza mübāşeret iderseniz riyâsetden ve cāhdan ve mālîdan geçüp terk eylemek hâlleri size āsân olur. Ve eger evvelki kıavl üzere olursa ma'nāsı velāyet olur. واستعينوا علي حوائجكم الي الله تعال Ya'nî her huşuşuñuzsa Hakk Te'ālā'ya hemân şıgunup anı görmege andan i'ānet dileyiñ. Ve ba'zılar envā-ı belâlardan sizleri meşğûl idene Hakk Te'ālā'ya şıgunup hâlâşınıza andan i'ānet dileyiñ demek didiler. Ve ba'zılar şabr ki nefsi kamu lezzetlerden hâbs eylemekdir ve ma'āşî terk eylemekdir, Hakk Te'ālā'dan âhiret dilemede anıñla i'ānet dileyiñ demek didiler. Ve ba'zılar cemî'-i farz olanları edâ itmege şabr itmekdir didiler. Ve ba'zılar الصبر oruçdur. Zîrâ anıñla nefsi her şehvâtdan ve her lezzetlerden hâbs eylemek var didiler, zîrâ anlarla nefsiñ şevketi kırılır. والصلاة Ya'nî oruç ki nefsi şehvetden ile namāza hülûş ile durmañıza Hakk Te'ālā'dan yardım dileyiñ. Ve ba'zılar

[30a] واستعينوا بالصبر على الصلوة didiler, namāza niyetiñ şahîh olmasına ve qalbiñ teveccühe huzûrına ve erkân u âdâblarına huşû' ve haşyet ile itmâm itmege şabr ile yardıma şığınıñ. Zîrâ her kim namāza meşğûl olursa mäsivâ işğâlini terk itmek vâcibdir. Andan haberde gelmişdir ki⁵⁷¹ كَانَ الرَّسُولُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا حَزَنَهُ أَمْرٌ فَرَعَ إِلَى الصَّلَاةِ. Ya'nî Hâzreti Resûl, kaçan bir umûr kendilere elem ve hüzün virse hemân kalkup namāza durup ol elemden aña şıgınlardı idi, def olur idi. Ve İbn 'Abbās razıyallâhu 'anhümâdan rivâyet olunur ki bir seferde yolda giderken Kuşem nâmıñ qarındası gelüp hâzrete bir elemden ağlayup şızladılar, anıñ def ine andan yardım dilediler. Hemân hâzret yoldan bir tarafa meyl idüp namāza durup iki rek'at kılup lâkin secdelerini uzatdılar, andan kalkup bindiler. واستعينوا بالصبر على الصلوة okudılar. Ya'nî her eleme düşdükde şabr ile namāza şığınıñ Hakk Te'ālā def eyler.

وَأَنَّهَا Ya'nî namāza şıgınmak şanı uludur.

⁵⁷¹ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 43.

لكبيرة Ya'nī gerçi pek uludur ammā müşriklere gāyet ağırdır kılması.

إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ Ya'nī anıñ içün 'azābdan qorhan muṭī' mü'minlere, tevāzu' idenlere hafıfdir i'tikādları sebebiyle. Zīrā namāz şevābını dilemeyüp anıñ terki ile 'azābdan qorhmayana kılması gāyet ağırdır ve huşu' şāhibi anıñ şevābın dileyüp ve terki ile 'azābdan qorhana gāyet ile hafıf gelür. Zīrā huşu' tātde sükündür. Nedenkim kamu cevārihiyle tazarru' itmekdir ve huşu' u kalb ile tazarru'dur.

[46] الَّذِينَ يَطُتُونَ Ya'nī añlar ki mü'min ve huşu' şāhibleridir fehm idüp bilürler.

أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ Ya'nī yarın āhiretde Rabbileriniñ liķāsına ireceklerin bilürler.

وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ Ya'nī öldükde soñra huzūr-ı Bārī'ye varup itdikleri 'amellerin cezāların bulacaqların bilür, añlarlar.

[47] يَا بَنِي إِسْرَءِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ Ya'nī ey Benī İsrā'il benim sizlere virdigim ni'metlerimi derūndan tutup anı yād itmek ile şükr eyleyiñ. Haķķ Te'ālā bunu getürmege bā'is üzerlerine hucceti te'kīd idüp Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellem hāzretine inanup īmān getürmemelerinden hāzer itmeleri içün tekrār yād eyledi.

وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ Ya'nī sizleri zamānınızda olan 'ālemleriñ kamasınıñ üzerine efḍal itdik. Gerçi bu hiṭāb anlarıñ atalarındır, lākin atalarına olan şeref evlādlarına daḥı irmekle Haķķ Te'ālā yād eyledi.

[48] وَأَنفُوا يَوْمًا Ya'nī kıyāmet gününüñ 'azābından qorhup hāzer idüp şakınıñ.

لَا تَجْزِي Ya'nī yerini tutup görmez.

نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا Her nefis kendi itdigine irer gayrıdan aña bir şey' irmez, hayırdan ve şerden. Ve ba'zılar didi ki kıyāmetde bir nefis ol bir nefsiñ itdiginiñ yerine cezāası olmaz ve anıñ itdiginden ol birine bir fā'ide itmez, bil ki herkes kardaşıñdan anasından babasından kaçır.

وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ Ya'nī kıyāmet gününde bir kimseniñ kāfire itdigi şefā'ati, ricāası tutulmaz, kabūl olmaz. Zīrā Yahūdīler didi ki bizlere ecdādlarımız, atalarımız şefā'at ider. Hakk Te'ālā anlara buyırdı ki anlarıñ sizlere şefā'ati kabūl olmaz. Ba'zılar didi ki muṭī'ıñ itā'ati ma'āşıye düşerken kendine fā'ide itmez. Zīrā ma'āşileri terk itmek üzerine vācibdir. Ve ba'zılar kāfir olan nefis anda bir ricā itmege şefā'atci getürse ol şefā'atciniñ ricāası kabūl olmaz.

وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ Ya'nī anıñ yerine aña beñzer şey' olunmaz. Zīrā العدل fidyedir ki bir şey' iñ yerine olan şey' dir.

وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ Ya'nī anlar 'azābdan kurtulmağa ve kurtarmağa nuşret bulmazlar.

[49] وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ Ya'nī düşünüp yād itdik siziñ selefleriñiz olan ecdādlarıñız kurtulup halāş itdigim ni'metim ile minnetimi. Zīrā anlarıñ kurtulmaları sizlere dağı yaradı. Anlar kurtulmasa sizler de dünyāya gelmezdiñiz.

مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ Ya'nī Fir'avn'ıñ cemā'atiniñ elinden. Ve Fir'avn kıbtīlerden ve 'Amālikalardan her kim Mısır'a mālīk olup şāh olursa anıñ ismidir. Lākin Kur'an'daki Fir'avn, Velīd İbn Muş'ab İbni'r-Reyyān'ıñ adıdır. Dört yüz yıldan ziyāde 'ömür sürdi.

يَسْؤُمُونَكُمْ Ya'nī sizlere teklīf idüp tatdırırlar idi.

سُوءَ الْعَذَابِ Ya'nī gāyet şiddetli ve alçak 'azāb iderler idi. Ve ba'zılar bir kerre böyle bir 'azāb ve bir kerre andan ziyāde 'azāb iderlerdi didiler. Bunun

[30b] aşlı Fir‘avn Benī Ġsrā’il’i hizmetkār itdi ve kimini ikinci itdi, her fırkasına bir iş ta‘yin itdi, bir fırkasını binā’lar işletdi ve bir fırkasına ekin ekdirdi ve bir fırkasını hizmetkārlar itdi, anlardan bir işe hizmet itmeyene üzerine harāc bağladı. İbn Vehb dir ki Fir‘avn’uñ hizmetinde Benī Ġsrā’il’di, nice eşnāf var idi. Anlarıñ kuvvetli olanlarına tağlardan taşlar ve ağaçlar kesdirmeden elleri ve boyunları bütün yaralandı ve arkaları yağırlandı kesüp taşımadan. Ve bir eşnāfları taşlar ve çamurlar taşıyup köşkler yapan binā’cılara rençberler eyledi. Ve bir eşnāfların dülgerler ve demirciler idüp işletdi ve za‘ıf olanlarıñ üzerlerine harāc bağladı. Her gün üzerlerine olan harācı virirler idi. Eger birisi güneş batup üzerine olan harācı edā itmezse ol bir ay çalışup bir kırıldı bir günün harācını güç ile edā iderdi. Ve karıları kettān egirüp bezler dokurlar idi. Ba‘zılar didi ki يَسُوْمُوْنَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ tefsiri gelen āyetdir. Qavlühü Te‘ālā:

يَذْبَحُوْنَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُوْنَ نِسَاءَكُمْ Ya’nī sizleriñ evlādlarıñızı öldürüp ve karılarınızı sağ ile korlar. Bunun aşlı Fir‘avn rüyāsında gördi ki Beytü’l-Muqaddes’den bir ateş çıkup Mısır’ıñ etrāfını çevirüp kıbtīleri bütün yakdı, Benī Ġsrā’il’den birine irişmedi. Bundan kendine korhu irüp kāhinlere ve mu‘teberlere su’āl itdi, anlar Benī Ġsrā’il’den bir oğlan toğar seniñ helākıñ ve mülküñ zevālī anıñ elindedir. Andan Benī Ġsrā’il’den her toğan oğlanı katl itmege başladı, ve ebe karılara ısmarladı ki toğan oğlanı katl ideler. Anlar da öyle itdiler, tā Mūsā içün on iki biñ ma’sūm katl eyledi. Ve Benī Ġsrā’il’iñ ihtiyārlarına dahı olet düşdi. Andan kıbtıñ uluları cem‘ olup Fir‘avn’a girdiler, aña Benī Ġsrā’il’iñ büyüklerine ölüm düşdi ve küçüklerini sen katl idiyorsuñ imdi şekk yokdur anlar bütün dükendikde bu seniñ bütün hizmetleriñi bütün bizlere emr ideceksin didiler. Ol demde Fir‘avn toğan uşakları bir yıl katl ve bir yıl itmemek emr itdi. Hārūn ‘aleyhisselām ol katl olunmayacak yılda toğdı ve Mūsā ‘aleyhisselām katl olunacak senede toğdı.

وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَظِيمٍ Ya’nī öyle itmesinden sizlere Rabb’iñizden ulu büyük belādır. İmdi الْبَلَاءُ ulu olan ni‘mete ve pek kavī olan miñnete dahı gelür zıdd üzerine. Ni‘metde Haqq Te‘ālā kullarını şekk itmelerinde tecrübedir ve miñnetde şabr ile taḥammül

itmelerine tecrübedir. Eger bu āyetdeki belā'-i 'azīm miḥnete ihtimāl olunursa Fir'avn'ın ol itdigi sizler büyük belā idi demek olur ve eger ni'mete ihtimāl olursa Hakk Te'ālā sizleri Fir'avn'ın itdigi 'azābdan kurtarması pek ulu ni'metdir demek olur.

[50] وَإِذْ فَرَقْنَا بَيْنَ الْبَحْرِ Ya'nī bizler geçmeñiz için deñizi fırka fırka yarup sizlere yollar eyledik öte yakaya selāmet geçmeñize. Baħr dimege bā' iş ismi şāyi'dir anıñ hikāyesi. Kaçan ki Fir'avn'ın helākı yaklaştı Hakk Te'ālā Mūsā'ya emr itdi ki Benī İsrā'il'i alup Mısır'dan gice ile çıkup gide. Hāzreti Mūsā kavmine emr itdi ki herkes uyandı çırağ ve kandil yakup andan gelüp yanına cem' olalar. Ve Kıbtīler'den eyreti altun gümüş avdanlıkların alalar anlar kendileriniñ ola veyā māl için ardlarına düşeler. İçlerinde Kıbtīler'de Benī İsrā'il'den gelen veledü'z-zināları Benī İsrā'il'e çıkardı ve Benī İsrā'il'de Kıbtīler'den gelen veledü'z-zinā Kıbtīler'e çıkardı, her uşak babasına dönmek için. Kaçan şabāh oldu Hakk Te'ālā Kıbtīler'e ölüm havāle itdi anlarıñ her bākire gençleri vefāt itdi, anları defn itmege meşğul oldılar. Ve ba'zılar didi ki kaçan Fir'avn'a Benī İsrā'il'in çıktığı haberi irişdi ol ħoros ötmeyince anlarıñ ardına düşmege çıkmam didi. Ol gice ħoros ötmedi ve Hāzreti Mūsā Mısır'dan çıkınca anıñla berāber Benī İsrā'il'di altıyüz biñ ve yigirmi biñ kişi çıktılar. Anlar ise yigirmi yaşında olanı küçük olmasıyla şaymadılar ve altmış yaşında olanı kocalığı için şaymadılar. Anlar ise kaçan Hāzreti Ya'kūb 'aleyhisselām ile Mısır'a girdikleri gün qarı erkek yetmiş iki nefer idiler. Çün ki Hāzreti Mūsā yola çıktılar yolları kapanup nereye gideceklerin bilmez oldılar Hāzreti Mūsā Benī İsrā'il'in pirlerin çağırup anlara

[31a] su'āl itdi ki bizim yolumuz bağlanmağa sebep nedir? Anlar didiler ki kaçan Hāzreti Yūsuf 'aleyhisselāmın vefātı yaklaştı kardeşleriyle 'ahd eyledi ki Mısır'dan çıkmaya tā kendini berāber almayınca anıñ için bizim yolumuz bağlandı. Anlardan anıñ kabriniñ yerini su'āl itdi bilmediler Hāzreti Yūsuf'ın kabrini bildirmek için yemīn ile nidā itdirdi ki Allāh haqqıçün her kim Hāzreti Yūsuf'ın kabri yerini bilürse baña haber virsün, bilmeyenler sözime kulak tutmasun deyü. Her kaçan kabri bilmez yanından geçse Hāzreti Mūsā'nın nidāsın işitmez idi, tā bir koca qarı işitdi. Hāzreti Mūsā'ya didi "Eger ben saña Hāzreti Yūsuf'ın kabrini göstersem ben her ne

istersem baña virir misiñ?" didi. Hâzreti Mûsâ ibâ itdi "Haḵk Te'âlâ'ya sorayım dilegiñ aña göre vireyim." didi. Koca karı didi ki "Ben ihtiyârım yürümege tākâtım yok, beni bindirüp berâber getür, dünyâda dileğim budur ve âhîretde cennet derecelerinden kangı derecede olursañ beni de berâber it." deyince Hâzreti Mûsâ kâ'il oldı. Didi "Nil kenarında idi, şimdi üzerine Nil bindi. Haḵk Te'âlâ'ya du'â it Nil gitsün." Çıkardınca Hâzreti Mûsâ Nil'in kabriñ üzerinden gitmesine ve fecriñ açılması uzanmağa du'â itdi ki Hâzreti Yusûf'ı çıkarınca kadar şabâh olmaya. Andan Nil çekilüp kabir bellü oldı, anı kazdılar bir mermer tâbutuñ içinde Hâzreti Yusuf'uñ cesedi çıkıdı. Andan anı yükledince yolları açılup yürüdiler soñra Hâzreti Yusuf'ı Şâm'da defn eyledi. Hâzreti Hârûn Benî İsrâ'il'in önünde ve Hâzreti Mûsâ ardlarınca yürüdiler. Kaçan şabâh oldı Fir'avn haşırdan yedi kerre yüz biñ 'asker ile çıkup ardlarına düşdi. Yalnız içlerinde yetbiş biñ siyâh edhem at var idi bâkî renklerden gayrı. Ve ba'zılar biñ at var idi didiler. Ve Fir'avn bir siyâh edhem ata binmiş idi, önlerinde vezîri Hâmân yürüdi ve Fir'avn'uñ etrâfını yedi cenkci bahâdırlar almış idi. Ve buna biñ ok yay kullanan kemândârlar ve yüz zırhlı ve yüz biñ eli labutlı var idi. Kaçan ki Benî İsrâ'il yürüdiler anlarıñ önlerine bir deñiz geldi ki suyu gâyet derîn. Kaçan ki güneş toğdı gözlerine Fir'avn'uñ 'askeri göründi ol zamân şaşup hayrân kaldılar. Andan dönüp Hâzreti Mûsâ'ya kanı senin bize itdiğiñ va'd, işte Fir'avn 'askeriyle gelüp ardımızdan irişdi, bizleri bütün katl eyler ve hem önümüzi deñiz aldı girsek gark oluruz didiler. Hemân Haḵk Te'âlâ Hâzreti Mûsâ'ya vahy eyledi ki 'âşâñ ile deñize ur deyü, Hâzreti Mûsâ urdı deñiz itâ'at idüp yarılmağı. Yine Haḵk Te'âlâ aña vahy eyledi ki deñizi urduğda künyesi ile çağır deyü. Andan Hâzreti Mûsâ urup اِنْعَلِقْ يَا اَبَا خَالِد didi. Hemân ol demde yarıldı, her faşlası ulu tağ gibi oldı ve içinde on iki yol zâhir oldı. Benî İsrâ'il'in her bir karın evlâdlarına bir yol açıldı ve şu yollarıñ arasında tağ gibi yüceldi. Haḵk Te'âlâ rûzgâr ile güneşi deñiziñ dibine gönderdi, hemân çamurı kurıdı berk yer oldı. Andan Benî İsrâ'il deñize girüp yürüdiler her bir karın evlâdı bir yoldan gitdi. Zîrâ Hâzreti Yusuf'uñ kardaşları ardınca hem anlarıñ evlâdlarıdır her fırka biriniñ evlâdlarıdır. Çünkü birbirlerini görmeyüp suyu üzerlerinde tağlar gibi görünce belki ol bir kardaşlarımız gark oldılar deyü korhıldılar. Hemân Haḵk Te'âlâ şuya emr itdi ki pencereler ol, şu dağı pencereler gibi

açılınca birbirlerini görüp sohbet ederek şuyı selâmetle geçüp öte yakaya çıktılar.
Hakk Te'âlâ'nın

فَرَقْنَا بَيْنَكُمُ الْبَحْرَ buyurması budur.

فَأَنْجَيْنَاكُمْ Ya'nî sizleri denizden selâmete çıkardık ve Fir'avn'ın 'azâbından kurtardık.

وَأَعْرَفْنَا آلَ فِرْعَوْنَ Ya'nî Fir'avn'ı ve etbâ'ını bütün garķ eyledik. İmdi kaçan ki Fir'avn deniz kenarına irişdi gördi ki deniz yol yol yarılmış andan dönüp kavmine didi ki gördünüz mi deniz benim heybetimden nice yol yol yarıldı ki benden kaçan kullarıma irişem deyü. Kavmine giriñ denize deyü emr itdi, kavmi heybetlenüp korhdılar girmeye. Ba'zılar didiler ki eger Rabb iseñ Mūsā girdigi gibi sen de gir didiler. Ve Fir'avn bir aygır edhem ata biner idi, anıñ atlarınıñ içinde kırsağa biner bir dâne yok idi. Hazreti Cebrâ'ıl bir kırsağa binüp Fir'avn'ın atınıñ öñüne gelince kızmış gibi fercinden şey' akıtdı, Fir'avn'ın aygırını anıñ koğusını alup ardınca denize daldı. Fir'avn anı alıkoğa kâdir olmadı. Hemân ardınca kuşur atlıları dahı daldılar. Hazreti Mikâ'il gelüp ayakdaşlarınıza irişin deyü kâmusını sürdi kimse kalmadı.

[31b] Kaçan ki öñlerince giden Cebrâ'ıl öte yakaya çıktı, Hakk Te'âlâ denize emr eyledi birbirine kavuşup Fir'avn ile kavminiñ kâmusını garķ eyledi. İmdi deniziñ bu taraf ile öte tarafınıñ arası dört mil yâ dört fersah idi, ve ol Kûlzüm denizidir Fars deniziniñ bir ucudur. Ve ba'zılar ol Mısr'ın ardında Âsâf dirler bir denizdir didiler. Fir'avn'ın kavmiñ garķ olması Benî İsrâ'il'e bir hüccet burhân olmağla.

وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ Buyurdu ya'nî anların garķ olduklarını sizler gördiñiz idi. Ba'zılar didi ki anların leşlerin deniz kenarlara çıkardıkda gördiler Fir'avn'ın garķ olması 'âşūrâ' günü muvâfık geldi. Mūsâ'nın hâlâşıyla Hazreti Mūsā Hakk Te'âlâ'ya şükr içün ol günleri oruç tutdı.

[51] وَإِذْ وَعَدْنَا Ya'nî bizler va'd eyledikde. Zîrâ vâ'de Hakk Te'âlâ'dan emrdir ve Mūsâ'dan kabûl itmekdir. Ve ol Hakk Te'âlâ Mūsâ'ya kitâb vermek va'de itdi ve

Mūsā mīkâte varmağı va'd itdi idi موسى bu 'ibrī isimdir ve 'arabīde Mūsā iki kelimeden mürekkebdır: Mū şu dur ve sā ağacdır. Aşlı şā idi sīne tebdīl olundu, çünkü Hāzreti Mūsā'yı tahta içre şuda buldılar, andan Mūsā denildi.

لَيْلَةً Ya'nī zī'l-ka'deniñ otuzı tamām olup on günde zī'l-ħicceden geçe. Bunda لَيْلَةً ile dimege bā'ış gündüzü yād itmeyüp 'arabī ayları ayıñ yürümesiyle terkīb olduğundan. Ve ba'zılar karanlık aydınlıktan evvel gelmesi için didiler. Bunda 'ulemā hikāyet iderler ki kaçan ki Hāḫḫ Te'ālā Benī İsrā'il'i deñizden necāt virüp düşmānlarını ğarḫ eyledi anlarıñ ise ne kitābı ve ne şerī'atı var idi ki anıñ üzerine olalar. Hāḫḫ Te'ālā Mūsā'ya va'de itdi idi ki saña Tevrāt'ı indirim deyü. Andan Mūsā kavmine ben mīkâte Rabb'ime gidüp sizlere kitāb getüreyim anda idecegizi ve kulluğunızı beyān idüp emri üzre 'amel idesiñiz. Kırk gice gidüp gelmege va'de itdi ve karındaşı Hāzreti Hārūn'ı üzerlerine ħalīfe itdi. Kaçan ki gitmesine va'de geldi Hāzreti Cebrā'īl 'aleyhisselām aña bir āyat getürdi ki adı bü'l-ħayāt idi. Zīrā kağı yere ve şey'e başsa ħayāt bulur idi. Aña binüp Rabbisine mīkâte gitmege anı Sāmīrī nām kişi gördi. Kendi kuyumcı idi, adı Mīḥā idi. İbn 'Abbās raḫıyallāhu 'anhümā adı Mūsā bin Zāfer'dir buyurdi. Ba'zılar anı Sāmīrā nām vilāyetdendir didi ve ba'zılar Kirmān'dandır didi ve ba'zılar Benī İsrā'il'den bir kabīle var anlara Sāmīret dirler anlardandır didiler. Ve ol münāfık idi, İslām izhār idüp öküze tapan kavmden idi. Kaçan Cebrā'īl'i ol atıñ üzerinde gördi ve gördi ki ol atıñ her başdığı yer yeşillenür fi'l-ħāl kendi kendine didi ki bunda bir ulu şān vardır. Ve ba'zılar didi ki Cebrā'īl'i deñize girerken Fir'avn'ıñ öñünde gördi at üzerinde, hemān anıñ başdığı yerden bir avuç toprak alup yanında şakladı ve bildi ki anı şey'e koysa ol şey' ħayāt bulur. Kaçan ki Mūsā Ṭūr'a gitdi ve anda kırk gice eglendi ve aña Tevrāt'ı zebercedden tahtalar üzre yazılı indirdi ve kendine yakın idüp necī eyledi. Ve Tevrāt yazılurken Mūsā kalemleřiñ çizildiğın işitdi, yakınlığından. Ve ba'zılar didi ki anda kırk gice kaldı kendine bir şey' zuhūr itmedi, tā Ṭūr'dan aşağı inince kadar. Ve kaçan Benī İsrā'il Mışır'dan çıkarken Kıbtīler'den çok gümüş altın avadanlık iyreti aldılar idi, çün ki Fir'avn ve kavmi helāk oldılar ol avadanlıklar kendilerine kaldı. Kaçan ki Mūsā kalḫup Ṭūr'a gitdi Sāmīrī anlara didi ki Kıbtīler'den iyreti aldığınız avadanlıklar anlar size ħarāmdır, bir çukur kazup anları defn eyleyiñ tā Mūsā gelince kadar, Mūsā geldikde ne re'y iderse öyle idiñ. Ba'zılar bunu anlara Hāzreti Hārūn

emr itdi didiler. Kaçan ki ol avadanlıklar cem‘ oldı Sāmīrī alup üç günde anı buzağı şeklinde bir şey’ yaptı. Andan Hāzreti Cebrā’īl’in atının ayağı altından aldığı toprağı içerüsine koyduğıyla cevāhīrle donanmış altundan bir buzağı oldı, başladı buzağı gibi böğürmege. Ba‘zılar hem böğürür hem yürür idi didiler. Andan Sāmīrī Benī İsrā’ile didi ki siziñ ve Mūsā’nın Tañrısı budur.

[32a] Zīrā Mūsā bunu bunda unuttı ve dönüp bunu aramağa çıkdı. Zīrā Benī İsrā’il va’d itdi ki kırk giceyi gündüz ile berāber şayup yigirmi gün itdiler. Yigirmi geçüp Mūsā gelmeyince bu fitneye düşdiler. Ve ba‘zılar Mūsā otuz giceye va’d itdi, otuz gice geçüp on dahı ziyāde olup gelmeyince anı vefāt itdi zann itdiler. Ve buzağıyı görüp Sāmīrī’nin sözine aldanup aña sekiz biñ kişi meyl idüp tapdılar. Ve ba‘zılar kaması tapdı ancak Hārūn ‘aleyhisselām ile on iki biñ kişi kaldı didiler. Bu kavlı şahīddir. Andan

ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ ya’nī buzağıyı kendiñize tañrı idüp tapdınız.

مِنْ بَعْدِهِ Ya’nī Mūsā gitdikden soñra

وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ ya’nī sizler ‘ibādeti Hakk’dan gayrıya sezā idüp tapup ma‘şiyete düşmeñiz ile nefsiñize zarar itmek ile zālīm olduñuz.

[52] ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ Ya’nī imdi itdiñiz suçunuñuzdan çekdik ve günāhlarnızı mahv itdik.

مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ Ya’nī buzağıya tapup ‘ibādet itdiñizden soñra.

لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ Ya’nī belki sizleriñ günāhlarnızı ‘afv idüp kamuñıza itdigim ni‘metleri yād eyleyüp baña şükr idersiniz. Zīrā şükrün aşlı ni‘meti derūnda tutup dil ile izhār itmekdir; küfrün aşlı ni‘meti kabūl itmeyüp örtmek oldığı gibi, zīrā zıddıdır. Ve şükür üç vech üzeredir, birisi qalbiñ şükri ki ni‘meti tutup qadrini bilmek ve birisi dil ile

ni‘met ihsân idene hâmd ü şenâ itmek ve birisi cemî‘-i cevârihi ile ni‘metiñ istihkâkı kadar mükâfâtın itmekdir. Ve ba‘zılar şükr, zâhirde ve bâtında cemî‘-i cevârihi ile tâ‘at itmekdir didiler. Ve şükrüñ haqîkatı ni‘metleriñ kadrin mükâfâtın şükr itmede kâdir olmağdan ‘âciz olmağdır didiler. Zîrâ bir ni‘metin şükrine kişi kâdir olmayup ‘âciz olur huşûsan Hakk Te‘âlâ’nıñ virdigi ni‘metler hisâba gelmez. Hikâyet olunur Hâzreti Mûsâ ‘aleyhisselâm Hakk Te‘âlâ’ya *إِلَهِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ النِّعَمَ السَّوَاعِ، وَأَمَرْتَنِي بِالشُّكْرِ وَإِنَّمَا شُكْرِي* ⁵⁷² *إِيَّاكَ نِعْمَةٌ مِنْكَ* didi. Ya’nî Yâ Rabb baña bu kadar âsân ni‘metler ihsân itdiñ dönüp baña virdigiñ ni‘metler içün saña şükr eylemem emr itdiñ, henüz baña şükr itmege itdigiñ emriñ ol dañı senden ulu ni‘metdir, anıñ kangısını edâ idem? Hakk Te‘âlâ aña vahy idüp yâ Mûsâ ⁵⁷³ *تَعَلَّمْتَ الْعِلْمَ الَّذِي لَا فَوْقَهُ عِلْمٌ، حَسْبِي مِنْ عَبْدِي يَعْلَمُ أَنَّ مَا بِهِ مِنْ نِعْمَةٍ فَهُوَ مِنِّي* buyurdi. Ya’nî yâ Mûsâ, bir ‘ilm öğrenüp bildiñ ki andan a‘lâ ‘ilm olmaz, bir kulum ki kendide olan ni‘meti benden bildi ol kuldân baña anı bilmesi kifâyetdir, zîrâ ‘aynı şükrü mdedir buyurdi. Ve Hâzreti Dâvûd ‘aleyhişşalâtü vesselâm *سُبْحَانَ مَنْ جَعَلَ اعْتِرَافَ الْعَبْدِ بِالْعَجْزِ عَنْ شُكْرِهِ* ⁵⁷⁴ *شُكْرًا، كَمَا جَعَلَ اعْتِرَافَهُ بِالْعَجْزِ عَنْ مَعْرِفَتِهِ مَعْرِفَةً.* buyurdi. Ya’nî ol her neğâ’ışden münezzezh olan hâlik ki kulumuñ virdigi ni‘metiñ şükrine ‘âciz olmasını ‘aynı kendine şükr itmek ide. Kendi zâtı ‘aliyyesi ma‘rifetinde kuluñ ‘âciz olup anıñ ol ‘aczi i‘tirâfını ‘aynı bilmesi tutduğı gibi şükürde ‘âcizlige i‘tirâfı aslı şükürdür. Didiler ki ni‘met şükrüñ fazlı oldur ki kişi ni‘meti kendiden görmeyüp anı ihsân iden hâlikden tutmağdır. Ba‘zılar kuluñ tâ‘at ve hâmd ü şenâ üzre durması Hakk Te‘âlâ’dan anıñ nazîrine mükâfât fazl u ihsân itmesidir didiler.

[53] *وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ* Ya’nî kaçan ki bizler Hâzreti Mûsâ’ya Tevrât’ı virdik.

وَالْفُرْقَانَ Ya’nî Furkân’ı dañı virdik. Ba‘zılar Furkân kitâbıñ nâ‘tıdır, vâvı (و) ziyâdedir didiler. Ve kitâbıñ ma‘nâsı helâl, harâmıñ ve küfr ile imânıñ arasını fark itmeden. Ve

⁵⁷² Hâzin, a.g.e., C. I, s. 46.

⁵⁷³ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 46.

⁵⁷⁴ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 46.

ba‘zılar الْفَرَقَانِ düşmān üzerine nuşret bulmaqdır, vāvı kendi aşliyedir didiler. Ya‘nī Mūsā’ya kitāb virdik ve düşmān üzerine nuşret olmasın dağı virdik.

لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ Ya‘nī bil ki Tevrāt ile hidāyete gelürsünüz ola.

[54] وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ Ya‘nī Mūsā kavminden ol buzağıya tapanlara didi ki

يَا قَوْمِ إِنِّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّحَادِكُمُ الْعِجْلِ ya‘nī sizler buzağıyı tañrı idüp aña tapanınız ile kendi nefsiñize zulm itdiñiz. Baqın görüñ ne itmek ile andan kurtulursunuz.

فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ Ya‘nī hālikıñıza itdiğiz günāhdan tevbe itmek ile dönüp pāklanıñ. Ve anlar ne güne tevbe idelim didiler.

[32b] فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ Ya‘nī ol buzağıya tıpmayın, tapan günāhkārı öldürün. **Eger** dinürse ki tevbe itdiği fi‘l-i kabīha ve günāha nādım olup anı bir dağı itmemege ‘azīmet itmeden ‘ibāretidir. Qatl emr olundu. Qatl nice tevbe ile tefsīr olunur? **Hāzin** dir ki qatlden murād tevbeniñ tefsīri degildir, lākin dimekdir. Anlarıñ tevbeleri ancak qatl ile tamām olup qabūl olunur. Zīrā Hāqq Te‘ālā Mūsā ‘aleyhisselāma mürtādıñ tevbesi ancak qatl ile tamām olur deyü vahy itmiş idi. **Eger** dinürse ki mürtādlığa tevbe iden qatl olunmaz nice qatle müsteḥaq oldılar? Anlar ise mürtādlıklarından tevbe itdiler idi, **Hāzin** bu ma‘nāda şer‘atleriñ ihtilāfı vardır. Belki şer‘at-ı Mūsā’da mürtādlıqdan tevbe ideni qatl itmek iktizā ider idi. Yā umūmen qamusunuñ ḥaqqında ola veyā maḥşūş buzağıya tapanlara ola.

ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ Ya‘nī birbirleriñizi qatl eylemeñiz Rabb’iñiz qatında sizlere ḥayurludur. Nedenkim bu şiddete taḥammül itmeñiz ile. Ölüm ise elbet irer, andan ḥalāşa mümkün yokdur. Kaçan Mūsā anlara qatl emr eyledi, anlar da Hāqq Te‘ālā’nıñ emrine şabr ideriz deyü qamusı çömelüp dizlerini arqalarından urbalarıyla bağlayup oturdılar. Andan anlara denildi ki sizlerden her kim bağıı çözerse veyā

Ḥazret-i Mūsā iderim didi, kaçan ki tağa yaklaştılar Ḥaqq Te‘ālā direk gibi bir bulut indirdi, bütün tağı kapladı. Ḥazreti Mūsā ol bulutuñ içine girdi ve ol kavme siz de yaklaştıñ didi. Anlar da bulutuñ altına girüb secdeye vardılar. Ve kaçan Ḥazreti Mūsā Ḥaqq Te‘ālā ile mükāleme itse mübārek yüzini nūr kaplayup kimse yüzine bakmağa kādır olamaz idi. Anlarla Mūsā’nıñ arasına hicāb çekilüp Mūsā ‘aleyhisselām Ḥaqq ile mükālemede Ḥaqq Te‘ālā’nıñ Mūsā’ya emr ü nehy itdiği kelāmların bütün işitdiler. Ve Ḥaqq Te‘ālā anı إِيَّا أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا دُو الرِّمَّةُ أُخْرِجْتُكُمْ مِنْ أَرْضِ مِصْرَ بِيَدِ شَدِيدَةٍ فَأَعْبُدُونِي وَلَا

⁵⁷⁵ تَعْبُدُوا غَيْرِي buyurdu. Anlar işitdiler, ben kullarıma rahmet şāhibi Allāh’ım benden gayrı

[33a] İlah yokdur, ancak ben varım sizleri Mısr’dan kavī kuvvet ile çıkardım, benden gayrıya ‘ibādet ve kulluk itmeyüp baña ‘ibādet ve kulluk idiñ. Kaçan ki Mūsā mükālemeden kurtuldu ve ol bulut gidüp açıldı anlar حَتَّى تَرَى اللَّهَ جَهْرَةً didiler. Bunda görmegi te’kīd itdiler, anı. Rü’yādan murād ‘ilmdir deyü tevehhüm idenler itmeyeler.

فَأَخَذْتُكُمْ الصَّاعِقَةَ Ya’nī anları ölüm alup kamusı öldiler. Ba‘zıları anları hastalık aldı didiler. Zīrā وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ buyurduğundan. Eger murād vefāt itmeleri ise dağı ölürken birbirlerini görmeleri olur. Ol ma’nāyı men‘ itmez. Ve ba‘zılar الصَّاعِقَةَ ölmege sebep olan şey’den didiler. İmdi bu sebep içün ihtilāf itdiler. Ba‘zılar gökden ateş inüp anları yakdı didi. Ve ba‘zılar gökden bir sayha gelüp helāk itdi didi. Ve ba‘zılar Ḥaqq Te‘ālā bir miqdār melā’ike gönderdi. Anlarıñ āvāzların işidüp kamusı düşüb cān virdiler didi.

وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ Ya’nī birbirleriñiz cān virdigin görür idiñiz nice cān virdigin. Kaçan ki anlar helāk oldılar Ḥazreti Mūsā ‘aleyhisselām ağlayup Ḥaqq Te‘ālā’ya tazarru‘ itdi ki dönüp Benī İsrā’il’e ne söyleyeyim anlar eyülerin helāk eylediñ, çün murād-ı

⁵⁷⁵ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 47.

şerîfîñ var idi. Evvel helāk ide idiñ anlar ⁵⁷⁶ وَإِيَّايَ أَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا dirler. Bizim sefihlerimiziñ itdigi iş için bizleri mi helāk idersiñ? Mūsā böyle tazarru‘ı durmayup itdikde hatta anları birbiri ardınca birer birer cān virüp dirilti, bir gün bir gice öli yatmış iken. Ve kaçan dirilmege başladılar, anlar birbirleriniñ dirilmelerini görüp seyr itmelerine وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ geldi. Zīrā hem ölmelerini ve hem dirilmelerini görmeleri ile.

[56] ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ Ya‘nī sizleri helāk olduğunuzdan sonra yine dirilttik.

مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ Ya‘nī helākıñızdan sonra sizleri yine dirilttik ki bākī kalan müddet ‘ömrinizi tekmīl idüp bākī kalan rızıklarıñız tamāmlasañız. Eger anlarıñ ecelleri tamām olmağla helāk olsalar idi, kıyāmet gününe kadar dirilmezler idi.

لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ Ya‘nī belki benim bu ihsānlarımı derūnlarıñızda tutup baña şükr idersiñiz.

[57] وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ Ya‘nī kaçan ki vādī-i Tīh’de gayb olduğunuz eyyāmda üzerleriñize bulutı gölgelik itdik ki güneşiñ ısıcağından sizleri hıfz eyleye. Kaçan anlar vādī-i Tīh’de gayb oldukları eyyāmda kendileriñ üzerinde bir gölgelikleri yok idi. Hāzreti Mūsā ‘aleyhisselāma güneşden teşekkī eylediler. Mūsā dileyüp Hākk’dan, Hākk Te‘ālā bir beyāz yufka bulut havāle itdi. Gündüz güneşden ve ısıcağından hıfz eyledi ve iñ karanlık olduğı gicelerde nūrdan bir direk ihsān itdi, gündüz gibi olur idi.

وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى Ya‘nī yine vādī-i Tīh’de gökden sizlere yiyecek kudret helvāsı terancebin yelve kuşları indirdik. Anları yiyüb kuvvetlenür idiñiz. Ve bu مَنَّاءٌ için Vehb ol yufka itmegidir didi. Ve aşlı الْمَنَّاءُ ol şey’dir ki Hākk Te‘ālā anı yorilup zahmet çekmeden ihsān ider. Ve Buḥārī ve Müslim’de Sa‘īd bin Zeyd’den ḥadīs, قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ

⁵⁷⁶ Arāf, (7/155: Ey rabbim! Dileseydin onları ve beni daha önce helāk ederdin. İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi helāk edecek misin?)

⁵⁷⁷ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْكَمَاءُ مِنَ الْعَمْنِ، وَمَاؤُهَا شِفَاءٌ لِلْعَيْنِ. Ya'nī mantar gökden inen çiyden biter, suyu ba'zı 'ilâçlar ile göz maraızlarına şifadır. Zîrā zahmetsiz kendi kendine bitmesiyle denildi. Ba'zılar didi ki şuyını göze damlatmada göz ağrısına nāfi'dir. Ve anlara inen m̄ ile'l-ān māzī ağacına iner. Benī İsrā'il andan bıkup Hāzreti Mūsā'ya bu m̄'ın tatluluğı bizi helāk itdi, Allāh'dan dile bizler et yidirsün. Hāḳḳ Te'ālā'dan diledi, Allāh anlara selvā kuşunu indirdi, şūreti bıldırcına beñzer. Andan büyücekdir Şām tarafında aña yelve kuşu dirler. Tavuḳ gibi pek uçamaz yağmur ile bile iner. Ba'zılar anı bıldırcın didiler. Benī İsrā'il'den her bir kişi andan bir gün bir gice yiyecek kifāyeti alur idi. Kaçan cum'a günü ölse iki günlük kifāyetini alur idi. Zîrā cum'a ertesi günü inmez idi.

كُلُوا Ya'nī anlara didik yiyiñ.

مِنْ طَيِّبَات Ya'nī helālden.

مَا رَزَقْنَاكُمْ Ya'nī sizlere virdiğimiz naşībden hemān yiyiñ şaḳlamayıñ. Vardılar anlar şaḳlayup zahīre itdiler, ḳurtlanup fāsīd oldı.

[33b] Hāḳḳ Te'ālā anlardan anı kesüp bir daḥı indirmedi. Ebī Hūreyre'den ḥadīs, قَالَ

⁵⁷⁸ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَوْلَا بَنِي إِسْرَائِيلَ، لَمْ يَحْتَبِطِ الطَّعَامُ، وَلَمْ يَحْنَزِ اللَّحْمُ، وَلَوْلَا حَوَى لَمْ تَحْنُ أُنْتَى زَوْجَهَا الدَّهْرُ. Ya'nī eger benī İsrā'il ta'āmı şaḳlayup ḳurtlandırmaz idi aşlā ta'ām ḳurtlanmaz idi ve tā et bozulup murdār ḳoḥār idi. Ve eger Hāzreti Hāvvā 'aleyhesselām Hāzreti Ādem 'aleyhisselāma itā'at itmese idi bütün dehr ḳarılar ḳocalarına ne itā'at iderler idi ve ne ḳorḫarlar idi dimekdir.

وَمَا ظَلَمُونَا Ya'nī anlar ta'āmı şaḳlamak ile bizim ḥāḳḳımızı eksiltdiler.

⁵⁷⁷ Müslim, "Kitābü'l-Eşrabe", 2049.

⁵⁷⁸ Müslim, "Kitābu'r-Rızâ", 1470.

وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ Ya'nī lākin anlar kendilerine olan pāylarından ziyāde alup şaklamalarıyla 'azābıma müsteḥak olmalarında anlar kendi nefslerine zulm itdiler. Ki kendilerine dünyāda zahmetsiz ve meşakḳatsiz gökden inen rızıkları kesildi ve āhiretde ḥisābları yok iken 'ikāba müsteḥak oldılar.

[58] وَأِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ دِيمَاجَ بَا'يسَ, içinde ḥalkıñ cem' olmaları içündür. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā buyurdu ki aña قريت الجبارين dirler. Ba'zılar didi ki ol vilāyetiñ içinde 'Ād kavminden bākī kalma 'Ameliḳa nām kimseler var idi, başları 'Ūc İbn 'Unuḳ idi. Eger bunun üzerine ise anı söyleyen Yūṣā' İbn Nūn idi. Zīrā Erṭḥā' nām vilāyeti Mūsā'dan soñra ol fetḥ itdi. Zīrā Ḥazreti Mūsā vādī-i Tih'de vefāt itdi idi. Ve ba'zılar ol Ḳuds-i Şerīf'dir didiler. Eger öyle ise anı söyleyen Ḥazreti Mūsā'dır ve anıñ ma'nāsı kaçan kırk yıl tamām olup vādī-i Tih'den çıkdığıñızda Ḳuds-i Şerīf'e giriñ.

فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا Ya'nī anda neresinde dilerseñiz hemān bol bol yiyiñ içiñ.

وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا Ya'nī ol vilāyetiñ kapusundan girerken egilüp temennā iderek giriñ. Eger ol vilāyet Erṭḥā' ise añın yedi kapusu var idi, anıñ ḳaṅı kapusundan girerseñiz egilüp giriñ demek olur. Ve eger Ḳuds ise añın bir kapusu var idi, ol kapudan egilüp giriñ demek olur.

وَقُولُوا حِطَّةً Ya'nī aña girerken du'ā ve istiḡfār iderek yā Rabb bizim günāhlarımızı bizden maḥv idüp bizlere maḡfired eyle diyerek giriñ. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā lāilāheillallāh diyerek giriñ, zīrā ol cemī'-i günāhları maḥv idicidir ve dileklerimizi ḳabūl eyle deyiñ.

نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ Bizler de siziñ ḳamu günāhlarıñızı örtüp sizlere maḡfired ideriz. Zīrā maḡfirediñ aşlı günāhları örtüp setr itmektir.

وَسَزَيْدُ الْمُحْسِنِينَ Ya'nī ihsān idicilere şevābların daḥı ziyāde ideriz.

[59] فَبَدَّلَ Ya'nī bu emrleri deḡiştirdi.

الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ Ya'nī anlar ki kendi nefslerine zūlm idenler kendilerine emr olan kavlleri deḡiştirüp ḡayrı söz didiler. Zīrā anlar emr olan حِطَّةً kelimesini deḡiştirüp dillerince حنطة سمقا didiler. Ya'nī kırmızı buḡday vir. Bunı Ḥaḡḡ Te'ālā'nın emri taḡfif ve taḡḡir itmege didiler. İkinci ḡapudan girerken egilüp girmelerine emr itdi, anlar egilmeyince ḡapu alḡaḡlandı ki girerken egileler anlar egilmeyüp götleri üzerine sürinerek girdiler. Ḥaḡḡ Te'ālā'nın buyurduğu kavline ve bu emrine muḡālefet itdiler, tebdil itdiler. Andan Buḡārī ve Müslim'de Ebū Hüreyre'den ḡadīs, قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قِيلَ لِبَنِي إِسْرَائِيلَ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةً فَبَدَّلُوا، فَدَخَلُوا يَرْحِفُونَ عَلَى أَسْنَانِهِمْ، وَقَالُوا: حَبَّةٌ فِي حِطَّةٍ Ya'nī buyurdu: ḡaçan ki Benī İsrā'il'e ḡapudan girerken egililüp giriñ ve حطه ki günāḡlarımızı maḡv eyle deyiñ deyiñ emr olunduḡlarında anlara ḡapu alḡaḡ olunca egilmeleri içün anlar götleri üzre sürünerek girdiler ve حطه lafzını deḡiştirüp حطه didiler, bir dāne buḡday arpa dimek.

فَأَنزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ Ya'nī ol emri muḡālefet idüp

[34a] deḡiştirmek ile nefslerine zūlm idenlerin üzerlerine gökden 'azāb indirdik. Ba'zılar ol 'azābı Ḥaḡḡ Te'ālā anlara tā'ün gönderdi bir sā'atde anlardan yetmiş kiři helāk oldu didiler.

بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ Ya'nī Ḥaḡḡ Te'ālā'nın emrine 'āṡī olup emrine itā'atden ḡıḡmalarıyla fişḡ iderler idi.

[60] وَإِذِ اسْتَسْقَى مُوسَى لِقَوْمِهِ Ya'nī ḡaçan ki Mūsā'nın ḡavmi vādī-i Tih'de şuşadılar gelüp Mūsā'ya Ḥaḡḡ Te'ālā'dan dile bizler içmege şū virsün didiler. Mūsā Ḥaḡḡ Te'ālā'dan dileyince Ḥaḡḡ Te'ālā aña vahy itdi ki

⁵⁷⁹ Buhārī, "Kitābu Ehādīs'il-Enbiyā", 3403.

فَعُلُّنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ ya'nī Mūsā'ya dedik degnegiñ ile ol taşu ur. Ol degnek cennetden indi, boyı on arşun, Hāzreti Mūsā 'aleyhisselām boyunca idi. Ve anıñ iki dalı var idi, karamlıkda ırırak gibi nūr virirler idi. Ve ol degnek 'ulayak ki yabān gülü şarmasıdır andan idi. Ba'zılar 'Arabların yāy itdikleri neb' ya'nī mişe ağacından idi didiler. Anı Hāzreti Ādem 'aleyhisselām cennetden ırkardı idi. Enbiyālardan birbirlerine mirās kalarak Hāzreti Şu'ayb 'aleyhisselāma degdi, ol dağı anı Hāzreti Mūsā'ya virdi. Buḥārī'de ve Müslim'de Hāzreti Vehb buyurdu ki ol taş mu'ayyen taş degildir, Hāzreti Mūsā ol degnegi ile kangı taşu ursa andan on iki göz açılıp on iki pıñar ırkıp akar idi. On iki fırka Benī İsrā'il'iñ her bir fırkasına bir pıñar akar idi. Ba'zılar ol bellü mu'ayyen taş, zīrā حجر kelimesi elif lām-ı ma'rife ile geldi ki aña delildir didiler. İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā, ol taş insān başı kadar dört gūşe bir ḥafīf taş idi buyurdu. Anı Hāzreti Mūsā torbasında taşur idi, kaçan şuya muhtāc olsalar anı yere koyup degnegi ile urup peykārlar ırkar idi. Ve ba'zılar ol taşın dört yūzi var idi, herbir yūzünde üç peykār ırkar on iki fırkaya birer dāne düşer idi didiler. Ve ba'zılar ol taş mermer idi didiler ve ba'zılar ol taş kesikden taşdan berk faşla çamurdan kesik idi didiler. Ve ba'zılar Hāzreti Mūsā şoyunup şuya girüp yıkanmak diledikte urbasını üzerine koyduğı taşdır, zīrā Mūsā şudan urbasın giymek dileyince ol taş urbayı alup kaçdı idi. Hāzreti Mūsā segirdüp irişüp urbayı alup giydikte Hāzreti Cebrā'il 'aleyhisselām gelüp aña didi ki bu taşu berāber al, zīrā benim anda bir kudretim var saña mu'cizāt didikte Hāzreti Mūsā ol taşu alup torbasında taşıdı. Kaçan ki şu istediler, ırkarup degnegi ile urdukdā ol iki peykār ırkıp ağıdı. Herbir fırkaya bir göz ırkıp her fırka kendi tarafına arık gark yapup ağıdılar. Kaçan Mūsā 'aleyhisselām kaldırmak dilese yine degnek ile urur, şu batup taş kavrar, alur torbasına kor.

فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا Ya'nī ol taşdan on iki peykār ırkdı. Benī İsrā'il'iñ fırkalarınıñ 'adedince. Andan müfessirler فأنفجرت deşilüp ağıdı, فانبجست şu tırlamak ile ırkdı ile tefsīr itdiler.

قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ Ya'nī anlardan her ḥalk şu ičeçek yerlerini bildiler.

كُلُوا وَاشْرَبُوا Ya'nī anlara didik yiğiiñ ve ičiñ.

مَنْ وَ سَلُوا ki kudret helvāsı ile bildiricim gibi kuşdan yiyüp üzerine kudretten çıkan şudan içiñ. Zîrā bunlar zahmetsiz Hakk Te‘ālā’dan gelen rızıdır.

وَلَا تَعْتَوُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ Ya’nî yeryüzünde hemân büyük fesād itmekle müfsidler olmayıñ. Zîrā الْعَيْثُ fesadıñ pek kavīsıdır. Bu āyetde Hāzreti Mūsā ‘aleyhisselāma mu‘cizāt vardır, öyle küçük taş urup bu kadar cem‘ olan halka şu yetiştirmesinde. Lākin Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellemiñ mu‘cizātı andan uludur ki mübārek parmaklarından şu akıdup nice cem‘ olmuş halkı kandırdı. Zîrā et ile kandan şu çıkmak taşdan çıkmadan uludur.

[34b] [61] وَأَذُفْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ Ya’nî Hāzreti Mūsā’ya yā Mūsā bizler dā’im bir dürlü yemek yemege dayanup şabr idemeyüz didiñizde. Bunuñ aşlı kaçan ki dā’im kudret helvāsı ile bildiricim yemeden bıkdılar, iştihāları ğayrı yemeklere meyl eyledi. Zîrā bir dürlü it‘ām yemek muvāzabet itmek şehvetiñ nokşānına sebep olur. Ve eger dinürse ki anlarıñ yedigi iki dürlüdür, ne ‘acep anlar bir dürlü didiler? Hāzin dir ki bir kişiniñ sofrasında dā’im niçe dürlü yemekler çıkar ol yemekler bir ta‘ām menzildedir. Kaçan şorsalar ta‘ām yedim dir, dimez ki fülān ve fülān yemeği yedim, kamasını şaymaz.

فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ Ya’nî Rabb’iñden dileyüp iste.

يُخْرِجُ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقَفَائِهَا وَفُومِهَا Ya’nî yeryüzünüñ bitürdigi zerzevātından isfānāh gibi olanlardan ve hıyārından ve şın hıyārından ve buğdayından ve şarmısagından bizlere bitürsün. Andan İbn ‘Abbās razıyallāhu ‘anhümā الْفُومُ etmektedir didi. Ba‘zılar buğdaydır didiler ve ba‘zılar şarmısakdır didiler.

وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا Ya’nî mercimeginden ve soğanından çıkarsun. Bu envā‘ları dilemelerine bā‘is, bu türler iştihāyı açup kavī itmelerinden. Zîrā anlar ol vādī-i Tih’de dā’im kalmalarına meyl itdiler idi. Didiler ki bu zıkr olan yemekler ancak vilāyetlerde

bulunur ve anları dilemelerinden ‘arzları vilāyetlere irmek idi, murādları ol yemekler degil idi, anları bahāne itdiler.

قَالَ Ya‘nī Hāzreti Mūsā anlar didi ki:

أَتَسْتَبِدُّونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَى Ya‘nī bu dilediñiz ednā alçaķ şey’e degüşir misiz?

بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ Ya‘nī ol a‘lā hayırlı olan şey’ ile.

إِهْبِطُوا مِصْرًا Ya‘nī bu hayırlı olan şey’i t̄bā iderseñiz şehirlerden bir şehre varıñ. Ve ba‘zılar ol aşlından oldıkları Mısr şehridir didiler. Ve aña giren tenvin Nūh ve Lūṭ ismine giren tenvin gibidir. Lākiñ eşaḥḥı evvelki kavldır.

فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ Ya‘nī sizlere yerde biten istegiñiz şehirde olur eküp biçmek ile.

وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةُ Ya‘nī anları zillet ve ḥaķāret kapladı. Ba‘zılar didi ki الدَّلَّةُ cizye, ya‘nī ḥarācdır. Ve Yahūdīleriñ nişānıdır. Bu kavlı ırāķdır, zīrā anlarıñ üzerlerine ḥarāc yok idi.

وَالْمَسْكَنَةُ Ya‘nī anları ġāyet faķīrlık ve miskīnlik bürüdi. Zīrā faķīre, miskīn dinür. Nedenkim faķīrlık anı ḥareketden alıķoyup elinden bir şey’ gelmez idüp sākin, mazlūm ider görmez misiñ? Yahūdīler zengin mālđār iken yine kendilerini fuķarā gösterirler. Aşlā bir milletleriñ ehlinde Yahūdīlerden zelīl ve rezīl ve mālā hırşı çok bir kimse yokdur.

وَبَا Ya‘nī döndiler. Lākin بَا ancak şerre dönmede gelür, ḥayra gelmez.

بِعَظَبٍ مِنَ اللَّهِ Ya‘nī Hāķķ Te‘ālā’nıñ ḥışmına dönüp uğradılar. Zīrā غضب الله kendine ‘āşī olan kula ‘azābıyla cezāsın virmekdir.

ذَٰلِكَ Ya'nī ol hışm olmağa bā'is

بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ Ya'nī Tevrāt'da olan şıfat-ı Muḥammed'i ve İncil'i ve Kur'an-ı 'azīmü'ş-şān'ı, Hakk Te'ālā'nın bu āyetlerini inkār iderler idi.

وَيَقْتُلُونَ النَّبِيَّ Ya'nī anlar peygamberleri katl iderler idi. Zīrā النَّبِيَّ Hakk'dan haber virendir, hemze ile نَبَاء. Ba'zılar didi ki الرِّفْع ya'nī mertebesi yüce olandır. Zīrā النَّبِيُّ yüksek olan yer ve tepedir.

بِغَيْرِ الْحَقِّ Ya'nī şucsuz nā-hakk yere. Ve eger dinürse ki nā-hakk yere katl olunduğı ma'lumdur, bunda yād itmeniñ fā'idesi nedir? **Hāzin** dir ki anı yād itmeden maḫşūd katli vaşf itmekdir. Zīrā katl kāhī hakk ile vaşf olunur ki Hakk Te'ālā'nın emriyle katl olunur ve kāhī nā-hakk yere katl vaşf olunur ol zulm ile mazlūm katl olunandır. Bunun gibi ki kavluhū Te'ālā ⁵⁸⁰ وَقَالَ رَبُّ احْكُم بِالْحَقِّ. Bunda Hakk hükmün vaşf oldu, zīrā hükm hakka ve cevre dağı takسیم olur. Zīrā Yahūdiler bir şabāh yetmiş peygamber öldürdiler, aḫşam olduğda fuẓzalleri belürüp 'azāba düşmeleriyle nādīm oldılar. Ve ḫazreti Zekerıyyā ve Yaḫyā ve Şu'ayb'a şalavātullāh 'aleyhim ecma'in katl itdiler, bunlardan gayrıların dağı.

ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوْا Ya'nī benim emrime 'aşı olup kāfir olmalarıyla enbiyāları nā-hakk yere katl eylediler.

وَكَانُوا يَعْتَدُونَ Ya'nī baña 'adāvetlerin ḫadden ziyāde idüp her muḫarremātı itmege mürtekeb olurlar idi.

[62] إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا Ya'nī anlar ki inanup īmān getürdiler ve anlar ki

[35a] Hakk'a meyl eylediler. Yahūdilerden ⁵⁸¹ إِنَّا هَدَيْنَاكَ إِلَيْكَ dimeleriyle. Ya'nī bizler saña meyl eyledik. Ve ba'zılar هَادُوا ya'nī buzağıya tapmadan tevbe itdiler dimekdir didiler. Ve ba'zılar dīn-i İslām'dan ve dīn-i Mūsā 'aleyhisselāmdan meyl itdiler dimekdir didiler.

⁵⁸⁰ Enbiyā (21/112: Peygamber şöyle dedi: Rabbim! Adaletinle hükmünü ver.) Nâkıs iktibas.

⁵⁸¹ Arâf (7/156) Nâkıs iktibas.

وَالنَّصَارَى Ya'nī gāvurlar anlara naşārā dimege bā'is, ⁵⁸² نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ dimelerinden tesmiye oldılar. Ve ba'zılar Nāşıra nām köye intisāb olurlar, zīrā Hāzreti 'Īsā aña iner idi.

وَالصَّابِّينَ Ya'nī bir dīnden bir dīne dönenler. Zīrā bir kişi bir dīnden bir dīne dönse صَبَّأَ dirler. Andan tesmiye olundılar, dīnden çıkdıkları içün. Hāzreti 'Ömer ve İbn 'Abbās rażiyallāhu 'anhüm anlar ehl-i kitābdan bir kavmdir buyurdılar. Ve Hāzreti 'Ömer anlarıñ boğazlamaları ehl-i kitāb boğazlamasıdır buyurdi. Ve İbn 'Abbās rażiyallāhu 'anhümā anlarıñ boğazladıkları ve anlardan nikāh ile almak virmek cā'iz degildir. Ve ba'zılar anlar Yahūdīler ile gāvurlar arasında bir kavmdir, başlarınıñ ortasını tırāş iderler didiler. Ve ba'zılar didi ki anlar bir kavmdir, Hākk Te'ālā'nıñ vaḥdāniyyetine ikrār iderler ve Zebūr okurlar ve melā'ikelere 'ibādet iderler ve Ka'be'ye teveccüh ile namāz kılarlar. Şanki her dīnden bir şey'i almak ile kulluk iderler. Lākin 'aqla yakın olan, anlar ol kavm ki yıldızlara 'ibādet iderler. Zīrā anlar öyle i'tikād iderler ki Hākk Te'ālā kaçan bu 'ālem-i dünyāyı halk eyledi ve bu yıldızları anlara müdebbir itdi, andan insāna vācibdir ki anlara ta'zīm idüp 'ibādet eyleye dirler. Hākk Te'ālā çün zikr eyledi andan buyurdi:

مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ Bu zikr olunanlardan her kim Hākk Te'ālā'nıñ vaḥdāniyyetine ve kıyāmet gününe inanup īmān getürdi. **Ve eger** dinürse ki nice āyetiñ evvelinde anlar ki īmān getürdiler buyurdi cem' üzre. Ve āḫirinde anlardan īmān iden deyü ferd üzre. İmdi evvelki 'umūm ile gelmeniñ fā'idesi nedir ki āḫirinde ḥuşuş üzre geldi? **Hāzin:** 'Ulemānıñ bu āyetiñ hükmünde ihtilāfları vardır, andan iki vech üzre qavl getürdiler. Anıñ birisi Hākk Te'ālā اِنَّ الدِّينَ اَمْتُوا'den dilemesi ya'nī taḥkīk üzre īmān getürenler. Bunda ihtilāf idüp ba'zılar didi ki anlar peygamberden evvel fetret eyyāmında dīn talebine dileyenlerdir ki dīne inandılar lākin delālet ararlar idi. Anlar Hābīb en-Neccār ve Kus İbn Sā'ide ve Varaqa bin Nevfel ve Bahīrā er-Rāhib ve Ebū Zer el-Gıffārī ve Selmān el-Fārisī gibi olanlardır. Anlarıñ kimisi Hāzreti Resūl'e irişdi ve kimi irişmedi. Şanki Hākk Te'ālā buyurdi ki اِنَّ الدِّينَ اَمْتُوا Hāzreti Resūl'ün risāletinden Hākk Te'ālā'nıñ vaḥdāniyyetine inanalar. وَالَّذِينَ هَادُوا Ya'nī yahūddan ve kāfirlerden ve şābi'inden bāṭıl dīnlerin bāṭıl diyenler, Hākk Te'ālā'ya ve kıyāmet gününe ve Hāzreti

⁵⁸² Saf (61/14 Biz Allāh'ın yardımcılarınız) Nâkıs iktibas.

Resül'ün risâletine inanup ĩmān getürmekle tebdıl idenler, anlarıñ ecirleri Hakk Te'ālā'dandır. Ve ba'zılar إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا geçen peygamberleriñ ümmetleridir didi ve ba'zılar didi ki إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا anlar bu ümmet-i Muhammed'den inanup ĩmān getürenlerdir. وَالَّذِينَ هَادُوا Anlar Hāzreti Mūsā dīninde emr-i Hakk'ı tebdıl itmeyenlerdir. وَالنَّصَارَى Anlar dīn-i 'İsā 'aleyhisselāmı tebdıl ü tağyir itmeyenlerdir. وَالصَّابِئِينَ Umūrları anlarıñ zamanlarında istikāmet üzre olanlardır. Anlardan her kim ĩmān getürdi ve ĩmān ile vefāt itdi ol mü'mindir. Zīrā ĩmānıñ hāqıķati kişi ĩmānının 'ahdlerin vefā itmekdir, o emri tutup menāhīden ırağ olmağla. İmdi anlarıñ ikinci kavlleri إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا kelimesi mecāz üzredir hāqıķati degildir. Anlar geçen peygamberlere inananlardır Hāzreti Resül'e degil. Ba'zılar didi ki anlar münāfıķlardır, dil ile ikrār iderler kalb ile taşdıķ itmezler. Ve yahūd ve naşārā ve şābi'in dimesden murād ya'nī bunlardır. ĩmāna

[35b] gelmeleri maṭlūb olunanlar ⁵⁸³ مِّنْ أَمْنٍ مِنْهُمْ ya'nī bu maṭlūb olunanlardan kağınsı ĩmān-ı hāqıķı kabūl iderse ol Allāh katında mü'mindir. Ve ba'zılar didi ki إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا anlar hāqıķat-i Hāzreti Resül'e ĩmān getürenlerdir. Māzī ile geldi مِّنْ أَمْنٍ مِنْهُمْ müstaḳbellerinde ol ĩmānlarına ḡābit olmalarına te'kīddir.

وَعَمِلَ صَالِحًا Ya'nī ve şāliḥ 'amel iderse ĩmānında.

فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ Ya'nī anlarıñ Rabb'ileri katında ecirleri vardır.

وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ Ya'nī anlara yarın kıyāmet gününde ne 'azābdan ḳorḡu var ve ne anlara cennete girmemekle maḡzūn olurlar.

[63] وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ Ya'nī ey Yahūdīler biz sizlerden 'ahd-i mīşāķ aldık ol demde ki.

وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمْ الطُّورَ Ya'nī tağı yerden ḳaldırıp üzerleriñize ḡavāle itdigimiz ḡālde ḳorḡup baña ḳulluķ itmege olan 'ahdiñiz. İbn 'Abbās raḡıyallāhu 'anhümā buyurdı ki Hakk Te'ālā Filistīn tağlarından bir tağa emr itdi yerinden ḳalkup Benī İsrā'il'ın üzerine bir ādem boyı ḳadar ḡavāle ola. Cebrā'ıl 'aleyhisselām inüp ḳaldurup üzerlerine ḡavāle itdi, ol tağıñ bir fersaḡ eni bir fersaḡ uzunluğı anlarıñ 'askerleri ḳadar idi. Aña bā'is

⁵⁸³ Bakara (2/126: iman edenleri.) Nākıs iktibas.

kaçan ki Hakk Te‘ālā Mūsā’ya Tevrāt’ı indirdi ve içindeki olan emr ile Benī İsrā’il’e ‘amel itmege emr eyledi, andan olan teklifi ağır görüp kabûl itmeden İbā itdiler. Meşakkatli olmak ile ol tağı çadır gibi itdi ki yā İmān getirürsünüz Tevrāt’da olana ‘amel idersünüz veya bu tağı üzerinize indirüp kamuñızın başların ezerim.

خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ Ya’nī sizlere Tevrāt’da virdigim emr u nehyimi sa’y ü ictihādınız ile alup kabûl idiñ.

وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ Ya’nī Tevrāt’ın içindeki emrlerimi ve ahkāmını ders virüp okuyuñ gayrılara bildirüp öğrediñ.

لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ Ya’nī biliñ n’ola öyle itmeñiz ile dünyāda helāk olmañızdan ve āhiretde ‘azābdan halāş olasıñız. Yoħsa bu tağı üzerinize indiririm. Kaçan ki ol hāl üzerlerine inecegin gördiler Tevrā’ta inanup içinde olanı kabûl idüp secdeye vardılar, öyle yarı yüzlerin yere koyup yarısıyla ol tağı gözlerler idi ki görelim üzerimizden zā’ il olur mı deyü. O secdede yā Rabb bu secdemiz ile ‘azābı üzerimizden def’ eyle dirler idi. İmdi Yahūdilerin secdeleri bu minvāl üzredir.

[64] ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ Ya’nī Tevrāt’ı ve ahkāmını kabûl itdigiñizden sonra ‘azāb üzeriñizden gidince dönüp evvelki hālîñize dönüp inkār itdiñiz.

فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ Ya’nī eger ki Hakk Te‘ālā’nın rahmeti ile lütf u ihsanı üzerleriñize olup sizlere mühlet virmese idi.

لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ Ya’nī sizler de dünyāda helāk olup āhiretde ‘azāba düşenlerden olup itdikleriyle ziyān, zarar idenlerden olurdıñız.

[65] وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ Ya’nī bildiñiz mi sizler de cum’a irtesi günü ziyāde cevr u zulm ile dālālete düşenler. Buña bā’is, السبت kesmekdir. Andan سبت اليهود dirler, ya’nī Yahūdiler cum’a irtesi gününe ta’zīm itmeden alışverişten vesā’ir işlerinden kesildiler. İmdi bunuñ hikā[ye]sinin haberleri: ‘Ulemālar didiler Dāvūd ‘aleyhisselāmın eyyāmında Eyle nām yeriñ köylerinde Hakk Te‘ālā cum’a irtesi günü balık avlamağı harām itdi idi. Kaçan cum’a irtesi günü olduğda deryāda ne kadar

balıklar var ise başların şuyun yüzünde kaldırıp bütün karaya yakın gelürler idi ki çoklarından şu görünmez idi. Kaçan ahşamı olduğda kaçup cümlesi deñiziñ dibine girdiler idi. Bir dāne görünmez idi. Anda şeytān anlara vesvese viridi ki sizleri balığın çok olduğu avlamadan nehy eyledi, ğayrı günlerde nehy eylemedi, geliñ anı diñlemeyüp ol günde avlayıñ deyince içlerinden ba‘zı kişiler varup deñizin kenarında çukur kazdılar ve deñizden anlara arıklar yaptılar. Kaçan cum‘a gününün ahşamı olsa varup ol arıkları açarlar idi, şabāhı dalgalar getirüp balıklar ol çukurlara döker idi ve çukurların derinliginden balıklar çıkup

[36a] deñize gidemez idiler. Kaçan pāzār günü olur gelüp alurlar idi. Ba‘zılar didi ki olğalar ve ağlar kurup cum‘a günü, pāzār günü gelüp düşürürler idi. Bunu bir zamān işlediler, kendilerine bir ‘azāb nāzil olmayınca cum‘a irtesi günü dağı avlamağa cūr‘et itdiler. Çünkü cum‘a irtesinden dağı bizlere bir şey’ olmadı öyle ise Hakk Te‘ālā bizlere anı helāl itdi didiler. Başladılar tutup yuyup ve şatup ve tuzlayup salamura idüp ticāret itdiler. Anlar öyle idince ol vilāyetiñ ehli üç fırka oldılar, bir fırkası idenler ve bir fırkası itmeyüp idenleri dağı nehy itdiler, bir fırkası ne itdiler ve ne nehy eylediler. Anlarıñ kamusı yetmiş biñ kadar idi, içlerinde itmeyüp nehy idenler on iki bin idi, bākisi harāmı helāl idüp ma‘āsiye düşdiler. Kaçan kim ol ‘āşiler anlar ki naşihatler kabūl itmeyince anlar da bizler sizlerle berāber bir vilāyetde sakin olmayuz deyü vilāyeti üç bölük idüp her bölüğü kendi vilāyetine kal‘a çevirdi, birbirlerine varmaz oldılar. Böyle nice yıllar geçdi. Andan ma‘siyete düşmelerine muşır olmalarıyla Hāzreti Dāvūd anlara la‘net idüp Hakk Te‘ālā ğazab itdi. Günlerde bir gün ol itmeyüp nehy idenler evlerinden herkes işine çıkdı, ol bir günāhlarına çıkdılar ve ne kapuların açdılar. Kaçan kim eğlendiler çıkmadılar varup anlarıñ kal‘aların dalup içerü girdiler. Gördiler ki anlarıñ kamusı kuyruklu maymūn olmuşlar birbirleriyle mırıldanurlar. Ve ba‘zılar didi ki gençleri maymūn oldı, ihtiyārları doñuz oldı. Bunlar bu hāl üzre üç gün kalup cümlesi helāk oldılar. Zīrā mesh olunan üç gün kalur andan evlād gelmez, zīrā ziyāde yaşamaz.

فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ Ya‘nī anlara didi ki varıñ rahmetden sürülmüş ‘azāba müsteħak olan maymūnlar oluñuz. Ba‘zılar bunda taqdīm ve te’hīr var didiler كُونُوا خَاسِئِينَ قِرَدَةً gerek خاسسات dimesi.

[66] فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا Ya'nī anlara itdigimiz 'uḳūbeti 'ibret olmak için itdik.

لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا Ya'nī anda hāzır olanlar ve anlardan sonra gelenler anları görüp andan 'ibret alalar. Ve ba'zılar didi ki aşhāb-ı sebtin 'uḳūbetini ol yerin etrafında evvel anda ma'mūr olan vilāyetlerin halkı ve sonra ma'mūr olacak vilāyetlerin halkı 'ibret almaları için itdik.

وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ Ya'nī ümmet-i Muhammed'den mü'min olanlar onların ahvallerinden va'z u naşihat alalar ki bu bu(...)nların itdikleri gibi anlar da itmeyeler.

[67] وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً Ya'nī kaçan Mūsā kavmine didi ki Hakk Te'ālā sizlere inegi boğazlamağa emr itdi. Zīrā البقر şarı sığır cinsidir, dişisine بَقْرَةٌ dinür, ya'nī inek. Zīrā yere ekin ekmeğe yarar. İmdi bunun hikāyesinin işareti 'ulemā siyerden ve haberlerden öyle rivāyet olundu ki Benī İsrā'il'in zamānında bir zengin kişi var idi, anın bir 'amcası oğlu var idi gāyet ile fakīr idi. Ve ol kişinin andan gayrı bir mīrāscısı yok idi. Ol fakīr bakdı ki anın müddet-i 'ömri uzandı andan gice varup anı öldürdi ve yüklenür bir gayrı vilāyetin kapısı önüne götürüp bıraktı. Kaçan şabāh oldu başladı anın öcünü almak istemeğe. Birkaç kişileri çıkup Hāzreti Mūsā'ya getirüp bunlar benim 'amcam oğlını katl itdiler deyü da'vā eyledi. Ve anlar inkār itdiler, görmedik deyü. Hāzreti Mūsā'ya da'vā müşkil olunca ol kişiler didiler Hakk Te'ālā'dan dile bunu öldüreni bellü itsün. Hāzreti Mūsā Hakk'dan dileyince Hakk Te'ālā inegi boğazlayup etini birbirine uralar, ol āyeti indirdi, inegi boğazlayın deyü.

قَالُوا اتَّخَذْنَا هُزُوءًا Ya'nī ol kişiler Hāzreti Mūsā'ya sen bizi masḥaraya mı alıyorsuñ didiler. Biz saña ne söyliyorduk sen bize ne cevāb idiyorsuñ. Bunu böyle demelerine bā'is, emr olundıkları emrin hikmeti 'ağıldan ırağ olmağla muktezāsın bilmediklerinden.

قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ Ya'nī Hakk Te'ālā'ya sığınurum ben mü'minleri masḥaraya alanlardan olmamdan. Ba'zılar didi ki su'al vaktinde cevāb virmede 'āciz olan cāhillerden olmamdan dimekdir. Kaçan ki bildiler Hakk Te'ālā'nın böyle emr

itmesinde bir hikmeti vardır, başladılar ol boğazlanacak inegİN vaşfını şormaga. Yohsa

[36b] anlar kangı inegi boğazlasalar emr-i Hakk yerini bulur idi. Kaçan ki şormağı çoğaltdılar Hakk Te'ālā dahı anlara şiddetlendi. Ol Hakk Te'ālā'nın hikmetinden idi ki anda bir şālih kişi var idi Benī İsrā'il'den. Ve anın bir küçük oğlu var idi ve bir küçük buzağısı var idi. Ol buzağıyı alup bir ormanlığa götürüp didi bu buzağıyı saña ısmarlayup emānet itdim. Bunda yesün içsün tā oğlum büyük olunca kadar, anda bırağup döndi. Ol vefāt itdi, buzağı ormanlıkda kalup vahşī olup halkdan kaçır oldu. Tā orta yaşını bulunca ol uşak büyüyüp gāyet şālih ve anasına muṭī' çıkdı. Giceyi üç böler idi, bir şülüşünü 'ibādet ider ve bir şülüşünü yatup uyur idi ve bir şülüşünü anasının başı ucunda oturur idi ki belki bir şey' ister deyü. Şabāh olduğda kalkup tağa gidüp odun getirüp bāzārda şatar idi. Naşibi ne ise şülüşini şadağa virir idi ve şülüşünü yer idi ve şülüşini anasına virir idi. Bir gün anası oğluna didi ki "Babañdan saña bir buzağı kaldı, baban anı seniñ için fülān ormanlıkda Hakk Te'ālā'ya emānet itdi. Ol orma[na] var 'alāmeti oldur, derisi sarı güneş gibi parlar, anda anı çağır İbrāhīm'İN ve İsmā'il'İN Tañrı'sı anı sana muṭī' ider. Ve adı Zehbe'dir, dilberliginden ve şarılığından." Kaçan uşak ol ormanlığa vardı, gördü pek otlayor. Aña Hāzreti İbrāhīm'İN ve İshāk'İN ve İsmā'il'İN Tañrı'sı hakkıçün benden yaña gel deyü çağırınca buzağı hemān andan yaña gelüp muṭī' oldu. Anın boynuzundan tutup çekince Hakk Te'ālā'nın izniyle ol inek dile gelüp ol yigide "Ey anasına muṭī'! benim arķama bin saña dahı kolaydır." didi. Ol yigit baña anam böyle ısmarlamadı didi. Dönüp inek ol yigide "Eger arķama bine idiñ beni getürmege aślā kadir olmazdıñ." didi. "Düş gidelim eger sen anaña bu itā'atiñ ile bir tağa yerinde kopmağa emr itseñ anın bereketiyle ol sā'at yerinden kopar idi." Andan alup anasına getürdi. Añası aña "Oğul, mālın yok, sen bir fakīr ādemsin ve her dem varup odun getirüp satmak saña meşakķatdır gündüzlerde, zīrā giceleri bütün kıyām 'ibādet ile geçürürsün ol bu inegi getir şat." didi. Ol yigit "Kaça şatayım?" didi. Anası "Üç altuna şat, zīrā bahāsı oldur lākin gelüp yine baña danış." didi. Ol yigit inegi alup pāzāra vardı, Ol, yigidiñ anasına itā'ati ma'lūm iken kudretin izhār itmek için ve ol yigidi tecrübe için iki melek gönderdi. Gelüp ol yigide "Bu inegi kaça şatarsın?" didiler. Ol yigit "Üç altuna şatarum lākin anama danışmak şartıyla." didi. Melek aña

"Saña altı altun vireyim tek anaña danışma." didi. Ol yigit melege "Eger ağrınca altun virseñ virmem, tā anama ben danışmayınca." didi. Andan gelüp anasına melegiñ altı altun virdigini haber virdi. Anası "Dön var altı altuna şat lākin yine gel baña danış." didi. Ol yigit inegi alup pāzāra geldi melek gelüp aña "Anaña danışdıñ mı?" didi. Ol yigit "Danışdım, altı altundan aşağıya virme lākin yine baña danışmak ile." didi. Melek "Saña on altun vireyim tek anaña danışma." didi. Ol yigit kā'il olmayup dönüp anasına gelüp haber virdi. Anası aña "Öyle ise anlar melā'ikelerdir, seni tecrübe içün geldiler var anlara di ki bana emr ider misiñiz bu inegi anama danışmadan şatayım deyü söyle." didi. Ol yigit gelüp meleklerle anı söyleyince melek aña "Var anaña söyle bu inegi şatmada elini tutsun, zīrā Hāzreti Mūsā İbn 'İmrān anı bir katıl da'vāsı içün derisiniñ tolusunca altuna şatun alır." didi. Hāḳḳ Te'ālā'nıñ kudretiyle Benī İsrā'il ol inegi öyle alup boğazladılar. Ol yigidiñ anasına itā'ati bereketiyle Hāḳḳ Te'ālā aña ol lütf u ihsānı itdi faẓl u rahmetinden.

[68] يَا نَبِيَّ بْنَ إِسْرَءِيلَ هَذَا مِثْلُ مَا كُنْتَ تَدْعُنَا بِكَ يَا نَبِيَّ بْنَ إِسْرَءِيلَ

[37a] imdi Rabb'iñden dile ol inegin yaşı ne kadardır ve nicedir bizlere beyān eylesün.

يَا نَبِيَّ بْنَ إِسْرَءِيلَ هَذَا مِثْلُ مَا كُنْتَ تَدْعُنَا بِكَ يَا نَبِيَّ بْنَ إِسْرَءِيلَ Hāzreti Mūsā didi ki Hāḳḳ Te'ālā buyurdu ol inek ne koca evlād getürmeden qalmış ve ne küçükdür iki yaşıñ arasında orta yaşlıdur. Zīrā فَارِضُ kocamış evlād getürmeden qalandır. Ve عَوَانُ orta yaşlı olandır, كِبَرُ küçük, genç olandır.

يَا نَبِيَّ بْنَ إِسْرَءِيلَ هَذَا مِثْلُ مَا كُنْتَ تَدْعُنَا بِكَ يَا نَبِيَّ بْنَ إِسْرَءِيلَ Hāḳḳ Te'ālā'dan emr olunduguñuz üzre inegi boğazlayıñ, şormağı çoğaltmañ.

[69] يَا نَبِيَّ بْنَ إِسْرَءِيلَ هَذَا مِثْلُ مَا كُنْتَ تَدْعُنَا بِكَ يَا نَبِيَّ بْنَ إِسْرَءِيلَ Hāzreti Mūsā anlara didi ki Hāḳḳ Te'ālā buyurdu ol inek gāyet ile rengi şarıdır ki altun-āsā rengini görenler dilberligini begenüp ta'accüb iderler dilberligine. Andan İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā

buyurdu ki şarılığ ı ‘ğāyet kavī idi, zīrā rengi te‘kīd itmede اصفر فاقع dirler, ya‘nī şarılığ ı
ğāyet olan şarı renk. Ve اَسْوَدٌ حَلَكٌ gibi gāyet siyāh reñk. Ba‘zılar didi ki reñgi siyāha
bakar şarı renk idi, lākin evvelki kavī şahīḥdir.

[70] قَالَوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا Ya‘nī Benī Īsrā‘il Ḥazreti Mūsā‘ya didiler
ki Rabbi’nden su‘āl eyle ol inek baş ı boş otlayan ineklerden midir veyā çift sürüp ve
ğayrı iş işleyen ineklerden midir? Zīrā orta yaşlu ve gāyet şarı dinen lafz inekler
çokdur, anlardan kangısıdır? Zīrā anıñla işkile vardık bilmede.

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى Ya‘nī ol vaşf inşā‘allāh anı bulmağ a yol buluruz. Andan
اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاِمَ اللَّهُ لَوْ لَمْ يَسْتَشْفُوا لَمَا بَيَّنَّتْ هُمْ إِلَى آخِرِ الدَّهْرِ.⁵⁸⁴ Ya‘nī Ḥazreti Resūl ol Allāh haqqıçün eger Benī
Īsrā‘il inşā‘allāh dimeleri anı dünyānıñ döğünüp āḥirine kadar arasalar bulup şatun
almazlar idi.

[71] قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذُلُولَ تُتِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ Ya‘nī Ḥazreti Mūsā anlara didi ki
Ḥaqq Te‘ālā buyurdu ol inek ne yere çift sürmek ile ve ne dolābla şu çeküp ekin yerin
şulamağ ile zelīl, zebūn olmuş inek degildir.

Ya‘nī her ‘ayıblardan berī, bir ‘ayb yokdur ve kendi renginden gāyri bir
renk ile alaca degildir.

قَالُوا النَّ جُنْتُ بِالْحَقِّ Ya‘nī Benī Īsrā‘il Ḥazreti Mūsā‘ya bu dem şekk, şübhe kalmayacak
beyān ile haber virdik. Andan qalup vaşf olunan üzre inek aradılar ancak ol yigidiñ
ineğini ol vaşf olunan üzre buldılar, andan anı derisiniñ tolusunca altuna şatun
aldılar.

فَدَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ Ya‘nī anı boğazladılar ammā az kaldı ki anı şatun almağ a yanaşup
alup boğazlamayalar, emre ‘āşī olalar. Ba‘zılar didi ki bahāsıñ bahālılığ ından
itmeyecekler idi. Ve ba‘zılar katlı olanı öldüreniñ rüsvāy olması korḥusundan terk
idecekler idi. Ve ba‘zılar vaşf olan evşāfda olan ‘azīz olup nādīr bulunmasıdır didiler.

⁵⁸⁴ Hāzin, a.g.e., C. I, s. 53.

[72] وَأَذُ قَتَلْتُمْ نَفْسًا Ya'nī kaçan ki bir nefsi katl itdiñiz. İmdi anı katl iden bir kişi, hitāb cemā'ate gelmege bā'is, ol katl olunan yanlarında bulunduğı için.

فَادْرَأْتُمْ فِيهَا Ya'nī birbirleriñize anda huşūmet ve muhālefet idüp kaçışdınız ise. Zīrā İbn 'Abbās razıyallāh ol d'r'dendir, muhālefet ve huşūmet itmek ve kaçmaqdır. Zīrā huşūmet iden birbirini kakır.

وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ Ya'nī siziñ ol kişiyi katl ideni gizlemeñizi Hakk Te'ālā izhār ider, muhāl yokdur.

[73] فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا Ya'nī Benī İsrā'il didiğine ol boğazladığınız inegiñ etinden ba'zı faşlasıyla ol katl olunana uruñ. İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdu ki anı inegiñ kulağı tozundaki kemik ile urdılar. Ve ba'zılar dili ile urdılar didi ve ba'zılar kuyruk kemigiyle urdılar didi ve ba'zılar sağ budunuñ bir faşla etiyle urdılar didi. Lākin 'aqla

[37b] yakın olan anlar muhayyer idiler. Ol inegiñ etinden kangı faşlasıyla ursalar iş bütün huşūle gelür idi. Qur'an 'da olan ba'zı bir faslaya delālet itmez, ancak anlarıñ muhayyer olmalarına delālet ider. Velākin āyetde bir gizli zamīr vardır ki kaçan ol inegiñ etiniñ bir faşlasıyla ol katl olan kişiyi urdılar. Hakk Te'ālā'nıñ izniyle ol kişi dirilüp kalkup oturdu, şah tamarlarından kanı akarak beni öldüren 'amcam oğlu fülândır deyüp yine andan öli düşdü. Ol zamān anı öldüren mīrāşından mahrūm. Andan berü şerī'atde öldüren mīrāşcı mīrāşdan mahrūm olmasına bā'is bu oldu.

كَذَلِكَ يُخَيِّ اللَّهُ الْمَوْتَى Ya'nī Hakk Te'ālā bu inek şahibiniñ dirilmesi gibi kıyāmetde kamu ölüleri öyle dirildir.

وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ Ya'nī sizlere Hakk Te'ālā bunuñ gibi āyetlerin gösterir ki belki Hakk Te'ālā'nıñ kādirligi derūnuñuza te'sir idüp ma'āşī itmeden men' olunursuñuz. Ve eger dinürse ki katl olanıñ hikāyesini evvel yād itmek gerek soñra zebh zıkr itmek lāzım idi. Ve bu tertīb üzre bu hikāyeyi nakl itmeniñ vechi nedir? **Hāzin** dir ki bunuñ vechi, kaçan Hakk Te'ālā Benī İsrā'il'den şādır olan hıyānātların zıkr itdi anlara ta'zīr yüzüyle, ve kendilerine Te'ālā'dan şādır olan āyāt-ı eltāfların zıkr itdi. İmdi bu

iki hikāyeniñ herbiri kendi başına anlara ta'zīrdir. Eger ikisi birbirine muttaşıl yerlū yerinde olsa evvelki anlarıñ Hakk Te'ālā'nıñ emrini ve aña tābī' olanları terk itmelerine ta'zīr, yüzlerine urmaqdır. İkinci haram itdiği katl-i nefse cūr'et itmelerine ta'zīrdir. Ve eger katl olanıñ hikāyesini inegi boğazlamak hikāyesinden evvel zikr itse ikisi varır bir hikāye olur, varır garaž iki kerre ta'zir itmeden gider. Anıñ içün evvel zebh zikr itdi soñra katli. **Ve eger** dinürse ki Hakk Te'ālā ölüyi diriltmege kādirdir bir şey' ile urmadan, anlara inegiñ etiniñ faşlasıyla uruñ demek ile emr itmeniñ fā'idesi nedir? **Hāzin dir ki** bunda olacağ hikmeti hīleden ırağ olmağa te'kīd itmekdir. Zīrā ihtimaldir ki Hāzreti Mūsā 'aleyhisselām ol ölüyü sihr ile yā bir hīle kuvvet ile dirilti zann iderler. Ve kaçan ol ölüyü ol inegiñ etiniñ bir faşlası ile urup diriltse anlardan ol şübhe gider ve bilürler ki ol Hakk Te'ālā tarafından emriyle oldı. **Ve eger** dinürse ki inek boğazlamadan gayrı bir şey' dağı boğazlamağa emr olundılar mı? **Hāzin dir ki** eger inekden gayrı şey' boğazlamağa emr olursa idi yine maşşūd inekdeki olan gibi huşūle gelür idi. İmdi inek boğazlamada fā'ideler: Birisi kurbān itmek ile Hakk Te'ālā'ya kurbiyyet tahşīl itmekdir, kendileriñ 'ādetleri üzre. İkinci anlarıñ yanında inek kurbān itmek gayrıyı kurbān itmeden ziyāde ulu idi. Üçünci anıñ gelen vaşfları üzre arayup bulma meşakkatine tahammüldeki ecirdir. Dördünci ol inegiñ şāhibi bu kadar aldığı ulu māl ile fā'idelenmesi fā'idesidir.

Faşl: İslām şerī'atinde eger bu mes'ele düşer ise anıñ hükmünü beyān ider. Eger bir yerde bir katl olunmuş bulunsa ve anı katl iden bilinmese andan anı bir kişiye itdi deyü kavī zann eyleseler müdde'iniñ kavline inanulur. Zīrā bir cemā'at bir evde veyā bir şahrāda cem' olsalar anlar andan dağılup gitdikden soñra andan bir katl olunmuş bulunsa varır cümleñ zannı, anı öldüren anlarıñ içindedir deyü cümlesi, zanların anlara bend iderler. Veyā bir mahallede veyā köyde bir katl olunmuş bulunsa ol mahalle veyā köy halkı ol katl olanıñ düşmānı olsa anlardan gayrılarına da'vā olunmaz. Ya'nī ol mahalle halkına varır zann, anlar katl itdügüne düşer. Ve eger ol katl olunanıñ velīsi anlarıñ ba'zısına da'vā iderse ol da'vā itdiği kişilere elli yemīn itmek düşer. Ve eger ol katl olanıñ velīsi bir cemā'at olursa yemīnleri anlara ata. Anlar yemīn itdikden soñra diyeti ol müdde'ī 'aleyh olanlarıñ 'ākilelerinden alurlar. Eger ol katl olanı haṭā ile oldı veyā kaşd ile oldı deyü da'vā iderlerse diyet müdde'ī 'aleyh kişiniñ mālından alunur. Aña kışāş lāzım gelmez. Çoklarıñ kavli budur, lākin

‘Ömer İbn ‘Abdül‘azîz قود aña vâcib gelür dimege zâhib oldı. İmām Mâlik ve İmām Aḥmed öyle aldılar. Ve eger

[38a] öyle bellü olmayup bir kişi üzerine zann bulaşsa bunda kav̄l müdde‘ī ‘aleyh olanıñ olur. Zīrā kendi zimmetini katleden biri itmek lâzım gelmesi ile bunda anıñ üzerine bir yemīn itmek mi düşer yoḥsa elli yemīn itmek mi düşer? Bunda iki kav̄l vardır. Birisi ol ğayrı da‘vâlar gibi bir yemīn itmek düşer ve ikinci aña elli ğalīz yemīn itmek düşer, ol katl olanıñ umūrı içün. Ve Ebū Ḥanīfe katında zann olunan kişiye ḥükm yoḥdur ve ne müdde‘īniñ yemīni aña katli izhâr itmez. Ve eger bir maḥallede bir katl olunmuş bulunsa imām olan ve ḥâkim olan ol maḥalle ehliniñ şâlihlerinden elli kişi getürüp anlara katl itmediklerine ve katl ideni bilmediklerine yemīn virir. Ve yoḥsa diyeti ol maḥallenin sâkinlerinden alır ve aña müdde‘ī zann olunanlarıñ ḥuzūrında yemīn itmesi delâlet ider. **Andan** Sehl bin Ḥayseme’den rivâyet olunur ki ‘Abdullâh bin Sehl ve Muḥayyişa bin Mes‘ūd Ḥayber barışık iken bunlar Ḥayber'e gitdiler. Anda birbirlerinden ayrıldılar soñra Muḥayyişa geldi ki ‘Abdullâh bulup dönüp berâber geleler, bir yere geldi ki ‘Abdullâh katl olunmuş kanı içinde yatıyor. Tutup Muḥayyişa anı defn eyledi, andan kalkup Medīne’ye geldi. Hemân ‘Abdurrahmân İbn Sehl katl olanıñ qarındaşı ve Muḥayyişa ve Ḥuveyyişa Mes‘ūd'ın oğulların alup Ḥazreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi veselleme geldi, yanında olanlar ile. Andan Ḥazreti Resûl'e naql eyledi, Ḥazret buyurdı ki sizlerden elli kişi anlardan zann olunan bir âdemiñ üzerine yemīn ider ki anıñ zimmetine ata. Ve ğayrılar buyurdı ve âyeti ziyâde itdiler. Ve bir rivâyetde Ḥazreti Resûl anıñ kanı bâtıl yere gitmesin ikrâh görüp zekât mālından diyetine yüz deve virdi. Şaḥīḥayn'da böyle zıkr olundu. Bu ḥadīsin delâletine vechi, Ḥazreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellem müdde‘īlere yemīn düşürmesi anlarıñ cānibleri kav̄i olmalarından zann ile bulaşanlar üzerine ve andan yemīn daḥı kav̄i ider. Ve eger bir tarafa zann olunmayup biriniñ üzerine atılır ise yemīn ol kişiye düşer. Ḥadīşden murād ol zimmetini berī itmek içün yemīni ile kav̄l anıñdır.

[74] تُمْ فَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ Ya’nī Ḥazreti Mūsâ’nıñ getürdigi bunca burhânlar ve et faşlası ile urup ölüyü diriltmesin gördiñiz de soñra yine dönüp qalbleriñiz berk ve kalunlanup andan şefkat ve merḥamet gitdi.

فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ Ya'nî ol albleriiz talar gibi oldu ki al yumuamazlar.

أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً Ya'nî belki ol talardan daı ziyāde av berkdir. Ve eger dinürse ki anları alblerini niun talara bezetdi, demir tadan ziyāde berk ve avdir? **Hāzin** dir ki demir ate ile yumuatmaa ābildir. Ve Hāzreti Dāvūd 'aleyhisselāma atesiz yumuadı ve talar al yumuamak mümün degildir. Andan dönüp taları anları alblerinden efal itdi bu āyetler ile.

وَأَنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ Ya'nî talardan talar var ki anlardan aylar ıkup aarlar. Ve andan ba'zılar murād Hāzreti Mūsā 'aleyhisselāmi urup ular aıdup esbāta iürdigi tadır didi. ziyāde bol ve ok aıtmadır.

وَأَنَّ مِنْهَا لَمَّا يَشَقُّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ Ya'nî ol talardan ta var ki eger yarılr ise iinde u pıarı ıkar. Murād sizleri albleriizden zerre adar bir ayra meyli yer yokdur deyü anlar ta'zirdir.

وَأَنَّ مِنْهَا لَمَّا يَهْبِطُ مِنَ خَشْيَةِ اللَّهِ Ya'nî talardan ta var ki Hā Te'ālā'dan avf idüp taı başından opup yere düşer. Hā Te'ālā'nı emrine iniyād itdiginden kendilerden ulusuna ol irādāt-ı Mevlā'dan men' olunmazlar. Sizleri ise ey Yahūdiler albleriiz ne yumuar ve ne Hā Te'ālā'nı 'azābından orar. Eger dinürse ki talar cemāddır, ne 'al ider ve ne fehm ider nice orar? **Hāzin** dir ki Hā Te'ālā ādirdir, taa ve ayrı cemāda 'al ve fehm avāle idüp ilhāmı ile orup ditrer. Ve ehl-i sünnetin mezhebi oldır ki cemādātda ve ayvānātda Hā Te'ālā'nı bir 'ilmi, ikmeti vardır ki Hā'dan ayrı anları ilmini ve ālını kimse bilmez. Anlarda namāz ve tesbī ve Hā'dan oru vardır. Bu āyeti delāletiyle avlıhū Te'ālā

وَأَنَّ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ. 585 Ya'nî yeryüzünde olan amu ey'ler Hā Te'ālā'ya tesbī ve amd

ü enā iderler. Ve avlıhū Te'ālā 586 وَالطَّيْرُ صَافَّاتٍ كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ. ular saf

[38b] ıkup kıyāmda herkes anlardan namāzını ve tesbīini ve du'āsını bilür. Her kiiye bunu böyle bilüp ve imān itmek vācibdir ve 'ilmlerin Hā Te'ālā'ya müfevvez

585 İsrā (17/44: Her ey O'nu amd ile tespi eder)

586 Nūr (24/41: Sıra sıra (kanat ırparak uan) Her biri duasını ve tesbihini kesin olarak bilmektedir.)

eyleye. Müslim'de Cābir bin Semüre'den ḥadīṣ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي لَأَعْرِفُ حَجْرًا بِمَكَّةَ

⁵⁸⁷ Ya'nī Ḥazreti Resūl buyurdu ki ben Mekke'de bir taş

bilürüm, baña risālet gelmezden evvel selām ider idi. Bunda ol taş bilemiyorum. Ve Ḥazreti 'Alī kerreme vecchēhū ḥazretlerinden rivāyet قَالَ: كُنْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمَكَّةَ

⁵⁸⁸ Buyurdu ki Ḥazreti

Resūl ile berāber idim Mekke'niñ etrāflarından ba'zı etrāfına çıkdık. Kaṅgı ağaçlar ve taḡlar qarşumıza kaṅgı ağaç ve taḡ gelse ol esselāmü 'aleyke yā Resūlallāh dir idi. Bunı Tirmizī zıkr idüp ḥadīṣ ḡarīb didi. Ve andan Buḡārī'de Cābir bin

'Abdullāh'dan rivāyet قَالَ: كَانَتْنِي مَسْجِدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَذْعٌ فِي قِبْلَتِهِ يُقَوِّمُ إِلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ فِي خُطْبَتِهِ ، فَلَمَّا وَضِعَ الْمِيزُ

⁵⁸⁹ Ya'nī Ḥazreti Resūl'ün mescidinde bir

ḥurma kütügi var idi, kaçan Ḥazret ḥuṭbe okusa anıñ üzerine çıkar idi. Kaçan ki minber yapıldı Ḥazreti Resūl anıñ üzerine çıkdı, ol kütük de yeñi toḡurmuş dişi deveniñ evlādı içün yanık yanık böğürmesi gibi böğürmek işitdik tā Ḥazreti Resūl inüp mübārek elini üzerine koyunca kadar, andan şuşdı. Ve bir rivāyetde صَاخَتْ لَشَخْلَةٍ صَبَاحَ

⁵⁹⁰ Ya'nī ḥurma ağacı

ma'sūm gibi feryād itdi, Ḥazreti Resūl inüp andan yaña varup anı tutup kucaqladı, ol dem ağlamadan şusan uşak gibi için için geçünür idi. Ol işitdiği zıkr ü tesbīḥden ağlar idi. Ve Mücāhid buyurdu ki yüksekden bir taş kopup düşmez ancak ol Ḥaḡḡ Te'ālā'nıñ 'azābından qorḡmaq ile kopup düşer. İmdi bunlar geçen qavllere şahiddir.

وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ Ya'nī Ḥaḡḡ Te'ālā siziñ bu itdikleriñizden ḡāfil degildir. Ma'nāsı

Ḥaḡḡ Te'ālā bu qalbleri berkleri gözlemede ve 'amellerini zabṭ itmededir, yarın āḡiretde itdikleriñin cezāların virmek içün.

[75] اِقْتَضَمُون Ya'nī tama' mı idiyorsınıñız? Bu ḡiṭāb Ḥazreti Resūl'edir. Zīrā anları

īmāna da'vet iden oldur, cem' üze kelimesi aña ta'zımdır. Ve ba'zılar ol Ḥazreti

⁵⁸⁷ Müslim, "Kitabu'l-Fezâil", 2277.

⁵⁸⁸ Tirmizî, "Menkıp", 3626.

⁵⁸⁹ Buḡārî, "Kitābu'l-Cuma", 918.

⁵⁹⁰ Buḡārî, "Kitābu'l-Buyu", 2095.

Resül'e ve aşhâbına hitâbdır didiler. Zîrâ anlar da îmâna da'vet iderler idi. Bunda طمع recâ ma'nasında ki sizler diliyor mısınız demekdir.

أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ Ya'nî sizler diliyor mısınız ki Yahūdîler her ne haber virirseñiz sizlere inanmalarına mı tama'lanıyorsunuz? Anlar Hâzreti Mūsâ 'aleyhisselâm kendilerini zilletten kurtarmağa sebep iken ve anlara bu kadar mu'cizâtlar göstermiş iken aña inanup îmân itmediler, sizlere mi iderler?

وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ Anlardan bir fırkası Hâkķ Te'ālâ'nın kelâm-ı şerîfini işitmiş iken inanmadılar. Ba'zılar didi ki anlar Hâzreti Mūsâ 'aleyhisselâm ile mîkâtde Hâkķ Te'ālâ'nın kelâmın işiden fırka idi. Ve ba'zılar murâd, Hâzreti Resül şallallâhu 'aleyhi vesellem zamânında Qur'ân-ı 'azîmü's-şân'ı işiden fırka idi didiler. Bu ma'nâya yakındır, zîrâ Tevrât ve Qur'ân birdir. أَتَنْتَضِعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ olan zamîr anlara râci'dir. يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ya'nî Tevrât'ı işidirler. Zîrâ her kim Tevrât'ı işitdi kelāmullâh işitdi.

ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ Andan dönüp anlar Hâkķ Te'ālâ'nın kelâmın tebdîl ü tağyîr iderler. Bunu Hâzreti Mūsâ 'aleyhisselâm ile mîkâtde berâber olan fırka ile tefsîr idenler İbn 'Abbâs razıyallâhu 'anhümâ hâzretleriniñ ⁵⁹¹ اِنَّمَا نَزَّلَتْ فِي السَّبْعِينَ الذِّينِ اخْتَارَهُمْ مُوسَى لِبَيِّنَاتٍ رَبِّهِ buyurmasını delîl itdiler. Ya'nî Hâzreti Mūsâ mîkâte gitmede seçüp berâber aldığı yetmiş kişi hâkķına indi. Zîrâ anlar Hâkķ Te'ālâ'nın kelâmın işidüp kaçan kavmlerine döndiler. Anlardan şâdık olanlar

[39a] kavimlerine işitdikleri gibi toğrı haber virdiler. Anların bir fırkası Hâkķ'ın kelâmın işitdik ki âhîr kelâmında eger emr olana kâdir oldıñız ise idiñ ve eger olmadıñız ise dilerseñiz itmeniñ didiler, tebdîl itdikleri budur. Hâzreti Resül şallallâhu 'aleyhi vesellem zamânında olanlar ile tefsîr idenler, anlar Tevrât'da olan Hâzreti Resül'ün şîfatını ve recm âyetini tebdîl ü tağyîr idenlerdir didiler.

مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ Ya'nî Kelāmullâh'ın şîhhatini tamâm bilüp 'akıllarına fedâ itdikden soñra Hâkķ Te'ālâ emrine muhâlefet idüp tebdîl itdiler.

⁵⁹¹ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 55.

وَهُمْ يَعْلَمُونَ Ya'nī anlar hılāfına tebdil itmeniñ fesādını bilürler iken yalandan söylerler.

[76] وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا Ya'nī Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi ve sellem zamānında olan Yahūdiler kaçan inanup īmān getürenlere rast gelseler bizler de sizler gibi inanup īmān getürdik dirler. İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdu ki bu Yahūdilerin münāfıklarına indi. Zīrā anlar kaçan şahābelere rast gelseler bizler de siziñ inanup īmān getürdiñize inanup īmān getürdik ve Hāzreti Resūl'ün kavli şādıkdır ve haqdır, zīrā bizler na'tını ve şıfatını Tevrāt'da bulduk deyü yalan söylerler idi.

وَإِذَا خَلَا بِغَضُوبِهِمْ إِلَى بَعْضٍ Ya'nī kaçan birbirleriyle tenhā kalup mü'minlerden kimse olmadığı zamān anlar Yahūdilerin uluları Ka'b İbnü'l-Eşref ve Ka'b İbn Esed ve Vehb bin Yahūd vesā'ir ulularıyla tenhā cem' olsalar.

قَالُوا اتَّخَذْتُنَّهِمْ إِمَامًا يَا رَسُولَ اللَّهِ عَالِمٌ Ya'nī kitābınızda şıfat-ı Muḥammed'i ol haqdır ve sözi şādıkdır deyü anlara siz mi söylüyorsunuz? Bunı Ol büyükleri kendilerden olan Müslümānlık gösteren münāfıklara dirler idi.

يَا رَسُولَ اللَّهِ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ Ya'nī Hāzreti Resūl'ün aşhābı bu söylediñizi sizlere huccet idüp siziñle haşımlik itsünler. Ki sizler bizlere ikrār itdiñiz ki bu haqq peygamberdir kitābımızda mezkūr ancak aña tābi' olup uyuñ deyü bu söz. Diger sizler huşūmet itsünler. Bunuñ aşlı, Hāzreti Resūl Medīne'ye teşrīflerinde Medīne ehli varup Yahūdilerle meşveret itmede Hāzreti Resūl'e uymak için Yahūdiler anlara bu kitāblarımızda haqq peygamber olduğu yazılıdur, hemān aña uyup īmān getürüñ didiler idi. Şoñra dönüp bunu dimelerine birbirlerini kınadılar, sizler varup anlara kitāblarımız mezkūr dimeñizi anlar bizlere huccet idüp bizlerle haşm oldılar didiler.

عِنْدَ رَبِّكُمْ Ya'nī dünyāda āhiretde Rabb'iñiz katında ne cevāb idersiñiz kendi ikrārıñız olduğdan şoñra. Ba'zılar didi ki bu sözi Benī Qurayza Yahūdileri birbirlerine söylediler. Kaçan ki Hāzreti Resūl anlara yā ihvān ⁵⁹² الْقَرْدَّةَ وَالْحَتَّازِيرَ buyurduğu demde. Ya'nī ey Benī İsrā'il'den maymūn ve toñuzlar olanların karındaşları dimek. Ol

⁵⁹² Mâide (5/60: maymunlar ve domuzlar) Nâkıs iktibas.

demde anlar birbirlerine bunu Hâzreti Muḥammed'e kim haber virdi? Var ise bu söz yine sizden çıkdı deyü birbirlerini kınadılar. Ve ba'zılar didi ki Yahūdîler ezelki olan 'işyanlarından Hakk Te'ālâ'nın kendiler itdigi toñuz maymün olmağ ile 'azābların haber virdiler idi. Ol birleri anları itdiklerimize göre Hakk Te'ālâ'dan bulduğumuz 'azābları anlara söylediniz ki Hakk katında kendilerini sizlerden a'lā göreler deyü itdikleri 'itābdır.

أَفَلَا تَعْقِلُونَ Ya'nī bunları fık idüp 'aqlıñıza girmez mi ki sizleriñ böyle itmeñiz sizler lāyık degildir.

[77] أَوَلَا يَعْلَمُونَ Ya'nī bu Yahūdîler bilmezler mi ki

أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسْرُونَ وَمَا يُعْلِنُونَ Hakk Te'ālâ anlarıñ derūnlarında gizlediklerin ve dilleriyle izhār itdiklerin bilür.

[78] وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ Ya'nī ol Yahūdîlerden okuyup yazmağ bilmezleri vardır. Zīrā anıñ müfredi ümmī gelür. Okuyup yazmağ bilmez kişi nedenkim اُمُّ okuyup yazmağ bilmemekdir.

لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ Ya'nī kitābı anlar ancak okursa

[39b] bilürler, okumasını bilmezler. Zīrā آمنة okumağdır, اَمَانِيَّ cem'idir, okumağlar. Andan şā'iriñ kavlinde,

beyt:

تمنى كتاب الله اول ليلة

تمنى داود الزبور على رسلى

beyt:

Gicenin evvelinde ol kitābı okudı Fevrî

Çü Dāvūd okuduğıveş nebîler üzre Zebūr'ı

Neşr: İbn ‘Abbās rażıyallāhu ‘anhümā ma’nāsını okursuñuz ammā ma’nāsını bilmezsiñiz dimekdir didi. Ve ba’zılar didi ki إِلَّا آمَانِيًّ yalandan muhtelif olan sözlerdir ki anlarıñ ‘ulemāları Hāzreti Resūl’uñ Tevrāt’daki na’tını ve şıfatını söyleyüp yanlarından sözler düzüp yerine yazup Allāh’dandır deyü yazdıkları yalanlardır. Ve ba’zılar إِلَّا آمَانِيًّ temennīdendir dileyüp ricādır ⁵⁹³ لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَةً dimelerinde ki temennālarıdır didiler. Bunuñ üzerine olduķda ma’nāsı لَا يَغْلُمُونَ الْكِتَابَ. Ya’nī kitābı bilmezler lākin şey’ler temennā iderler ellerine girmez.

وَأَنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ Ya’nī anlar taḥkīk bilmezler ancak hemān zann iderler.

[79] فَوَيْلٌ Ya’nī helāk olup ‘azāba düşüñ. Zīrā وَيْلٌ helāk ile ‘azābdır lügatde, ‘Arab anı anlara isti’māl iderler. İbn ‘Abbās rażıyallāhu ‘anhümā الْوَيْلُ ‘azābıñ şiddetidir buyurdu. Ve Ebī Sa’īd el-Ḥudrī’den ḥadīṣ ⁵⁹⁴ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى الْوَيْلُ وَادٍ فِي جَهَنَّمَ يَهْوِي فِيهِ الْكَافِرُ أَوْ يَمُوتُ خَرِيفًا قَتْلًا أَنْ يَبْلُغَ قَعْرَهُ. Ya’nī cehennemde bir deredir, kāfir aña atıldıkda kırk güz iner, dibine ırince kadar. Güzden murād yıldır. Bunu Tirmizī zıkr idüp ğarīb ḥadīṣdir didi.

لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ Ya’nī kitābı anlar yanlarından düzdükleri yalan sözleri elleriyle yazanlardır cehennemdeki veyl deresi. Bunda يَادْ itmek kitāba te’kīd içündür. Zīrā ihtimāldir ki bir ğayrıya yaz deyü emr ider ol daḥı yazar, يَادْ didi ki taḥkīk düzdükleri yalan sözleri kendileri elleriyle yazarlar ve ğayrıya yazdırmazlar. Bunda ğayrılar yazmaları şübhesi zā’il olmak için buyurdu. Buña bā’is, kaçan ki Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi ve sellem Medīne’ye teşrīflerinde Yahūdīleriñ uluları kōrḥdılar ki anlarıñ riyāsetleri ve senevī ḥalkından aldıkları bıçakları ellerinden gider. Başladılar kendi süflīlerin imāna gelmeden alıķomaĝa, ḥileler itmege. Hemān Hāzreti Resūl’uñ Tevrāt’da olan na’t ve şıfat-ı şerīfini tebdīl itmege. Zīrā anda yazılı olan حَسَنَ الْوَجْهِ dilber çehreli anlar قَبِيحَ الْوَجْهِ yazdılar ya’nī çirkin yüzli, مُبَارَكَ حَسَنِ الشَّعْرِ mübārek kılları uzunca dilber, anlar سَبَطَ الشَّعْرِ yazdılar ya’nī çirkin kıllı, اِكْتَحَلَ الْعَيْنَ kudretinden gözi sürmeli, anlar اَزْرَقَ الْعَيْنَ yazdılar ya’nī māvī gözli, رُبْعَةً ya’nī orta boyli, anlar طَوِيلَ الْقَامَةِ

⁵⁹³ Bakara (2/80 "Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır.)

⁵⁹⁴ Tirmizī "Tefrī'l-Kur’ān" 3164.

yazdılar ya'nī uzun boylu. Kaçan anlardan süflileri şıfat-ı Resūl'i şorsalar kendi yazdıklarını okuyup bu değildir didiler.

لَهُمْ يَوْمَئِذٍ أَجْرٌ أَلْفَ عَشْرٍ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ Ya'nī andan süflilerine dirler ki bizlere Hakk Te'ālā'dan nāzil olan şıfat bizim okuduğumuzdur. Andan anlar Hāzreti Resūl'e bakarlar görürler ki onların okuduğu şıfatda değil aña muhālefet idüp yalan söyler dirler, zīrā onların didiği şıfatı anda bulmayınca.

لِيَسْتَرْوُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا Ya'nī ol kendilerinden yazdıkları yalan vaş ile dünyalıkdan ellerine az şey' girmek için iderler. Zīrā anıyla süflilerinden senevī aldıkları bıçakları ve üzerlerine itdikleri aqçaları almak için eger süflileri imāna gelseler anlardan alacakları ellerinden gider.

فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ Ya'nī kendi yanlarından yazdıkları şey' için helāk ve cehennemdeki veyl deresi onlarındır. Ve ol az olan dünyalık kazanmak için yalan söylemeleri için veyl deresinde olan 'azāb onlarındır

[80] وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ Ya'nī Yahūdīler didiler ki bizlere ateş işābet itmez.

إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً Ancak bir az eyyām işābet idüp sonra bizden

[40a] 'azāb zā'il olur. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā buyurdu ki Yahūdīler, bu dünyanın müddeti kadar yedi biñ yıl, bizler her biñ yılda bir gün 'azāb görüp bütün 'azāb görmemiz yedi gün olur, andan 'azāb bizlerden zā'il olur didiler. Ve ba'zılar didi ki onların kaşdı, kırk [sene] gün buzağıya 'ibādet itdiler, anın için kırk gün 'azāb görüp andan üzerimizden zā'il olur. Ve ba'zılar didi ki Yahūdīler zu'm iddia iderler ki bir emr için Hakk Te'ālā bizlere 'itāb idüp kırk⁵⁹⁵ bizlere 'azāb itmege yemīn itdi. Ol yemīninin kefareti için bizlere kırk 'azāb idüp andan zā'il iderler dirler.

قُلْ أَخَذْتُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدَ Ya'nī yā Muhammed sen Yahūdīlere söyle ki sizler Hakk Te'ālā'dan ahd-i mīşāk almadınız mı ki sizlere ancak ol didiğiniz müddet kadar 'azāb idecektir?

فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ Ya'nī Hakk Te'ālā'dan ol zu'm itdiñiz kadar va'd aldıñız ise Hakk Te'ālā va'desine hilāf itmez.

أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ بَلْ Ya'nī sizler zu'm itdiñiz, az 'azāb olunuruz. Anı Hakk Te'ālā'nın üzerine atup bilmediñiz mi? Sizler ise haqqa ebedü'l-ābād 'azāb olunacaqsınız. ن kelimesi ki harf-i nefydir cevābı

[81] بَلْ işbāt üzre geldi ki تَسْكُمُ النَّارُ أَبَدًا olur. Ya'nī sizleri 'azāb-ı haqqa ebedü'l-ābād tutacaktır.

مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً Ya'nī her kim şirk itmegi kazanur ise. Gerçi السَّيِّئَةِ günāhdan şağırine ve kebīrine isimdir, lākin İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā kavliyle bunda şirk ma'nāsınadır.

وَأَخَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ Ya'nī anıñ kazandığı şirkiñ günāhı anıñ bütün cevābını çevirüp kaplar. İbn 'Abbās buyurdu ki ol şirk ki anı iden şāhibi anıñ üzerine cān virir, ölür. Ve ba'zılar didi ki أَخَاطَتْ بِهِ ya'nī anıñ günāhı anı helāk idüp itdiği t'a'atıñ sevābını zā'il ider dimekdir. Lākin ehl-i sünnet mezhebinde bu itdiği سَيِّئَةٍ ve خَطِيئَةٍ küfr ile şirk dimekdir, gelen āyet mücibince.

فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ Ya'nī anlar ehl-i cehennemdir ve hem anlar anda ebedü'l-ābād. Zīrā cehennemde hulūd ancak kâfirlere ve müşrikleredir.

[82] وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ Ya'nī anlar ki inanup imān getürüp andan şālih 'ameller işlediler. **Ve eger dinürse ki** 'amel-i şālihler ismi imāndan taşradır, zīrā Hakk Te'ālā وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ buyurdu. Eger imān, 'amel-i şāliha delālet ide idi Hakk Te'ālā imānıñ ardınca 'amel-i şālihi tekrāran andan buyurdu. **Hāzin dir ki** ba'zılar buña cevāb itdiler ki gerçi imāna cemī'-i şālih 'ameller dāhildir. Ammā anıñ هُمْ dimesi bākī 'amelleri ifāde itmez, ancak imānıñ muḳtezāsı olan fi'llerden birini itmeyince ol demde aña وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ demek güzel gelür. Ve ba'zılar didiler ki الَّذِينَ آمَنُوا geçen,

māzīlerin ifāde ider ve وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ uğurlarında müstaḳbelde īmānıñ muḳtezā olan ‘amellerin ifāde ider. Şanki Ḥaḳḳ Te‘ālā الَّذِينَ آمَنُوا evvel īmān getürenler ve وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ol getürdikleri īmān muḳtezāsı olan ‘amel-i şālihleri itmege müdāvemet itmeleri olmak buyurdu. Andan āna cemī‘-i ‘ameller dāhil.

وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ Ya‘nī anlar ehl-i cennetdir ve hem anlar cennetde ebedü'l-ābād bāḳī muḥalled ḳalurlar.

[83] وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَٰءِيلَ Ya‘nī ḳaçan ki Tevrāt’da bizler Benī İsrā’il’den ‘ahd ü mīṣāḳların aldık ki

لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ ya‘nī Ḥaḳḳ Te‘ālā’dan ḡayrıya ‘ibādet idüp ṭapmayıñ. Ancak ṭapup ve ‘ibādet itmege Ḥaḳḳ Te‘ālā size o müsteḥaḳdır, andan ḡayr putlardan ve ḡayrı ṭapdıklarınızdan.

وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا Ya‘nī anaya, ataya muṭī‘ olup anlar iḥsān idüp şefḳat merḥamet ile nazar idiñ. Ḥaḳḳ Te‘ālā’nıñ emrine muḥālif olanlardan, anlar sizlere terk itmege emr itdikde emrlerini ṭutmaḳ ile ve ihtiyāc oldukları şey’ virmek ile ve anlara eziyet itmemek ile.

[40b] Eger ana ve ata kāfir daḡı olurlarsa anlara iḥsān itmek vācibdir elbetde deyü Benī İsrā’il ile ‘ahd eyledik. Ve iḥsānlarınıñ birisi anları īmāna da‘vet itmekdir mülāyim, lūṭf ile söylemek ile. Ve eger ata ve ana fāsıḳlar ise anları zor itmeyüp lūṭf ile mülāyim söylemek üzre evvel itdikleri fışḳdan nehy ile. Andan Ḥaḳḳ Te‘ālā vālideyn iḥsānı kendine ‘ubūdiyyet ‘aṭf eylemesine bā‘iş ḡünki ni‘metiñ ḳadrini bilüp şükr eylemek vācibdir. Ve Ḥaḳḳ Te‘ālā ḳullarına ḳamu ni‘metleriñ a‘zamıdır. Zīrā anları yokdan var iden oldur. İmdi anıñ şükrini ḡayrıdan evvel itmek vācibdir ve bunda Ḥaḳḳ Te‘ālā buyurdu ki atanıñ ananıñ oḡul üzerine ulu ni‘meti vardır. Zīrā anlar, sebebdır oḡluñ vüçüd baḡlayup dünyāya gelmesine ve üzerine terbiye ḡaḳḳı bir ṭarafdan. Andan anlara şükr ü şenā itmesi ve hidāyetlerin Ḥaḳḳ Te‘ālā’dan dilemesi vācibdir.

وَذِي الْقُرْبَى Ya'nī sana akrabālığı olana daḥı iḥsān itmek vācibdir. Zīrā akrabālığıñ daḥı ḥaqqı vardır. Ata ve anaya itbā' ile anlara iḥsān itmek ata ve ana vāsıtasıyladır. Anıñ içün ataya anaya 'atf eyledi.

وَالْيَتَامَى Ya'nī yetimlere daḥı lütf ile iḥsān itmege mīṣāk aldık.⁵⁹⁶ yetīm cem'idir ve yetīm küçük iken atası vefāt iden uşaktır. Kaçan bālig olur yetimlik ismi andan gider. Ve yetimiñ ḥuḳūkuna ri'āyet üç vech üzre vācib olur: Birisi güçlüğü ve yetimliği içün ve birisi anıñ maşlahatın görmege kimsesi olmadığı içün ve birisi kendi nefesine bir nef iolmadığı içün işlerini görmege.

وَالْمَسْكِينِ Ya'nī miskīnlere daḥı iḥsān itmeleriyle 'ahd eyledik. مَسْكِينِ cem'-i miskīndir. İnşā'allāh miskīniñ beyānı gelür. Bunda yetimden sonra zıkr olmasına bā'is, miskīn olan kendine bir menfa'at görmesi mümkündür ve gayrıya daḥı ḥizmet itmekle nef'i olur, yetīm anlardan 'acizdir.

وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا Anlardan mīṣāk aldığımızda ḥalka emr-i bi'l-ma'rūf ve nehy-i 'ani'l-münker idiñ deyü emr eyleyiñ deyü ısmarladık. Zīrā böyle demeñiz cümleden güzeldir, anı ketm itmeyiñ. Ve bunda iki vech vardır: Birisi Yahūdilerden Ḥazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellemin zamānında ḥāzır olan Yahūdilere ḥiṭāb olmasıyla ğā'ibden anlara meyl itdi ḥuzūra. Ma'nāsı ya'nī Ḥazreti Resūl'ün nübüvveti ḥaḳdır ve ḳavli ṣādıḳdır ve şānı uludur diyiñ ve sizlere anı şoranlara anıñ ḳavliniñ sıdkını bildiriñ ve Tevrāt'da olan şıfatını bellü idiñ gizlemeyiñ. İkinci vechi anıñ ile ḥiṭāb olunanlar, anlar Ḥazreti Mūsā 'aleyhisselām zamānında idi ve anlarla böyle itmelerine 'ahd ü mīṣāk itdi idi. İmdi anları zıkr itmek ile ḥāzır olanlara tenbīh itmekdir ki sizler de anlara ısmarladığım zıkr olan emrlerime sizlere daḥı ısmarlarım, emrimi ḳabūl idiñ. Bu İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā rivāyetidir. Ve ba'zılar ol ḥalk ile mülāyim söyleyiñ ve lütf üzre 'işret idiñ ve kimseniñ ğıybetini itmeyüp iyilüğün söyleyiñ ve bed-ḥūy olmayiñ demek didiler.

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَأَتُوا الزَّكَاةَ Ya'nī üzeriñize farz itdigim beş vaḳt namāzı vaḳt-i vaḳtiyle edā itmege müdāvemet idiñ ve üzeriñize senede düşen zekātı edā idiñ. İmdi kaçan ki

⁵⁹⁶ Almadık.

Te‘ālā anlara bu sekiz tekālifî icrā itmege emr itdi anları icrā itmekle. Hakk katında mertebeleri olmağa kaçan anları itmege ilzām oldılar, andan anların ‘ahd ü vefâlarını haber virdi.

ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ Ya‘nî andan soñra ‘ahdden dönüp i‘tirâz itdiñiz.

إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ Ya‘nî sizlerden azı ol ‘ahde vefâ itdi. Ol vefâ idenler ‘Abdullâh bin Selâm ile aşhâbıdır.

وَأَنْتُمْ مُّعْرِضُونَ Ya‘nî sizler, i‘tirâzıñız imānıñızdan geçüp kâfir oldıñız.

[84] وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ Ya‘nî ve kaçan ki sizlerden biz ‘ahd ü mîşâk aldık. Bu hîṭâb Yahūdîlerden Hâzreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellem zamânında

[41a] olanlarıdır. Ba‘zılar bu anlarıñ babalarına hîṭâbdır didiler, bunda anlara ta‘zîr vardır.

لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ Ya‘nî birbirleriñiz uruşup kanlarıñızı aķıtmayıñ. Ve ba‘zılar didi ki ğayrıñ urup kanını aķıtmayıñ ki siziñ de kanıñız aķıdırlar, şanki siz kendi kanıñızı kendiñiz aķıtmış olursuñuz demek didiler.

وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ Ya‘nî birbirleriñizi evleriniz ve vilâyetleriñiz çıkarmayıñ.

Ba‘zılar bir şey’ itmeyin ki ol itdiñiz şey’ sizi vilâyetiñizden, evleriñizden çıkarmağa sebep olur iş itmeyıñ.

ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنْتُمْ تَسْهَدُونَ Ya‘nî andan ey Yahūdîler bu ‘ahdi ikrâr itdiñiz bu gün bunca burhânlar gözleriñiz ile görüp şehâdet idersiñiz öyle iken.

[85] ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ Andan sizler ey Yahūdîler kavmi! Birbirleriñizi urup katl mi idersiñiz?

وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِّنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ Yine sizlerden bir fırqayı vilâyetlerinden ve evlerinden çıkarırsıñız.

تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ Ve anlarıñ üzerlerini ma‘şiyet ehli ve zulm idenler ile bütün öldürüp ve yerlerinden çıkarırsınız.

وَأَنْ يَأْتُواكُمْ أُسَارَى Ya ‘nī ol çıkardığınız sizler yesir olmuşlar geldigin görürsünüz.

تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ Ol yesirleri para koyup şatun alursınız. Ve bunu تُفَادُوهُمْ okuyan yesir yerine yesir virüp değışürsiñiz dimek. Zīrā مبادل bir şey’ yerine şey’ virüp değışmekdir. Anları vilāyetlerinden çıkarmak sizlere harāmdır. Bu āyetiñ ma‘nāsı Hakk Te‘ālā Tevrāt’da Benī İsrā’ il’e emr idüp ‘ahd virdi ki birbirlerini öldürmeyeler ve birbirlerini vilāyetlerinden, evlerinden çıkarmayalar. Ve Benī İsrā’ il’den nerde bir yesir olmuş köle yā hālā’iķ bulurlarsa para koyup alup anı āzād iderler, ne kadar bahāya olursa alalar. İmdi Medīne’de olan Evs kabilesi, Kureyza kabilesi ile ‘ahd ü yemīn itdiler ki birbirlerine cenkde ve her şey’de bir olup yardım ideler. Ve Hazreç, Benī Nuḍayr kabilesi ile ‘ahd ü yemīn itdiler ki birbirlerine cenkde ve ğayrıda yardım idüp bir olalar. Ve Evs ile Hazreç arasında düşmānlık ve cenk var idi. Andan Benī Nuḍayr kabilesi Evs’iñ ‘ahdlisi Kureyza kabilesi ile dögüşüp cenk ider idi. Kanğı kanğısına ğālib olursa ol biriniñ mālların yağma idüp halkını yesir idüp vilāyetlerin harāb iderler idi. Ve kaçan Medīne’de Hazreç, Benī Nuḍayr’dan Benī Kureyza elinde yesir olmuş görseler para koyup anı alup āzād iderler idi. Yok yanında Benī Kureyza’dan yesir var ise anı anıñ yerine virüp āzād iderler idi. Ve Evs daħı Benī Kureyza’dan Benī Nuḍayr elinde yesir görseler öyle iderler idi. Bunları Hakk Te‘ālā Tevrāt’da harām itdi idi. ‘Arab ataları ‘ayıblayup "Niçün yesir alup āzād idersiniz didi?" "Hakk Te‘ālā bize yesir alup āzād itmege emr itdi." didiler. "Yā niçün cenk idersiniz?" didiler. Anlar "Bizimle ‘ahdli olanları darlıkda görseñ varmamağa utanuruz." didiler. Hakk Te‘ālā anlarıñ bu ‘aybların yüzlerine urup anları zemm eyledi, bu āyeti indirdi. Lākin āyetde taķdīm ve te’hūr vardı. Taķdīri وَخَرَجُونَ قَرِيبًا مِنْكُمْ

بِأَنَّهُمْ تَظَاهَرُوا عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ وَأَنْ يَأْتُواكُمْ أُسَارَى bōyledir āyetiñ siyākı. Ya ‘nī ‘adāvet ve zulm ile anlarıñ üzerine varup anları urup yağma idüp diyārlarından çıkarırsınız bunu bōyle idüp anları yerlerinden çıkarmañız sizlere harāmdır. Dönüp anlardan yesirler bulsañız māl ile veyā yerlerine yesirler virmek ile alup āzād idersiniz dimekdir. Zīrā Hakk Te‘ālā anlardan dört şey’i terk itmelerine ‘ahdlerin aldı

idi. Biri cenk idüp birbirlerini katl itmemelerine ve biri birbirlerini evlerinden ve diyârlarından çıkarmağa ve biri birbirlerine düşmânlık izhâr idüp kîn tutmamalarına ve biri yesîri kırtarup âzâd itmelerine. Bunlar üçünü terk idüp hemân yesîr kırtarmak emrini tutmalarıyla gelen âyet eyitdi.

بَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضِ أَفْتَتُمُنُونِ Ya'nî böyle itmeñiz ile benim kitâbda olan emrimiñ ba'zısına inanup îmân getürüyor mısıñız ve ba'zısını inkâr mı idiyorsıñız?

فَمَا جزاء من يفعل ذلك منكم Ya'nî ey Yahüdîler kavmi sizlerden böyle idenleriñ

[41b] cezâsı,

إِلَّا حَزِيٍّ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا Ya'nî ancak dâr u dünyâda hacâlet ve rüsvâyılık, cârislik ile 'azâb olmalarıdır. Andan Benî Kureyza katl olunmaları ile câris, rüsvây oldular. Ve Benî Nuḍayr kabîlesi yerlerinden Erbaḥâ nâm yere sürülüp Şâm toprağından ikmâlleri ile câris, rüsvây oldılar.

وَيَوْمَ الْقِيَمَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ Ya'nî yarın kıyâmet gününde cehennem 'azâbınıñ gâyet koyısına anlar dönüp uğrayalar.

وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ Ya'nî Hakk Te'âlâ bu siziñ kamu itdikleriñizden aşlâ gâfil degildir. Yarın sizlere kamusınıñ cezâsını ider.

[86] أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ Ya'nî anlar ki âhiretiñ lezzetini virüp dünyâniñ lezzetlerin almak ile değışdiler. Zîrâ dünyâniñ lezzetleri ile âhiretiñ lezzetlerin bir yere cem' etmek mümkün degildir. Her kim dünyâniñ lezzetlerini taḥşîl etmek ile meşgûl olsa andan âhiretiñ lezzetlerin geçmek iktizâ ider.

فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ Anlardan cehennem 'azâbı aşlâ hafif olmaz.

وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ Ve ne anlar Hakk Te'âlâ'nıñ 'azâbından kırtulurlar.

[87] وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ Ya'nī taḥkīḳān Ḥazreti Mūsā 'aleyhisselāma Tevrāt'ı kamu birden virdik.

وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ Ya'nī Ḥazreti Mūsā'dan soñra payğamberleri birbiri ardınca gönderdik. Zīrā التقفية biriñin ardına düşmekdir. Zīrā Ḥazreti Mūsā'dan soñra Ḥazreti 'İsā 'aleyhisselāma gelince kadar peygamberler birbiriniñ ardınca geldiler. Lākin Ḥazreti Mūsā şerī'ati üzre andan soñra gelenlerden Yūşā' bin Nūn ve İsmā'īl ve Dāvūd ve Süleymān ve İrmiyā ve Hızkıl ve İlyās ve Yūnus ve Zekerıyyā ve Yahyā ve gayrıları şalavātüllāhi 'aleyhim ecma'in. Bunlarıñ kamusı Ḥazreti Mūsā 'aleyhisselām şerī'ati üzre hüküm iderler idi. Tā Ḥazreti 'İsā 'aleyhisselām gelince kadar. Ol geldikde anlara yeñiden şerī'at geldi. Lākin içinde Tevrāt'ın hükmlerinden ba'zı emrler olmağla Ḥaḳḳ Te'ālā buyurdu.

وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ Ya'nī Ḥazreti 'İsā İbni Meryem'e açık bellü delāletler mu'cizātlar virdik. Ve anlar öli diriltmek ve inme ile ebraşı şağıltmak gibi. Ba'zılar بَيِّنَاتِ İncil'dir didiler ve 'İsā Süryānī'de Yeşū'dır. Meryem, ḥādim ma'nāsındır. Ve ba'zılar ol aña isimdir, زَيْدٌ مِنَ الرَّجُلِ gibi.

وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ Anı rūḥumuzdan üfürdigimiz rūḥ ile kaviledik kavilendi. Zīrā el-Ḳuds Ḥaḳḳ Te'ālā'dır. Ve anı 'İsā'ya izāfet olması ol aña teşrīf ve ta'zīm ve tekrīm ve taḥşış içündür. Meşelā 'abdullāh ve emetüllāh ve beytullāh ve nāḳatullāh demek gibi gelür. Ve İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā Rūḥu'l-Ḳuds Ḥaḳḳ Te'ālā'nıñ 'İsā 'aleyhisselāma virdigi ism-i a'zamı idi ki anıñla ölüyü dirildir idi. Ve ba'zılar ol rūḥ İncil'dir didi. Zīrā qalbleri dirildir, anı rūḥ ile tesmiye itdi. Ḳur'ān'ı rūḥ ile tesmiye itdigi gibi didiler. Ve ba'zılar rūḥ Cebrā'il'dir ve ḳuds olundu didiler. Zīrā tahāret pāklıktır. Andan Ḥazreti Cebrā'il'den bir günāh şādır olmamağla ḳuds ile vaşf olundu. Ve ba'zılar el-Ḳuds Ḥaḳḳ Te'ālā'nıñ ismidir ve rūḥ Cebrā'il'dir, 'abdullāh demek olur didiler. Ve Cebrā'il rūḥ ile tesmiye olundu ki nūrdan ḥaḳḳ olundu, rūḥānī leṭāfeti olmağla. Ve ba'zılar rūḥ ile tesmiye olundu ki qalbleriñ sebeb-i ḥayātı olan

Haqq Te‘ālā’dan getürdigi vahy maḥal ü mekân ü mertebe olmasıyla didiler. İmdi Rūḥu'l-Kuds bunda Cebrā’îl’e ḥaml itmek evlâdır. Zîrâ Haqq Te‘ālā وَآيَاتُهُ بِرُوحٍ buyurdu. Ya’nî anı Cebrā’îl ile ḳavîlendirdik. Zîrâ Haqq Te‘ālā Cebrā’îl’e emr itdi ki Ḥazreti ‘İsâ ile berâber ola, her neriye giderse berâber gide. Öyle oldu ki Ḥazreti Cebrā’îl andan ayrılmadı tâ göge çıkınca berâber çıkdı. Kaçan ki Yahûdîler Ḥazreti ‘İsâ’nın bu vaşfların işitdiler Ḥazreti Resûl’e yâ Muḥammed sen ‘İsâ gibi degilsin zu‘m idersin ki ben anın gibi bilürüm eger kavlinde

[42a] şādık iseñ ‘İsâ’nın itdigi gibi it, yoḥsa senden bize enbiyâların ḥikâyelerin nakl eyle deyü dilemiyor didiler. Andan Haqq Te‘ālā bu âyeti indirdi.

أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ Ya’nî ey Yahûdîler ḳavmi, sizler herbir kuvve geldikce,

رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُكُمْ استَكْبَرْتُمْ peygamber nefsiñiz hevâsı üzre gidüp aña tekebbürlenüp ululandıñız.

فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ Anların Ḥazreti Resûl ve Ḥazreti ‘İsâ gibi olan fırḳasını yalandır, yalancıdır itdiñiz.

وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ Ve Zekerıyyâ ve Yahyâ gibi enbiyâlar fırḳasını ḳatl idersiniz. Zîrâ Yahûdîler kaçan kendilerine bir peygamber gelse kendi hevâlarına göre kimini yalan çıkarırlar idi. Ve eger üzerlerin pek düşerse îmāna gelmeleri için, anı ḳatl iderler idi. Bunı dünyânın lezzetlerin ve ḥubb’r-riyâsetlerin taḥşîl itmek için iderler idi.

[88] وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ Ya’nî Yahûdîler didiler ki bizlerin ḳalbleri örtülü perdelidir, bir şey’ ne bilür ve ne añlar. Zîrâ اغلف kelimesiniñ cem’idir, ḳabuḳlı örtülü gibi. İbn ‘Abbās rażıyallāhu ‘anhümā غُلْفٌ didi, ḡaynıñ, lâminñ zammı ile. غلافın, cem’idir. Zîrâ غلاف perde ve örtüdür. Bir ma’nası أَنْ قُلُوبُنَا أَوْعِيَةٌ لِلْعِلْمِ فَلَا تُحْتَاجُ إِلَىٰ عِلْمِكَ. Ya’nî bizim ḳalblerimiz ‘ilmi

pek anlayup fehm idicidir, seniñ bizlere bildirmeñe muhtâc degildir. (Na)nasıl söz işidirse añlar bilür lâkin seniñ sözleriñi ne añlıyor ve ne ‘aqlına girer. Eger añlanacak söz olsa idi añlar idi didiler. Zîrâ الوعى اوعيه'dendir, وعى anlayup fehm ile tutmaqdır.

بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ Ya'nî Hakk Te'âlâ anları inkâr idüp kâfir oldukları için her hayırdan koğup ırağ eyledi. La'net ile bunun bâ'îşi, anlar Hâzreti Resûl'ün nübüvvetine ikrâr itdiler idi sonra dönüp inkâr idüp kâfir oldılar.

فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ Ya'nî Yahûdilerden pek azı inanup imân itdiler. Zîrâ gāvurların müşriklerinden çoğı inanup imâna geldiler.

[89] وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ Ya'nî kaçan ki anlara Hakk Te'âlâ cānibinden Kur'an-ı 'azimü's-şân geldi.

مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ Kendilerde olan Tevrât'ın içindeki şıfat-ı Muḥammed şallallāhu 'aleyhi vesellemi taşdıq itmek için. Zîrâ Tevrât'da şıfat-ı şerîfî mezkûr idi.

وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ Ya'nî Yahûdiler Hâzreti Resûl'e nübüvvet gelmezden evvel bir derde düşseler Hâzreti Resûl'ün kitâblarında olan şıfat-ı şerîfine şıgunup bu şıfatın şâhibiniñ haqqıçün bizden def' eyle deyü Hakk'dan imdâd dilerler idi, anın yüz suyu hürmetine andan kurtulurlar.

عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا Ya'nî ve 'Arabdan olan gāvurlarla cenk itdiklerinde ol şıfat-ı şerîf ile imdâd dilerler idi. Bunun aşlı kaçan Yahûdilere bir derd irse ve bir düşmân gelse اللهم انصرنا بالنبي المبعوث في آخر الزمان الذي نجد صفته في التوراة dirler idi. Ya'nî yâ Rabb Tevrât'da şıfatını bulduğumuz âhîr zamanda gelecek peygamberiñ hürmetiçün bizlere bu düşmân üzerine gâlib eyle dimekdir. Andan anlar düşmâna gâlib olurlar idi ve andan düşmânlarına قد أظلم زمان نبي يخرج بتصديق ما قلنا فتقتلكم معه قتل عادٍ و ارم dirler idi. Ya'nî bizim

şifatını yād eyledigimiz peygamberiñ gelmesi zamānı yaklaştı, aña īmān getürüp anıñla berāber olup İrem ile ‘Ād’ıñ katl olundıkları gibi sizleri bütün katl eyleriz.

فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا Ya’nī kaçan ki Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellem anlara nübüvvet ile geldi, evvelki şıfātı ve na’t-ı şerīfini ve Benī İsrāīl’den olmadığını Tevrāt’da görüp bilenler bilmez oldular.

كَفَرُوا بِهِ Ya’nī anı peygamber degildir deyü hasedlerinden ve tuğyānlıklarından inkār idüp kāfir oldılar.

[90] فَالْعَنَةُ اللَّهُ عَلَى الْكَافِرِينَ بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ Ya’nī Hāḳḳ Te‘ālā’nıñ la‘neti ol kāfirler üzerine olsun ki

[42b] nefslerine ḥāḳḳı virüp bātılı alup qabūl eylediler. Cehennem olsun anlar da ve aldıkları da nefsleri ḥazḫ içün.

أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا Hāḳḳ Te‘ālā’nıñ indirdigi Qur‘ān-ı ‘azīmu’ş-şān’ı hasedlerinden inkār iderler.

أَنْ يُنْزَلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ Hāḳḳ Te‘ālā faẓl-ı kereminden Qur‘ān-ı ‘azīmu’ş-şān’ı indirir.

عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ Ya’nī ḳullarından diledigi Muḥammed şallallāhu ‘aleyhi veselleme.

فَبَاؤُ بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ Ya’nī Yahūdiler Hāḳḳ Te‘ālā’dan kendileri hışm üzerine hışm irmesine döndiler. İbn ‘Abbās rażıyallāhu ‘anhümā buyurdı ki evvelki ḡazaba irmelerine bā’iṣ Tevrāt’ıñ şıfat-ı Muḥammed’i tebdīl idüp zāyi’ itmeleriyle irdiler. İkinci ḡazabullāh Hāzreti Resūl’üñ nübüvvetine inkār idüp kāfir olmalarıyla irdiler. Ve ba‘zılar evvelki ḡazaba irmeleri Hāzreti ‘İsā ile İncīl’e inkār itmelerinden irdiler. İkinci ḡazaba Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellem ile Qur‘ān-ı ‘azīmu’ş-şān’a

inkârlarından irdiler didi. Ve ba‘zılar didi ki evvelki gâzaba buzağıya tapmalarından irdiler. İkinci gâzaba Hâzreti Resûl’ün nübüvvetine inkâr idüp kâfir olmalarıyla irdiler.

وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ Ya’nî kamu halkdan Hâzreti Resûl’ün nübüvvetine inkâr idüp inanmayanlar, kendilerini zelîl, zebûn iden cehennem ‘azâbı anlar içündür.

[91] وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ Ya’nî eger anlara dinürse ki Hâkķ Te‘ālâ’dan inen Kûr’ân-ı ‘azîmü’s-şân’a inanup îmân getüriñ. Ba‘zılar her inen kitâba inanup îmân getürüñ dinürse. Anlara didiler.

قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أَنْزَلَ عَلَيْنَا Ya’nî anlar ancak bizlere inen Tevrât’a ve enbiyâlarımıza inen kitâba inanup îmân getürürüz didiler:

وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ Ya’nî anlardan gayrı kitâbları inkâr iderler. Ba‘zılar didi ki Tevrât’dan sonra inen İncîl’i ve Kûr’ân’ı inkâr iderler.

وَهُوَ الْحَقُّ Ya’nî anlarıñ inkâr itdikleri Kûr’ân-ı ‘azîmü’s-şân hâkķdır.

فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ Ya’nî yâ Muḥammed anlar geĉen Hâkķ Te‘ālâ’nıñ peygamberlerini ne içün katl eylediler. Bunda fi’l Yahûdîlerden hâzır olanlara hitâb itdi, enbiyâları katl idenler anlardan evvel göĉenler idi. Bunlara dimege bâ’is, bunlar evvel göĉenleriñ itdiklerine râzı olmaları içündür. Zîrâ yeryüzünde ma’siyet ‘umûmen olsa her kim ma’siyeti ikrâh idüp inkâr iderse ol ma’siyetden biri olur ve her kim râzı olursa ol itmese dahı idenlerle berâber olur.

⁵⁹⁷ إِنَّ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ Ya'nī ey Yahūdiler eger siz Tevrāt'a inanup īmān getürdünüz ise Tevrāt'da Hakk Te'ālā enbiyāları ve gayrıyı katl itmeden sizleri nehy eyledi. Sizler ne deyüp anları katl eylediniz?

[92] وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ Ya'nī Hāzreti Mūsā 'aleyhisselām Hakk Te'ālā katından sizler ey Yahūdiler bellü açık delāletler ile ve zāhir mu'cizātlar ile geldi.

ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ buzağıyı īcād idüp aña tapdınız. Sizler aña tapmanız ile kendi nefsleriñize zulm itdiñiz. Bunları tekrārla ki, وَانْتُمْ ظَالِمُونَ itdiklerin yüzlerine urup üzerlerine hüccet ola.

[93] وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمِعُوا Ya'nī kaçan ki sizlerin üzerleriñize tağı yerden koparup havāle eyledik. Tağ üzerinize inüp bizleri helāk itmesün qorhudan kulluğuma 'ahd ü mişākıñız aldım ve Tevrāt'ı virüp içindeki emr ü nehy itdigimi işüdüp kabül idüp muṭī' oluñ deyü.

قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا Ya'nī didiğñ hıṭāblar işitdik, lākin emrine 'āṣī olduk. Ba'zılar didi ki anlar سَمِعْنَا dimegi dilleriyle dimediler. Lākin kaçan ki işitdiler derūnlarında emre 'āṣī olmağ niyeti aldılar, andan 'iṣyān anlar nisbet olundu.

[43a] وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ Ya'nī buzağıñın muḥabbeti ve aña tapmanñ hırşı kalblerine öyle girdi ki boya beziñ derūnuna girdiği gibi girüp imtizāc itdi. Ba'zılar didi ki Hāzreti Mūsā anlara ol buzağıyı törpüleyüp anñ törpü altından çıkan rendesini bir çaya atmalarına emr itdi. Törpülediler atdılar, andan anlar ol şudan içmege emr itdi. Her kimiñ kalbinde ol buzağıñın muḥabbetinden şey' kalanın bıyığında altun rendesinden şey' kaldıkda andan bilmek için.

⁵⁹⁷ Nākıs iktibas.

بِسْمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ اِيْمَانُكُمْ Ya'nī cehennem olsun ol inanmanız ki sizlere buzağıya ıapmağa emr ider.

⁵⁹⁸ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِيْنَ Ya'nī eger inanmanız zu'm itdiñiz gibi ise zeyl anlara didiler ki bizler ancak bize inen kitāba inanuruz ğayrıya inanmayuz dimelerini Hakk Te'ālā anları yalan da'vā itmelerini beyān itdi.

[94] Ya'nī yā Muḥammed Yahūdilere söyle āḫiret evi kamu halkdan berī, yalnız mahşuş ḫālīş siziñ olduğuna Hakk Te'ālā'dan senediñiz var mı? Bunuñ sebebi Yahūdiler bāṭıl da'vā itmelerinden birisi ⁵⁹⁹ لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ dimeleri. Cennete girmez ancak her kim Yahūdī olursa ol girer. İkinci ⁶⁰⁰ نَحْنُ اَبْنَاءُ اللّٰهِ وَاحِبَاؤُهُ dimeleri. Bizler Hakk Te'ālā'nın evlādları ve hem sevgülüsüyüz. Hakk Te'ālā anlarıñ bu sözlerin yalan idüp üzerlerine hüccet getürdi ki

فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ ya'nī eger didiñiz gibi ise Hakk Te'ālā'dan tīz ölmeñizi dileyüp niyāz idiñ. Zīrā her kim bilürse ki cennet anıñ yeridir ve Hakk Te'ālā kendine şefkat ider imdi ol cennete girmeye ölümdeñ ğayrı yol yokdur, hemān tīz ölmege cehd idiñ.

اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ Ya'nī bu söyledigiñiz sözde ve itdiñiz da'vāñızda şādık iseñiz. İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā Hāzreti Resūl'den rivāyet ider ki لَوْ تَمَنَّوْا الْمَوْتَ لَغَضَّ كُلُّ اِنْسَانٍ Ya'nī Yahūdiler ölüm dileyeler idi her bir insān anlara bir pārcā tükrüğünden atsa yeryüzünde bir Yahūdī kalmayup kamusu mürd olur idi.

⁵⁹⁸ Nâkıs iktibas.

⁵⁹⁹ Bakara (2/111 Yahudi başkası Cennet'e girmeyecek.) Nâkıs iktibas.

⁶⁰⁰ Mâide (5/18 Biz Allāh'ın oğulları ve sevgili kullarıyız.) Nâkıs iktibas.

⁶⁰¹ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 61.

[95] وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا Ya'nī Yahūdīler aṣlā ölmegi dilemezler. Zīrā bilürler ki kendi itdikleri da'vālarında yalancılardır, andan dilemezler.

بِمَا قَدَّمْتُ أَيْدِيهِمْ Elleriyle itdikleri günāhların cezālarını çekeceklerin bilmeleriyle anlar ölümi aṣlā istemezler. Bunda a'māl ile izāfet itmege bā'is ekşer günāhları kişi eliyle itdügünden geldi.

وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ Ya'nī Hakk Te'ālā zālimleri bilür. Bunda zālim kāfirdir, zīrā küfri ile kendine zulm eyler. Andan her kāfir zālimdir ve her zālim kāfir degildir. Bu āyetde anlara kōrñutmağ ve 'azāba va'de vardır.

[96] وَلَتَجِدَنَّهُمْ bundaki lām kasemdir ve nūn te'kīd içündür. Ya'nī vallāhi yā Muḥammed Yahūdīleri bulursun ki

أَخْرَصَ النَّاسَ عَلَى حَيَاةٍ cemī'-i ḥalkdan ziyāde dünyāda çok yaşamalarını gāyet dilerler.

وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا Ya'nī Yahūdīler Hakk'a şirk iden kāfirlerden ziyāde dünyāda çok çok yaşamaların isterler. Zīrā öyle ki āyete ma'tūfdur ma'nası birdir. **Ve eger dinürse ki** وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا ya'nī şirk getürenler النَّاسِ ile bilebilir. Zīrā anlar da insāndandır, neden ikinci kerre anları ḥalkdan ayru zikr eyledi? Ḥāzin dir ki anları yalnız dimege bā'is anlarıñ da yaşamağa hırşları kavīdir, lākin Yahūdīler kadar degildir. Zīrā Yahūdīler ancak dünyāda yaşayup kalmağı bilürler, āhireti 'azābı inkār itmeleriyle bilmezler. İmdi ehl-i kitābdan ḥaşr u neşr hakk olduğunu ikrār iden ve cezā hakk olduğunu bilen hırşsı ziyāde olması evlādır ki olacak 'azābdan kōrñmaları ile. Ve ba'zılar anda vav istināfdır didiler. Takdīri وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَنَّاس ta'zīrdir. Ve anlar mecūsīlerdir ki bu ad ile yād oldılar. Hakk Te'ālā'yı iki iderler biri nūr tañrısı biri zulmet tañrısı dimeleri ile.

[43b] يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرَ أَلْفَ سَنَةٍ Anlarıñ herbirisi biñ yıl yaşayup ‘ömür sürmek diler.

Bunda elf ile yād itdi ki sayılarıñ intihāsı olduğundan ve hem ol mecūsīleriñ birbirlerine selāmlarıdır ki Fārisīde biñe hezār sāl dirler. Ya‘nī sen biñ yıl yaşa ve biñ nevrüz gör dimekdir. Andan Yahūdīler yaşamağı dilemelerinde böyle söyleyen mecūsīlerden hırşları ziyādedir.

وَمَا هُوَ بِمُزْخِرِجِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ Ya‘nī eger anlar diledikleri biñ dahı yaşasalar yine cehennem ‘azābından kurtulup ırağ olmaları yokdur.

وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ Hakk Te‘ālā hāzır nāzırdır, anlarıñ her itdikleri aḥvāllerinden birisi Hakk Te‘ālā’ya gizli degildir.

[97] قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ Ya‘nī yā Muḥammed Hāzreti Cebrā’īl ‘aleyhisselāma düşmān olana söyle. Bu āyetiñ inmesine sebep Yahūdīleriñ ‘ulemālarından ‘Abdullāh bin Şūriya nām ‘ālim. İbn ‘Abbās razıyallāhü ‘anhümā rivāyet ider ki ol kişi Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi veselleme didi ki "Saña gökden inen kağı melekdir?" Hāzreti Resūl buyurdu ki "Cebrā’īl’dir." Ol kişi didi ki "Ol bizim düşmānımızdır, eger saña inen Mikā’īl olaydı bizler saña inanup īmān iderdik." didi. "Zīrā Cebrā’īl gökden ‘azāb ile iner, helāk itmege, yere geçürmege iner. Bizlere birkaç kerre düşmānlık itdi, ol bizim pek gücümüze geldi. Anıñ birisi Hakk Te‘ālā peygamberimize ḥaber virdi ki Beytū’l-Makdīs, Buḥtünnaşr nām kimesneniñ elinde ḥarāb olsa gerekdir. Kaçan ki Buḥtünnaşr dünyāya geldi tarafımızdan birini gönderdik ki anı nerde bulursa öldüre. Vardı anı Bābil’de bir fakīr, miskīn oğlan buldı. Gönderdigimiz tutdu oğlanı öldürmege, Cebrā’īl gelüp öldürmesinden men’ idüp didi ki eger Allāh Te‘ālā siziñ helākiñizi bunuñ elinde olmağa emr itdi ise siziñ aña musallaḥ olmañızıñ fā’idesi nedir? Ve eger emr itmedi ise ne içün nā-ḥakk yere anı öldürürsünüz deyüp alıḳodı. Kaçan ki ol oğlan büyüdi, üzerimize gāzā idüp bizleri kırdı, Beytū’l-Makdis’i ḥarāb itdi. Anı bizden kurtarmasına Cebrā’īl’e düşmān olduk." dimesiyle Hakk Te‘ālā bu āyeti indirdi. Ba‘zılar didi ki Yahūdīler didiler ki "Hakk Te‘ālā peygamberligi Cebrā’īl ile bizlerden olmağa gönderdi. Ol getirüp

bizlerden gayrıya virdi, anıñ içün aña düşmānız." dimelerinde indi. Ve ba'zılar didi ki Hāzreti 'Ömer İbnü'l-Haṭṭāb'ın Medīne'niñ yuǵarısında bir yeri var idi dā'im ol yere giderken Yahūdīleriñ müderrisleri yolda hūkm itmekle anlarıñ yanına girüp oturur idi. Anlarıñ derslerinde ki sözlerini diñlemek içün bir gün yine girdi, anlar Hāzreti 'Ömer'e "Resūlullāh'ın aşhābında bizleri sever senden gayr bir kimse yokdur, sen bizden olmaña bizim saña ṭama'ımız var." didiler. Hāzreti 'Ömer anlara "Vallāhi sizler muḥabbetiñiz içün degildir gelmem ve ne dīnimde bir şekk, şūbhem var ki sizlerden anı şormaǵa geldim. Sizlere gelmeme bā'ış kitābıñızda olan Hāzreti Resūl'ün şıfat-ı şerīfini işidüp aña yakīnim ziyāde olup hūrmetine ri'āyetim arta deyü." Anlar Hāzreti 'Ömer'e "Melāl'ikelerden Hāzreti Muḥammed'e gelüp giden dostı kimdir?" didiler. Hāzreti 'Ömer anlara "Cebrā'il'dir." didi. Anlar "Ol bizim düşmānımızdır, zīrā bizim sırrımız alup varup Muḥammed'e ḥaber virir" didiler. "Ve hem ol 'azāb ve yere göçürmek ve helāk itmege iter. Mikā'il ancak ucuzluk, bolluk ve selāmetlik ile iner." didiler. Hāzreti 'Ömer anlara "Cebrā'il'i bilüp Muḥammed'i inkār mı idersiñiz?" didi. Anlar "Belā, anı bilüp Muḥammed'i inkār ideriz." didiler. Hāzreti 'Ömer anlara "Cebrā'il ile Mikā'il'ın Hāḳḳ katında menzilleri nerededir baña ḥaber viriñ." didi. Anlar Hāzreti 'Ömer'e "Cebrā'il Hāḳḳ Te'ālā'nın saǵında ve Mikā'il şolundadır, lākin Mikā'il Cebrā'il'e düşmāndır." didiler. Andan Hāzreti 'Ömer anlara "Ben şehādet iderim ki anıñ birine düşmān olan ol birine daḥı düşmāndır, öyle ikisine düşmān olan Hāḳḳ Te'ālā'ya düşmāndır." didi. Andan kılqup Hāzreti 'Ömer Seyyid-i kā'ināt şallallāhu 'aleyhi vesellemin yanına geldi, gördi ki Cebrā'il 'aleyhisselām bu āyeti kendiden evvel Hāzreti Resūl'e getürmüş. Hāzreti 'Ömer āyetleri okuyup لَقَدْ وافقك ربك yā 'Ömer buyurdi.

[44a] Ya'nī Hāḳḳ Te'ālā āyeti seniñ anlara virdiǵiñ cevāb üzre indirdi. Andan Hāzreti 'Ömer Resūlullāh'a والله لقد رأيتني بعد ذلك في ديني أصلب من الحجر didi. Ya'nī bundan soñra yā Resūlullāh benim dīnimde şābitligimi taşdan berk görürsün. İmdi bu ma'nālardan yakīni Hāzreti Cebrā'il'e düşmān olmalarına bā'ış Qur'an'ı Hāzreti Resūl'ün kalbine indirdiǵinden olması evlādır. Zīrā āyet-i şerīf anı delālet ider.

فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ Ya'nî Hâzreti Cebrâ'îl Ẹur'ân-ı 'azîmü's-şân'ı Hâkk Te'âlâ'nın emriyle seniñ kalbiñe indirmesiyle aña düşmân oldılar.

مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ Ya'nî evvelki kitâblara muvâfık olup anların olduğunu taşdıķ itmesiyle.

وَهْدَىٰ وَيُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ Ya'nî Ẹur'ân mü'minlere şevâb-ı 'azîme nâ'il olacak 'amel-i şâlihleri delâlet idüp ve 'amel-i şâlihleri itmeleriyle şevâb-ı 'azîme nâ'il olmaların muştulayıdır.

[98] مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ Ya'nî her kim Hâkk Te'âlâ'ya düşmân olursa veyâ meleklerinden birine düşmân olursa ve peygamberlerinden birine düşmân olursa ve Cebrâ'îl'e düşmân olursa ve Mikâ'il'e düşmân olursa ol Allâh'a ve melekleriñ amusına ve enbiyâlarıñ amusına ve Cebrâ'îl ve Mikâ'il'e düşmân olur. Cebrâ'îl'e Hâzreti Resûl'e Ẹur'ân'ı indirdiği içün düşmân olanlara Hâkk Te'âlâ buyurdi:

فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ Ya'nî Hâkk Te'âlâ ol kâfirleriñ amusına düşmândır. Anların düşmân olmaları Hâkk Te'âlâ'ya te'sîr itmez, ne tebdîl ve ne tağyîr ider, lâkin Hâkk Te'âlâ'nın anlara 'adâveti kendilerin cehennem 'azâbına ırgörür. Anlara andan büyük zarar olmaz. Ve ba'zılar didi ki Hâkk Te'âlâ'ya 'adâvetlerinden murâd Hâkk'ın evliyâsına ve ehl-i tâ'atine 'adâvet itmeleri, Hâkk Te'âlâ'ya itmeğdir. Bu âyetiñ delâletiyle ⁶⁰² إِنَّمَا حَزُّوا الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ. Ya'nî peygamberi ve ehl-i tâ'ati ile ceng ü cidâl iden Hâkk Te'âlâ ile ider. İmdi zıkr olan peygamberler ve melâ'ikeleriñ birini inkâr iden amusını inkar idüp kâfir olur. Ve melâ'ikeler yâd itdikden soñra Cebrâ'îl ve Mikâ'il'i melâ'ikelere dâhil iken anları maşşûş yâd itmeğe bâ'is, anlarıñ şerefleri ve mertebeleri ve fazîletleri. Ol bir melâ'ikelerden a'lâ olduğun beyân içündür. Ve Cebrâ'îl'i Mikâ'il'den evvel yâd itmeğe bâ'is, andan efđal olmasıyla. Zîrâ Cebrâ'îl albiñ hayâtı olan vahyi ile Ẹur'ân indirir ve Mikâ'il bedenleriñ hayâtı olan yağmuru

⁶⁰² Mâide (5/33 Allâh'a ve Resûlüne savaş açanların cezası; ancak.) Nâkıs iktibas.

indirir. Ve Cebrā'il ve Mikā'il 'acemī isimlerdir, ma'nāsı 'Abdullāh demek. Neden kim "cebr" Süryānīce 'abd dımeıdır, "İl" Allāh ismidir, 'abdullāh olur. Ve "mīk" Süryānīce ıul dımeıdır "İl" Allāh ismi Mīkā'il, 'abdullāh dımeıdır.

[99] وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ Ya'nī yā Muḥammed saña ḥelāl, ḥarāmı ve ḥudūd-ı aḥkāmı açık yerlü yerinde bellü beyān ider āyetler indirdik. Bunuñ aşlı 'Abdullāh bin Şūriya. Ḥazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi veselleme "Yā Muḥammed مَا جِئْتَنَا بِشَيْءٍ نَعْرِفُ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْنَا مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ" Ya'nī yā Muḥammed bize bir şey' getürmediñ ki biz anı bilelim ve ne saña bir bellü açık āyet itdi ki anıñla saña inanup uyalım. Ol demde Ḥaḳḳ Te'ālā bu āyetleri indirdi.

وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ Ya'nī bu āyetleri inkār itmez ancak Ḥaḳḳ Te'ālā'nıñ emrine itā'atten ııııan fāsııılar idi.

[100] أَوْكَلْنَا غَافِلُوا عَهْدًا Ya'nī anlar her bir kerre Ḥaḳḳ Te'ālā ile emrine itā'at itmege 'ahd itdikce dönüp bozarlar mı? Zīrā niıe kerre itdikleri 'ahdi bozdılar ḥarf-i istifhām ile geldi. Bu āyet inmege bā'is, Ḥazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi veselleme bir gün meclisde Yahūdīleriñ Ḥazreti Resūl'e inanup īmān getürmeleri iıün Ḥaḳḳ Te'ālā ile 'ahd itdikleri yād idince Yahūdīler 'ulemālarından Mālīk İbnü's-Şayf nām kimesne وَاللّٰهُ مَا عٰهَدَ اِلَيْنَا فِيْ مُحَمَّدٍ عٰهَدًا didi. Ya'nī Ḥaḳḳ Te'ālā bizler Muḥammed'e īmān getürmemiz iıün bizimle bir 'ahd itmedi didikde

[44b] bu āyet indi.

نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ Ya'nī Yahūdīlerden bir fırıa ol 'ahdi bozup atdılar.

بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ Belki çoğı inanup īmān getürmezler dımeıdır. Ammā murād bir fırıası 'ahdi bozup atmağıla ve bir fırıası Ḥaḳḳ'ı inkār itmekle kāfir oldılar.

[101] وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِّنْ عِندِ اللَّهِ Ya'nî kaçan ki anlara Hakk Te'ālâ katında Hâzreti Muhammed şallallâhu 'aleyhi vesellem risâlet ile geldi.

كُذِّبُوا كَمَا كُذِّبُوا Kendilerinde olan Tevrât'ın şahıhliğine ve Hâzreti Mûsâ 'aleyhisselâmın nübüvvetine taşdık olmak üzere.

نَبَذَ فَرِيقٌ مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ Ya'nî kendilerine kitâb gelenlerden bir fırkası Hakk Te'ālâ'nın kitâbını ardlarına atdılar, iltifât itmediler. Bunda ba'zılar kitâbı, Kur'an-ı 'azîmü's-şân'dır didiler ve ba'zılar Tevrât'dır didiler. Bu, âyetiñ ma'nâsına yakındır. Zîrâ atmak alup kabûl itdikden soñra olur iltifât itmemek, anlar ise Kur'an'ı kabûl itmediler. Ve Tevrât'ı atmalarından murâd anı okurlar velâkin anda ne olduğunu bilmezler ki emrini tutmağla. Ve ba'zılar didi ki anlar Tevrât'ı ipek ve dîbâ içine sarup ve altun hal ile tezhîbleyüp ta'zîm itdiler. Ammâ anda ne olduğun bilmediler.

كَانَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ Ya'nî itdikleri ta'zîmden ne fayda içindeki olan emri bilüp tutmadıkda. Anı bilmemiş olup terk idüp atdılar. Anı böyle itmege ba'is Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi veselleme 'adâvetlerinden. Zîrâ Hâzreti Resûl'ün zamân-ı şerîflerinde olan Yahûdîleriñ 'ulemâları Hâzreti Resûl'ün Tevrât'da olan şîfat-ı şerîflerini ketm idüp beyân itmediler. Anlar ise az idi.

[102] وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ Ya'nî Yahûdîler Tevrât'ı okumağı birağup şeytânların okudığı şey'leri okumağa başladılar. Ve ba'zılar didi ki şeytânlara uyup iftirâ itmege ve yalan dimege başladılar.

عَلَىٰ مَلِكٍ سُلَيْمَانَ Hâzreti Süleymân'ın mülküne iftirâ ve kizb itmeleriyle. Zîrâ anlar Hâzreti Süleymân 'aleyhisselâm halkı sihr ile mülk itdi didiler. Ve ba'zılar عَلَىٰ مَلِكٍ Hâzreti Süleymân'ın zamânı ve 'aşrı ile didiler. **Anın hikâyesi:** Şeytânlar sihri ve nerbahâtı yazup Âşaf bin Berahyâ dilinden Hâzreti Süleymân'a mülki Âşaf Berahyâ bu 'ilmleriyle mülk itdirdi deyü şerh idüp Hâzreti Süleymân'ın haberi yok

iken getirüp tahtınıñ altına gömdiler. Kaçan Hâzreti Süleymân vefât idince çıkardılar. Ve ba'zılar didi ki Benî İsrâ'il Hâzreti Süleymân 'aleyhisselâm eyyâmında sihr öğrenmege meşgûl oldılar. Hâzreti Süleymân anları men' idüp sihr kitâbın ellerinden alup tahtınıñ altına defn eyledi. Kaçan vefât idince gelüp şeytân anı çıkarup halka didi ki "Hâzreti Süleymân sizi bunuñla mülk itdi, bunda onları öğrenüp okuyıñ." deyince Benî İsrâ'il'in 'ulemâsı ve şâlihleri bu sözi inkâr idüp kabûl itmediler. "Hâşâ bu 'ilm Hâzreti Süleymân 'aleyhisselâmın 'ilminden ola." didiler. Ve Benî İsrâ'il'in süflîleri bu 'ilm Hâzreti Süleymân 'aleyhisselâmın 'ilmidir deyü Tevrât'ı ve enbiyâların kitâblarını terk idüp başladılar anı ta'lim idüp okumağa. Andan Hâzreti Süleymân 'aleyhisselâmı kınamaları gâyet ile yayıldı. Bu hâlde kaldılar, tâ Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi vesellem risâletine gelince kadar. Hâzreti Süleymân'ı zu'm itdikleri bühtânlarından berî itmek içün وَأَتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سُلَيْمٍ âyetin indirdi.

وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٍ Ya'nî hâşâ Süleymân kâfir olmaz, sihr itmez. Ve bunda Hâzreti Süleymân'ı küfr ve sihr itmeden tenzîh vardır. Ya'nî siziñ zu'm itdiñizden Hâzreti Süleymân münezzehdir. Bunuñ bâ'ışı Yahûdîler Hâzreti Süleymân'ın nübüvvetini inkâr itdiler. Ol mülki ve ins ü cinni sihr ile mülk itdi didiler. Ve ba'zılar didi ki Yahûdîlerin şehhârları zu'm itdiler ki bizler sihri Süleymân'dan aldık deyü da'vâ itdiklerinde Hâkk Te'âlâ Hâzreti Süleymân'ı bu da'vâlarından müberrâ idüp Hâzreti Resûl'e bu âyeti indirdi. Ve ba'zılar didi ki Yahûdîlerin ba'zı 'ulemâları didiler ki Muhammed'in Süleymân peygamberdir dimesine ta'accüb idiñ. Süleymân ise bir şehhâr idi deyince Hâkk Te'âlâ, وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٍ âyetin indirdi. Ya'nî Süleymân sāhir, kâfir degil ancak ol peygamberdir deyü andan sihr ile küfr kime lâ hâkk olduğun

[45a] bu âyetde beyân eyledi.

وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا Ya'nî şeytânlara uyup sihr alanlar anlar kâfir oldılar. Sihri nefslerine kabûl itdikleri içün andan küfrleriniñ sebebinin beyân itdi.

يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ Ya'nī halka sihr öğretmeleri sebebiyle kāfir oldılar. Şeytânî yazdığı sihr kitâbından alup öğredirler. Ve ba'zılar didi ki fesād düşen Yahūdîler alup öğredirler halka. السحر deyü anı tesmiye itmege bâ' iş giz olduğundan ve hem ancak gizli itmesiyle olur, âşikâre olmaz. Ve ba'zılar السحر bir şey'i olduğu hâlden gayrıya şarf itmekdir. Zîrâ Arab ما سحرك عن كذا dirler. Ya'nī seni ne böyle bir şey'den şarf idüp gayrıya çevirdi. İmdi sehhâr hakkı yolundan gayrı bâtıl yüze çevirendir. Zîrâ فقد سحر dirler. Ya'nī şey' olduğu gayr bâtıl yüze çevirdi. Bu lügatdeki ma'nası. Ammâ haqîkatde, ol yalan ve bühtân ve aldatmaqdır, hayâlâtlar göstermek ile. Ve ehl-i sünnetiñ mezhebi sihrîñ vücûdı vardır. Ve anı işlemek tahkîka küfrdür. Zîrâ a'yân-ı mevcûdâta yıldızlarıñ te'sîri var, i'tikâd idüp anları mü'essir itmek gerek. Ol ise 'ayn-ı küfrdür. Andan Hâzreti İmâm Şâfi'iden rivâyet "Sihr hayâlât göstermek ve marâzlandırmaktır ki tâ kişiyi öldürür." İmdi birisi birini sihr ile öldürse ol ideni öldürüp kışâş itmek vâcib olur didi. Ve ba'zılar didi ki sihr a'yânıñ derûnına te'sîr ider, insânı eşek şüretinde ve eşegi köpek şüretinde ider. Ve sâhir olan havada uçar. Ehl-i sünnet yanında bu kavî za'îftir. Zîrâ ehl-i sünnet, didiler sâhir sihr iderken yine hâlik ve fâ'il Hakk Te'âlâ'dır. Hemân sâhir kendi sihr ider a'yânı Hakk Te'âlâ'dır gayrı şürete koyan, i'tikâd iderler hakkı budur. Lâkin şahîh olan sihr ancak hayâlât gösterür ve bedene te'sîr ider ve bedenlere te'sîr ider, marâzlar ve delilik ve öldürmek gibi. Ve buña delîl kişiyi bir ikrâh itdiği sözi işitse tabi'atına te'sîr ider. Çok kişi ikrâh itdi ki sözi işidüp elemilenüp istemiye uğradı ve çok olur ki kişi bir korhulu cevâbı işidüp ödi patlayup cânı çıkar. İmdi sihr dağı bedenlerde 'illetler gibidir, kaldı ki hükmi itmesi nehy olunan kebâ'irdendir, anı öğrenmek harâmdır. Ebî Hüreyre'den rivâyet olunur ki قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اجْتَنِبُوا السَّبْعَ الْمُوبِقَاتِ، قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا هُنَّ؟ قَالَ: الْاِسْتِرَاكُ بِاللَّهِ، وَالسَّحَرُ، وَقَتْلُ النَّفْسِ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ، وَأَكْلُ مَالِ الْيَتِيمِ، وَالزَّيْنِ وَالْتَوَلَّى يَوْمَ الرَّحْفِ، وَقَذْفُ

⁶⁰³ Ya'nī Hâzreti Resûl buyurdu ki yedi helâka bırakan fi'illeri itmeden ictinâb idiñ. Anlar nedir yâ Râsûl? didiler. Buyurdu ki: Biri Hakk Te'âlâ'ya

⁶⁰³ Buhârî, "Kitâbu'l-Vesâye", 2766.

şirk getürmeden ve biri sihr itmeden ve biri Hakk Te‘ālā’nın harām itdiği nefsi katl itmeden ancak hakk üzre olursa katl olur ve biri yetim mālın yimeden ve biri küffār ile cenk günü dönüp kaçmadan ve biri mü’min hür hātūnıñ ‘ırzına hālel gelecek söz ile yād itmeden şakınup ırağ oluñ. Bunı Şahīḥayn’da zıkr olundu. Hāzreti Resūl sihri şirkiñ ardında getürdi ki kebā’iriñ kāmusından ulu olmağla. **والسحر** iki kısımdır, birisi anı iden kāfir olur. Zīrā kendim itdim ve ben te’sīr itdirdim deyü i’tikād itmesiyle veyā yıldız te’sīr itdiren fā’illerdir, anlar iderler i’tikād ider. Bu hāle irerse ol kāfir olur ve katli vācib olur. Andan Cūdeb ḥazretinden rivāyet olunan ḥadīs **قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى**

⁶⁰⁴ **اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: حَدُّ السَّاحِرِ ضَرْبَةٌ بِالسَّيْفِ.** Ya’nī sāḥiriñ ta’zīri kılıçla boynını urmağdır. Bunı Tirmizī zıkr eyledi. Ve ikinci kısmı sihrin, ol ḥayālātler göstermek, nerbaḥāt gibi. Lākin sāḥibi, kendim iderim veyā yıldızlar ider i’tikād itmez, kudreti Hakk Te‘ālā’ya virüp te’sīr itdiren oldur i’tikād ider, bunda kāfir olmaz. Lākin kebā’irden olan ma’siyetdir itmesi harāmdır. Ve eger birini birisi sihr ile katl iderse ol da anıñ yerine katl olunup kışāş olunur. Andan Hāzreti İmām Mālik’den rivāyetdir ki ümmü’l-mü’minin Hāzreti Ḥafsa razıyallāhu ‘anhā kendiniñ bir cāriyesini katl itdi. Zīrā ol cāriye Hāzreti Ḥafsa’ya sihr itdi idi kaçan ki duydu itdigini hemān

[45b] emr idüp anı katl itdi.⁶⁰⁵ Bunı İmām Mālik *Muvattā* nām kitābında zıkr itdi.

وَمَا أَنْزَلَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ Ya’nī ve ol iki melā’ikeye ilhām olunan. Zīrā bunda inzāl ilhāmdır ve ta’līmdir. Ve bu şāzz olan **قُرْآن**’da **الْمَلَكَيْنِ** okındı, lāmıñ kesri ile. Ve anlar Bābil nām vilāyetde iki seḥḥār kişiler idi ve ba’zılar Milḥān nām vilāyetde idi didiler. Bunuñ vechi melā’ikeler sihr bilmezler ve meşhūr olan kırā’at lāmıñ fethi ile. **Eger dinürse ki nice cā’iz olur? Hakk Te‘ālā anı meleklerle izāfet idüp ve nice cā’iz olur melekleriñ sihr ta’līm itmeleri? Hāzin dir ki** İbnü’l-Cerīr eṭ-Ṭaberī rivāyet ider ki Hakk Te‘ālā kullarına ezelī kamu emr idecegin ve nehy idecegin anlara bildirdi. Bildiklerinden soñra dönüp anlara emr itdi ve nehy itdi. Anlardan nice emr itdigin tutup nehy itdiginden biri oldu. Eger öyle olmasa emr ile nehyiñ bir fehm oluncaḥ ma’nāsı olmaz idi. İmdi sihr Hakk Te‘ālā’nın cemī’-i kullarını andan nehy itdigidir. Cemī’-i ādem

⁶⁰⁴ Tirmizī, "Hudūd", 1460.

⁶⁰⁵ İmām Mālik, "Kitābü’l-‘ukūl", 3247.

oğulları bilürler ki Hakk Te‘ālā Kur‘ān’da zıkr itdi ki iki meleğe sihrî öğretti ki âdem evlâdların fitneye birağa. Ol meleklerin dilinden haber virdiği gibi anlara birisi gelüp sihr öğrenmek dilese anlar ⁶⁰⁶ نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ didiler. Ya’nî bizler fitneyüz bize uyup kâfir olma. Anıñla kullarından sihrî nehy itdüğünü tecrübe itmek için ve kocayı karıdan ayırmağ ile andan da neyh olındı. Dönüp mü’min anı kabûl itmez imânı kullığından. Lâkin derûnunda bir maraz kalur öğrenmediği için. Ve kâfir sihr ile küfri anlardan öğrenmede ol iki melek anlara öğretmede Hakk Te‘ālā’nın emrine muṭī‘lardır. Zîrâ anıñ izz-i şerīfiyle öğretdiler. İmdi anda şehhârîñ sihr itmesinde anlara bir zarar yokdur. Zîrâ anlar anı evvel men‘ itdiler فلا تكفر dimeleriyle, Hakk Te‘ālā’nın emrini yerine getürdiler. **Ve andan** gayrıları didiler ki ol melekler sihre i’timâd itmezler. Ve gelüp anlardan dileyenler sihrîñ bāṭıl olduğunu söylerler ve andan anı men‘ iderler. Şakī olan anların itdigi naṣīḥati kabûl itmeyüp öğrenmeğe ikdām idince anlar da aña ta‘līm ider ve sa‘îd olan anların naṣīḥatin kabûl idüp sihrî öğrenmeği anlardan terk ider. Ve ba‘zılar didi ki Hakk Te‘ālā ol zamanda halkı ol yüzden imtiḥān eyledi. Anlardan şakī olan sihrî öğrenüp kâfir oldu ve sa‘îd olan terk idüp imân üzre kaldı. İmdi Hakk Te‘ālā kullarını her dilediği şey’ ile imtiḥān eyler. Benī İsrā’îl’i Ṭālūt suyuyla imtiḥān itdigi gibi. ⁶⁰⁷ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي buyurduğu gibi. Ya’nî ol şudan içen benden degildir ve içmeyen bendendir deyü.

بَابِل Ya’nî ol iki melekler ‘İrāk’da olan Bābil nām şehirde idiler. Ve aña Bābil dimege bā’iş kaçan Nemrūd’uñ göge çıkmağa yaptığı sarh yıkıldıķda üzerlerine düşer. Anların qorhularından dilleri qarışmasıyla denildi. Ve ba‘zılar ol Bābil Dibāvende vilāyetinde ki şehirdir didiler. Evvelki qavl şaḥīḥdir.

هَارُوتَ وَمَارُوتَ Ya’nî ol iki meleklerin adları. Bunlar Süryānīce’dir, bu āyetde anların hikāyesi İbn ‘Abbās razıyallāhu ‘anhümā’dan ve gayrıdan rivāyet olunur ki İdrīs ‘aleyhisselām eyyāmında melekler benī âdemiñ ḥabīs ‘amelleri göklere çıktığını

⁶⁰⁶ Bakara (2/102)

⁶⁰⁷ Bakara (2/249 Kim ondan içerse benden degildir.) Nâkıs iktibas.

melâ'ikeler görüp benî âdemi ta'n itdiler. Ve Hakk Te'âlâ'ya "Bunlar mı seniñ halîfe itmege ihtiyar itdügün, işte anlar saña 'âsî oluyorlar." Hakk Te'âlâ "Eger sizleri yeryüzine indirirsem ve anlara havâle itdigimi sizlere itsem sizler de anlarıñ itdiginden ziyâde iderdiniz." buyurdu. Andan melekler "Subhâneke bizlere lâıyık sezâ degildir saña 'âsî olmamız." didiler. Hakk Te'âlâ anlara "İmdi içinizde eyü olanlarıñızdan ikisini ihtiyâr idiñ inmege." buyurdu. Melekler içlerinden Hârût ile Mârût'ı ihtiyâr itdiler. Zîrâ melekleriñ cümlesinden şâlih ve 'ibâdetleri çok idi. Ve Hârût'ıñ anda ismi 'Azza idi Mârût'ıñ ismi 'Azâyâ idi. Kaçan yere indiler günâh itmege düşdiler adları degişildi. İmdi Hakk Te'âlâ

[46a] anlara şehveti havâle itdi yeryüzine indiler. Anlara emr itdi ki halk arasında hakk üzere hüküm ideler ve şirk itmeyeler ve nâ-hakk katl-i nefis itmeye ve zinâ ve şarâb içmeyeler. Anlar inanup yeryüzünde hakk üzere bütün gün hüküm idüp ahşam oldıkda ism-i a'zâmı okuyup göge çıkarlar idi. Bir ay geçmeden anlar azdılar. Ba'zılar ibtidâ indikleri günde azdılar didi. Ve anıñ aşlı Zühre nâmında bir dilber kıarı ki Fârs'da andan dilber yok idi. Ba'zılar anı pâdişâh idi didiler. Ol gelüp anlarıñ önünde bir da'vâ itdi. Kaçan ki anlar ol kıarıyı gördüklerinde kalblerinden aña kapıldılar. Birisi ayakdaşına didi ki "Benim gönlüme gelen seniñ gönlüne geldi mi?" ol dağı "Belâ, geldi." didi. Kıarıya yanaşmak istediler, kıarı kâ'il olmadı. Ol gün geçüp irtesi gün kıarı yine geldi. Andan evvelki gibi yine yanaşmak dilediler. Kıarı yine kâbil olmayup anlara didi ki "Beni dilerseñiz bu puta taparsıñız ve âdem öldürürsünüz ve şarâb içersıñiz ben de size kendimi teslim iderim." Anlar didiler ki "Hâşâ bu didiğın şey'leri itmege bize yol yokdur, zîrâ Hakk Te'âlâ bizleri anlardan nehy eyledi." Kıarı çıkup gitdi. Andan üçünci gün dönüp geldi berâber bir kadeh şarâb ile anlara kendini 'arz itdi ve anlarıñ aña meyli ziyâde oldu. Aña yanaşmak dileyince kıarı şarâbı içmegi 'arz eyledi. Anlar birbirine didiler ki "Hakk'dan gayrıya tapmak ulu günâhdır ve katl-i nefis ol dağı gâyet büyükdür şarâb içmek anlardan âsândır." deyüp şarâbı içdiler. Ve kıarı ile zinâ itdiler. Meger bir kıışı anlarıñ itdigini gözler imiş. Kaçan ol kıışınıñ gördüğün duydular bizi rüsvây itmesün deyü urup anı öldürdüler. Ba'zılar didi ki puta dağı secde itdiler. Ve ba'zılar didi ki anlara gâyet bir dilber kıarı geldi kocasıyla da'vâ itmege. Anlar anı görünce cigerden kapıldılar. Birisi ol birine

"Benim gönülme gelen sana da geldi mi?" didi. Ol dağı "Belā, geldi." didi. İmdi kocasıyla da'vāsını görelim andan yanaşalım didiler. Ol ayakdaşı aña "Hakḳ Te'ālā'nın 'azābını bilmez misiñ didi ve ol dağı aña Hakḳ Te'ālā'nın rahmetini ve 'afvını bilmez misiñ?" didi. Karının da'vāsını kocasının üzerine bindirdiler karıya yanaşmak dilediler. Karı "İbā kocamı öldürüñ." Andan sonra didiler ayakdaşı aña "Hakḳ Te'ālā'nın 'uḳūbetini bilmez misiñ?" didi. Ol dağı aña "Hakḳ Te'ālā'nın rahmetini ve 'afvını bilmez misiñ?" deyü urup ol kişiyi öldürdiler. Andan karıya yanaşmak dilediler karı didi "Eger beni dilerseñiz benim bir putum vardır aña taparsıñız, andan kendim size teslim iderim." Ayakdaşı aña "Hakḳ Te'ālā'nın 'uḳūbetini bilmez misiñ? didi, ol dağı "Hakḳ Te'ālā'nın rahmetini 'afvını bilmez misiñ?" didi. Andan puta tapup zinā itdiler. Ol karı mesh olup yıldız oldu. Ve Hazreti 'Alī kerramellāhü vecheh buyurdu ki ol karı anlara "Siz baña irmezseñiz tā gökyüzine ne ile çıkarsıñız baña bildirmeyince?" didi. Anlar da "İsm-i a'zām ile çıkarız." didiler. Karı anlara "İmdi anı baña öğretmeyince baña irmezsiñiz." didi. Birisi ol birine didi ki "Aña ögret." ol aña "Ben Allāh'dan korḳarım." didi. Ol dağı Hakḳ Te'ālā'nın rahmeti var deyüp karıya öğretti. Karı anı okuyunca çıkup göge gitdi. Hakḳ Te'ālā anı mesh idüp yıldız itdi buyurdu. Ba'zılar ol Zühre yıldızı kendidir didiler ve gayrılar onların kavlini inkār itdiler. Zühre yedi seyyāre yıldızlarından birisidir. Hakḳ Te'ālā anlara ḳasem idüp ⁶⁰⁸ فَاَلَا اُقْسِمُ بِالْخَنَسِ الْجَوَارِ الْكُنَسِ buyurdu. Nice ol olur Hārūt Mārūt fitneye birağan bir karıdır, gāyet dilberliginden Zühre dinildi. Ve kaçan ki zāniye oldu, Hakḳ Te'ālā anı mesh idüp bir yıldız itdi didiler. İmdi Hārūt ve Mārūt kaçan bu günāhları itdikden sonra göge çıkmak dilediler kanatları kendilerine yār olmadı. Bildiler ki kendilerine ne ḥālet oldu, hemān Hazreti İdrīs 'aleyhisselāma varup itdikleri işe düşmānlarını haber virdiler.

[46b] Andan Hazreti İdrīs 'aleyhisselāma didiler "Bizler gördük seniñ göklere iren 'ibādetiñi cemī'-i dünyā ḥalḳının 'ibādeti ḳadar. İmdi lütf idüp bizler Hakḳ Te'ālā'dan şefā'at olan günāhımızı 'afv eyliye." Hazreti İdrīs 'aleyhisselām anları Hakḳ Te'ālā'dan şefā'at eyledi. Hakḳ Te'ālā anları dünyā 'azābıyla āḥiret 'azābında muḥayyer eyledi, ḳangısını dilerlerse anı emr ide. Anlar dünyā 'azābı kesilüp

⁶⁰⁸ Tekvîr (81/15-16 Andolsun, bir görünüp bir sinenlere, akıp gidip kaybolanlara.)

döñmesini bildiklerinden dünyā ‘azābını dilediler. Anlar Bābil’de ‘azāb olmadadır. Ba’zılar didi ki saçlarından aşıldırlar, kıyāmete kadar ve ba’zılar dik baş aşāğı aşılı demirden kāmçılar ile anları ururlar. Ve ba’zılar didi ki anlardan sihr öğrenmege kaşdı itdi. Anlara varup gördi ki ayaklarından aşılı gözleri māvi ve cesedleri siyāhlanmış şu ile dilleriniñ arası dört parmak kadar anlar şusuzluk ile ‘azāb olmada. Anları öyle görünce ol kişi "Lā ilāhe illallāh." didi. Kaçan ki melekler anıñ āvāzın işitdiler anlar da "Lā ilāhe illallāh sen kimsin?" didiler. Ol kişi "Halkdan bir kişiyim sizler kağı ümmetdensiz?" didi. Anlar aña "Sen kağı ümmetdensin?" didiler. Ol kişi "Hāzreti Muḥammed şallallāhu ‘aleyhi vesellem ümmetindenim." didi. Anlar "Ol peygamber geldi mi?" didiler. Ol kişi "Belā, geldi." didi. Anlar "Elḥamdülillāh." deyüp sevinüp mesrūr oldılar. Ol kişi anlara "Niye sevinüp mesrūr olduñız?" didi. "Ol āḥir zamān peygamberidir dünyānıñ āḥiri yakın oldı ‘azābdan kurtulmamız yaklaştı." didiler.

Faşl: Melā’ikelerin ma’şūmlukların beyān ider. İmdi ehl-i İslām, melā’ikelerin mü’minligine ikrār idüp ve e’immeler aña ittifāk itdiler ki melā’ikelerden mürsel olanların hükmi enbiyālardan mürsel olan peygamberlerin hükmi ile berāberdir, Hakk Te’ālā tarafından teblīgde. Ve kağı şey’deñ peygamberlerin ‘işmeti şābitdir, melā’ikeler dağı anlar gibidir. Zīrā enbiyālara teblīg iderler Hakk Te’ālā emrini. Enbiyālar dağı ümmetlerine teblīg iderler. Andan ‘ulemālar melā’ikelerden mürsel olmayanlarda ihtilāf itdiler. Muḥakkıkīnden bir t̄a’ife ve Mu’tezileniñ kaması melā’ikelerin cemī’-i günāhlardan ve ma’āşiden berī ma’şūm olmalarına sem’iyye ve ‘akliyye yüzünden cevābları hüccet itmeleriyle. Ve bir t̄a’ife melā’ikelerden mürsel olmyanları ma’şūm degillerdir deyü zāhib oldılar. Anlar da sem’iyye ve ‘akliyye yüzünden cevābları hüccet itmekle. Anlardan birisi Hārūt ve Mārūt kışşası ve ehl-i ḥaberler ve ḥikāyeler nakl ile İbn Cerīr eṭ-Ṭaberī tefsīrinde şāḥābelerden ve tābi’inden bir cemā’atden Hārūt ve Mārūt ḥikāyesini ‘akla yakīn elfāz ile nakl itdi. Ki Hāzreti ‘Alī İbn Ebī Ṭālib kerremallāhü vecchēhūdan ve İbn Mes’ūd ve Ka’bü’l-Aḥbār ve es-Süddī ve er-Rabī’ ve Mucāhid rivāyetlerinde cemī’-i melā’ikleri ma’şūm idenlerin cevābında Hārūt ve Mārūt ḥakkında müfessirler ḥaberlere āgāḥ olanlar didiler ki anlar ḥakkında Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellemden bir ḥaber vārid olmadı ancak bu ḥaberler hemān Yahūdīler ağızlarından alındı. Anların

ise enbiyâlara ve melâ'ikelere iftirâları belürüp bilindi. Hakk Te'âlâ anlarıñ Hâzreti Süleymân 'aleyhisselâma iftirâların evvel bildirüp andan dönüp Hârût Mârût'ı zikr eylediği âyetde وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ ile. Ya'nî Süleymân 'aleyhisselâm şeytânlarıñ düzdüğü sihri idüp kâfir olmadı deyü Hâzreti Süleymân'ı müberrâ itdi. Yahūdîler şeytânların itdiği sihre uyup aña iftirâ itdiler. İmdi Hârût ve Mârût hakkında dağı söyledikleri bâtıl iftirâdır deyü bunu hüccet itdiler. **Evvelki vechi**, anlarıñ hikâyesindeki olan kaçan ki benî âdem hakkında Hakk Te'âlâ meleklerle لَوِ اِتْلَيْتُمْ مِمَّا اِكْتَلَوْتَ بِهٖ بَنِي اٰدَمَ لَعَصٰیْتُمْوِي buyurdıkda. Ya'nî benî âdeme virdigim şey'i sizlere virsem baña 'âşî olurdıñız. Melâ'ikeler مَا كَانَ يَنْبَغِيْ لَنَاۙ اَنْ نَّعَصِيْكَ⁶⁰⁹ didiler. Ya'nî yâ Rabb tesbîhiñ hakkıçün bizlere lâyıq ve sezâ degildir ki saña 'âşî olmamız dimeleri Hakk Te'âlâ'nıñ hitâbına redd itmek küfrdür hüccet itdiler. Lâkin anlar ma'sûmlardır anlar böyle hitâb evvel dağı vâkı' oldı vaḥdâniyyetüllâha gayretlerinden didiler. **İkinci vechi**, ol iki melek muḥayyer oldılar dünyâ 'azâbıyla âḥiret 'azâbın dilemelerinde, bu dağı fâsiddir didiler. Zîrâ Hakk Te'âlâ kendine şirk getüreni muḥayyer itmez. Eger tevbeleri şahîḥ ise anlara 'ukûbet, 'azâb yokdur. **Üçünci vechi**, kaçan ki ol 'avrât fâcire oldı. Nice 'akla girer ki ol göge çıkup yıldız ola ve Hakk Te'âlâ anıñ qadrini yüce idüp.

[47a] فَلَا أُفْسِمُ بِاَلْحُسْبٰنِ الْجَوَارِ الْكُنٰسِ diye. İmdi bu vechler bu kıssada bütünlügedir. Anıñ şihhatini ve za'fını ancak yine Hakk Te'âlâ bilür. Lâyıq ve a'lâ olan melâ'ikeleri ma'âşîden münezzeh idüp miqdârlarına göre lâyıq ve sezâ olanı anlara intisâb itmekdir.

وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَا Ya'nî anıñ ikisi gelüp kendilerden sihr öğrenmek dileyenlerden birine sihr virmezler tâ aña naşîḥat ile bunu dimeyince.

اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ Ya'nî bizler ancak miḥnet ve şiddete mübtelâyuz.

⁶⁰⁹ Furkan (25/18 "Seni eksikliklerden uzak tutarız.)

فَلَا تَكْفُرْ Ya'nī bizlerden sihrî öğrenüp varup anı itmek ile kâfir olma. Bunu sihrî isteyene yedi kerre söylerler. Eger naşîhatlerin kabûl idüp öğrenmegi terk itdi ne güzel, yok naşîhate kulak aşmayup öğrenmege lec itdi aña dirler ki var şundan biraz ateş küli getür, anı getürdükde aña kaşan didiler. Kalkup küle kaşandıkda külden bir parlak nur çıkup göge açar. Ol anıñ İmānı ve ma'fîret 'ilmi idi. Yerine gökden bir siyāh tütün gibi şey' gelüp anıñ kulaklarına ve ağzına ve burnuna girüp derünü anıñla dolar. Ol ise Hakk Te'ālā'nıñ aña hışımıdır.

فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا Ya'nī anlar ol iki melekden sihr bābında ancak öğrendikleri.

مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ Ya'nī öğrendikleri sihr koca ile karınıñ arasını ayırmağa olan sihrî öğrenürler. Ve ol ancak okuyup düğüm bağlayarak üzerine tûf tûf dinen efsûn ve hayālâtlar göstermek gibi olan sihrdir. Ol efsûn Hakk'ın emriyle karıyla koca arasına bu'z u muhālefet düşürüp talāk ile birbirinden ayırır. Zîrā sihrin nefse te'sîri vardır. Hakk Te'ālā buyurdu:

وَمَا هُمْ Ya'nī sihr idenler

بِضَارَيْنَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ Ya'nī sihrî itmeleriyle anlar bir kimseye aşlā zarar idemezler.

إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ Ya'nī ol sihr ile ancak Hakk Te'ālā'nıñ izni olursa zarar ider. İmdi sehħār sihrî ider Hakk Te'ālā ol sihrin muhteżasını tağdîr ider. İmdi Hakk Te'ālā'nıñ kazası ve irādeti ile olur.

وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ Ya'nī anlar ol meleklerden kendilerine zarar idecek şey'i öğrenürler kendilerine yarayacak menfa'atlı şey'i öğrenemezler sihrden. Zîrā sihr iden şerre kaşd ider.

وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ Ya'nī Yahūdîler taħkikān bildiler ki her kim sihr öğrenmegi kendine ihtiyār itse

anıñ āhiretde cennetden naşibi yokdur.

وَلَيْسَ مَا شَرُّوا بِهِ أَنْفُسَهُمْ Cehennem olsun anlarıñ āhiretde cennetdeki naşiblerin virüp din ile imānı geçüp yerine sihr ile küfri ihtiyār itmezler idi.

لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ Ya'nī eger ki bunu böyle taḥkīk üzre bilseler idi. **Eger dinürse ki nice** anlara evveli وَلَقَدْ علمو deyü te'kīd-i kâsem ile bilmelerini işbât idüp soñra لو كانوا يعلمون deyü buyurdı? **Hāzin dir ki** anlar taḥkīk bildiler, sihri ihtiyār ideniñ yarın āhiretde naşibi yokdur. Böyle bilürken dönüp muḥālefet idüp 'inād ve tuğyānlıklarıyla Hakk Te'ālā'nıñ kitābıyla ve peygamberler getürdigi emri, nehyi terk idüp sihr ile meşgūl oldılar. Anlar ise bilürler ki bu sihri idene yarın āhiretde 'azāb vardır. İmdi bilüp tutmayınca şanki ol bilmez olup ol bilmeden şıyrıldı.

[103] وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا Ya'nī eger Yahūdiler Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi veselleme ve Kur'ān-ı 'azīmü's-şān'a inanup imān getürseler idi.

وَاتَّقُوا Ya'nī 'inād ile sihirden şakınup kendilerini hıfz itseler.

لَمْ تُؤَبِّدْهُم مِّنْ عِندِ اللَّهِ Hakk Te'ālā'dan anlarıñ sevāb-ı 'azīme nā' il olmaları.

خَيْرٌ لَّوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ Ol sevāb anlara ḥayırludur eger ol sevābıñ kıymetini bilseler idi.

[104] يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا Ya'nī ey Medīne ehlinden inanup imān getürenler!

Hāzreti Muḥammed şallallāhu 'aleyhi veselleme bizlerden yaña kulaḥ virüp sözümüzi diñle deyü emr itmeyiñ. Bu murā'ātdandır. Ya'nī kulaḥ virüp diñlemek. Ol ise Yahūdiler yanında büyüksünmekdir ki şağır mısıñ dimek gibi. Zīrā لا سمع اذنك gibi gelür. Ya'nī sözimi dinle şağır olup işitmez olasıñ dimek gibi gelür. Bu āyetiñ sebebi, anlar gelüp Hāzreti Resūl'e رَاعِنَا dirler idi. Ba'zılar didi ki ol رعونت'dendir ki

aħmaklık. رَاعِنَا ya'nī ey aħmak demek. Kaçan ki Müslümānlardan ba'zı Yahūdīlerden işitdiler ki bizler evvel Muħammed'e gizli derūnumuzdan sögerdik şimdi āşikāre itdik رَاعِنَا dimemiz ile.

[47b] Zīrā Ḥazreti Resūl'ün yanına gelüp andan رَاعِنَا yā Muħammed deyüp birbirine baķup gülüşürler idi. Anı Sa'īd bin Mu'āz rażıyallāhu 'anh işitdi ve anı añladı. Zīrā anlarıñ dillerin bilür idi. Andan Yahūdīlere didi ki لَيْسَ سَمِعْتُهَا مِنْ أَحَدٍ مِنْكُمْ يَقُولُهَا لِلرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ لَيْسَ سَمِعْتُهَا مِنْ أَحَدٍ مِنْكُمْ يَقُولُهَا لِلرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ. 610 Ya'nī sizlerden biriñiz bunu Ḥazreti Resūl'e bir daķı söylerse anıñ boynını ururam didi. Ve anlar bir daķı anı bir daķı söylemeyüz didiler. Andan يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا āyeti indi. Ya'nī bir daķı Yahūdīler رَاعِنَا dimege Ḥazreti Resūl'e yol bulamazlar.

وَقُولُوا انظُرْنَا Ya'nī bizlere nazar eyle diyıñ. Ve ba'zılar انتظرونا demek didiler. Ya'nī bizleri gözle ve su'āl cevābımıza kānī eyle ve bizlere fehmi itdir cevābıñı.

وَأَسْمَعُوا Ya'nī inanup īmān getürdiñizi diñleyüp itā'at idiñ. Ḥaķķ Te'ālā mü'min kullarına Ḥazreti Resūl'e رَاعِنَا dimelerinden nehy eyledi. Belki birisi aña sögmege dili uzanur. Ve aña ta'zīm ü tekrīm itmege emr eyledi. Ve aña ḥiṭāblarında laṭīf elfāz ile söylemegi muħayyer eyledi. Ve sözleriniñ ma'naları laṭīf ola ve bir su'āl şormalarında mülāyemet üzre şoralar ve Yahūdīleriñ ḥaṣ idecegi söz ile ḥiṭāb itmeyeler.

وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ Ya'nī ol Yahūdīlere yarın pek ağırdacaķ 'azāb anlarıñ içündür.

[105] مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ Ya'nī ehl-i kitābdan Yahūdīler sevip dilemezler.

⁶¹⁰ Begavī, a.g.e., C. I, s. 152.

[106] مَا نُنْسخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسخُهَا Ya'nī bir āyetiñ hükmünü veyā kendini silüp gideririz veyā kendini silmeyüp alıkoyp gayrı āyeti sābit ideriz. Bunuñ sebebi müşrikler didiler ki bu Muhammed, aşhābına bir şey'i emr ider soñra döner anları ol şey'den men' idüp bir gayrısını anlara emr ider. Ve bu gün bir şey'i söyler yarın ol söylediginden döner. Var ise bu bunları kendi yanından söyleyüp emr idiyor. Ol bunda iftirā idiyor deyince deyince Haqq Te'ālā anlarıñ bu cevābını bildirdi. Bu āyetdeki kavluñ Te'ālā⁶¹². وَإِذَا مَا نُنْسخُ مِنْ آيَةٍ Ya'nī eger bir āyeti ol bir āyetiñ yerine indirsek. Andan مَا نُنْسخُ مِنْ آيَةٍ bu āyetde نُنْسخُ'ñ hikmeti vechini beyān itdigi ol emr bizdendir.

[48a] Muhammed'in kendiden degildir. Ve neshiñ aşı lügatde bir şey'i birinden birine nakl itmekdir. Meşelā نسخ الكتاب ya'nī kitābı ol bir kitābdan yazdı. Bundan iktizā itmez ki evvelki şüretini gidere. Zīrā Haqq Te'ālā Qur'an'ı levh-i mahfūzdan alup birden kâmusun indirdi dünyāniñ evvelki gök yüzüne. Ve ba'zı dem nesh bir şey'i giderüp silüp yerine bir şey'i irmek ile 'akabince. Meşelā gölgeyi güneş irsāl itmekle kaldırmak ve gençliği kocalık ile kaldırmak, zā'il itmek gibi. Bu ma'nadan Qur'an'ın ba'zı āyeti mensūh oldı, ba'zı āyeti nāsih oldı. Ya'nī ol anıñ yerine bu āyetiñ hükmünden murād bir āyetiñ hükmünü ol bir āyetiñ hükmü ile gidermekdir.

Faşl: İştılāh-ı 'ulemāda neshiñ hükmünü beyān ider.

İmdi nesh, 'ulemā 'ibāretinde hükm-i şer'iyi andan soñra olan hükm-i şer'ī ile ref' itmekdir. Ve bu nesh 'ağıl ile ve sem'a vāqı' olmağla cā'izdir. Ancak Yahūdiler yanında degil. Anlardan bir fırkası 'uqālā olmağı inkār itmedi. Sem' ile vāqı' olandan men' itdi. Ehl-i İslām'dan az tayıfe neshi inkār eyledi ve ehl-i İslām'dan cumhūr neshiñ cā'izliğine vāqı' olmasına hüccet getürdiler. Hazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellemiñ nübüvvetine nice deliller vārid oldı. İmdi nübüvvet ancak kavli nesh şahit olur. Ol evvelki şer'iñ hükmünü mücedded olan şer'iñ kavli ile gidermek vācibdir. Bunda bizler de Yahūdileri ilzām idecek ma'nalar vardır. **Birisi** anlara dimemizdir ki Haqq Te'ālā sizlere cum'a ertesi günü dünyā umūrın tutmağı harām itdi ve aña hürmet itmegi emr itdi, sizden evvel gelen kavme harām itmedi. **İkinci**

⁶¹² Nahl, (16/101: Biz bir āyetin yerine başka bir āyeti getirdiğimiz zaman..) Nâkıs iktibas.

oğuduğ. Hâzreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellem anlara ⁶¹⁴بَلِّغْ السُّورَةَ رَفَعَتْ بَيَاقُوتَهَا وَحُكْمُهَا buyurdu. Ya’nî ol sûre okunması ve hükmi ile ref’ olundu. Bunı Begavî ihrâc itdi, lâkin senedsiz. Ve ba’zılar sûretü'l-Ahzâb, Bakara sûresi kadar idi, anıñ ba’zısı tilâveti ve hükmi ile ref’ olundu didiler. **İkinci vechi**, anıñ okunması

[48b] ref’ olup hükmi kalan âyeti recm âyeti gibi olan âyettir. İbn ‘Abbâs razıyallâhu ‘anhümâdan rivâyet Hâzreti ‘Ömer İbnü'l-Hattâb Hâzreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellemin minber-i şerîfinde otururken buyurdu ki Hakk Te‘âlâ Hâzreti Muhammed hakk peygamber gönderdi ve aña Kur‘ân-ı ‘azîmü’s-şân indirdi ve anda recm itmek âyetini indirdi. Anı oğuduğ ve fehm itdik ve ‘aqlımıza koyduğ ve Hâzreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellem recm itdi. Ve andan soñra biz dahı recm eyledik. Kõrharım ki zamân uzanup halka dönüp içlerinden birisi anlara dir ki bizler recm âyetini Kur‘ân’da bulmıyoruz varup Hakk Te‘âlâ’nıñ indirdiği fazîleti terk itmeleriyle dâlâlete düşeler. Zîrâ recm Hakk Te‘âlâ’nıñ kitâbında haktır, her kim zinâ iderse ve hür hâtunı ve hür kişi zinâ ve gayrı fevâhiş ile töhmet iderse anıñ üzerine şahidler şehâdet itdikde veyâ gebelik bellü olduğda veyâ kendi ikrâr itmede recm eylemek haktır.⁶¹⁵ Bunı Müslim ve Buhârî ihrâc eyledi. **Üçüncü vechi**, hükmi ref’ olup Kur‘ân’da yazması ve okuması mevcûd olan âyet çokdur. Meşelâ ol âyet ki akrabaya vaşıyyet itmege indi. Mîrâş âyetle İmâm Şâfi‘de ve hadîs ile gayrılar yanında hükmi ref’ oldu. Ve kişi vefât itdikden soñra dört ay on gün ‘iddeti âyeti gibi. Ve kıtâl içün inen âyet ki kavluhû Te‘âlâ ⁶¹⁶إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ âyeti. Bu âyet ile kavluhû Te‘âlâ ⁶¹⁷الَّذِينَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا ile hükmi nesh’ oldu. Bunlar gibi hükmi nesh’ olan âyetler Kur‘ân’da çokdur. Bu âyetiñ ma’nâsı مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ ya’nî bir âyetiñ kaldırsak veyâ hükmünü kaldırsak او نَسَاها ya anıñ kendini seniñ kalbiñde sâbit itsek. Zîrâ ol نُسِيَهَا okundu nûn’un zamme sîn’iñ kesri ile. İbn ‘Abbâs razıyallâhu ‘anhümâ نُسِيَهَا terk ma’nâsında buyurdu ki مَا نَنْسَخُهَا ya’nî anı terk idüp nesh’

⁶¹⁴ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 69.

⁶¹⁵ Buhârî, "Hudûd", 6830.

⁶¹⁶ Enfâl (8/65 :Eğer içinde sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüz kişiye galip gelirler.) Nâkıs İktibas

⁶¹⁷ Enfâl (8/66 : Şimdi ise, Allâh yükünüzü hafifletti ve sizde muhakkak bir zaaf olduğunu bildi.) Nâkıs İktibas

itmeyüz dımeıdır. Ve ba‘zılar dıdı kı نأمر بتركها ya‘nı anı terk itmege emr ıderız. Bunun ızerıne oldıkda evvelkı nesh anın hükmünü kaldırıp yerıne ğayrı âyetiñ hükmünü komaķ. İmdi nâsih olmaz tâ anın yerıne ğayrı âyet inmeyince. Ve ol نُسَخَ okundu nün’uñ sîn’iñ fetħa hemze ile ma‘nâsı anı te’hîr idüp terk itmeyüz dımeıdır. Veyâ okunmasını kaldırıp hükmini aluruz dımeıdır. Recm âyeti ğibi bunun ızerıne evvelkı nesh okunmasını ve hükmini ref’ itmek ğelür. Andan İbnü'l-Müseyyeb ile ‘Aṭâ nâm dıdiler kı مَا نُنْسخُ مِنْ آيَةٍ buyurması bir kitâbdan bir kitâba yazmaķdır نُسَخَ الكتاب dımeden. Ya‘nı kitâbı bir kitâbdan yazdı. Ćunki Ķur‘ân levħ-i maḥfûzdan yazılup indı. نَسَاها anı te’hîr ıderız yâ terk idüp levħ-i maḥfûzda bırağup indirmeyüz dımeıdır dıdiler.

نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا Ya‘nı sizlere nef‘i ve şevâbı çok ve evvelkıden sizlere âsânını nâzil ıderız. Zîrâ bunda ma‘nâsı bir âyet ol bir âyetden ḥayırludur dımek değildir. Ḥaķķ Te‘âlâ’nın kelâmı cümlesi birdir.

أَوْ مِثْلِهَا Ya‘nı şevâbda ve menfa‘atde ol bir âyet ğibi. Zîrâ meşakķatlı emr nesh olup yerıne kolayını viririz şevâbda âsânı meşakķatlı ğibi ola. Meşelâ mü’mınler ızerıne ğiceler kâyim olmaķ farz ıdi, anı az miķdâr kâyim olmağla nesh eyledi. Evvelkı anlara zaḥmet ve meşakķat ıdi, bu anlara ḥayırlı oldı. Ve biri eyyâm-ı ma‘dûdâttaķı ḥürmetli ğünlerde oruç tıتماا farz ıdi ve anı ramazân-ı şerîf ayını oruç tıتماا nesh eyledi. Bunun şevâbı ol birilerinden kâmil oldı. Ol bir ğünleriñ bedenlere zaḥmeti ve meşakķati ramazandan ziyâde ıdi. Ve birisi Beytü’l-Muķaddes’e teveccüh itmek Mescidü’l-Ḥarâm’a teveccüh itmek ile nesh olunduğı ğibi. Lâkin namâz kılan Ḥaķķ Te‘âlâ’nın emr itdiği tarafa teveccüh itmesiyle şevâbı ziyâde olur evvelkıden.

أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ Ya‘nı bilmez misiñ yâ Muḥammed Ḥaķķ Te‘âlâ nesħe ve tebdîle ve her şey’ yokdan icâd itmege kâdirdir? Ve hem saña aḥkâmımdan ve farz itdiklerimden nesh eyledigim yerıne anlardan ‘amelde âsân ve şevâbda anlardan

hayırlusını 'ivaż itmemde saña mü'min kullarıma dünyâda ve âhiretde hayırlı ve menfa'atlı ihsân ideceğim bilmez misiñ?

[107] **أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ** Ya'nī bilmez misiñ yā Muḥammed gökler ve yerler Ḥaḳḳ Te'ālā'nın mülki ve anlarıñ sultānı oldur andan gayrı melekleri yokdur ve mutaşarrıfı oldur tağyir u tebdil ve emr u nehyden anlarda dilegi üzre ol hüküm ider? Gerçü bu hitāb Ḥazreti Resül şallallāhu 'aleyhi vesellemedir.

[49a] Lākin Yahūdileri ve nesḥi inkār idenler ve Ḥazreti 'İsā ve Ḥazreti Resül'ün 'aleyhimeşşalātü vesselāmin nübüvvetlerin inkār idenleri mükezzib ve yalan çıkarmaktadır. Ya'nī anlara dir ki bilmez misiñiz yerler ve gökler Ḥaḳḳ Te'ālā'nın mülkidir ve kamu ḥalāyık anıñ kuludur ve kamusı anıñ taşarrufı altındadır. Dilegi üzre anlara hüküm eyler ve anlarıñ üzerine düşen ancak her emrine سَمِعًا وَطَاعَةً deyüp emrini tutmaqdır 'amel etmek ile.

وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ Ya'nī ey ma'aşirü'l-küffār sizleriñ Ḥaḳḳ Te'ālā'dan gayrı bir yakınınız ve yār-ı şadıkınız var mı? Üzeriñize 'azāb indikde

وَلَا نَصِيرٍ sizleri yardım ve nuşret ile ol 'azābdan kırtarup üzeriñizden 'azābı men' eyleyen var mı? Ba'zılar, veliyy ve ol ile tefsir itdi ki ol bir şey'in üzerine kıyım olandır. Ve ba'zılar didi ki ma'nāsı ey mü'minler siziñ Ḥaḳḳ Te'ālā'dan gayrı her umūrınız bir kıyyımıñız yokdur. Ve ne bir nuşretciñiz var ki düşmānınız üzerine sizleri manşür eyleye.

[108] **أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ** Ya'nī sizler de Resül'ünüz Ḥazreti Muḥammed şallallāhu 'aleyhi veselleme şormaḳ mı diliyorsunuz. Bunun sebebi Yahūdiler Ḥazreti Resül'e didiler ki yā Muḥammed Ḥazreti Mūsā 'aleyhisselāma birden inen kitāb Tevrāt gibi bizlere gökden bir kitāb indirir. Ba'zılar didi ki Yahūdiler Ḥazreti Resül şallallāhu 'aleyhi veselleme didiler yā Muḥammed bizler saña imān getürmeyüz tā bizlere

Hakk Te‘ālā ve melekleri karşı getürmeyince. Hâzreti Mūsā ‘aleyhisselāma kavmi 618 اَرٰنَا اللّٰهَ جَهْرًا didigi gibi. Andan bu āyet nāzil oldu.

اَرٰنَا اللّٰهَ جَهْرًا didikleri Ya‘nī Hâzreti Mūsā ‘aleyhisselāma senden evvel کَمَا سِئِلَ مُوسٰی مِنْ قَبْلُ gibi sañada şormak dilerler. Bu āyetde Hâzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi nübüvvetiñ şihhatine bunca deliller ve mu‘cizātlar ve hüccetler ve burhānlar açık āşikāre zuhūr itdikde anları böyle bī‘abeş şey’ler su‘āl itmelerinden men‘ ve nehy itmek vardır. Ya‘nī bu kadar burhānları gördükden ve şıfat-ı şerīfini Tivrāt’dan bildikden soñra ne dir de aña gayrı şey’ su‘āl idersiñiz?

وَمَنْ يَتَّبِدَلِ الْكُفْرَ بِالْاِيْمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ Ya‘nī her kim ki imānı virüp küfri almak ile değışirse ol Hakk Te‘ālā’nıñ toğrı yolundan tahkikā azdı, egri yola gitdi. Ve ba‘zılar didi ki مَنْ يَتَّبِدَلِ الْكُفْرَ بِالْاِيْمَانِ bu mü’minlere hitābdır ve bildirmektir ki Yahūdiler aldadıcı hilekārdir. Anlar siziñ İslām’a geldiñize hased idüp sizleri İslām’dan nehy iderler. Şakınup Yahūdilerin naşihatlerinden zāhirde ašlā bir şey’i kabūl itmeyiñ. Her kağıñız anlarıñ kavlini kabūl iderse ol toğrı yolumdan azar deyü anlara tenbīhdır. Zīrā Yahūdiler anlara gelüp çünki mü’min olduñız imdi her mekrūh olan fi’llerden geçin deyü naşihat yüzünden mekr u hile iderler idi. Ve birisi anlarıñ naşihatini kabūl idüp dīnden dönüp mürted olmañ deyü nehy itmekdir.

[109] وَكَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ Ya‘nī ehl-i kitāb Yahūdilerden çoğı sevip diledik. Bunun sebebi Yahūdilerden bir fırka Uhud gāzāsından soñra gelüp Huzeyfe bin Yemān ve ‘Ammār bin Yāsir didiler ki "Eger Hakk üzre olaydıñız bu cenkde bozulup kaçmazdıñız. Geliñ yine dīnimize dönüñ, bizim dīnimiz yolu sizleriñ dīni yolundan toğrı hidāyetlidir." Hâzreti ‘Ammār anlara "Siziñ dīniñizde ‘ahdi bozmağ nice dir?" didi. Anlar "Ġāyet ile çetin ve müşkildir." didiler. Hâzreti ‘Ammār anlara "Ben Hâzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellem ile ‘ahd eyledim ki mādemi sağım anıñ zerre kadar nübüvvetine inkār idüp kāfir olmayım deyü." Dönüp ol Yahūdiler Hâzreti

618 Nisā (4/153 Allāh’ı bize açıkça göster.) Nâkıs iktibas.

Hüzeyfe'ye didiler ki "Bunu bildik bu dīninden dönmüş bundan fā'ide yokdur, gel sen dīnimizi qabūl eyle." diyince Hāzreti Hüzeyfe anlara qaldı ki رَضِيتُ بِاللّٰهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَمُحَمَّدًا

⁶¹⁹ didi. Yahūdīler dağıldıqda anlar gelüp olan hāli Hāzreti Resūl'e haber virdiler. Hāzreti Resūl şallallāhu 'alehi vesellem anlara اصْبِتْما

⁶²⁰ buyurdi. Siziñ ikiñize hayr işābet idüp iflāh oldıñız.

لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ اِيْمَانِكُمْ كُفَّارًا Ya'nī ey mü'minler Yahūdīler sizleri ehl-i īmān oldıqdan soñra dīnlerine dönmeñizi dilerler ki cümle kāfirlerden olasıñız.

[49b] حَسَدًا Anlar bunu sizlere hased itdiklerinden dilerler. Ve hasediñ aşı bir kişi ni'mete müsteḥaḳ bir kişi ni'metde görüp anıñ ni'meti zā'il olmasını dilemekdir. Ve belki zā'il itmesine daḥı sa'y ider ve andan hased itmek gāyet ile mezmūmdur. Ebī Hüreyre'den rivāyet olunan قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِيَّاكُمْ وَالْحَسَدَ، فَإِنَّ الْحَسَدَ يَأْكُلُ الْحُسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ Ve bir rivāyetde الْعُشْبُ geldi ya'nī hased itmeden gāyet ile şakınup ḥazer ider. Zīrā ateş nice odunlar yer ise hased daḥı ideniñ ḥasenāt olan 'amellerini öyle yer buyurdi. Bunu Ebū Dāvūd iḥrāc eyledi. Qaçan Ḥaḳḳ Te'ālā bir ḳuluna ni'met iḥsān itse ol bir kişi andan ol ni'metiñ zā'il olmasını diler, hased denilen budur. Ol ise gāyet ḥarāmdır. Eger ol ni'metde olan oldıḡı ni'meti küfr ile ma'āşiyete şarf iderse birisi anıñ ni'metiñ zā'il olmasına hased idüp dilerse bu hased ve ḥarām degildir. Zīrā anıñ oldıḡı hāli aña ni'met tutmaz. Ol naḳmetdir ki anıñla şirke ve fesāda irer.

مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ Anlar sizlere bu hasedi kendi yanlarından iderler. Ḥaḳḳ Te'ālā anlara, sizler anlara hased idiñ deyü emr itmedi.

⁶¹⁹ Hāzin, a.g.e., C. I, s. 70.

⁶²⁰ Hāzin, a.g.e., C. I, s. 70.

⁶²¹ Ebū Dāvūd, "Hased", 4903.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَذِهِ السُّبُلَ الَّتِي كَانَتْ لِلْكَافِرِينَ فَيَقْبَلُوا عَذَابَ اللَّهِ الْعَظِيمَ Ya'nī Tevrāt'da Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi vesellemiñ kavli hâkk ve dîni hâkk oldıgım bellü olup anlara şekkleri zâ'il oldıkdan soñra tuğyānlıklarından hased idüp inkâr itmeleriyle kâfir oldılar.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَذِهِ السُّبُلَ الَّتِي كَانَتْ لِلْكَافِرِينَ فَيَقْبَلُوا عَذَابَ اللَّهِ الْعَظِيمَ Ya'nī ey mü'minler sizler anlarıñ bu itdikleri hasedlerine ve ba'zılarına bakmayup 'afv ile müsāmaħa eyleyiñ. Zîrā bu āyet dahı anlarla ceng ü kıtāl itmege Hâkk Te'ālā'dan emr gelmezden evvel indi.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَذِهِ السُّبُلَ الَّتِي كَانَتْ لِلْكَافِرِينَ فَيَقْبَلُوا عَذَابَ اللَّهِ الْعَظِيمَ Ya'nī tā Hâkk Te'ālā'dan anlarla ceng ü kıtāl ile anlara 'azāb itmeñize emr gelince kadar anlarıñ itdigine şabr u taħammül idiñ. Andan İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdu ki ol emr Hâkk Te'ālā'nıñ bu āyetde buyurduğıdır: 622. قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ. Ol Benī Kureyza'yı katl ve yesir itmege ve Benī Nādîr'i nehb u ğāret idüp yerlerinden sürmege inen āyet.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَذِهِ السُّبُلَ الَّتِي كَانَتْ لِلْكَافِرِينَ فَيَقْبَلُوا عَذَابَ اللَّهِ الْعَظِيمَ Ya'nī Hâkk Te'ālā kamu eşyâyı itmege kâdirdir. Bunda Yahūdîlere 'azāb itmege va'id ve andan halāş olmamalarına tenbîh vardır.

[110] وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ Ya'nī hemān sizler beş vaqt namāzınıñızı vaqt-i vaqtiyle kılup üzeriñize olan zekātı edā idiñ. Anlar içün olacaħ Hâkk'ıñ emrine muntazır oluñ çünki Yahūdîleriñ itdiklerine bakmayup 'afv ü müsāmaħa taħammül idiñ deyü emr itdi. İktizā itdi ki aslā ħalfini bākī ħāletini zıkr itmeñ. Andan namāza zekāta emr itdi. وَمَا تَقَدَّمُوا لِأَنفُسِكُمْ Ya'nī tātāden ve 'amel-i şāliħden gerek nefsiñiz şevābı içün eyler ve her ne iderseñiz anıñ şevābı sizleredir. Ve ba'zılar murād-ı mālîk ħayırlusundan taṭavvu' her ne şadaħa iderseñiz ol sizedir didiler.

⁶²² Tevbe (9/29) Kendilerine kitap verilenlerden Allāh'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allāh'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslām'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşıñ.)

تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ Ya'nī ol nefsiñiz içün ilerü gönderdiñiz 'amellerin ecr ü şevābını Hakk Te'ālā katında bulursuñuz. Zīrā Hakk'ın rızası içün bir lokma yedirmek ve bir hurma virmek Hakk Te'ālā katında her biri 'Uhud Tağ'ı kadardır.

⁶²³ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ Ya'nī 'amelden her ne ki idersiñiz gerek azı ve gerek çoğı Hakk Te'ālā'ya gizli degildir. Zīrā hāzır ve nāzırdır. Bunda t̄ā'ate ve şālih 'amellere terğib vardır. Ve ma'şiyetlerden ırağ olmağa tenbīh vardır.

[111] وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا Ya'nī Yahūdilerin ba'zıları didi ki cennete ancak Yahūdī olan girer. Zīrā Yahūdiler dīninden a'lā dīn yokdur. Ba'zılar didi ki هود, هاید cem'idir. Ya'nī Yahūdī olan.

أَوْ نَصَارَى Ya'nī gāvurların ba'zısı didi ki cennete girmez ancak gāvur olan girer. Zīrā dīn gāvurlar dīnidir cümle dīnlerden a'lādır. Ba'zılar didi ki Necrān nām vilāyetin gāvurlarından bir fırka cemā'at Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi veselleme geldiler. Meclis-i Resūlallāh'da Yahūdilerden bir cemā'at dağı hāzır idi. Anların ikisi birbirine düşüp gāvurlar didiler dīn bizim dīnimiz cennete ancak biz gireriz, Yahūdiler didi ki dīn bizim dīnimizdir cennete biz gireriz deyü birbirlerini yalan çıkarınca bu āyet indi.

تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ

[50a] Ya'nī onların bātıll yere iştiḥā itdikleri. Hakk'dan temennā idüp dilemeleridir ḥaqları degil iken.

قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ Ya'nī yā Muḥammed anlara söyle ki cennet yalnız siziñ olduğuna Hakk Te'ālā'dan eliñizde bir ḥuccet, burhān var ise getirüp izḥār idiñ, da'vāñız şābit ola.

⁶²³ Nākıs iktibas.

إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ Eger cennete ancak Yahūdī olan girer ve Naşrānī olan girer gayrılarını
girmez deyü da‘vā itmeñizde şādık iseñiz anlarıñ da‘vāları yalan olduğun yüzlerine
urmak ile anları hacīl itmek var. Âyetde

[112] بلى ya‘nī Hakkā bu murād sizleriñ zu‘m itdigiñiz gibi degildir. Lākin

مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ dīninde her kimiñ Hakk Te‘ālā’ya hūlūşı kavī olursa cennete
ancak ol girüp ni‘metleriyle lezzetlenür. Ba‘zılar didi ki ‘ibādetinde hūlūş üzre
olandır. Ba‘zılar didi ki Hakk için hūzū‘ ve tevāzu‘ idendir. Zīrā İslām'ın aşlı
istislāmdır, ol hūzū‘dur. Ve âyetde vechi zikr itmede murād insānıñ çehresi kamu
a‘zāsında a‘lā olmağla, nedenkim şālīh, takī olan insān secde yüzün yere koydıkda
ol bütün a‘zāsıyla hūzū‘ üzre secde itdi. وهو محسن ya‘nī ol ‘amelini Allāh'a iden bir
‘araz kaşd itmeyendir. Ma‘nāsı her kim hūlūş üzre hūzū‘ ile bir ğarazsız Hakk
Te‘ālā’ya ibādet ider ancak cennete ol girer dönüp. ‘Amr bin Nūfeyl nām kimesne
didi ki: أَسْلَمْتُ وَجْهِي لِمَنْ أَسْلَمْتُ لَهُ الْأَرْضُ تَحْمِلُ صَخْرًا وَرَمَلًا ثِقَالًا وَأَسْلَمْتُ وَجْهِي لِمَنْ أَسْلَمْتُ لَهُ الْمَرْزُ تَحْمِلُ عَذْبًا زُلَالًا.
Ya‘nī ben hūzū‘ ile yönüm aña döndüm ki kendine ağır kayalar ve ağır kumluklar
yüklenmege teslīm oldı, yeryüzi ve yönüm hūlūş ile aña çevirdim ki bulut tatlu, zülāl
şu kaldırup anıñ emrine itā‘at ile teslīm oldı.

فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ Anıñ Rabbisiñ katında itdigi hayırlı a‘meliñ şevābı vardır, aña irerler.

وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ Ya‘nī anlara āhiretde aslā azābdan bir kórhu yokdur.

وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ Ve ne anlar dünyādaki geçdileri ni‘metleri için maḥzūn olurlar. Anda
irdikleri ni‘metler dünyādakinden ziyāde ve rahmetsiz olmağla.

[113] وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى Ya‘nī Yahūdīler gāvurlara
didi ki sizler dīnde bir dīn üzerine degilsiniz ve gāvurlar Yahūdīlere sizler dīnde bir

dīn üzerine degilsiniz. Bunuñ sebebi Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi veselleme Necrān nām vilāyetiñ gāvurlarından bir cemā‘at geldi idi. Anlara Yahūdileriñ ‘ulemāları gelüp birbirleriyle dīn da‘vāsında nizā‘ idüp sözi kabartdılar. Yahūdiler gāvurlara didiler ki dīn bizim dīnimizdir, siziñ dīniñiz dīn degildir deyüp Hāzreti ‘İsā ‘aleyhisselāmı ve İncīl’i inkār eylediler. Gāvurlar da anlara didiler ki dīn bizim dīnimizdir, siziñ dīniñiz dīn degildir deyüp Hāzreti Mūsā ‘aleyhisselāmı inkār itdiler. Bu āyet-i şerīf eyitdi.

وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ Ya’nī Yahūdiler Tevrāt’ı okurlar ve gāvurlar İncīl’i okurlarken. Birbirlerine ‘inād ile muhālefet bātıldan kitābları ve peygamberlerin inkār itdiler. Zīrā İncīl ki anıñ şahīhliğine gāvurlar inanup ikrār iderler anda Hāzreti Mūsā ‘aleyhisselāmıñ nübüvvetine ve Hākk Te‘ālā Benī İsrā’il’e farz itdiği farzlar ve emrler bütün yazılıdır, bilürler. Ve Tevrāt ki Yahūdiler anıñ şahīh olduğuna ikrār idüp imān iderler anda Hāzreti ‘İsā ‘aleyhisselāmıñ nübüvvetine ve Hākk Te‘ālā’dan getürdiği ahkām-ı ferāyiži bütün yazılıdır. Anlar ol kitābları okuyup bilürken ‘inād ile inkār idüp kāfir oldılar. Huşuşan bilürler ki bu birbirine didikleri sözler yalan ve bātıldır.

كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ Ya’nī ‘Arablarıñ puta tapan müşrikleriñe anlar ne Tevrāt’ı ve ne İncīl’i bilür. Anlar peygamberlerine ve aşhāblarına siziñ dīnleriñiz dīn degildir, dīn bizim tıpdığımız putlarıñ dīnidir didiler.

مِثْلَ قَوْلِهِمْ Ya’nī Yahūdileriñ ve gāvurlarıñ ‘inād ile birbirlerine söyledikleri söz gibi anlar da peygamberlerine söylediler. Ve ba‘zılar didi ki Yahūd ile gāvurlardan evvel olan ümmetler Hāzreti Nūh ve Hāzreti Hūd ve Hāzreti Şālih ve Hāzreti Lūṭ ve Hāzreti Şu‘ayb şalavātullāhi ‘aleyhim ecma‘īn hāzretleriñ ümmetleri idi. Anlar da herbiri peygamberlerine sizler dīnde bir şey’ üzre degilsiniz didiler idi.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ Ya’nī yarın kıyāmet

[50b] gününde Hakk Te‘ālā ol iki fırkanın bātıl dimeleri ile Hakk’ın arasını faşl idüp cezaların hükm ider elbet.

فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ Anların birbirlerine dīn umūrı içün bātıl dimeleri ile muhālefet itmelerini hakk ile beyān ider.

[114] وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ Ya’nī Hakk Te‘ālā mescidlerinde namāz kılup Hakk Te‘ālā’ya ‘ibādet idüp ism-i şerīfini zıkr idenleri men’ idenden kim vardır zīyāde kāfir, zālīm. Zīrā bunda zālīm, kāfir ma’nāsınadır. Bu āyetiñ aslı Beytū’l-Muḳaddes hakkına indi. Sebebi Tuṭūs er-Rūmī, Benī İsrā’il üzerine gāzā idüp anları kırup ve evlādların yesīr itdi ve Tevrāt’ı yakdı idi. Öyle harap kıldı tā Hāzreti ‘Ömer eyyāmına gelince andan binā’ olundu.

وَسَعَى فِي خَرَابِهَا Ya’nī yıkup harāb itmege kaşd idüp gele. Ve ba‘zılar didi ki Beytū’l-Muḳaddes’i yıkup harāb iden Buḥtu’n-Naşr el-Mecūsī idi. Bābil nām vilāyetiñ ehlinden binüp Benī İsrā’il’e gāzā itdi ve Beytū’l-Muḳaddes’i yıkdı ve aña gāvurlar yardım itdiler. Zīrā Yahūdīler Hāzreti Yahyā bin Zekerıyyā ‘aleyhimeşşalātū vesselāmı katl itdiler idi. Anıñ içün anları kırmağa Buḥtu’n-Naşr’a yardım itdiler.

أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ Ya’nī gāvurlar aña girmege qorhar idi Yahūdīlerden. Huşūşan Beytū’l-Muḳaddes anlarıñ hacc ve ziyāratgāhı idi. Ve İbn ‘Abbās rażıyallāhu ‘anhümā buyurdı ki gāvurlar Beyt-i Muḳaddes’i ma’mūr itdikden soñra Yahūdīler aña qorharaq girer idi. Belki bizi bilürler deyü. Zīrā eger bilseler öldürürler idi. Ve ba‘zılar didi ki harāca kā’il olmayanı katl itmeden qorharlar idi. Zīrā harāc gāvurlara ve katl anlarıñ cengci gāvurlar. Ve ba‘zılar ol iki millet kendilerinin üç ulu şehirleri alınmadan qorharlar idi. Biri Rūmiyye ve biri Qoştantiniyye ve biri ‘Umūriyye idi.

لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ Ya’nī anlarıñ dünyāda zillet ve katl ve yesīr olmalarıyla rüsvāyılıq ‘azābı anlaradır.

وَلَهُمْ فِي الْأُخْرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ Ve yarın āhirette anlarıñ ulu ‘azābları var cehennemde. Bu āyet Mekke müşriklerine indi ve mesācidden murād Mescidü’l-Ḥarām’dır. Zīrā Ḥazreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellem ile aşhābını İslām’ıñ ibtidāsında anda namāz kılmadan ve Hudeybiye senesinde hacc, tavāf itme denüp men‘ ittiler idi. İmdi anda zıkrullāh itmek ile ma‘mūr idenleri namāz kılıp zıkrullāh itmeden men‘ idenler ol beyti ḥarāb itmege sa‘y itmiş olur. Andan қorқaraq girerler idi. Bu āyetde Ḥaqq Te‘ālā mü’mînler ve va‘d itdi ki ben size anı feth idüp aña murādınıñız üzre girerseniz siz aña ol müşriklerden evlasınıñız. Kaçan ki Ḥaqq Te‘ālā ehl-i İslām’a feth itdirdi ve Ḥazreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi veselleme emr itdi ki bu hacc eyyāmında nidā idiñ bu yıldan soñra müşrikler Beytullāh’ı ziyāret idüp hacc itmeyeler. Bu Berā’e süresi indikden soñra emr olundu. Andan anlar beyte қorқaraq gizli girerler idi ve şer‘de işbāt olundu ki müşrikler Ḥarem-i Şerīf’e girmege mümkün olmaya. **Eger dinürse ki** nice مَسَاجِدَ اللَّهِ buyurdu, qaldı ki men‘ olunan bir mescid yā Beytü’l-Muqaddes yā Beytü’l-Ḥarām. **Ḥāzin dir ki** hüküm ‘āmmen gelmek cā’izdir. Eger sebeb maḥşuş biri olursa daḥı کَمَا مِنْ اِذِي صَالِحًا وَاِحِدًا وَمَنْ اَظْلَمَ مِنْ اِذِي الصَّالِحِينَ demek gibi olur. Ya’nı bir şālih kişiy eziyet iden gibi zālīm olur mı? Ve şālih kişilere eziyet iden gibi bir zālīm olur mı demekdir. Cem‘, müfred birdir eziyetde ve gayrıda. **Eger dinürse ki** Beytü’l-Muqaddes ile Beytü’l-Ḥarām hakkında denilen iki kavliñ kangısı rāciḥ ve kavīdir? **Ḥāzin dir ki** Ṭaberī evvelki kavli rāciḥ itdi, buyurdu ki Ḥazreti Yaḥyā ‘aleyhisselām qatl olundıktan soñra gāvurlar Beytü’l-Muqaddes’iñ ḥarābına sa‘y itdiler, Yahūdilerden intikām almağa. Zīrā Mekke müşrikleri Mescidü’l-Ḥarām’ıñ ḥarābına sa‘y itmediler. Gerçi Ḥazreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi veselleme anda namāz kılmadan men‘ itdiler. Ḥarāb olmak iktizā itmez. Bu āyetden evvel gelen āyetde ve bundan soñra gelen āyetde zemm ehl-i kitābadır. Mekke müşriklerini yād itmedi ve ne Mescidü’l-Ḥarām’ı zıkr itdi. Bundan ‘ayān olan murād Beytü’l-Muqaddes’iñ ḥarābına sa‘y idenlerdir. Ṭaberī’den gayrısı Beytü’l-Ḥarām’dır didiler. Zīrā gāvurlar, Beytü’l-Muqaddes’e Yahūdilerden ziyāde ta‘zīm iderler nice anıñ ḥarābına sa‘y iderler deyü delīl getürdiler. Huşuşan Beytü’l-Muqaddes anlarıñ hacc idecek yeridir didiler. Ve İbnü’l-‘Arabī aḥkām-ı Qur’ān’da üçüncü kavli zıkr itdi.

[51a] Ol kavlı her kağı mescid olursa andan men' iden zikrullāh dünyāda andan zālīm, kāfır olmaz didi. Ve bu kavlı şahīḥdir. Zīrā lafzı 'āmm üzre taḥṣiṣe şıfat cem' ile geldi. Anı ba'zı mescid ve mekāna itmek muḥāldir.

[115] وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ Ya'nī meşriḳ ve mağrib Ḥaḳḳ Te'ālā'dır ve kamusunda ḥāzır nāzırdır. Sizler namāzınızda kağı tarafa teveccüh iderseniz ol teveccüh itdiñiz taraf dağı kıbletullāhdır, anda ḥāzır ve nāzırdır. Ba'zılar didi ki فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ ya'nī ol teveccüh itdiñiz tarafda Ḥaḳḳ Te'ālā'nın, 'ilmi kudreti mevcüddur. وَلِلَّهِ وَجْهُ اللَّهِ Ḥaḳḳ Te'ālā'ya şābit şıfatdır, çehre demek degildir. Ve ba'zılar فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ Ḥaḳḳ Te'ālā'ya teveccüh ile rızāsını dileyen dimekdir didiler. Ve bu āyetiñ nüzülüne sebep, İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā buyurdu ki kıble Ka'be'ye taḥvīl itmezden evvel şahābelerden birkaç kişiler yola gıtdiler, anlara puşu ve is isābet itdi. Namāz vaḳti geldi puşdan kıbleyi fark idemediler hemān bir tarafı ihtiyār idüp namāzı kıldılar. Kaçan ki puş açıldı bağıdılar ki kıbleye isābet itmemişler. Kaçan dönüp Medīne'ye geldiler, Ḥazreti Resūl şallallāhu veselleme ḥaber virdiler, bu āyet andan indi. Ve 'Ammār bin Rebī'a nām babasından rivāyet ider ki bizler Ḥazreti Resūl ile berāber bir seferde idik. Bir gāyet karanlık gice ḥukm eyledi, kıble ne tarafda olduğun bilmedik. Hemān herkes bir tarafa teveccüh idüp namāz kıldı. Kaçan ki şabāḥ oldu anı Ḥazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi veselleme ḥaber virdik, bu āyet indi. Bunu Tirmizī iḥrāc idüp bu ḥadīs gaṛıbdır didi. Ve İbn 'Ömer didi ki bu āyet ḥayvāna binen yolcu için indi ki ḥayvānının yüzi kağı tarafa ise ol tarafa teveccüh idüp kılar. Ve Buḥārī ile Müslim'in ittifākında İbn 'Ömer'den قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُسَبِّحُ اللَّهَ Ya'nī Ḥazreti Resūl ḥayvānının üzerinde ⁶²⁴ عَلَى ظَهْرِ رَأْسِهِ حَيْثُ كَانَ وَجْهُهُ يُؤْمِي إِلَيْهِ وَكَانَ ابْنُ عُمَرَ يَفْعَلُهُ. iken Ḥaḳḳ Te'ālā'ya tesbīḥ ider idi ve ḥayvānının yüzi kağı cānibe ise ol tarafa Ḥaḳḳ'a teveccüh iderler idi ve İbn 'Ömer dağı öyle ider idi. Ve Müslim'in rivāyetinde كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي عَلَى دَابَّةٍ وَهُوَ مُقْبِلٌ مِنْ مَكَّةَ إِلَى الْمَدِينَةِ حَيْثُ تَوَجَّهَتْ وَفِيهِ نَزَلَتْ فَأَيْنَمَا

⁶²⁴ Buḥārī, "Taksīrū's-salāt", 1105.

⁶²⁵ Ya'nî Hâzreti Resûl Mekke'den Medîne'ye gelürken hayvânının üzerinde namâz kılar idi hayvânının yüzi kağı tarafâ ise ol tarafâ teveccüh iderler idi, bu âyet andan indi. Ve ba'zılar didi ki bu âyet kıble Beytü'l-Muqaddes'den Ka'be'ye tahvîl olması içün indi. Zîrâ Yahûdîler didiler ki bunların bir bellü kıbleleri yok, kâh bu yaña kıllarlar ve kâh bu yaña kıllarlar, andan bu âyet indi. Ve ba'zılar didi ki bu âyet Hâzreti Resûl ve aşhâbına ta'zîmen indi ki cihetlerden kağı tarafâ kaşd iderlerse kılsunlar deyü. Kaçan ki ⁶²⁶ قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ âyeti indi bunun hükmi nesh olundu. Ma'nası şark, garb ve aralarında olan Hakk Te'âlâ'nın mülki ve halkıdır ve şark ile garbı mahşûş idüp gayrı cihetleri yâd itmedi, anlar ile iktifâ itdi. Ve aralarında mahlûk anın kullarıdır, neye emr iderse emrine itâ'at iderler ve neden nehy iderse andan men' olunalar. Ve her ne istikbâle emr iderse anı kıble ideler. Zîrâ kıble kendi zâtında kıble degildir, anı kıble iden Hakk Te'âlâ'nın aña teveccüh itmege itdiği emrdir ki فَأَيُّمَا تَوَلَّوْا فَجْهَ اللَّهِ

Ya'nî Hakk gânidir. Kulunun 'ilmine bakmaz, kamu halkına kifâyetde ve ifdâlde ve keremde ve tedbîrde ihsânı boldur. Ve ba'zılar didi ki Hakk Te'âlâ'nın mağfireti boldur kamuyu mağfired ider.

Ya'nî siziñ 'amelleriñizi ve niyetleriñizi bilicidir. Kağı tarafâ namâz kıllup yâ du'â iderseñiz anın katında itdigizden bir şey' gayb olup zâyi' olmaz. **Mes'ele:** Bu âyetiñ hükmi içün iktizâ itdi. Ve ol kaçan ki mü'minlerden bir müsâfir bir bol çöle düşdi veyâ müşrikler vilâyetinden bir vilâyete düşdi, kıble ne tarafda oldığı kendine ma'lûm olmadı, anı ba'zı yıldızlar bilmekle ve ba'zı delâletleriyle bilmege cehd ider. Anın cehd itdiği ile göñli meyl itdiği tarafâ namâzın kıllar. Aña ol namâzı bir dahı i'ade itmeñ lâzım gelmez. Eger kıldığı taraf kıbleye hüküm itmedi ise dahı. Zîrâ anın cehd itdiği cihet ana kıble oldu bilmege cehd itmesi ile. Ve dahı deñizde garq olup

⁶²⁵ Müslim, "Kitâbü's-salâtü'l-Müsâfirîne ve Kasrihâ", 700.

⁶²⁶ Bakara (2/144: Bundan böyle, yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir.) Nâkıs iktibas.

[51b] bir tahta üzerinde kalursa ol kendi hâline göre kangı taraf kolayına gelürse ol tarafa teveccüh idüp namâz kılar. Ve hurma ve gayrı ağac kütüğüne bağlı olan olduğu cihete namâz kılar. Zîrâ istikbâle kâdir degildir.

[116] وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا Ya'nî Hakk Te'âlâ evlâd idindi. Bu âyetiñ sebebi Medîne'niñ Yahûdîleri didiler ki "Üzeyr, ibnullâh" ve Necrân nâm yeriñ gāvurları "el-Mesîh, ibnullâh" didiler. Ve 'Arablarıñ müşrikleri "Melâ'ikeler, Allâh Te'âlâ'nıñ kızlarıdır" didiler. Andan bu âyet indi.

هُوَ حَقُّكَ Te'âlâ zât-ı pākini ol didiklerinden münezzehtir idüci subhānehü buyurdu. Ya'nî münezzehtir didiklerinizden Hakk'a iftirâdır. Andan Buḥārî'de İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümâdan rivāyet olan ḥadîs-i qudsî, Ḥazreti Resûl şallallāhu 'aleyhi vesellem buyurdu ki قَالَ اللَّهُ عز وجل: كَذَّبَنِي ابْنُ آدَمَ وَلَمْ يَكُنْ ذَلِكَ، وَشَتَمَنِي، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ ذَلِكَ، فَأَمَّا تَكْذِيبُهُ إِيَّايَ فَرَعَمَ Ya'nî Hakk celle ve 627 لَا أَقْدِرُ أَنْ أُعِيدَهُ كَمَا كَانَ، وَأَمَّا شَتْمُهُ إِيَّايَ، فَقَوْلُهُ لِي وَلَدًا، فَسُبْحَانِي أَنْ أَتَّخِذَ صَاحِبَةً أَوْ وَلَدًا. 'âlâ buyurdu ki âdemoğulları beni yalan çıkardılar, ol olmadı ve baña sögdiler. Ol andan olmaları degildir. Ammâ beni yalan itmesi zu'm ider ki kendini olduğu gibi bir daḥı çevirüp idemem ve baña sögmesi benim oğlum var dimesidir. Ben anlardan münezzehtim ki ne evlâd ve ne yâr şāhib idindim, ḥāşâ min zālîk.

يَا نَبِيَّ اللَّهِ Ya'nî Hakk'a yerde ve gökde mevcûd olan anıñ melegi ve kullarıdır, nice aña oğlu ve kızlarıdır dirsiñiz? Zîrâ eger ki yerdeki 'Üzeyr ve 'İsâ anıñ halk itdiği kullarına dāhildir. Ve gökdeki kızları didiñiz melekler anıñ maḥlûkıdır. Ve ba'zılar didi ki oğul elbetde lâzımdır ki babasının cinsinden ola. Ve Hakk Te'âlâ cinsden ve nazîrden ve şerîkden münezzehtir. Ve ba'zılar didi ki oğul idinülür ki iş görmege yaraya ve ata âciz oldıkda ve kocadıkda ana intifâ' olup işlerin göre. İmdi Hakk Te'âlâ bunlarıñ kâmusından münezzehtir. Ana oğul izâfet itmek muḥâldir.

كُلُّ لَه فَاتَّبِعُون Ya'nî gökler ve yerler ehli kamu Hakk Te'âlâ'nıñ emrine muṭî'ler ve 'ubûdiyyetine muḥırrlardır. Zîrâ فَاتَّبِعُون'un aşlı ḥuzû' ile tāt'ate mülâzim olmaḥdır. Ve

⁶²⁷ Buḥârî, "Tefsîri'l-Kurân", 4482.

ba'zılar didi ki قَالَتْ uñ aşlı kıyāmdır. Andan ḥadīste, قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَفْضَلُ الصَّلَاةِ طَوْلُ 628. Ya'nī Ḥazreti Resūl buyurdi ki namāzın efḍali kıyāmda durmağı uzatmaqdır. İmdi قَائِمُونَ bu ma'nāda olursa kelime-i şehādet ile Ḥaḳḳ Te'ālā'nın vaḥdāniyyetine muḳırrlardır demek olur. Ve ba'zılar didi ki قَائِمُونَ ya'nī Ḥaḳḳ Te'ālā'ya mezlüller ve müsahḥarlardır, bir emrine muḥālefet itmezler. 'Ulemālar bu āyetdeki olan كُلُّ kelimesiniñ ḥükmünde ihtilāf itdiler, ba'zılar 'umūm ve ḥuṣūṣdur didi. Andan anıñ maḥṣūsluğuna iki vech getürdiler. Birisi ḳamu yerde, gökde olan eşyānıñ gölgeleri yere düşmek ol Ḥaḳḳ Te'ālā'ya itā'atlerinden secdeleridir. İkinci bu itā'atler yarın kıyāmet gününde daḥı olur. Ve ḥükmi maḥṣūṣ olmasına zāhib olanlar didiler ki umūmen ḳamuyı ihāta itmek iktizā itmez deyüp bu āyeti delil getürdiler, ḳavlühü Te'ālā: وَأُوتِيتُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ 629 ولم توت ملك سليمان bundan كل lafzı ḳamuyı iktizā itmez.

[117] بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ Ya'nī yerleri ve gökleri sābıkā meşelleri olmamak üzere ḥalk iden ve inṣā Ḥaḳḳ Te'ālā'dır. Ve ba'zılar الْبَدِيعِ ḳamu eşyāyı yokdan ihdāṣ idüp icād idendir didiler.

وَأِذَا قَضَىٰ أَمْرًا Ya'nī eger bir umūrı taḳdīr idüp ḥalk itmek dilese. Ba'zılar bir umūra ḥükm itdikde anı tamām idüp gereği gibi ḥuṣūle getürür. Zīrā قَضَىٰ kelimesiniñ aşlı ḥükm ile ferā'dır. Ve الْقَضَا lügatde birkaç vech üzere ma'nāsı, ḳamusı bir şey' görüp bitürmege ve tamām itmesine gelür.

فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ Ya'nī hemān ol umūr ol vücūda gel dir, ol umūr ol demde olup vücūda gelür Ḥaḳḳ Te'ālā'nın dileği üzere. **Eger dinürse ki** vücūdı yok ma'dūm olan şey'e nice ḥitāb olunur ki aña vücūda gel deyü emr oluna? **Ḥāzīn** dir ki Ḥaḳḳ Te'ālā her eşyānıñ vücūda gelmezden evvel anıñ vücūda gelmesi 'ilminde mevcūd idi.

628 Müslim, "Salātü'l-Müsâfirin ve Kasruhā", 756.

629 Neml, (27/23: Kendisine her şeyden bolca verilmiş.) Nâkıs iktibas.

[52a] Öyle olduğda bütün eşyânın vücûdı ‘ilminde mevcûd olduğu için aña كن demek cā’izdir. Zîrâ ‘ilmden çıkup zâhirde vücûda gel dimege emr olur. Ve bunda له kelimesindeki lâm-ı ta‘lîl ki bizde için ma‘nâsıdır. Öyle لا جَلَّ تُكْوِينِ , وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ . كُنْ فَيَكُونُ وَإِزَادَةً. Eger bir emriñ olup vücûda gelmesin dilese ol emriñ vücûda gelmesi için aña vücûda gel dir, ol umûr ol dem vücûda gelüp zâhir olur. Bu ma‘nâda vücûda gelmesinedir hitâb.

[118] وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ Ya‘nî Hakk Te‘âlâ’nın vahdâniyyetin ve seniñ nübüvvetin bilmeyenler didiler ki. İbn ‘Abbâs razıyallâhu ‘anhümâ buyurdu ki anlar Hâzreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellem zamânında olan Yahûdîler idi ve ba‘zılar gāvurlar idi didiler ve ba‘zılar ‘arabların müşriklerinedir didiler.

لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ Ya‘nî Hakk Te‘âlâ bizlere sen anıñ peygamberi olduğun ‘ayânen söylemeyince bizler saña îmân itmeyüz.

أَوْتَاتَيْنِ آيَةً Ya‘nî veyâ kavliñde şâdık olduğuna bizlere Hakk Te‘âlâ’dan bir delîl ve ‘alâmet getirürsün.

كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ Ya‘nî kendilerinden evvel gelen kâfirler böyle söylediler. Bunlar da anlarıñ söyledikleri gibi söylerler çünkü Hâzreti Mûsâ ‘aleyhisselâmdan Yahûdîler Hakk Te‘âlâ’yı ‘ayânen görmeyen veyâ kelâmın işitmeyen ve anlara lâyıf olmayan delîller ve âyetler dileyüp şordılar idi. Hakk Te‘âlâ Hâzreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellemiñ zamânında olan Yahûdîleriñ ezelkileriñ şorup, diledikleri gibi bunlar dilemelerin beyân ile haber virdi.

تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ Ya‘nî sözlerinde ve fi‘llerinde bunlarıñ da kalbleri evvelki geçen peygamberleri tekzîb iden kâfirleriñ kalblerine döndi beñzedi. Ve ba‘zılar تَشَابَهَتْ

bunların da kalbleri küfrde ve kalbleri berkliginde ve yalan çıkarmada ve muhāl olan şey' i dilemede evvelki geçenlerin kalblerine dönüp anlara beñzediler.

قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ Bizler Qur'ân-ı 'azîm âyetlerinde Hâzreti Resûl'ün nübüvvetini ve Hâkk Te'âlâ katında getürdigi ve kamu mu'cizâtlarını ve delâletlerini yakînen fehm idüp îmân iden kavme bellü açık beyân eyledik. Bunda îkân ile zîkr itmesi, zîrâ tahkîk yakîn şâhibi olanlar her umûrları şâbit itmede ve olmada ve her şey'in me'âlini bilmede fehmleri kavîliginden îmânları şâbit olanlardır. Andan anları mahşûş itdi.

[119] إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ Ya'nî bizler seni şıdk ile şâdık gönderdik. İbn 'Abbâs razıyallâhu 'anhümâ bizler seni Qur'ân ile gönderdik buyurdi. Ba'zılar hâkk seni İslâm ile gönderdik didiler. Ve ba'zılar didi ki bizler seni 'abeş boş yere göndermedik. Seni

بَشِيرًا evliyâma ve ehl-i tã'atime, şevâb-ı 'azîme nâ'il olmalarını anlara sen beşâret itmege gönderdik.

وَنَذِيرًا Ve a'dâ'mı ve baña ma'siyet idenleri benim şedîd olan 'azâbım ile anları kôrhtmak için gönderdik.

وَلَا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ Ya'nî bizler seni Qur'ân ile gönderdik anda olan emr ü nehyimi anlara teblîğ iderseñ ehl-i cehennemîñ ahvâli 'aceb nice oldılar şorma? Eger bu tã'nıñ fetih ile okunursa ma'nâsı budur. Ve bunun sebebi İbn 'Abbâs razıyallâhu 'anhümâ buyurdi ki günlerde bir gün Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi vesellem لَيْتَ شِعْرِي مَا فَعَلَ 630 buyurdılar. Ya'nî n'olaydı ki benim atam anam anı itmeyeler idi deyince bu âyet nâzil oldı. Ve eger tã'nıñ zammı lâm'ıñ ref'i ile لَا تُسْأَلُ okunursa haberiyye üzre veyâ nefy üzre gelür. إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ Bizler seni Qur'ân ile gönderdik andaki olan emr ü

⁶³⁰ Hâzin, a.g.e., C. I, s. 74.

nehyimi teblîğ idesiñ. Seniñ üzeriñe ancak teblîğ itmek, yoksa emrimi inkâr ile kâfir olup ehl-i cehennem olanı bu neyüçün kâfir oldu deyü sen su'âl olunmazsıñ demek olur. Ve cehennemiñ ceħīm ile yād olunması ateşiniñ parlamasındandır. Ve ba'zılar ol ateşiñ pek kavîligidir didiler.

[120] وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ

[52b] حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ Ya'nî ne Yahūdîler ve ne gāvurlar senden razı olup seni dilerler, tā anların sen dînlerine girmeyince. İki milletiñ her biri seniñ dînine girmegi diler ve bunuñ sebebi anlarıñ her bir milleti gelüp gitdikçe ba'zı gāvur Hâzreti Resûl dînine meyl itmesün dilerler idi. Eger meyl iderse kendine uymağa va'd iderler idi. Andan bu âyet indi ki eger sen anlarla dîndâş dahı olsañ yine senden râzı olmazlar. Anlar öyle dimeleri hemân bir kırı bahânedir yalandan. Ve İbn'Abbâs razıyallâhu 'anhümâ bu âyet kıble içün indi. Zîrâ Hâzreti Resûl şallallâhu 'aleyhi vesellem mādâm ki Beytü'l-Mukaddes'e toğrı namâz kılar idi. Medîne Yahūdîleri ve Necrân nâm yeriñ gāvurları ümîd iderler idi ki yine ol elbet bunlarıñ biriniñ dînine meyl ider. Kaçan ki kıble Ka'be'ye emr olundu anlarıñ ümîdi kesildi. Derûnlarından Hâkk Te'âlâ anlarıñ hâllerin beyân içün bu âyeti indirdi ki Yahūdîler ümîd iderdi ki sen anlarıñ dînine ve milletine ve yoluna girüp uyarsıñ anlara. Ve gāvurlar ümîd iderlerdi ki anlarıñ dînine girüp uyarsıñ anlara deyü. Bunuñ ise ikisi bir yere cem' olmak mümkün degildir, muhâldir.

فُلْ إِنَّ هُدَىٰ اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ Ya'nî yâ Muḥammed anlara söyle ki Hâkk Te'âlâ'nıñ emriyle ve nehy⁶³¹ buyurdığı dîn ol İslâm'dır. Zîrâ hüdâ bunda İslâm ile yād olmak şahîḥdir.

وَلَنْ أَتَّبِعَتْ أَهْوَاءَهُمْ Eger ki yâ Muḥammed sen anlarıñ hevâ-yı nefslerinden bize uy dimeleri sözlerine uyarsañ. Ya'nî Yahūdîler ve gāvurlarıñ saña öyle uyaruz dimelerine ve ba'zılar boş hevâ yere bid'at sözlerine uyarsañ ki senden râzı olalar.

⁶³¹ Bu kelime "nehy" olarak okundu fakat bu şekilde okunması anlamı bozmaktadır.

بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ Saña Hakk Te‘ālā’dan beyanı geldikten sonra ki Hakk Te‘ālā’nın dīni emr u nehy ile gelen İslām’dır. Ve kıble İbrāhīm ‘aleyhisselāmın kıblesi olan Ka‘be’dir. Yine dönüp onların sözlerine uyarsanız.

مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ Seni Hakk Te‘ālā’dan ‘afv dilemek yerine ‘iṭāba cevāb viren bir kimseñ yoktur. Ve ‘ikābından saña nuşret itmekle ‘azābını senden men‘ ideniñ yoktur. Gerçi bu hitāb Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellemedir, lākin murād ümmetinedir. Ya’nī şakınıñız ey ümmet-i Muḥammed sözüm sizleredir. Sizleri andan nehy iderim ki sizlere bu kadar şādık hakk beyān geldikten sonra dönüp ol kāfirlerin boş bid‘at sözlerine uyup anlara tābi‘ olursanız biliñ sizleri Hakk Te‘ālā’dan bir ḥalāş ideniñiz yokdur ve ne ‘azābını üzeriñizden men‘ ideniñiz vardır.

[121] الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ Ya’nī anlar ki biz anlara Mūsā ‘aleyhisselāma indirdigimiz Tevrāt’ın ve ‘İsā ‘aleyhisselāma indirdigimiz İncil’in ma’nāsının fehmini virdik. Bu āyetiñ sebebi, İbn‘Abbās rażıyallāhu ‘anhümā buyurdu ki Ca‘fer bin Ebī Ṭālīb rażıyallāhu ‘anh Habeş’den gelürken bir gemide anıñla kırk kişi var idi. Otuz ikisi Habeş’den ve sekizi Şām’lı Baḥīrā rāhib ile berāber olan ruhbānlar. Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellemin ḥālīni yād idince kamusı didiler ol hakk peygamberdir. Bizler anı kitāblarımız bulduk. Hakk Te‘ālā ‘İsā’ya ve Mūsā’ya ve ümmetlerine aña inanup imān getürmege emr eyledi didiler. Anlar bu āyet indi. Ve ba‘zılar anlar [‘Abdullāh] bin Selām ve Varaḳa ve Selmān-ı Fārisī ve onların ayakdaşları idi didiler. Ve ba‘zılar bu āyet Hāzreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellemin aşḥāblarına indi didiler. Ve ba‘zılar ‘umūmen Hāzreti Resūl’e imān getürenlere indi didiler.

يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ Ya’nī anlar ki ol gündür dīnimiz kitābı toğrı Hakk üzre okurlar. İçindeki şıfat-ı Muḥammed’i tebdil ü tağyir itmezler ve ḥalka bildirmesini daḥı ketm itmez. Huşūşan bunlar ol zıkr olunanlar idi. Ve ba‘zılar anlar evvel kitābı okuyup hakk üzre kitābın emrine ve nehyine diḳkat idüp ḥelāl itdigin ḥelāl bilüp ve ḥarām itdigin

ḥarām üzre ve anıñ ḥükmüne uymaḵ üzre ve içinde müteşābih olan āyetlere īmān itmek üzre durup ve ol āyetin ‘ilmini Ḥaḳḳ Te‘ālā bilür deyüp bu i‘tikād üzre

[53a] okuyanlardır didiler. Ve ba‘zılar didi ki ol kitābı okuyup ḥaḳḳ üzre te‘eddüb ile ma‘nalarınıñ ḥaḳīqatlerin ve sırların bilmege ḳanı ile fīkr iderek okuyanlardır.

أُولَٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ Ya‘nī anlar ki ḥaḳḳ üzerine okuyup aña inanup getürenlerdir. Zīrā dinürse āyet ehl-i kitābadır. Öyle olduḳda ma‘nāsı Tevrāt’ı ḥaḳḳ üzere okuyup īmān iden Ḥazreti Resūl ṣallallāhu ‘aleyhi veselleme inanup īmān ider. Zīrā içinde şıfatı ve na‘t-ı şerīfini beyān ider. Ve eger dinürse ḳamu mü‘minlere nāzil oldu. Anıñ ma‘nāsı zāhirdir ki bunda ḥuṣūṣa ḥiṭāb ‘umūma beyān ider.

وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ Ya‘nī ol kitāblar ki Tevrāt ve İncīl içinde olan farzları ve Ḥazreti Resūl ṣallallāhu ‘aleyhi vesellemin şıfat-ı şerīfini her kim inkār idüp kāfir olursa

فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ya‘nī anlardır kendilerini inkār itmekle helāka düşürüp ziyāna uğrayanlar. Ya‘nī kıymetlü olan īmānı virüp küfri almalarıyla bu ticāretde zarara uğradılar böyle alup virmelerinde.

يَا بَنِي إِسْرَٰءِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ [122] Ya‘nī ey Benī İsrā‘īl, benim sizlere itdigim iḥsānı ve işledigim şun‘ı ve düşmānıñız elinden sizleri ḳurtarmamı ve bunlar mişālī virdigim ni‘metleri derūnuñuzda fīkr idüp dil baña şükr idiñ.

وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ Ve sizleri ḳamu ‘ālemlerden efḍal itmemi fīkr idüp ḳamu iḥsānlarıma baña şükr idiñ. Bunda Ḥazreti Resūl ṣallallāhu ‘aleyhi vesellemin eyyām-ı sa‘ādetlerinde olan Yahūdilere va‘z u naşīhat var. Ve Ḥazreti kā‘ināta īmān getürmege tenbīh var ki aña īmān getürmezseñiz ‘azābıma müsteḥaḳ olursuñuz deyü. Egerçi süreniñ evvelinde nāzil oldu bunda tekrārında te’kīd içün geldi ki ni‘metleri fīkr idüp şükründe ḡāfil olmayalar.

[123] وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا Ya'nī ey benim Tevrāt olan kitābım içindeki emr ü nehyimi tebdıl ve tağyır iden Benī İsrā'il, benim ol günümde qorqup kendiñizi hıfz idiñ ki ol biriniñ itdigi yerine ol bir nefis 'azāb olmağla cezāsı olmaz. Bir şey'de herkes kendi itdiginiñ cezāsın bulur.

وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ Ya'nī anlardan ne fedā qabūl olur ve ne anlara şefā'at yarar ve Haqq Te'ālā anlara intikām itdikde kendilerini 'azābdan qurtarur bir kimse olur. Bu āyetde hitāb huşuşañ Benī İsrā'il'e, murād 'umūmen kamu halkadır. Ve ba'zılar Yahūdileriñ babalarımız bizi yarın kıyāmetde şefā'at ider dimelerine indi ki ol ümīdlerin keseler.

[124] وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ Ya'nī Hāzreti İbrāhīm 'aleyhişşalātü vesselāma Haqq Te'ālā birkaç kelimeler ile emr idüp tecrübe itdi. Hāzreti İbrāhīm ol kelimelerdeki emrini tutup qamusını edā itdi. İmdi İbrāhīm lafzı, a'cemī ismidir. Ma'nāsı 'arabīde اَبْرٰهِيْمُ dimekdir. Ya'nī merhāmetli 'afv idici baba, ol İbrāhīm bin Tārih ve ol Āzer bin Māhūr bin Sārūğ bin Ergū bin Fālig bin Ābir bin Sāleḥ bin Erfahşed bin Sām bin Nūḥ 'aleyhisselāmdır. Ve Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselāmiñ toğması Ahvāz nām iqlīmde Sūs nām şehirde idi. Ve ba'zılar Kūfe'ye tābi' Kertī ki biz aña Kerkūt dirüz anda toğdı didiler. Ve ba'zılar Necrān nām vilāyetde toğdı didiler. Andan atası 'amcası anı Nemrūd nām cebbārın oldığı Bābil nām şehre getürdiler. Ve Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselāmiñ fazlına eski ve yeñi geçüp gelen tayfalarıñ qamusı ikrār idüp inanurlar. Qaldı ki gāvurlar ve Yahūdiler qamusından ziyāde inanup ikrār iderler ve aña mensüb olmalarıyla ululanurlar gayrılar üzerine, bizler anıñ evlādındanuz deyü. Ve huşuşan cāhiliyetde olan 'Arab müşrikleri ve gayrıları anıñ fazlını ikrār idüp bizler anıñ evlādlarındanuz ve Hārām-ı Şerīf'iniñ sākinlerindenüz ve hizmetkārlarıyuz gayrılar üzerine ululanup iftiḥārlanurlar. Qaçan ki İslām geldi Haqq Te'ālā anıñ fazlın ve şerefñ ziyāde itdi. Ve Haqq Te'ālā Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselāmdan birkaç umūr bellü itdi. Anlar müşriklere ve Yahūdilere ve gāvurlara Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellemiñ qavlini qabūl idüp

[53b] ve nübüvvetine ve dīninin haqq olduğuna ikrār itmek ve şerī'atine inkiyād itmelerin beyān ider. Zīrā Haqq Te'ālā İbrāhīm 'aleyhisselām üzerine her ne vācib itdi ise ol Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellemin dīniniñ huşuşlarındandır ve muktezālarındandır. Ve اِتَّبِعُوا كَلِمَةَ رَبِّكُمُ الْاِتِّبَاعِ kelimesiniñ aşlı imtiḥān ve tecrübedir ki insānıñ ḥālī anıñ ile biline. Andan teklīf olunan 'ibādete belā denildi bedenlere meşakkatli ve zaḥmetli gelmesi ile. Ve ba'zılar tecrübedir andan insānıñ ḥālī ne gūne olduğun haber almak için didiler. Eger اِتَّبِعُوا كَلِمَةَ رَبِّكُمُ الْاِتِّبَاعِ dinürse bunda iki veche vardır. Anıñ ḥālinden bilmediği şey'i anı tecrübe itmekle ol ḥālini bildi demekdir. İkinci anıñ keremini ve emre itā'atini bildi demekdir. Qaldı ki Haqq Te'ālā kullarınıñ cemī'-i ḥāllerin bilür, bir ḥālleri andan gizlü olup bilmez degildir ki tecrübe ile bile. Ezelden tā ebede kadar her ḥālleri zāt-ı 'aliyyesine ma'lūmdur, lākin anıñ ḥāllerini kullarına izhār idüp bildirmek için وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ āyetini indirdi. Ya'nī Haqq, kullarına Hāzreti İbrāhīm'in keremde ve lūtfda ve itā'atde Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselāmıñ ḥālını kullarına birkaç kelimeler emr itmekle bellü itdi. Ol kelimelerde ihtilāf olundu. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā buyurdu ki ol kelimeler otuzdur. Anlarıñ şerāyi'-i İslām isimlerin beyān itdi. Andan evvel bir kimse anlarla emr olunmadı idi. Kaçan ki anları Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselām kamasın tutup eyitdi. Aña Berā'e ḥücceti yazılıp ḳavlühü Te'ālā ⁶³² وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ geldi. Ancak anları Hāzreti İbrāhīm edā itdi ve andan evvel bir peygambere emr olmadı idi. Lākin soñra gelen peygamberleriñ kaması İbrāhīm 'aleyhisselāma emr olunanı anlar da edā itdiler, dīnde vācib olanları. Huşuşan Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellem Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselāma emr olunanlar kamasını edā itdi. Ve ol otuz kelimeniñ onı Berā'e süresinde nāzil oldu, ḳavlühü Te'ālā ⁶³³ اَلَّذِيْنَ اٰتَيْنَاكَ الْكِتَابَ وَالْاٰيٰتِ الْاٰتِيٰتِ āyeti. Ve onı Sūretü'l-Aḥzāb'da nāzil oldu, ḳavlühü Te'ālā ⁶³⁴ اِنَّ الْمُسْلِمِيْنَ وَالْمُسْلِمٰتِ. Ve onı Mü'minūn süresinde nāzil oldu, ḳavlühü ⁶³⁵ اَلَّذِيْنَ اٰتَيْنَاكَ الْكِتَابَ وَالْاٰيٰتِ الْاٰتِيٰتِ āyetleri anlara ⁶³⁶ سَاَلْ سَاَلْ süresinde daḡı zikr olundu.

⁶³² Necm (53/37: Allāh'ın emirlerini bütünüyle yerine getiren.)

⁶³³ Tevbe (9/112: Tövbe edenler, ibâdet edenler.) Nâkıs iktibas.

⁶³⁴ Ahzâb (33/35: Müslüman erkeklerle müslüman kadınlar.) Nâkıs iktibas.

⁶³⁵ Mü'minūn (23/1-2: Mü'minler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler.)

⁶³⁶ Meâric (70/1: Soran birisi ...sordu.) Nâkıs iktibas.

arasında kalanı çıkarır ve dişleri beyâzlar ve tırnağ kesmek dilberlik ve zînetdir. Zîrâ uzandıkda çirkin görünür ve hem altına kir girer siyâh görünür. Ve parmakları yıkarken hilâllamak [...]⁶⁴⁰boğumlarının arasına ve çizilerine kir girer anları çıkarır pāk ider. Ve koltuk altını ve od yerini tırâş itmek pāklamakdır. Zîrâ kıllar üzerine ve necâsetden şey' siner[?] murdâr ider ve şu ile istincâ ol maḥalli necâsetden pāk ider. Ve sünnet olmak pāklıktır. Zîrâ kabuğun altında sidikden kir birikür. 'Ulemâlar sünnet olmanın vâcibliğinde ihtilâf itdiler. İmâm Şâfi'î anın vâcib olmasına zâhib oldu. Zîrâ 'avreti keşf olunur ve ol ancak vâcibde mübâhdır deyü. Ve gayrıları sünnetdir didiler. Ve ol sünnet olan Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâmdır, andan evvel bir kimse olmadı. Buḥârî ve Müslim'in ittifâkında Ebî Hüreyre'den ḥadîs, قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى

⁶⁴¹ Ya'nî Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâm keser ile sünnet itdi kendini. İmdi اَلْقُدُّومُ okuyan dâil'in teşdidiyle ol bir maḥaldir, ya'nî İbrâhîm ol maḥalde sünnet oldu. Yahyâ bin Sa'îd nâmdan rivâyetdir ki işitdim Sa'îd İbnü'l-Müseyyeb dir ki İbrâhîm ḥalîlürrahmân, يَا مَأْوَلَ النَّاسِ ضَيْفَ الضَّيْفِ ، وَأَوَّلَ النَّاسِ فَصَّ الشَّارِبِ، وَأَوَّلَ النَّاسِ رَأَى الشَّيْبَ، فَقَالَ: يَا

⁶⁴² Ya'nî ḥalkın kamusından evvel müsâfir da'vet iden İbrâhîm idi ve ḥalkdan evvel bıyığın kırkan ol idi ve ḥalkdan evvel şakalı ağaran ol idi. Kaçan şakasında ak gördi "Nedir bu yâ Rabbi?" didi. Hâḳḳ Te'âlâ aña "Vaḳârımdır yâ İbrâhîm." buyurdi. Hâzreti İbrâhîm "Yâ Rabb benim vaḳârım ziyâde it." didi. Bunı İmâm Mâlik *Muvaṭṭa'* nâm kitâbında yâd itdi. Ve ba'zılar el-kelimât ḥaccın menâsikleridir didi. Ve ba'zılar didi ki Hâḳḳ Te'âlâ Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâmı yedi şey' ile mübtelâ idüp anınla şabrın tecrübe itdi. Anlar, yıldız ve ay ve güneş bunları gördükde şa'ni'lerine anların delâlet itmelerini nazar itdi. Ve ateşe atılmaḳ ile ve vilâyetden hicret itmek ile ve oğlu İsmâ'îl 'aleyhisselâmı boğazlamak ile ve kendini sünnet itmesi ile. Bunların kamusına şabr itdi. Ve ba'zılar didi ki Hâḳḳ Te'âlâ Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâma birkaç kelimeler vahy itdi, anlarla 'amel itmesine emr itdi. Hâzreti İbrâhîm, anların kamusuyla 'amel idüp edâların ḥaḳḳ üzre tekmîl itdi ve anların kıyâmlarını, vâciblerini ḥaḳları üzre edâ itdi

⁶⁴⁰ Bu kelime okunamamıştır.

⁶⁴¹ Müslim, "Kitâbü'l-fezâil", 151.

⁶⁴² İmâm Mâlik, "Kitâbü sıfatı'n-Nebiyyi sallallâhu aleyhi vesellem", 4.

ve anlarla ‘amel idüp ne ifrâṭ itdi ve ne itmelerinden girülendi ve ne anlardan birini eksik itdi. İmdi ol mübtelā olması nübüvvetden evvel miydi yohsa şöñra mıydı bunda ihtilāf itdiler. Ba‘zılar ol nübüvvetden evvel idi didiler āyetiñ siyākı üzre. اِنِّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا buyurmasında sebeb müsebbibe takdīm olmaḵ üzre. Ve ba‘zılar ol nübüvvetden şöñradır didiler. Zīrā teklīf Ḥaḵḵ Te‘ālā’dan vaḥy olmayınca bilinmez. Ve anıñ şavābı eger ol ibtilā yıldız ve ay ve güneş ile tefsīr olunursa anlar nübüvvetten evvel idi. Ve eger şerāyi‘-i dīnden Ḥaḵḵ Te‘ālā anıñ üzerine vācib itdikleriyle tefsīr olunursa anlar nübüvvetden şöñradır.

قَالَ اِنِّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا Ya’nī Ḥazreti İbrāhīm Ḥaḵḵ Te‘ālā buyurdu ki ben seni ḥaḵḵa imām eyledim. Ḳamu ḥaḵḵ ḥayırda saña uyarlar ve seniñ sünnetiñe ve hidāyet yoluña uyup giderler. Zīrā imām oldur ki ḵamu aña uyarlar.

قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي Ya’nī Ḥazreti İbrāhīm ‘aleyhisselām buyurdu ki yā Rabb benim zürriyyetimden de ḥaḵḵa imāmlar eyle ki aña daḥı uyalar ḵamu ḥaḵḵ.

قَالَ لَا يَنْأَلُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ Ya’nī Ḥaḵḵ Te‘ālā Ḥazreti İbrāhīm’e buyurdu ki benim nübüvvetime ba‘zılar

[54b] imāmetime didiler seniñ zürriyyetiñden ve evlādıñdan zālīm olanlar aña nā’il olmazlar.

[125] وَادْجَعَلْنَا الْبَيْتَ Ve biz Beyt-i Mükerrrem’i Ka‘be-yi Şerīf’i, Ḥarem itdik.

حَالِكِ اَنِى زِيَارَتِي وَهَاجِعِ اِتْمَعِ اِدُوبِ يِنِي دُونُوبِ اِلْمَلِكِي اِنِّى اَمَامٌ Ḥaḵḵ anıñ ziyāretine ve ḥacc itmege gidüp yine dönüp gelmelerine emīn yer itdik. Müşriklerden aña gelenler ve anda sākinler bir eziyet görmezler. Zīrā öyle idi eziyet idenler yol kesenler Mekkeli olana ta‘arruz itmeyüp bunlar ehlullāhdır dirler idi. İbn ‘Abbās rażıyallāhu ‘anhümā, biz Ka‘be’yi şıgıncacḵ ve yardım dileyecḵ yer itdik dimekdedir didi. Andan Müslim ve Buḥārī’niñ ittifākında Ḥazreti

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ هَذَا الْبَلَدَ حَرَمُ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ، فَهُوَ حَرَامٌ بِحُرْمَةِ اللَّهِ تَعَالَى إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا يُعْصَدُ شَوْكُهُ، وَلَا يُنْفَرُ صَيْدُهُ، وَلَا يُلْتَقِطُ لِقَطْعِهِ إِلَّا مَنْ عَرَفَهَا، وَلَا يُحْتَلَى خِلَافَهَا فَقَالَ الْعَبَّاسُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِلَّا الْإِدْحِرَ، فَإِنَّهُ لِيَقِينُهُمْ⁶⁴³. Ya'nî Hâzreti Resûl buyurdu ki bu vilâyeti Hakk Te'âlâ Harem-i

Şerîf itdi. Yerleri ve gökleri halk itdigi günden beri Hakk Te'âlâ'nın hürmeti için ol kıyâmete kadar harâmdır. Bunda bir kimseye ceng-ü cidâl kurmak harâmdır. Ancak Hâzreti Resûl'e feth itdigi gün cenk helâl oldu, andan sonra cümleye harâmdır. Ve anın dikenini kesilmez, murâd-ı şerîfler ufağ dikenlerdir ki insânı incitmez. İri dikenleri kesilür, eziyet itmelerinden. Ve anın avları olta ve tuzak kurmak ile olunmaz harâmdır. Ve anda yerinden düşen şey' ve hayvân bulanın olmaz ne zamân şâhibi bilürse alır. Zîrâ Mekkelî olduğına nişânlıdır ve gayrı vilâyetde bir kişi bir şey'i bulsa evvel nidâ itdirir. Eger şâhibi geldi ne güzel, gelmedi bir yıl şabr ider şâhibi gelüp bilür alır, gelmezse bulan kişi menfe'atlenür. Zîrâ lûkağa, yerde düşüp bulunan şey'dir. Mekke'de bulunan helâl olmaz. Zîrâ şâhibi belki birkaç yıldan sonra yine gelür.⁶⁴⁴ الحلال لَا يُحْتَلَى خِلَافَهُ buyurması kaçarıyla yaş otlağıdır. Ba'zılar kuru otlağıdır didi. Ya'nî anın otlağı biçülüp hayvânlara virilmez. Ve andan قَيْنَ دِمَاسِهِمْ dimesi demircidir ve إدْحِرَ demircinin yakdığı ağacdır. Demircilerin ve evlerinde yakdıkları odunları ağaçları kesmek mâni' degildir, bâkisi bütün harâmdır.

وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّينَ Ya'nî Maḳām-ı İbrâhîm'i namâzgâh ve du'ânız qabûl olacak yer idi ki. Ba'zılar Harem-i Şerîf'in qamusı Maḳām-ı İbrâhîm'dir didi. Ve ba'zılar maḳām cemî'-i meşâhidü'l-haccdır, 'arafât ve müzdelife ve cemre atmak ve sâ'ir meşâhidlerdir didi. Ve şâhiḥ Maḳām-ı İbrâhîm olan andaki maḳâmdır ki girüp namâz kılarlar. Ve anın içindeki taşın üzerine Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâm Ka'be'yi binâ' iderken başarı idi, mübârek ayaklarının yerleri taşda yer itmiş idi. El ile çok silinmeden aşınup qademi yeri, parmaklarının yeri belürsüz oldu. Ba'zılar ancak anda

⁶⁴³ Müslim, "Kitâbu'l-Hacc", 445.

⁶⁴⁴ Ahmet bin Hanbel, **Müsned**, thk. Şuayb el-Arnaût, (y.y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), C. IV, s. 133, nr. 2279.

namāz kılmağa emr olundu, el ile silüp öpmege emr olunmadı didiler. Ve Müslim ile Buḥārī'de Enes bin Mālīk'den rivāyet, Ḥazreti 'Ömer raḫıyallāhu 'anh buyurdı ki ⁶⁴⁵ Ya'nī وَأَفْعَتْ رَبِّي فِي ثَلَاثٍ، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، لَوْ اتَّخَذْتُ مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى، فَتَزَلْتُ: وَأَتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى. Ḥazreti 'Ömer buyurdı ki Ḥaḫḫ Te'ālā emrine üç sözüm muvāfiḫ geldi. Biri didim ki "Yā Resūlallāh maḫām-ı İbrāhīm'i namāzgāh olmaḫ dileseñiz?" ol dem bu āyet indi.

Faṣl: Maḫām-ı İbrāhīm Beytullāh binā'sın beyān ider. Buḥārī Şaḫīḥ'inde İbn' Abbās raḫıyallāhu 'anhümā buyurdı ki ibtidā ḫarılarıñ ḫolan ḫuşanması Ḥazreti İsmā'īl 'aleyhisselāmın anası toğurma vaktinde belin tutmağa ḫuşandı. İshāḫ 'aleyhisselāmın vālidesi ḫışkanup ol da yaptı ve Ḥazreti İbrāhīm 'aleyhisselām "Yā ben yā bu." didi. Hemān Ḥazreti İbrāhīm Hacer'i oğlu ile alup tā götürdi Beytullāh'ın yanında zemzem merdivānlarıñın bir ayağına ḫoydı. Ol anda evvel yerde ne Mekke ve ne bir kimse var idi. Ve anlarıñ yanında bir iki çanta ḫurma ve bir tulum şu ḫoydı. Andan Ḥazreti İbrāhīm gerūsine döndi, Ḥazreti İsmā'īl'in vālidesi ardına düşdi. "Yā İbrāhīm bizleri böyle ins ü cin yok yerde birağup neriye gidersiñ?" aña birḫaç def'a söyledi. Ḥazreti İbrāhīm muḫayyid olup ittifaḫ itmeyince İsmā'īl'in anası aña "Seni Allāh'a ıṣmarladım." didi. Ḥazreti İbrāhīm daḫı aña "Ben de sizi Allāh'a ıṣmarladım." didi. İsmā'īl'in "Elem çekme bu du'āñ ile bizde zāyi' olmayuz." deyüp

[55a] oğlu İsmā'īl'in yanına döndi. ḫaçan ki Ḥazreti İbrāhīm bir miḫdār gidüp anlar görünmez olunca ol tepeniñ başına ḫıḫup yönün beyitden yaña çevirüp bu du'aları okudı, ellerin ḫaldırıp ⁶⁴⁶ تَا رَبَّنَا رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ varınca ḫadar. Andan gitdi, Ḥazreti İsmā'īl'in anası ol ḫırbadan içüp oğlun emzirir idi. Tā ol ḫırbanıñ şuyı dükendi, kendi ve oğlu şusuz ḫaldılar. Baḫdı ki oğlu şusuzluḫdan bükülür, ve ba'zılar anı bayılır görünce ol dem oğlın göçmek ikrāhıyla biraz yer gidüp Şafā'ya ḫıḫdı ki yere yatma bir tağ idi. Göre bir kimse var mıdır baḫdı, bir kimse görmedi, dönüp andan indi. Tā dibine gelince eteklerin devşürüp pek segirderek Merve'ye geldi anıñ üzerine ḫıḫup dört yanına baḫdı, bir kimse görmedi.

⁶⁴⁵ Müslim, "Kitābü's-Salāt", 402.

⁶⁴⁶ İbrāhīm (14/37: "Ey Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kābe'nin) ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki Rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsiner.")

Yedi kerre Şafâ'ya varup Merve'ye geldi segirderek. İbn'Abbās rażıyallāhü 'anhümā buyurdu ki ⁶⁴⁷ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: فَلِذَلِكَ سَعَى النَّاسُ بَيْنَهُمَا. Ya'nī Hāzreti Resūl buyurdu ki halkın Şafâ ile Merve arasında segirderek sa'y itmeleri İsmā'īl 'aleyhisselāmın anasının ol segirtmesinden kaldı. Kaçan ki yedincide Merve'nin üzerine çıktı bir āvāz işitti, şandı ki kendi āvāzıdır. Kendi kendine صه didi, ya'nī şuş. Bakdı ki bir āvāz dahı geldi ardınca bir dahı geldi ol zamān didi ki "Ey şadā viren, sen de baña bir imdād var mıdır?" Hemān segirtti bakdı ki zezem yerinde bir melek, andan ol melek topuğuyla yeri eşdi veyā kanadıyla eşdi, tā şu çıkup zāhir olunca. Andan Hāzreti Hacer havz idüp avucuyla alup kırbasını doldurur idi, ol her avucuyla aldıkça şu taşar idi. Andan İbn'Abbās rażıyallāhu 'anhümādan hādīs, " قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " Ya'nī ⁶⁴⁸ لَوْ لَمْ تَعْرِفْ مِنَ الْمَاءِ لَكَانَتْ زَمْزَمٌ عَيْنًا مَعِينًا. bir rivāyetde ⁶⁴⁹ يَرْحَمُ اللَّهُ أُمَّ إِسْمَاعِيلَ، لَوْ تَرَكَتْ زَمْزَمٌ Hāzreti Resūl buyurdu ki Hākk Te'ālā İsmā'īl 'aleyhisselāmın anasına rahmet eyleye. Eger zezemi kendine hāline bıraksa idi veyā avucuyla şuyı almasa idi zezem bir gözleri var pınar olur idi. Andan Hāzreti Hacer içüp ve oğlını emzirirdi. Dönüp ol melek aña didi ki "Bundan böyle şakınup bunda zāyi' olmañızdan korhıma, zīrā bunda Hākk Te'ālā'nın bir beyti vardır, anı bu uşak ile babası binā' idecekdir. Hākk Te'ālā ehlini zāyi' itmez." Ve Beytullāh'ın yeri yerden yüksek tepe gibi idi, seller geldikde anlar etrāfını çevirir idi. Böyle biraz kalup bir gün Benī Cürhüm'den bir miqdār cemā'at giderken Kedā' yolundan gelüp Mekke'nin altında kondılar. Bakdılar ki havāda kuşlar bir yere pervāz idüp cevelān iderler. Anlar didi ki "Bu kuşlar 'acabā niye cevelān iderler? Bunda şu yok ki şuya pervāz ideler." deyüp birine "Var, gör nedir?" didiler. Ol da bir kırba yā iki kırba iki kişi ile gönderdiler. Gelüp gördüler ki şu var, alup dönüp ayakdaşlarına haber virdiler. Andan kalkup kamusı gelince Hāzreti İsmā'īl'in vālidesi anları karşıladı, şuyun yanına kondurdu. Anlar didiler ki "Bizlere izin virir misiñ gelüp seniñ yanında konalım?" Ol dahı "Belā, lākin şuda 'alākañız yokdur." anlar da "Yokdur" didiler. İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā

⁶⁴⁷ Ahmed bin Hanbel, **a.g.e.**, C. V, s. 299, nr. 3250.

⁶⁴⁸ Buhārî, "Kitābu'l-Müsākāt ", 2368.

⁶⁴⁹ Buhārî, "Kitābu'l-Müsākāt ", 2368.

buyurdu ki hadîsde,⁶⁵⁰ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: فَأَلْقَى ذَلِكَ أُمُّ إِسْمَاعِيلَ وَهِيَ تُحِبُّ الْإِنْسَانَ. Ya'nî Hâzreti Resûl buyurdu ki Hâzreti İsmâ'îl'in anası, anlara öyle cevâb itdikde kendisi insân ile ünsiyet itmesin dilemediginden. Andan ol kavm varup bütün kavmlerini devşürüp gelüp anda kondılar, içlerinde gayrı kavmden dahı var idi. Böyle bir eyyâm kaldılar, tâ Hâzreti İsmâ'îl 'aleyhisselâm büyüdi, anlardan 'Arabca örgendi. Anları begenüp kendini anlardan şaydı. Kaçan ki bâliğ oldu, anlar anı yanlarından bir qarı evlendirdiler. Ve anası Hacer vefât itdi, Hâzreti İsmâ'îl kaldı. Ve Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâm İsmâ'îl evlendikden soñra geldi. Andan hadîsde⁶⁵¹ رَجَعَ إِبْرَاهِيمُ مَكَّةَ لِيَنْظُرَ تَرْكَةَ إِلَى hareke ile. Ya'nî Hâzreti Resûl buyurdu ki Hâzreti İbrâhîm Mekke'ye döndi ki qarısı Hacer'i göre. Zîrâ تَرْكَةَ hareke ile budur, kışa olan qarıdır. Kaçan ki Hâzreti İbrâhîm Mekke'ye geldi Hacer'i vefât itmiş buldı. Oğlını taşrada buldı, qarisına anı şordı, qarı "Gitdi bize yiyecek getürmege" didi. Bir rivâyetde gitdi av avlayup getürmege didi. Hâzreti İbrâhîm aña "Dirligiñiz nicedir?" didi. Qarı "Dirligimiz pek alçaq, darlık ve şiddet ile geçinürüz." didi ve çok şikâyet eyledi. Hâzreti İbrâhîm aña "Kocañ

[55b] geldikde benden selâm eyle ve söyle ki qapusıñ eşigini değıdîrsün." deyüp gitdi. Kaçan ki Hâzreti İsmâ'îl 'aleyhisselâm eve geldi derûnuna bir şey' geldi, sorur gibi. Qarisına "Buraya bir kimse geldi mi?" didi. Qarısı "Belâ, şu kıyâfetde bir ihtiyâr kişi geldi" didi "Benden seni şordı ben de taşra şey' getürmege gitdi didim. Andan dirligimizi şordı ben de pek darlıkda ve şiddet üzreyüz didim." İsmâ'îl "Saña bir şey' ışmarladı mı?" didi. Qarı "Belâ, ışmarladı, kaçan kocañ geldikde söyle qapunıñ eşigini değıdîrsün ve benden selâm eyle didi." Hâzreti İsmâ'îl "Gerçek, ol babamdır ve qapunıñ eşigi sensin var baban evine git." deyüp anı boşadı. Ve anlardan bir gayrı qarı evlendi. Hâzreti İbrâhîm bir müddet eglenüp yine dönüp geldi. Yine Hâzreti İsmâ'îl'i evde bulmadı. Qarisına şordı "Nereye gitdi?" deyü. Qarısı "Bizlere yiyecek getürmege." didi. Hâzreti İbrâhîm aña "Sizler nicesiñiz, dirligiñiz ve hâliñiz nicedir?" didi. Qarı "Elhamdülillâh bizler hayrda ve bol ni'metdeyüz." didi. Andan "Yiyeceğiz

⁶⁵⁰ Buhârî, " Kitâbu ehâdîsi'l-enbiyâ", 3364.

⁶⁵¹ Buhârî, " Kitâbu ehâdîsi'l-enbiyâ", 3365.

nedir?" didi. Karı "Yiyeceğimiz etdir." didi. Ve "İçdigiğiniz nedir?" Karı "Şudur." didi. Andan Hâzreti İbrâhîm, ⁶⁵² قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَلَوْ كَانَ هُمْ دَعَا لَمْ فِيهِ». قَالَ: فَيَمَا لَا يَخْلُو عَلَيْهِمَا أَحَدٌ غَيْرَ مَكَّةَ لَمْ يُؤَافَقَا. ⁶⁵³ Ya'nî Hâzreti Resûl buyurdu, ol zamanda buğdayları vesâ'ir tohumları yok idi. Eger olaydı aña dahı duâ ider idi. Şimdi Mekke'den gayrı yerde kişi dâ'im et yiyüp şu içse andan bıķup imtilâ marâzına uğrar. Mekke'de Hâzreti İbrâhîm'in du'âsı berekâtıyla zarar itmez. Ve bir rivâyetde, Hâzreti İbrâhîm gelüp karısına didi ki "أَيْنَ إِسْمَاعِيلَ؟" Ya'nî İsmâ'îl kanı. Karı aña "Av avlamağa çıķdı, lâkin sen buyur in, ye, iç ol gelinceye kadar." didi. Hâzreti İbrâhîm aña "Yeyüp içdigiğiniz nedir?" didi. Karı, "Yedigimiz et ve içdigimiz şudur." didi. Andan Hâzreti İbrâhîm ⁶⁵⁴ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَلَوْ كَانَ هُمْ دَعَا لَمْ فِيهِ». قَالَ: فَيَمَا لَا يَخْلُو عَلَيْهِمَا أَحَدٌ غَيْرَ مَكَّةَ لَمْ يُؤَافَقَا. İbnü'l-Kâsım dir ki Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâmın du'âsı berekâtıyla, Mekke'niñ eti, şuyı çok ve hem zarar itmez. Andan Hâzreti İbrâhîm karıya, "Kocan geldikde benden aña selâm eyle ve söyle ki kapusınıñ eşigini pek tutsun." deyüp gitdi. Kaçan ki İsmâ'îl 'aleyhisselâm geldi karısına "Sizlere kimse geldi mi?" didi. Karısı "Bir dilber çehreli ve güzel hey'etli bir pîr ü 'azîmü's-şân geldi. Anıñ elini öpdüm, benden seni su'âl itdi, ava gitdi didim. Andan dirliğimizi ve hâlimizi şordı, ben de elhamdülillâh hâlimiz güzel, dirliğimiz bol, hayrımız çokdur didim." Hâzreti İsmâ'îl, "Saña bir şey' ısmarladı mı?" didi. Karı, "Belâ, ısmarladı" didi. "Kocañ geldikde benden aña selâm eyle ve söyle ki kapusınıñ işbu eşigini pek tutsun deyü emr eyledi." Hâzreti İsmâ'îl, "Ol, benim atamdır ve kapunuñ eşigi sensin, seni tutmam için baña emr eyledi." Andan Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâm bir müddet dahı Hâķķ'ın emriyle eglendi. Andan geldi ki İsmâ'îl'i görüp iştîyâķı ateşin söndüre. Kaçan ki Harem-i Şerîfe girüp zemzeme yakın gelince Hâzreti İsmâ'îl, anı görüp ayağa kâķup karşılayup ikisi birbirine öyle bir şarılup kucakladılar ki nice baba oğlı ve oğul babayı kucaklarsa öyle kucaklaşdılar. Andan Hâzreti İsmâ'îl 'aleyhisselâma "Hâķķ Te'âlâ baña bir şey' emr itdi." didi. Andan İsmâ'îl 'aleyhisselâm aña "Hâķķ Te'âlâ'nıñ emr itdigini dinleyüp tı." didi. Hâzreti İbrahim aña "Baña yardım ider misin?" didi. Hâzreti İsmâ'îl aña "Yardım iderim." didi. Hâzreti İbrâhîm didi ki

⁶⁵² Buhârî, "Kitâbu ehâdîsi'l-enbiyâ", 3364.

⁶⁵³ Buhârî, "Kitâbu ehâdîsi'l-enbiyâ", 3364.

⁶⁵⁴ Buhârî, "Kitâbu ehâdîsi'l-enbiyâ", 3365.

"Haqq Te'ālā baña emr itdi ki bu yerde bir ev binā' ideyim deyü." Anda bir yüksekce tepeye işāret itdi. Andan eviñ dört köşelerinden

[56a] temellerine mübāşeret idüp qurup qaldırdı. İsmā'ıl taşları getirür idi, Hazreti İbrāhīm binā' ider idi tā dīvārları yükseldi. Şoñra Hazreti İsmā'ıl bu taşı getirüp koydı, Hazreti İbrāhīm üzerine çıkup binā' ider idi ve İsmā'ıl aña taşları şunar idi. Ve anıñ ikisi ⁶⁵⁵ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ dirler idi. Ve bir rivāyetde kaçan ki binā' yükseldi, Hazreti İbrāhīm 'aleyhisselām taşları yüksege kaldırup komadan yoruldu. Ol taşı getirüp ayagı altına koydı üzerine çıkup binā' iderdi. İsmā'ıl aña taş şunar idi. Ve ba'zılar didi ki Hazreti İsmā'ıl'ın karısı, Hazreti İbrāhīm 'aleyhisselāma didi ki "Gel, in başıñı yıkayım." Hazreti İbrāhīm inmedi. Karı ol taşı getirüp Hazreti İbrāhīm'in sağ yanına koydı, Hazret üzerine başdı, karı gelüp Hazreti İbrāhīm'in başınıñ sağ yanını yıkadı. Şoñra kaldırup sol yanına koydı, üzerine İbrāhīm başup başınıñ karı sol yanını yıkadı. Taşıñ üzerinde Hazreti İbrāhīm 'aleyhisselāma'nın kademiniñ eşi oldu. Ve 'Abdullāh bin 'Amr ve İbnü'l-Āş'dan rivāyet ki Hazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellemden işitdim, يَقُولُ: «إِنَّ الرَّجُلَ وَالْمَقَامَ يَأْفُوتَانِ مَنْ يَأْفُوتِ الْجَنَّةَ، طَمَسَ اللَّهُ نُورَهَا، وَلَوْ لَمْ يَطْمَسْ نُورُهَا لَأَضَاءَتْ مَا بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ». ⁶⁵⁶ Ya'nī Hazreti Resūl buyurdu rükūñ üzre olan Hacerü'l-Esved ile maqāmdaki Hacerü'l-Eş'ad, cennet yāqūtlarından iki yāqūt idi. Haqq Te'ālā anlarıñ nūrların söndürüp batırdı. Eger batırmasa idi maşriq ile mağrib arasına nūr virirler idi. Bunu Tirmizī ihrāc idüp didi ki bu 'Amr'dan mevķūf rivāyetdir. Ve مُصَلِّي kelimesinde ihtilāf itdiler. Anı meşāhidü'l-hacc ve meşā'irinden tefsīr iden didi ki الصَّلَاةُ du'ādır. Ya'nī du'ā idüp qabūl olacaq yer ve maqām. Hicr ile tefsīr iden وَأَخْلَدُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ قَبْلَةَ didi. Ya'nī anda namāz kılmāğa emr olundılar. Bu qavl şahīhdir. Zīrā الصَّلَاةُ kelimesi rükū' ve sücūdı olan namāz olması 'aqla girer ki namāz kılan ol yeri kendine namāz kılmāq yer ider, anda kılar. Qavlühü Te'ālā:

⁶⁵⁵ Bakara (2/127 "Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin.") Nâkıs iktibas.

⁶⁵⁶ Tirmizi, "Ebvâbü'l-Hacc", 878.

وَعَهْدُنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ Ya'nî Hâzreti İbrâhîm ve İsmâ'îl 'aleyhimüşşalâtü vesselâma emr itdik ve vâcib itdik ve ilzâm itdik. İmdi ba'zılar İsmâ'îl deyü tesmiye olmasına bâ'is, aşlı اسمع ايل idi. Zîrâ Hâzreti İbrâhîm dâ'im du'â idüp Hâkk Te'âlâ'dan bir evlâd diler idi. Du'âsında اسمع ايل dir idi. Ya'nî yâ Allâh benim du'âmı diñleyüp kabûl eyle. Zîrâ ايل Süryânîce الله demekdir. Kaçan ki dünyâya geldi anıñla tesmiye itdi.

أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي Ya'nî anıñ ikisi Ka'be-yi Mükەرreme'yi tahâret ve tevhîd üzre binâ' ideler. Ve beyti Hâkk Te'âlâ kendine izâfet itmeye fazlı ve teşrîfi ve şıyâneti içündür. Ba'zılar didi ki طَهَّرَا kamu murdârlıqlardan pâk idiñ. Ve ba'zılar didi ki şirkden ve putlardan tezvîr ü kizb olan sözlerden pâk idiñ.

لِلطَّائِفِينَ Ya'nî anıñ etrâfını dolaşup tavâf idenler pâk bulalar bir şey'e bulaşmayalar.

وَالْعَاكِفِينَ Ya'nî anda dâ'im muķîm olanlara ve mücâvir olanlara pâk ola.

وَالرَّكْعَ السُّجُودَ Ya'nî anda rükû'lı ve sücûdlı olan namazı kılanlara pâk ola. Ve ba'zılar لِلطَّائِفِينَ Mekke'ye gelen 'Arablardır. وَالْعَاكِفِينَ İçinde muķîm olan ehl-i Mekke'dir didiler. Ve ba'zılar tavâfa dışardan gelen gayrılara efďaldır. Ve anda namâz kılmak Mekke ehline efďaldır didiler.

[126] وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا Ya'nî kaçan İbrâhîm 'aleyhisselâm didi ki yâ Rab bu Mekke-i Mükەرreme'yi emîn vilâyet eyle. Ba'zılar Harem-i Şerîf didi, içinde oturan ehli her âfetden emîn olalar. İmdi Hâzreti İbrâhîm anlara emîn olmasına du'â itmege bâ'is, ol vilâyetde ekin ve yemiş olmadığı için. Zîrâ emîn olmasa etrâfından aña zahîre ve yemiş gelmek müşkil olup içinde muķîm olan ehl ve garîblere ikâmet müşkil olur deyü Hâkk Te'âlâ Hâzreti İbrâhîm'in du'âsın kabûl idüp emîn itdi. Kaçan bir zâlim cebbâr aña hıyânet kâsd itse Hâkk Te'âlâ helâk ider idi. Aşhâbu'l-fîl ve gayrı kâsd iden cebbârlara olduğu gibi. **Eger dinürse ki**

[56b] Haccāc aña gāzā idüp Ka‘be’yi hārāb itdi. Hāzin dir ki Haccāc’ın kaçdı ne Mekke ve ne ehli ve ne Ka‘be’yi hārāb itmek idi. Anıñ kaçdı İbn Zübeyr’i hilāfetden ‘azl itmek idi. İmdi irmege bir mümkün bulmadı. Ancak Mekke’yi urup ehlini kırıp Ka‘be’yi yıkmak ile eli irişdi. Kaçan ki İbn Zübeyr’i tutdı dönüp Ka‘be’yi binā’ itdi, evvelkiden yüksek itdi ve hürmetine ta‘zīm itdi ve ehl-i Mekke’ye ihsān itdi. İmdi anıñ haremliğinde ihtilāf itdiler ki Hāzreti İbrāhīm du‘ā itdikde harem oldu, yoḥsa evveli harem idi deyü. Bunda iki kavı vardı. Birisi, ezelden berü ol harem idi, Hāzreti Resūl şalli ‘aleyhi vesellemiñ bu ḥadīşiniñ delāletiyle, إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ مَكَّةَ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ.⁶⁵⁷ Ya’nī Hakk Te‘ālā Mekke’yi harem itdi, gökleri ve yerleri halk itdiği günden beri. Ve Hāzreti İbrāhīm ‘aleyhisselāmiñ bu kavliniñ delāletiyle, ⁶⁵⁸ إِيَّيْ أَسْكَنْتُ مِنْ دُرِّيِّ بَوَادٍ Bunlardan iktizā ider ki Mekke, Hāzreti İbrāhīm ‘aleyhisselāmiñ du‘āsından evvel harem idi. **İkinci kavı**, Mekke, ancak Hāzreti İbrāhīm ‘aleyhisselāmiñ du‘asıyla harem oldu, bu ḥadīş-i şerīfiñ delāletiyle قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ حَرَّمَ مَكَّةَ، وَإِيَّيْ حَرَّمْتُ الْمَدِينَةَ.⁶⁵⁹ Ya’nī Hāzreti İbrāhīm ‘aleyhisselām Mekke-i Mükerrrem’i Harem-i Şerīf itdi ve ben Medīne-i Münevvere’yi Harem-i Şerīf itdim. Bundan iktizā ider ki Hāzreti İbrāhīm ‘aleyhisselāmiñ du‘āsından evvel Mekke harem degil idi, gayrı vilāyetler gibi helāl idi. Lākin bu iki kavliñ arasını cem’ etmek şavāb ve evlādır. Hakk Te‘ālā Mekke’yi yerleri gökleri halk itdiği günden beri harem itdi, lākin anıñ haremliğin gayrı peygamberleriñ ve mürselleriñ dilinden izhār itmedi. Ve her kim aña bir hıyānet kaçd iderse Hakk Te‘ālā helāk ider idi ve ehlinden belāları ve ‘uḳūbetleri def’ ider idi. Bu hāl üzre kaldı, tā Hāzreti İbrāhīm ‘aleyhisselāma anı mesken itdi ve aña sākīn olunca ol demde Hāzreti İbrāhīm Hakk Te‘ālā’dan diledi ki anıñ Harem-i Şerīf olduğunun hürmetini kendi dilinden Hakk Te‘ālā kullarına izhār eyleye. Hakk Te‘ālā anıñ du‘asını ḳabūl idüp ‘ibādına anıñ haremliğin bildirüp Mekke’niñ haremliği du‘asıyla izhār oldu ve hürmetini kullarına ferman eyledi. Anıñ şey’lerini helālleden men’ eyledi ve avunı ve ağaclarını

⁶⁵⁷ Buhārī, "Kitābü'l-Megāzī", 4313.

⁶⁵⁸ İbrāhīm, (14/37: Ben çocuklarımdan bazısını, ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim.) Nākıs iktibas.

⁶⁵⁹ Müslim, "Kitābu'l-Hacc", 1362.

tutmağı, kesmegi helâl itmedi. İmdi bu iki kavli böyle cem‘ idüp i‘tikād itmek şavābdır.

وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ Ya‘nī anıñ ehline yemişlerden yemişler ihsān eyle. Zīrā anda iken yemiş olmamağla du‘ā itdi. Haqq Te‘ālā kabūl idüp Mekke’yi emīn, harām itmekle her taraftan zaḥīr ü yemişler çekilüp aña gelür.

مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ Ya‘nī anlardan seniñ vaḥdāniyyetiñe ve kıyāmet gününe inanup imān getürenlere rızkların ihsān eyle. Bunda ehl-i Mekke’den mü’min olanları maḥşuş itmege bā’is, kaçan Hażreti İbrāhīm Haqq Te‘ālā’dan kendi zürriyyetine nübüvvet ve imāmlık diledi Haqq Te‘ālā aña ⁶⁶⁰لَا يَتَأَلَّ عُنْدِي الظَّالِمِينَ ile cevāb eyledi. Bunda, evvelki dilemesinden ḥicāb idüp edeb itmekle maḥşuş mü’minleri yād eyledigine şekk yokdur, kāfirlere dilemedi. Andan Haqq Te‘ālā aña bildirdi ki dünyā rızkında kāfir ve mü’min berāber. Dönüp İbrāhīm[e]

حَاقَّكَ اللَّهُ قَالَ وَبَشِّرِ الْكَافِرِينَ Haqq Te‘ālā buyurdu, kāfire daḥı rızkını viririm.

قَلِيلًا Ya‘nī dünyāda eceli tamām olunca viririm soñra kesilür. Zīrā dünyānıñ metā‘ı āḥiret katında gāyet ile azdır.

ثُمَّ أَصْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ Ya‘nī kāfiri dünyādan soñra cehennem ateşiniñ ‘azābına sezā idüp atarım ki kendini aşlā kırtaramaz. Zīrā مضطّر düşdigi şey’den kendini idemeyendir.

وَبَشِّرِ الْمَصِيرُ Ya‘nī kāfiriñ āḥir irüp olacağı mekān cehennem ola ki ‘azābına irmesiyle.

[127] وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ Ya‘nī kaçan ki İbrāhīm ‘aleyhisselām Beyt-i Şerif’iñ temellerin qaldırıp yüceldir İsmā‘il ile berāber.

⁶⁶⁰ Bakara, (2/124: Vaadin zalimleri kapsamaz.) Nākıs iktibas.

Faṣl: Beyt-i Şerîf'îñ binâ'sında 'ulemâlar ve siyerler ehli, beyân itdiler ki Hakk Te'âlâ Beyt-i Şerîf'îñ yerini yeryüzünü halk itmezden iki biñ yıl evvel halk itdi. Ve ol şuyun yüzünde beyâz kaymak gibi durur idi. Yeryüzi anıñ altında düzlenüp döşendi yine üzerinde kaldı. Kaçan Hâzreti Âdem yeryüzüne indi Hâzreti Âdem 'aleyhisselâma yalnızlıktan vahşet hâşılı olunca

[57a] Hakk Te'âlâ hâzretine teşekkî eyledi. Hemân Hakk Te'âlâ, Beytü'l-Ma'mûr'ı indirdi ve ol cennet yâkûtlarından bir dâne yâkut idi. Anıñ yeşil zümrüden iki kapısı var idi, biri şarka biri garba açılır idi. Getürüp anı Ka'be'niñ yerine koydı. Andan Hakk Te'âlâ Hâzreti Âdem 'aleyhisselâma buyurdi ki yâ Âdem saña bir ev indirdim, varur anıñ etrâfını 'arşı tavâf itdikleri gibi sen de anı tavâf idersin. Ve anıñ üzerine Hakk Te'âlâ Hacerü'l-Esved'i indirdi. Ve ol beyâz idi, câhiliyyet eyyâmında hayızlı olanlar elleriyle silmeleriyle siyâhlandı. Andan Hâzreti Âdem Hind'den kalkup Mekke'ye yayan geldi. Hakk Te'âlâ aña bir melek gönderdi, beyti göstermek için. Hâzreti Âdem 'aleyhisselâm gelüp hacc itdi ve haccıñ menâsikini bütün yerlü yerine getürdi. Kaçan ki haccıñ menâsiklerinden kurtuldı melâ'ikeler anı karşılayup, *بَرَ حَجَّكَ يَا آدَمَ لَقَدْ حَجَّجْنَا هَذَا الْبَيْتَ قَبْلَكَ بِالْفَيْ عَامٍ.* Ya'nî haccıñ kabûl oldu yâ Âdem, bizler senden iki biñ yıl evvel bu beyti hacc ve ziyâret itdik didiler. İbn 'Abbâs razıyallâhu 'anhümâ buyurdi ki Hâzreti Âdem 'aleyhisselâm Hind'den Mekke'ye yayan kırk yıl gelüp hacc itdi. İmdi Beytü'l-Ma'mûr bu hâl üzre tâ tûfân eyyâmına gelince kadar kaldı. Tûfânda Hakk Te'âlâ anı kaldırıp dördüncü kat göğe çıkardı. Her gün aña yetmiş biñ melâ'ike girer, bir giren bir dağı girmeye nevbet bulmaz. Andan Hakk Te'âlâ Cebrâ'îl'e emr itdi ki inüp Hacerü'l-Esved'i alup şaklaya. Ebî Kubeys tağında tûfândan kırılmasun deyü anı şıyânet itdi. Cebrâ'îl alup Ebî Kubeys tağında şakladı. Ol beytiñ yeri tâ Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâm zamânına gelince kadar böyle hâlî kaldı. Andan İsmâ'îl ve İshâk 'aleyhimesselâm dünyâya geldikten sonra Hakk Te'âlâ İbrâhîm 'aleyhisselâma emr itdi ki bir ev binâ' idüp içinde Hakk Te'âlâ Hâzretin zıkr idüp 'ibâdet eyleye. Hâzreti İbrâhîm Hakk Te'âlâ'dan diledi ki ol emr itdiği binâ' oluncak eviñ yerini aña beyân eyleye. Hakk Te'âlâ sekîne nâmında bir rüzgâr gönderdi ki iki başı var yılanı beñzer, gâyet kavî esici. Zîrâ حوج pek sert esen rüzgârdır. Ve ba'zılar burıla burıla yılan gibi esendir didiler. Ve Hâzreti İbrâhîm'e

emr itdi ki anıñ ardınca gide, ol nerde durursa anda binā' ide. Hāzreti İbrāhīm ardına düşdi tā gelüp beytiñ yerinde hālka olup kaldı. Ve İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdı ki Hāḳḳ Te'ālā Ka'be'niñ cürmi kadar bir bulut gönderdi. Hāzreti İbrāhīm ol bulutuñ gölgesin tutup yüridi, tā gelüp beytiñ olduğı yerde durdı. Hāḳḳ Te'ālā Hāzreti İbrāhīm'e nidā itdi ki yā İbrāhīm, ol bulutuñ gölgesi cürmi kadar binā' eyle, ne ziyāde ve ne eksik olsun. Ve ba'zılar didi ki rüzgār anda durup yeri oydu, tā evvelki Beytül-Ma'mūr'uñ temelleriniñ yerini tāhir idince kadar. Andan ḳavlühü Te'ālā ⁶⁶¹ وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ buyurdı. Andan Hāzreti İbrāhīm binā' idüp Hāzreti İsmā'ıl 'aleyhisselām taşlar şunmağla Beytullāh binā' itmelerine Hāḳḳ Te'ālā وَإِذْ يَرْفَعُ ZİRÄ FÖWÄDİ KÄ'ideniñ cem'idir ve ḳä'ide temeldir. İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdı ki Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselām Ka'be'yi beş tağıñ taşlarından binā' itdi. Birisi Tūr-i Sīnā ve biri Tūr-i Zeytā ve Lübnān bunlar Şām'da. Ve birisi Cezīre-i Nāyird'e olan Cūdī tağı ve birisi Mekke'deki Hira' tağı. Lākin temelini Hira'ın taşlarından ḳordı. Ḳaçan ki binā'sı Hacerü'l-Esved'in ḳonacak yerine geldi, Hāzreti İsmā'ıl'e didi ki "Baña bir dilber taş getür buraya ḳoyayım ki hālka bir nişān olsun." Hāzreti İsmā'ıl aña bir taş getürdi, Hāzreti İbrāhīm aña "Bundan bir dilber, iyisini getür didi." Hāzreti İsmā'ıl gitdi ki andan bir dilber taş bulup getüre. Ebī Ḳubeys tağı çağırdı ki "Yā İbrāhīm anıñ bende bir emāneti vardır." deyüp Hacerü'l-Esved'i çıkarup atdı. Hāzreti İbrāhīm alup yerine ḳoydı. Ba'zılar didi ki Hāḳḳ Te'ālā anlara yedi melā'ike gönderdi, binā'sına yardım iderler idi. Ḳaçan ki binā'sından ḳurtuldılar ikisi birden

رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا didiler. Ya'nī yā Rabb sen bizden bunu ḳabül eyle demek. Lākin āyetiñ taḳdīri yā Rabb saña bu itdigimizi ḳabül eyle ve emriñe itā'at itdigimizi ḳabül eyle ve saña itdigimiz 'ibādeti ḳabül eyle dimekdir.

يَا نِي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

⁶⁶¹ Hac, (22/26: İbrāhīm'i Beytullāh'ın bulunduğı yere yerleştirdiğimizde de şöyle demiştik.) Nākıs iktibas.

[57b] sen bizim du‘amızı işidicisin ve emriñe itā‘at idüp beytiñi yaptığımızı bilicisin.

[128] رَّبَّنَا ۖ اجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ Ya‘nī bizleri saña muvaḥḥidīnden ve muḥlişinden ve muṭī‘leriñden ve ḥuṣū‘idenleriñden eyle. **Eger dinürse ki** İslām dīndir ve itā‘atdır ve emr-i Ḥudā’ya teslīm olmaqdır. Anlar ise bu du‘āyı itdikleri zamān evvel ḥāl üzerine idiler, bu du‘ālarının fā‘idesi nedir? **Hāzin dir ki** bunda iki vech vardır. Birisi İslām, ḳalbde ḳā‘im bir ‘arzdır. Olur ki andan bir şey’i ḳılmamak anlarıñ واجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ buyurmaları "Uğrımızda gelen evḳāt u eyyāmlarımızı, geçen itā‘atīñde olduğumuz eyyāmlar gibi eyle." dimeleri ḥāllerindeki olan ḥuṣūli nefy eylemez. Ve ikinci vech, ihtimāldir ki murādları īmānlarında ziyāde olmaların dilemektir. Şanki Ḥaḳḳ Te‘ālā’ya anlarıñ şıḍḳları ve yakīnleri ziyāde olmasın dilemeleridir. Bu daḥı ḥāşıl oldukları ḥāllerin nefy eylemez.

وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةٌ مُسْلِمَةٌ لَكَ Ya‘nī evlādlarımızdan ba‘zı cemā‘ati seniñ emriñe muṭī‘, münḳād evlādlar eyle. Zīrā bundaki مِنْ teb‘īz içündür ki ba‘zı ma‘nāsına. Çünkü Ḥaḳḳ Te‘ālā kendilerine bildirdi ki لَا يَأْتِيَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ deyü. Ya‘nī zürriyyetiñizde zālimler var, buyurmasından. Anlar da anıñ içün ba‘zı zürriyyetlerine du‘ā itdiler. **Eger dinürse ki** anlar niçün maḥşuş zürriyyelerine du‘ā itdiler? **Hāzin dir ki** zürriyyetleri şüfe‘aya ve naṣṭhate gayrılardan eḥaḳḳdır. Ve Ḥaḳḳ Te‘ālā anlara öyle emr eyledi. Ḳavlühü Te‘ālā, ⁶⁶² قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا buyurdu. Ya‘nī kendiñizi ve ehliñizi cehennem ateşinden ḥıfz idiñ. Zīrā kaçan enbiyālarıñ evlādları işlāḥ olsalar gayrılar anlarla işlāḥ olurlar. Görmez misiñ geçen ‘ulemālarıñ ve büyüklerin ḥāllerini? Kendiler işlāḥlıkda ve toğrulukda ḳavī olmalarıyla anlardan soñra gelenler de anlara dayanup işlāḥ ve ḳavī olurlar. Ba‘zılar didi ki ümmetden murād Ḥazreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi vesellemiñ ümmetidir. Bu āyetiñ delāletiyle. وَأَنْبِئْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ. Anlara kendilerinden peygamber gönder. Ḥazreti Resūl’i gönderdi.

⁶⁶² Tahrim, (66/6) Nâkıs iktibas.

وَأَرَانَا مَنَاسِكَا Bizlere dīnimiziñ şerāyi'lerin gösterüp bildir ve haccımızıñ ferāyızlerin bildir. Ve ba'zılar مَنَاسِكَا kurbānlarımızı bildir demek didiler. Zīrā التَّسْك kurbāndır. Ve ba'zılar 'ibādetlerimizi yolların bildir demek didiler. Zīrā التَّسْك 'ibādetdir. Hakk Te'ālā anlarıñ du'āların kabūl idüp Hāzreti Cebrā'ıl 'aleyhisselāmı 'arefe günü gönderüp anlara menāsiklerin gösterüp bildir. Kaçan ki 'Arafāt'a irdiler, Hāzreti Cebrā'ıl aña "عَرَفْتَ يَا إِبْرَاهِيمَ" deyince Hāzreti İbrāhīm "نعم" didi. Ya'nī "Bildiñ mi yā İbrāhīm?" "Belā, bildim." Andan ol gölün adı 'Arafāt kaldı ve ol yeriñ adı 'Arafāt denildi. Zīrā kamu menāsiki bilinmesi anda tekmīl olmağla cem' üzre tesmiye olundu.

وَتُبَّ عَلَيْنَا Ya'nī bizleriñ her olan umūrımızı 'afv eyle.

إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ Zīrā sen kullarıñıñ lütf u rahmetiñle suçların 'afv idicisin. Bunda ba'zılar enbiyālara günāhı cā'iz görmeleri bu āyeti delīl itmeleriyledir. Anıñ vechi Hakk Te'ālā'dan tevbe dilenmez ancak günāh itmek düşdükdən sonra tevbe idüp 'afv dilemek düşer. Eger anlardan günāh düşmese Hakk Te'ālā'dan tevbe ile 'afv dilemez idi didiler. **İmdi** anlara cevāb olunur ki kul ne kadar cehd itse Rabbisiniñ tã'atinden ayrılmamağā elbetde takşīrāt itmeden kurtulmaz. Ba'zı vaqtlerde yā sehv itmek ile veyā efđal ve a'lā olanı terk idüp ednāsını itmek ile bu du'āyı kendilerine anıñ içün itdiler. Ve ba'zılar didi ki ihtimāldir ki çün Hakk Te'ālā Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselāma bildirdi ki seniñ zürriyyetiñde zālīm olanlar var. İmdi, şekk yok ki Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselām Rabbisinden ol zālīm olanlara tevbe itmeleri ile 'afv diledi. Ma'nāsı ol evlādlarımızdan zālīm olanlara tevbeyi hidāyet idüp tevbe itmeleriyle günāhların 'afv eyle ki seniñ emriñi tã'atiñe döneler. Gerçi zāhirde du'ānıñ lafzı kendilerinedir, murād zürriyyetlerin dilemektir. Ve ba'zılar didi ki ihtimāldir ki kaçan Beyt-i Mükerrrem'iñ binā'sını kaldırdılar çünkü ol mekān gayrı mekānlardan du'ā kabūl olmasına lāyık ve sezādır. Ol du'āyı itdiler ki kendilerden sūnnet kalup kendilerden sonra ol yere gelenler bu du'āyı

[58a] okumak ile kendilerine uyalar. Zîrâ ol mekân, günâhlardan kurtulup pāk olacak yerdir ve Hakk Te‘ālâ’dan tevbe ve mağfiret dileycek yerdir.

[129] رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ Ya’nî yâ Rabb anlara müslümân olan ümmetden veyâ zürriyyetleri ‘Arabdan ki anlar Hâzreti İsmâ‘îl İbn İbrâhîm ‘aleyhimeşşalâtü vesselâm evlâdlarındandır. Yine anlardan bir peygamber gönder ki anları İslâm’a da‘vet idüp dîn ile şer‘ati tekmîl eyleye. Zîrâ gelen peygamber anlardan olunca anıñ nesebini ve toğduğı yeri ve büyüdüğü yeri bilürler. Anıñ ile ol peygamberiñ anlar kavlini kabûl itmege yakın olurlar. Ve hem ol peygamber anlara gayrılarından şefkatli ve merhametli olur. Lâkin kamu müfessirler kavli aña cem‘ itdiler ki رَسُولًا مِنْهُمْ Ya’nî ‘Arablardan olan peygamber Hâzreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi vesellemdir. Zîrâ Hâzreti İbrâhîm ‘aleyhisselâm zürriyyetine du‘â itdigi zamân ol Mekke’de idi. İmdi Mekke’de anıñ zürriyyetinde Hâzreti Resûl’dan gayrı bir peygamber gelmedi. Bunda murâd ol Hâzret olduğun delâlet ider. Hâzreti Begavî ‘İrbâd bin Sâriye nâmdan sened ile hadîş-i şerîf rivâyet itdi ki "إِنِّي عِنْدَ اللَّهِ مَكْتُوبٌ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ، وَإِنِّي لَمُنْجِدٌ فِي طَيْبَتِهِ وَسَاحِرٌكُمْ بِأَوَّلِ أَمْرِي، أَنَا دَعَوْتُ إِبْرَاهِيمَ وَبَشَارْتُهُ عِيسَى وَرُؤْيَا أُمِّي إِلَيَّ رَأْتُ حِينَ وَضَعْتَنِي وَقَدْ خَرَجَ لَهَا نُورٌ سَاطِعٌ أَضَاءَتْ لَهَا مِنْهُ" قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنِّي عِنْدَ اللَّهِ مَكْتُوبٌ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ، وَإِنِّي لَمُنْجِدٌ فِي طَيْبَتِهِ وَسَاحِرٌكُمْ بِأَوَّلِ أَمْرِي، أَنَا دَعَوْتُ إِبْرَاهِيمَ وَبَشَارْتُهُ عِيسَى وَرُؤْيَا أُمِّي إِلَيَّ رَأْتُ حِينَ وَضَعْتَنِي وَقَدْ خَرَجَ لَهَا نُورٌ سَاطِعٌ أَضَاءَتْ لَهَا مِنْهُ" ⁶⁶³ Ya’nî ben Hakk Te‘ālâ katında hâtemü'n-nebiyyîn yazılıyım, dahı Âdem ‘aleyhisselâma rûh gelmeden çamur yaturken ben peygamber idim. Ben sizlere evvelimden olan hâlimi söyleyim. Hâzreti İbrâhîm ‘aleyhisselâm du‘â idüp Hakk Te‘ālâ’dan kendi zürriyyetinden peygamber diledikde Hakk Te‘ālâ anıñ du‘âsın kabûl idüp âhîr zamânda gönderdiği peygamber ol benim. Geldim ki anları küfr ü zulm itdiklerinden hâlâş ideyim ve Hâzreti ‘İsâ ‘aleyhisselâmıñ İncil’de ⁶⁶⁴ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ benden soñra gelen peygamberiñ adı Ahmed’dir deyü beşâret itdigi ol benim. Ve vâlidemiñ beni toğurdığı dem gördüğü rû’yâ ki bir nûr kendini ve ‘âlemi kaplayup ol nûruñ aydınlığından Şâm’ıñ köşklerini görmesiyle beşâretlenmesi ol benim buyurdı.

⁶⁶³ Begavî, a.g.e., C. I, s. 151.

⁶⁶⁴ Saf (61/6: Benden sonra gelecek, Ahmed adında) Nâkıs iktibas.

يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ Ya'nī anlara seniñ aña indirdiğñ Qur'an-ı 'azīmü's-şān'ıñ āyetlerin okuyup anda üzerlerine vācib olanları bildir. Ol ise Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi veselleme indi ve her āyet indikce anlara okur idi. Andan bu āyeti Hāzreti Resūl'e haml itmek vācib oldı.

وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ Ya'nī anlara kitābıñ āyetleriniñ ma'nālarını ve haqıqatlerini öğredüp bildir. Zīrā maqşād ulusı Qur'an'ıñ içinde olanı öğrenmekdir, tevḥıdden ve nübüvvetden ve aḥkām-ı şer'ıyyeye olan delā'illeri öğrenmekdir. Zīrā kaçan ki Haqq Te'ālā evvel Qur'an'ıñ okuyup hıfz itmesini emr itdi ki tağyīr, tebdıl olmadan şıyānet ola. Şoñra haqayıķını ve esrārını bilmege öğrenmege emr itdi. Ve anlara ḥikmeti öğredüp bildire. Ve الْحِكْمَةَ oldur ki sözüyle 'ameli yerine işābet ide. Zīrā kişıye ḥakīm dinmez, tā kavlı ile fi'li bir olmayınca. Sözi fi'line mutābık ola. Ve ba'zılar didi ki ḥikmet, cehlden ve ḥaṭādan daḥı oluyor dinür ki ol didigimiz kavlı yā fi'l rāst gelmek ile olur, dā'im degildir. Zīrā ḥikmet her şey'i yerlü yerine qomaqdır. Ve ba'zılar ḥikmet, eşyāyı ve haqıqatlerini bilmekdir didiler. Andan müfessirler bu āyetde ḥikmetden murād ne olmasında ihtilāf itdiler. İbn Vehb rivāyet ider ki İmām Mālik'e didim "مَا الْحِكْمَةُ" didi "Ḥikmet umūr-ı dīni ve tā'ati bilmek ve 'amel itmekdir." Ve Kātāde el-ḥikmet sūnnetdir didi. Zīrā Haqq Te'ālā Qur'an'ı okumağı ve haqıqati öğrenmegi zıkr itdi. Andan ḥikmet öğrenmegi zıkr itdi. Andan ma'lūm oldu ki ḥikmet anlardan ğayrı şey'dir. Ancaq ol kitāba sezā Hāzreti Resūl'ün sūnnetidir. Ve ba'zılar ḥikmet, Haqq Te'ālā'nıñ aḥkāmından bilmedigimiz 'ilmdir ki anı ancaq Hāzreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellem beyān itmesiyle bilürüz. Ve ba'zılar ḥikmet, Haqq ile bātılnıñ arasın faşl itmekdir didiler. Ve ba'zılar el-ḥikmet aḥkāmı ve qazāyāyı bilmekdir didiler. Ve ba'zılar ḥikmet, Qur'an'ı fehm itmekdir. Andan ma'nāsı anlara Qur'an'da olan aḥkāmı örgedir, وَالْحِكْمَةَ Qur'an'da meşāliḥ-i dīniyyeyi ve aḥkām-ı şer'ıyyeyi öğreden.

[58b] Zīrā her kelime ki va'z u naşīḥatdır ve ḥayırlı 'amele da'vet ider ve qabḥıden neyh ider, ol ḥikmetdir. Andan

وَبُرْكَهِمْ ya'nī anları şirkden ve putlara tapmadan vesā'ir murdārılıklardan ve rezīlliklerden ve nokşānlardan pāk eyleye. Ve ba'zılar tezkiyedendir ki ol 'adālet üzre olan şehādetdir. Ya'nī kıyāmetde anlara şehādet ide, emriñe itā'atlerin enbiyālar teblīğ ü şehādet itdiklerinde. Andan Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselām du'āları tamām Hākk Te'ālā'ya şenāya başladı.

يَا نِي أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ Ya'nī sen, mişli bulunmaz bir 'azīz ve kendiden zerre kadar şey' gizli olunmıyan 'ālimsin. Ba'zılar عَزِيزُ kahr idici dimekdir. Ve ba'zılar عَزِيزُ kendine el ırmeyen metīn olandır ki alınmaz ve ba'zılar pek kavī olandır didi. Zīrā الْعِزَّةُ kuvvetdir, andan أَرْضُ عَزَاز ya'nī berk kavī yer. وَالْحَكِيمُ Kendiden bir şey' gizli olmıyan 'ālimdir. Ve ba'zılar kamu eşyāyı bilici ve nihāyet aḥkāmı üzre icād idicidir didiler.

[130] وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ Ya'nī Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselāmın dīnine ve şerī'atine girmegi terk eyleyen ancak kendi nefsinı helāka bırağandır. Zīrā رَغَبٌ dilemekdir, رَغَبُ الشَّيْءِ şey'i diledi. Eger عَنْ kelimesi ile gelürse terk itmekdir, bu āyetde terk ma'nāsınadır. Ve سَفِهَ helākdır ve ziyān zarardır, İbn 'Abbās rażıyallāhu 'anhümā rivāyetiyle. Ve ba'zılar zilletdir ve zillate müsteḥāḳ oldu dimekdir didiler. Ve اِسْتَفْهَهُ ḥaḫfīlıktır 'aḳılda. Ve ba'zılar cehldir. Ve زَائٍ za'īflikdir didiler. Zīrā her sefīḥ cāhil olur. Ve her kim Hākk'dan gayrıya taparsa ol nefsinı bilmedi. Zīrā ḫālīḳını ol bilmediği için andan ḫaberde geldi ki ⁶⁶⁵ Ya'nī her kim nefsinı bildi ise Rabbisini bildi. Ve ma'nāsı her kim nefsinı zillet ve 'ācizlik ve za'f ve fenā üzre olduğun bildi Rabbisini ḳudret ve kuvvet ve beḳā üzre olduğun bilür. Ve buna delīl Hākk Te'ālā Dāvūd 'aleyhisselāma vahy itdi ki يٰدَاوُدَ اَعْرِفْ نَفْسِكَ وَاَعْرِفْنِي قَالَ: يَا رَبِّ كَيْفَ Ya'nī yā Dāvūd evvel ⁶⁶⁶ اَعْرِفْ نَفْسِي قَالَ: اَعْرِفْ نَفْسَكَ بِالْعَجْزِ وَالضَّعْفِ وَالْفَنَاءِ وَاَعْرِفْنِي بِالْقُوَّةِ وَالْقُدْرَةِ وَالْبَقَاءِ. nefsiñi bil ve andan beni bil. Dāvūd 'aleyhisselām yā Rabb nefsimi nice bileyim didi.

⁶⁶⁵ Muhammed el-Aclūnī, **Keşfü'l-Hafâ**, thk. Hüsameddin Kudsî, (Kâhire: Mektebetü'l-Kutsî, 1351/1932), C. II, s. 262, nr. 2532.

⁶⁶⁶ Hâzin, **a.g.e.**, C. I, s. 83.

Ḥaḳḳ Te‘ālā nefsiñi ‘acַz ve za‘f ve fānī bil, Rabbi’ñi kuvvet, kudret ve bākī olmak üzere bil deyü buyurdi. Ve bu āyetiñ inmesine bā‘is, ‘Abdullāh bin Selām kardaşı oğlu Seleme ve Muhācir nām kimseleri Ḥazreti Resūl’e imān getürmelerine da‘vet idüp anlara didi ki "Ḥaḳḳ Te‘ālā Tevrāt’da bizlere bildirdi ki ben Ḥazreti İsmā‘īl evlādlarından bir peygamber göndereceğim, anıñ ismi Aḥmed’dir. Her kim aña inanup imān getürürse ol hidāyete irüp mü‘min oldı ve her kim aña ve nübüvvetine inkār iderse ol kāfir mel‘ūn olur." deyince karındaşı Seleme imāna gelüp mü‘min oldı. Ve Muhācir ibā idüp İslām’a gelmedi. Ḥaḳḳ Te‘ālā bu āyeti nāzil itdi . وَمَنْ يَرْغَبْ عَنْ

يَا نَبِيَّ Ḥazreti İbrāhīm ‘aleyhisselāmıñ dīnini ve şerī‘atini kim terk iderse.

Bunda Yahūdilere ve gāvurlara ve ‘Arablarañ müşriklerine ‘arz itmek var ki Yahūdiler ve gāvurlar bizler Benī İsrā‘il Ya‘qūb İbn İshāḳ İbn İbrāhīm ‘aleyhimüşşalātü vesselām evlādlarındanuz deyü iftiḥār iderler. Ve ‘Arablar müşrikleri, bizler Ḥazreti İsmā‘īl ‘aleyhisselām evlādlarındanuz deyü iftiḥār ider. Ḥaḳḳ Te‘ālā’dan anlar ‘arz ki eger siz öyle da‘vā idiyorsunuz Ḥazreti İbrāhīm ‘aleyhisselāmıñ Ḥaḳḳ Te‘ālā’dan āḥir zamānda gelmesin dilediği peygamber bu Muḥammed’dir, her kim aña, dīnine imān getürürse Ḥazreti İbrāhīm dīnine imān itdi ve her kim terk iderse Ḥazreti İbrāhīm dīnin terk itdi dimekdir.

وَلَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا Bizler anı dünyāda da‘vet içün ihtiyār idüp gönderdik sizleri Ḥaḳḳa da‘vet eyleye.

وَأَنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ Ve yarın ol āḥiretde şālihler fāyizler olan enbiyālar ile cennetde olur. Ḥazreti İbrāhīm ‘aleyhisselām andan.

[59a] [131] اِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمَ Ya‘nī kaçan ki Rabbisi Ḥazreti İbrāhīm ‘aleyhisselāma İslām üzerine toğrı kā‘im ol buyurdi. Bunda Ḥazreti İbrāhīm’in İslām üzerine sābit olduğun beyān itdi. Zīrā enbiyālar İslām üzerine ve tevḥīd üzerine toğup büyüdiler. İbn ‘Abbās rażıyallāhu ‘anhümā buyurdi ki ol Ḥazreti İbrāhīm mağāradan çıkup yıldızı ve ayı ve güneşi gördükde anlara Rabbī deyüp anlara baqdıḳda anlarıñ ve gayrı eşyalarıñ ḥadīş oldukların bilüp ve anlar bir icād idene muḥtāc oldukların

añlayup anlar bir mücid vardır didigi demde Hakk Te‘ālā aña اَسْلَمَ buyurdi. Andan Hazreti İbrāhīm

قَالَ اَسَلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ buyurdi. Ya’nī Hazreti İbrāhīm ‘ālemleri yokdan var idene huzū’ ile itā‘at itdim ve hulus ile ‘ālemleriñ müdebbirine ‘ibādet itdim buyurdi. Ve ba‘zılar didi ki اَسْلَمَ demek dīniñi ve ‘ibādetiñi hulus ile idüp cemī‘-i nekā’ışden selīm eyle dimekdir. Ve ba‘zılar īmān kalbiñ şıfātlarındandır ve İslām cevārihiñ şıfātlarındandır didiler. İbrāhīm ‘aleyhisselām kalbi ile Hakk Te‘ālā’nıñ vaḥdāniyyetine mü’min idi. Hakk Te‘ālā aña cevārihi ile ‘amel itmege İslām deyü emr eyledi. Ve ba‘zılar ma’nāsı, اَسْلَمَ نَفْسَكَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَفَوَّضْتُ أَمْرَكَ إِلَيْهِ, demek didiler. Ya’nī nefsiñi Hakk’ıñ kazā ve kaderine teslīm eyle ve her umūrıñı aña havāle eyle. Ol demde İbrāhīm ‘aleyhisselām⁶⁶⁷ قَالَ اَسَلَمْتُ أَمْرِي لِرَبِّ الْعَالَمِينَ buyurdi. Ya’nī her umūrımı kamu halkıñ şāhibine ve hālikine havāle idüp teslīm oldum. İbn ‘Abbās raḫıyallāhu ‘anhümā buyurdi ki Hazreti İbrāhīm ‘aleyhisselāmıñ bu hıṭābı ol zamān taḥkīklendi ki kaçan ateşe atıldığı dem melā’ikeler gelüp kendine ne emr iderseñ idelim didiklerinde anlarıñ birinden meded dilemeyüp teslīm olmasıyla taḥkīklendi.

[132] وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ Ya’nī Hazreti İbrāhīm ‘aleyhisselām oğulları kelime-i tevḥīd ki lāilāhe illallāh anı ısmarlayup vaşıyyet itdi. Ve ba‘zılar millet-i ḥanīfiyye üzre olmalarını vaşıyyet itdi didiler. Ve ol demde Hazreti İbrāhīm’iñ sekiz evlādı var idi. Biri İsmā‘īl ‘aleyhisselām, anası Hacer Kıbtıyye idi. Ve birisi Hazreti İshāk ‘aleyhisselām anası Sāre idi. Ve ol birileri Medān ve Midyān ve Yokşān ve Zimrān ve Sibāk ve Şuah bu altınıñ anaları Ken‘ān’dan Keṭūrā bint Yaḫṭān idi. Anı Hazreti İbrāhīm ‘aleyhisselām Hazreti Sāre vefāt itdikden soñra evlendi idi. **Eger dinürse ki** Hazreti İbrāhīm ‘aleyhisselām için neden وَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ buyurdi niçün أَمَرَ بِهَا dimedi?

Hāzin dir ki vaşıyyet kelimesi emr kelimesinden te’kīd ider. Zīrā vaşıyyet ölümdeñ korḫma ve katında olur. Ve ol vaktde insān evlādına çetin gelür vefātı, maḥzūn olurlar. Ol demde babalarıñıñ ısmarladığını kabūl itmege qalbleri pek yanaşur ve

⁶⁶⁷ Hāzin, a.g.e, C. I, s. 83.

bunda vaşiiyeti evlādlarına mahşūş itmege bā'is, kişiniñ evlādına şefkati ğayrıya şefkat itmesinden ziyāde olmasıyladır. Ve ba'zılar didi ki İbrāhīm'in oğulları imāmlar idi, kamu halk anlara uyarlar idi. Anların ıslāh olmalarıyla kamu halk ıslāh olurlar, andandır.

وَيَعْقُوبُ Ya'nī Hāzreti İbrāhīm 'aleyhisselām evlādlarına ışmarlayup vaşiiyet itdigi gibi Hāzreti Ya'kūb 'aleyhisselām dağı evlādlarına öyle vaşiiyet idüp ışmarladı. Ve anıñ Ya'kūb nāmıyla tesmiye olmasına bā'is, 'Ays nām qarındaşı ile bir qarında idiler. Evvel 'Ays toğdı anıñ ardınca Ya'kūb toğunca aña Ya'kūb didiler, qarındaşınıñ 'akabince gelmesi ile. Andan İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdı ki aña Ya'kūb dimege bā'is, 'Akabī ya'nī evlādları çok olmağla. Anıñ on iki evlādı var idi, anlar Rübīl ve Şime'on ve Levī ve Yahūdā ve Rebālūn ve Yeşeḥar ve Dān ve Naftali ve Cād ve Aşer ve Yūsūf ve Bünyāmīn bunlardır. Andan dönüp Hāzreti Ya'kūb 'aleyhisselām evlādlarına

يَا نَبِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ ya'nī oğullar, Hāḳḳ Te'ālā sizlere dīn-i İslām'ı ihtiyār itdi.

يَا نَبِيَّ هَلْ تَمُوتُونَ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ Ya'nī hülüş üzre ancak ehl-i imān olmañız üzre vefāt idiñiz. Tā eceliñiz gelince kadar hemān İslām üzre olmañız müdāvemet ve cehd idiñ. Zīrā kişi bilmez ecel kendine ne zamān

[59b] irecegini. Ve ba'zılar didi ki محسنون لظن على الله عز وجل يا'nī Hāḳḳ Te'ālā'ya ḥüsn-i zann üzre olmağ ile vefāt idiñ. Bu delīl Hāzreti Cābir'den rivāyet ile ḥadīs⁶⁶⁸ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَبْلَ مَوْتِهِ بِثَلَاثَةِ أَيَّامٍ يَقُولُ: لَا يَمُوتَنَّ أَحَدُكُمْ إِلَّا وَهُوَ يُحْسِنُ الظَّنَّ بِرَبِّهِ. Ya'nī Cābir didi ki işitdim, Hāzreti Resūl vefātından üç gün evvel buyurdı ki sizlerden biriñiz vefāt itmeye ancak Rabbisine ḥüsn-i zannı güzel kavī olmağ üzre vefāt ide. Bunu *Şahīḥayn*'da iḥrāc olundu.

⁶⁶⁸ Müslim, "Kitābü'l-cennet ve sıfatı ne'imihā ve ehlihā", 2877.

[133] أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ Bunda cem‘-i şehiddir. Hâzır ma‘nâsına. Ya‘nî ey Yahūdîler sizler hâzır mıydınız?

إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ Ya‘nî Hâzreti Ya‘küb ‘aleyhisselâma vefât geldiği zamân sizler ol demde yanında hâzır mıydınız? Bunuñ inmesine bâ‘is, Yahūdîler Hâzreti Resûl şallallâhu ‘aleyhi veselleme didiler ki Hâzreti Ya‘küb ‘aleyhisselâm vefât iderken oğullarına Yahūdî olmalarına vaşiyet itdi dimelerinde bu âyet-i şerîfî anlarıñ yalanlarını yüzlerine urmağa indirdi ki ey ma‘şara‘l-yahūd sizler Hâzreti Ya‘küb ‘aleyhisselâmıñ vefâtında hâzır degil idiñiz. Ne yüzden enbiyâlarım ve resûllerime yalandan ve bâtıllardan da‘vâlar idersiñiz ve ataları Yahūdîlige nisbet idersiñiz? Böyle da‘vâları peygamberlerime itmeñ. Zîrâ ben halîlim İbrâhîm ‘aleyhisselâmı ve oğlunu ve oğlunuñ evlâdlarını ancak dîn-i İslâm ile irsâl itdim ve anlar ol ‘ahd üzerine olup vefâtlarında evlâdlarına dañı dîn-i İslâm üzre olmalarına vaşiyet itdiler deyü Hakk Te‘âlâ anlar bu âyeti nâzil itdi. Ve andan anı beyân için buyurdi:

إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي ya‘nî Hâzreti Ya‘küb ‘aleyhisselâm ol on iki evlâdlarına didi ki benden sonra kağı şey’e tapup ‘ibâdet idersiñiz? Andan ba‘zılar didi ki Hakk Te‘âlâ bir peygamberiñ rûhını kabz itmez, tâ anı yaşamak ile vefât dileme arasında muhayyer itmeyince. Kaçan ki Hâzreti Ya‘küb ‘aleyhisselâm vefâtı vaktinde muhayyer oldu evlâdlarına vaşiyet idecek kadar vakt-i mühlet diledi, Hakk Te‘âlâ’dan mühlet virildi. Zîrâ ehl-i Mısr’ıñ putlara ve ateşe tapdıkların gördi idi. Andan evlâdlarını ve oğullarınıñ oğullarını cem‘ idüp anlara didi ki ben vefât idiyorum sizler benden sonra neye tapup ‘ibâdet idersiñiz?

قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَالْهَ أَبَانِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ Ya‘nî oğulları aña seniñ tapdığını Tañrı’ya ve dedeñ Hâzreti İbrâhîm’iñ tapdığı Tañrı’ya ve atañ İsmâ‘îl ve İshâk ‘aleyhimesselemin vefâtı vaktinde muhayyer oldu evlâdlarına vaşiyet idecek kadar vakt-i mühlet diledi, Hakk Te‘âlâ’dan mühlet virildi. Zîrâ ehl-i Mısr’ıñ putlara ve ateşe tapdıkların gördi idi. Andan evlâdlarını ve oğullarınıñ oğullarını cem‘ idüp anlara didi ki ben vefât idiyorum sizler benden sonra neye tapup ‘ibâdet idersiñiz?

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي

⁶⁶⁹ Ya'nî kişiniñ 'amcası babasıdır. Zîrâ babasınıñ maķâmındadır. Andan 'amcası Hâzreti 'Abbâs razıyallâhu 'anh hakkında ⁶⁷⁰ رُدُّوا عَلَيَّ buyurdı. Ya'nî babam Hâzreti 'Abbâs'ı benden yaña çeviriñ. Andan İsmâ'îl ata ile yâd oldı.

يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ Ya'nî anlarıñ kâmusınıñ Tañrısı birdir, bizler de bir olan Allâh'a tapup hûlûş ile 'ibâdet ideriz.

[134] يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ Ya'nî ey Yahūdîler, ol ümmet ki İbrâhîm ve İsmâ'îl ve İshâk ve Ya'kûb 'aleyhimüsselâm ve evlâdları idi. Anlar geçüp gitdiler, herkes yoluna yerleri boş kaldı. Anlarda olmayan şey'i anlara töhmet ile da'vâ itmeyiñ deyü anlara tenbîhdir.

يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ Ya'nî anlarıñ itdikleri 'amelden kazandıkları anlar gider.

يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ Ya'nî sizleriñ de ey Yahūdîler ve ey gāvurlar itdiñiz 'amelden kazandığıñız kamu siziñdir.

يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ Ya'nî anlarıñ itdikleri 'amellerinden sizlere su'âl olunmaz. Siz ancak her fırka itdiği 'amelinden su'âl olunur.

[135] يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ يَا نَبِيَّ اللَّهِ Ya'nî Yahūdîler mü'minlere dirler ki dönüp bizim dînimize giriñ, zîrâ dîn Yahūdî dînidir. Ve gāvurlar mü'minlere gelüp geliñ bizim dînimize dönüñ, zîrâ dîn ancak

[60a] İsâ dînidir dirler. Andan İbn 'Abbâs razıyallâhu 'anhümâ buyurdı ki bu âyet inmesine bâ'is, Yahūdîleriñ başları Ka'b İbnü'l-Eşref ve Mâlik İbnü'l-Mus'ab es-Sayf

⁶⁶⁹ Müslim, "Kitâbü'-zekât" 983.

⁶⁷⁰ Ebî Şeybe, **Musannef**, thk. Kemâl Yûsûf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409) C. VII, s. 400, nr. 36902.

ve Vehb bin Yahūdā ve Ebī Yāsir bin Aḥṭāb. Ve Necrān nām vilāyetiñ gāvurlarınıñ başları es-Seyyid ve ‘Āķib ve ayakdaşları. Kaçan ki dīnde mü’minler ile ḥuṣūmet idüp her bir fırka kendi dīnini ḥaḳḳ dīn deyü zu‘m idüp Yahūdīler didi ki bizim peygamberimiz Ḥazreti Mūsā ‘aleyhisselām cümle peygamberlerden efḍaldır ve kitābımız Tevrāt cümle kitāblardan efḍaldır ve dīnimiz cümle dīnlerden efḍaldır deyü Ḥazreti ‘İsā ‘aleyhisselāmı ve İncīl’i ve Ḥazreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi veselleme ve Ḳur’ān’ı inkār itdiler. Ve andan gāvurlar didiler ki bizim peygamberimiz ‘İsā ‘aleyhisselām cümle peygamberlerden efḍaldır ve kitābımız İncīl cümle kitāblardan efḍaldır ve dīnimiz cümle dīnlerden efḍaldır deyüp Ḥazreti Resūl şallallāhu ‘aleyhi veselleme ve Ḳur’ān’ı inkār itdiler. İmdi bu fırkalar mü’minlere rāst geldikce dīnlerine da‘vet itmeleriyle bu āyet indi.

قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا Ya’nī yā Muḥammed ol Yahūdīler ve gāvurlara söyle eger elbet uymaḳ olursa Ḥazreti İbrāhīm ‘aleyhisselām dīnine uyarız. Zīrā anıñ dīniniñ efḍal olmasına cümle muḳırr ve kamu dīnlerden dīn-i İslām’a meyilli olmasıyla. Ve ḥanīfīñ aṣlı اَلْحَنِيفُ’dir ki ol meyl ve ayakda biraz egriliktir. Andan İbn ‘Abbās raḳıyallāhu ‘anhümā buyurdi ki اَلْحَنِيفُ kamu dīnlerden dīn-i İslām’a meyilli olandır, diyendir. Andan şā’iriñ ḳavlinde:

Şi’r:

وَلَكُنَّا خَلْقًا أَوْحُلِفْنَا

حَنِيفًا دِينًا عَنْ كُلِّ دِينٍ

Şi’r:

Yaradıldık ezel aña veyāḥud oldı ṭabī‘at

Dīnimiz dīn-i İslām’a meyilli cümleden elbet

Neşir. Andan ‘Arab her kim ḥacc itse ve sūnnet olsa aña ḥanīf dirler. Bunda ḥacc ve sūnnet dīn-i İbrāhīm ‘aleyhisselām olduğuna tenbīhdir. Andan ba‘zılar اَلْحَنِيفُ’ye sūnnet

olmaqdır ve İslām üzre menāsik-i haccı edā itmekdir. Andan الْحَنِيف dīn-i İslāmdır ve ol
Hāzreti İbrāhīm ‘aleyhisselām dīnidir.

⁶⁷¹ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ Ya’nī Hāzreti İbrāhīm ‘aleyhisselām müşriklerden degil idi. Bunda
gāvurlara ve Yahūdilere ve gayrı müşriklere ‘arz vardı ki sizler anıñ dīnindeyüz deyü
da’vā idersiñiz ol müşrik degil idi, sizler müşriklersiñiz. Andan Hāḫḫ Te‘ālā
mü’minlere ḥiṭāb idüp

[136] قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ ya’nī ey mü’minler sizler Yahūdilere ve gāvurlara, anlar sizlere
Yahūdī veyā gāvur oluñ didiklerinde bizler Hāḫḫ Te‘ālā’nıñ vaḥdāniyyetine inanup
īmān getürdük deyñ anlara.

وَمَا أَنْزَلْنَا Ve bizlere inen Ḳur’ān-ı ‘azīmü’ş-şān'a inanup īmān getürdük.

وَمَا أَنْزَلْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ Ya’nī Hāzreti İbrāhīm ‘aleyhisselāma inen on şuhufa daḥı inanup īmān
getürdük.

وَأَسْمِعِلْ وَأَسْحَقْ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ Ya’nī Hāzreti İsmā’īl ve İshāḫ ve Ya’ḫūb'a ve on oḡlı esbāṭa
şalavātullāhi ‘aleyhim ecma’in, bunlarıñ ḫamusına inanup īmān getürdük. Zīrā esbāṭa
Hāzreti Ya’ḫūb ‘aleyhisselāmıñ on iki oḡullarıdır, anlar peygamberler idiler. Zīrā
esbāṭ oḡul oḡlıdır. Andan ba’zılar Hāzreti Ḥasan ve Hāzreti Ḥüseyn razıyallāhu
‘anhümā ḫazretlerine سَبَطَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ dirler. Ya’nī kızısı oḡulları. Benī
İsrāīl'de ḫabīleler gibidir ‘Arablardaki. Hāzreti İsmā’īl ‘aleyhisselām evlādlarında
olmaḡla birisine سَبَطَ dirler, bir ḫabīle.

وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ Ya’nī Hāzreti Mūsā ‘aleyhisselāma ve aña inen Tevrāt'a inanup īmān
getürdük.

⁶⁷¹ Nākıs iktibas.

وَعِيسَى Ya'nī Hāzreti 'Īsā 'aleyhisselāma ve aña inen İncil'e dağı inanup ĩmān getürdük.

وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ Ya'nī kamu peygamberlere Hāḫḫ Te'ālā'dan gelen vahye ve emre ve kendilerine inanup ĩmān getürdük, ḫamusı ḫaḫdır.

لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ Bizler ol peygamberlerden ve kitāblardan birini ayırup inkār itmeyüz.

Ḫamusına inanup ĩmān getiririz, sizler gibi ba'zı payğambere inanup ve ba'zısını inkār itmeyüz. Çünkü Yahūdiler Hāzreti 'Īsā 'aleyhisselām ile Hāzreti Resūl ṣallallāhu 'aleyhi vesellemi inkār idüp ba'zı peygamberlere inandılar ve gāvurlar Hāzreti Resūl'i inkār idüp ba'zılar inandılar mü'minlere bu emr geldikde anlara bizler ḫamusına ĩmān getürdik diyîñ deyü.

وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ Ya'nī bizler

[60b] kamu peygamberlere ve vahdāniyyetine ĩmānımız 'ubūdiyyetinde ve ṭā'atinde ḫuzū' ve ḫuṣū' üzreyüz. Buḫārī'de Ebī Hüreyre'den ḫadīs, كَانَ أَهْلُ الْكِتَابِ يَفْرَهُونَ التَّوْرَةَ, بِالْعِبْرَانِيَّةِ، وَيُفَسِّرُونَهَا بِالْعَرَبِيَّةِ لِأَهْلِ الْإِسْلَامِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تُصَدِّقُوا أَهْلَ الْكِتَابِ وَلَا تُكَذِّبُوهُمْ، وَقُولُوا: {آمَنَّا} Ebī Hüreyre didi ki Yahūdiler Tevrāt'ı 'İbrāni dilince okuyup dönüp Müslümānlara 'Arabca tefsir iderler idi. Hāzreti Resūl buyurdi ki ehl-i kitāb'ın itdikleri tefsire inanmayîñ ve ne anları yalan çıkarîñ. Hemā[n] siz bizler Hāḫḫ Te'ālā'nıñ vahdāniyyetine ve bizlere ĩnen Ḫur'ān-ı 'azīmü's-ṣān'a ve cemī'-i peygamberlere ve inen kitāblara ve şuḫuflara inanup ĩmān getürdik deyüp sukūt idiñ buyurdi.

⁶⁷² Buhārī, "Tefsīru'l-Kur'ān", 4485.

[137] فَانْ اَمْتُوا بِمِثْلِ مَا اَمَنْتُمْ بِهِ فَقَدْ اهْتَدَوْا Ya'nī bu Yahūdiler ve gavūrlar eger siziñ Hakk Te'ālā'nıñ vaḥdāniyyetine ve kitāblarına ve peygamberlerine inanup īmān getürdiñiz gibi anlar da inanup īmān getürdiler ise ve tevḥīdiñiz gibi tevḥīd ile Hakk Te'ālā'yı birlediler ise. Zīrā bu meşel مَاَصِل ma'nāsındadır لَيْسَ كَمِثْلِ شَيْءٍ gibi gelür. فَانْ اَمْتَدُوا Ya'nī imdi anlar anıñla hidāyete yol buldılar. Bir ma'nası eger anlar siziñ gibi her ḥālinde berāber şaḥīḥ bir dīn buldılar ise ol demde ol dīne inanmaları ola. Zīrā ey mü'minler siziñ dīniñiz Hakk Te'ālā'nıñ vaḥdāniyyetine īmān ve ikrār itmek ve kamu peygamberlere ve anlara inen kitāblara inanup īmān itmek üzre binā' olunmuştur. Buldukları dīnde böyle ise yine dīniñiz ile berāber olmağa yol buldılar. Ve ba'zılar didi ki eger anlar daḥı siziñ anlarıñ kitāblarına ve peygamberlerine inanup īmān getürdiñiz gibi anlar da siziñ kitābıñıza ve peygamberiñize inanup īmān getürdiler ise henüz hidāyete yol buldılar dimekdir.

وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ Ya'nī eger ol Yahūdiler ve gāvurlar bu dīnden yüz çevirüp döndiler ise anlar küfrlerinden muḥālefet ve nizā' itmek üzerinedirler. Ba'zılar didi ki sizlerle düşmānlık ve cenk itmeğe hırşlanur ki dīnine girmek içün birbirine düşmān olmalarındandır.

فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ Ya'nī yā Muḥammed Yahūdileriñ ve gāvurlarıñ şerlerinden seni hıfz itmeğe Hakk celle ve 'alā saña kifāyet idüp yetişür. Bunda Ḥazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellemiñ zāhir olmasına Hakk Te'ālā Ḥazretinin kefāleti işāreti vardır. Zīrā cenāb-ı Bārī her neye kefālet işāret iderse anı vefā iden bunda daḥı ileride olacağı gaybda iken ḥaber virdi, Ḥazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi veselleme mu'cizāt oldı. Bunda itdigi va'de kaçan kılıç ile izḥār olmasın emr indikde Benī Kureyza'yı katl ve yesir itmek ve Benī Naḍīr'i urup yağma idüp yerlerinden sürmek ile Hakk Te'ālā vefā itdi.

وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ Ya'nī Hakk Te'ālā siz bu sözleriñizi işidici ve ḥalleriñizi kamu bilicidir. Anlarıñ ḥased ile didigi sözleri içün ve derūnlarında anlarıñ sizlere tutduğı kinleri içün dünyāda ve āḥiretde cezāların idicidir.

[138] صِبْغَةَ اللَّهِ Ya'nī Hakk Te'ālā'nın halk itdigi. Lākin İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā dīnullāh buyurdu. Anı صِبْغ ile tesmiye itmege bā'is, boyanın bizde eşeri nice bellü ise dīniñ dağı eşeri dindār olanıñ yüzünde bellü olur ve halkda anlarıñ hālikınıñ varlığına vaḥdāniyyetine eşeri bellü olur. Ve ba'zılar sūnnetullāh didiler ve ba'zılar Hakk Te'ālā emr itdigi sūnnet olmaqdır didiler. Zīrā sūnnet, kan ile boyadığı içün. İbn 'Abbās razıyallāhu 'anhümā buyurdu ki gāvurlarıñ birine kaçan bir evlād gelse anı yedi günü tamām itdikde anlarıñ ma'mūriyye nām bir şuyı vardır. Anıñ içine batırulur, anıñla ol pāk olup Hakk üzre gāvur oldu deyü i'tikād iderler, anı sūnnet olmağ yerine isti'māl iderler. Andan Hakkullāh haber virüp صِبْغَةَ اللَّهِ didi. Ya'nī Hakk Te'ālā'nın emr itdigi İslām dīnidir, gāvurlarıñ itdigi degildir deyü.

وَمَنْ أَحْسَنُ

[61a] مِنَ اللَّهِ صِبْغَةَ Ya'nī Hakk Te'ālā'nın emr itdigi dīnden kangı dīn var eyü ve güzel? Ve ba'zılar pāk itmekden didi. Zīrā şükr ile küfrüñ kirlerinden pāk ider andan gayr kangı dīn var.

وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ Anıñ üzerine muṭī' olup kulluğ ideriz.

[139] فَلِئِنْ أَتَاكُمْ فِي اللَّهِ Yā Muḥammed ol sizlere bizim dīnimiz siziñ dīniñiz haberlü bizim dīnimize dönüñ diyen Yahūdīlere ve gāvurlara söyle ki bizim Hakk Te'ālā'dan emr olunduğumuz Hakk dīn içün bizlerle huşūmet ve mücādele 'inād mı idiyorsuñuz, ḥüccet izhār itmege? Bunuñ sebebi, gāvurlar ve Yahūdīler didiler ki bizim dīnimiz siziñ dīniñizden eskidir ve enbiyālar bizdendir ve bizim dīnimiz üzeredirler, bizler Hakk Te'ālā'ya sizden evlāyuz deyince Hakk Te'ālā emr itdi ki anlara أَتَاكُمْ فِي اللَّهِ deyin.

وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ Ya'nī ol bizim ve sizleriñ Tañrı'sıdır.

وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ Ya'nī bizim itdigimiz 'amelimiziñ cezāsı yine bizimdir ve siziñ itdigiñiz 'ameliñ cezāsı yine siziñdir.

وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ Ya'nī bizler öyle hulūş ile inanup Haqq Te'ālā'ya 'ibādet ideriz. Bunda Yahūdilere ve gāvurlar ta'zīr vardır, bizler mü'min muvaḥḥid sizler kāfir ve müşriksiz deyü. Zīrā الاخلاص kul dīninde ve 'amelinde lillāh ider, dīninde Haqq Te'ālā'ya şirk itmez ve 'amelinde ḥalka göstermek ile riyā itmez. Andan İbn 'Abbās didi ki ⁶⁷³ تَرَكَ الْعَمَلُ مَنْ أَجَلَ النَّاسِ رِيَاءً، وَالْعَمَلُ مَنْ أَجَلَ النَّاسِ شِرْكَ. Ya'nī 'ameli ḥalk için görüp riyā olmasun deyü terk itmek ol riyādır ve 'ameli ḥalk görmek için itmek şirkdir. Ve iḥlās Haqq Te'ālā kişiyi anlardan ikrāh itdirüp ırağ olmaqdır. Ve bu āyet kıtāl āyeti ile hükmi nesh oldu.

[140] أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى Ya'nī Yahūdiler dirlerse ki Ḥazreti İbrāhīm ve İsmā'īl ve İshāq ve Ya'qūb ve oğulları anlar Yahūdiler idi veyā gāvurlar dirlerse anlar gāvurlar idi, siz anlara söyleyiñ ki anlar siziñ dīniñize ve milletiñizde miydi? Anlara Yahūdilik ve gāvurluk sizlerden ḥadiş oldu, sizler itdiñiz. Ḥaşā anlarıñ bunlardan 'alākası yokdur, berilerdir.

قُلْ ءَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمَ اللَّهُ Ya'nī yā Muḥammed Yahūdiler ve gāvurlara söyle ki Ḥazreti İbrāhīm 'aleyhisselāmıñ ve evlādlarıñ dīnlerini sizler mi pek bilürsiñiz yoḥsa Haqq Te'ālā mı bilür? Anlara Yahūdilik ve gāvurluk yok idi, anlar Müslimīn ve Ḥunefā' idiler deyü Haqq Te'ālā anlara ḥaber virdi.

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ Ya'nī Haqq Te'ālā'dan gelen emri gizleyüp şehādet itmeyenden zālīm kāfir dünyāda kim vardır? Bunuñ bā'isi, Ḥazreti İbrāhīm 'aleyhisselāmıñ ve oğullarıñ Müslümānlar ve Ḥunefālar olduḡun bilüp ve Ḥazreti Resūl şallallāhu 'aleyhi vesellemiñ nā'tini ve şıfatını Tevrāt'da ve İncil'de okuyup bilüp şofra ḥased ve inkār itmelerinden indi.

⁶⁷³ Begavī, a.g.e., C. I, s. 174.

وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ Ya'nî Hakk Te'âlâ siziñ bu itdiñiz 'amellerden gâfil degildir. Ki Hakk Te'âlâ kitâblarınızda sizlere emr itdigi Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâmın ve oğullarının Müslimîn ve Hünefâ olmalarını ve dîn-i İslâm olduğunu Yahûdîlik ve gāvurluk degil idigini bildirüp şehâdet itmegi ilzâm etmekle sizleriñ ol şehâdeti gizleyüp ketm itmeñizden Hakk Te'âlâ gâfil degildir. Kâmusını 'ilmi ihâfâ itmişdir, yarın kıyâmetde sizlere 'itâb idüp cezâñızı ider.

[141] تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ Ya'nî Hâzreti İbrâhîm 'aleyhisselâm ve oğulları ve oğlunuñ oğulları anlar bir ümmet idi gelüp geçdiler ve anlar 'amellerinden kazandıkları kendilerinedir.

وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ Ya'nî siziñ 'amelleriñizden kazandığıñız sizleriñdir, cezâsını bulursıñız.

وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ Ya'nî anlarıñ itdikleri 'amelleri sizlerden su'âl olunmaz ancak sizler kendi itdigiñiz 'amellerden su'âl olunursıñız. Bunda insân kıyâmet gününde herkes kendi 'amelinden kazandığı su'âl olunmasından ve gayrıñ 'amelini andan su'âl olunmayacağını beyân itdi. Bunda Yahûdîlere ve ebâ ve ecdâd ululuğuna dayananlar

[61b] tenbîh ve va'z u naşîhat vardır. Anlara dimekdir ki atalarıñızıñ, ecdâdlarınıñ ululuğuna dayanmayıñ. Herkes kendi 'amelinden su'âl olunur, anlarıñ 'amelleri sizlere yaramaz. Bunı tekrâr itmesine bâ'is, bir umûrdaki pek mücâdele ve nizâ' ve muhâlefet ola, anı tekrâr yâd itmesi lâzım gelür ki te'kîd içün. Ve ba'zılar tekrâr olması anıñ Yahûdîler âbâ ecdâdlarınıñ ululuğuna mağrûr olmamaları içün tekrâr nâzil oldı didiler.

SONUÇ

Çalışmamızın konusunu teşkil eden eser, Hâzin el-Bağdâdî'nin Begavî tefsirinden faydalanarak meydana getirmiş olduğu *Lübâbü't-Te'vîl fî Ma'âni't-Tenzîl* isimli tefsirinin Arapça'dan Türkçeye yapılmış tercümesidir. XIX. yüzyıla ait olan bu yazma eserin müellifi, Ebu't-Tevfik es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî isimli bir Nakşibendi şeyhidir. Eserin müstensihinin Mısırlı Yusuf isminde bir zat olduğu anlaşılmaktadır. Yazmanın 1a sayfasında eser, *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* olarak isimlendirilmiştir.

Müellif hakkında yeterli bilgiye ulaşamamıştır. Ancak eserde müellif hakkında bulunan bazı bilgiler üzerinde değerlendirilmeler yapılarak araştırmalarda bulunulmuştur. Eserin 1a sayfasında Şeyh İbrahim'in Sâ mânizâde medresesi şeyhi olduğu açıkça belirtilmiştir. Bizim devlet arşivlerinden edindiğimiz Şeyh İbrahim'in imzasını taşıyan evrak, sadece bu bilgiyi değil Şeyh İbrahim'in eserinde ismini zikrettiği Yusuf Ziya Paşa ile olan münasebetini de ortaya koymaktadır. Bu evrak, hakkında yeterli bilgiye ulaşamayan müellifin elinden çıkmış olması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Yine Sâ mânizâde şeyhlerinden olan Şeyh İbrahim'in *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'i nasıl oluşturduğunu tespit edebilmek için Sâ mânizâde medresesinin tarihte ki işlevi tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in ilk 6 varlığında yoğun düzeltme ve eklemeler göze çarpmaktadır. Bu düzeltme ve eklemelerinin metnin geneline göre daha süslü ve ağır bir üsluba sahip oldukları tespit edilmiştir. Metinde yapılan düzeltme ve eklemeler bu eserin, dersler halinde anlatıldıktan sonra medresedeki derse dahil olan bir zatın anlatılanları kaleme alması ile oluşturulmuş olabileceğini düşündürmektedir. Buna ilaveten bahsi geçen düzeltme ve eklemelerin dilinin daha süslü ve ağır olması da bu görüşü desteklemektedir. Bununla beraber müellif daha önce yaptığı çalışmalarından eserin 2a sayfasında bahsederken Harîrî'nin *Makâmât* isimli eserini de ders olarak anlattığını beyan etmektedir. Müellifin bu beyanı *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in de aynı metodla oluşturulduğu fikrini daha da kuvvetlendirmektedir.

Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin'de Şeyh İbrahim'in Hâzin tefsirinin tercümesine başlayıncaya kadar eseriyle ilgili bilgilere yer verdiği görülmektedir. Bu kısım,

müellifin çalışmaları hususunda bizlere bilgi vermektedir. Ayrıca bu eserin meydana getirilmesinde katkısı bulunan zatların isimleri de bu kısımda zikredilmektedir. Yine burada Şeyh İbrahim'in Hâzin tefsirinin metodundan bahsetmek suretiyle kendi tercümesinin usulünü de okuyucusuna aktardığı görülmektedir. Bu eser ile Hâzin tefsirinin Arapça metninden yapılan karşılaştırmalar neticesinde eserin, telif tercüme değil birebir tercüme olduğu kanaatine varılmıştır. XIX. y.y'la gelinceye kadar Osmanlı'da tefsir geleneğinin oturmuş olduğu düşünüldüğünde bu eserin birebir tercüme olması olağan karşılanmaktadır. Ayrıca *Lübâbü't-Te'vîl fî Ma'ânî't-Tenzîl*'in Sâ mânizâde Medresesi'nde ders olarak okutulduğu göz önünde bulundurulduğunda *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'nin neden birebir tercüme usulü ile oluşturulduğu da netlik kazanmaktadır.

Üzerinde çalışılan *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in Kütüphane kayıtlarında Musâ bin Hacı Hüseyin el-İznîkî adına kaydedildiği görülmektedir. Eser incelendiğinde bu kaydın yanlış olduğu açıkça görülmektedir. *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in 1a sayfasının başında eserin mütercimi Şeyh İbrahim olarak zikredilmektedir. Ayrıca eserin 2a sayfasında mütercimin çalışmalarını aktardığı kısımda, kendi dilinden bu eseri kendisinin tercüme ettiğini belirttiği görülmektedir. Bununla beraber eserin hiçbir yerinde *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'i İznîkî'nin telif etmiş olabileceğine dair bir emareye rastlanılmamıştır. Nitekim İznîkî'nin XV. yüzyılda kaleme almış olduğu ve Hâzin Tefsirinin tercümesi olan *Tefsîri'l-Lübâb* tercümesinin, *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'den bambaşka bir eser olduğu görülmektedir. Doktora tezinin konusu *Tefsîri'l-Lübâb* Tercümesi olan İsmail Taş'da tezinde bu konuya değinerek bu iki eserin farklı eserler olduğunu belirtmektedir. Bu çalışmada da *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*'in müellifinin kimliği deliller ile netleştirilmiştir. Bu eseri, Samânîzâde Tekkesi şeyhlerinden biri olarak bilinen Ebu't-Tevfîk es-Seyyid Şeyh İbrahim Sırrî'nin tercüme ettiği kanaatine varılmış bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- (1870-1890): **Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, Dâru'l-Kütüb el-Kavmiye Kısım'ul-Feharis el-Şarkiye,** The General Egypt Book Organization, 1987, C.II, s. 262, nr.1000.
- 28.05.2021: <https://www.noor-book.com/التنزيل-معاني-في-التأويل-لباب-كتاب-الخازن-تفسير-pdf>.
- Abay, Muhammed: **Türkçedeki Kur'ân Meâllerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası,** İstanbul, 2012, C. 10, S. 19-20, s.291.
- Abdullah b. Mübârek: **Müsned-i İmâm Abdullah bin. Mübârek,** thk. Subhi el-Bedrî, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1407
- Ahmed b. Hanbel: **el-Müsned,** thk. Şuayb el-Arnaût-Adil Mürşid,(y.y.y.,Müessesetü'r-Risâle,1421/2001)
- Ahmed ed-Dârekutnî: **Süneni'd-Dârekuṭnî,** thk. Şuayb el-Arnaût,(Beyrut:, Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004)
- Aydar, Hidayet: “Türklerde Kur'ân Çalışmaları”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 2012, S.1, s. 168.

Bağdatlı İsmail Paşa: **Hediyetü'l-Arifin**, İstanbul, 1951.

Banarlı, Nihad Sami: **Resimli Türk Edebiyatı tarihi-I**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.

Begavî: **Me'âlimü't-Tenzîl**, thk. Abdürrezzak el-Mehdî, (Beyrut: Dâr İhyâü't-Terâsü'l-Arabî 1420)

Begavî: **Me'âlimü't-tenzîl**, thk. Muhammed Abdullah el-Nemir, (y.y.y.: Dâru Taytibetü Li'n-neşri ve't-tevzi', 1417/1997)

Begavî: **Şerhu's-Sünne**, thk. Şuayb el-Arnaût, (Dimeşk-Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983)

Beydilli, Kemal: "Yusuf Ziyâ Paşa", **DİA**, İstanbul, 2013.

Beyhakî: **Ma'rifetü's-Sünen ve'l-âsâr**, thk. Abdu'l-Mu'tî Emîn Kal'acî, (Kâhire: Dâru'l-Vefâ, 1412/1991)

Bilgin, A. Azmi: "Ümmî Sinan", **DİA**, İstanbul, 2012.

Birişik, Abdulhamit: "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyyesi", **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, Ankara, C. XXVII, S. 1, 2004, s. 63

Birişik, Abdulhamit: "Tefsir", **DİA**, İstanbul, 2011.

Buhârî: **Sahîh-i Buhârî**, thk. Muhammed Zehîr en-Nâsır, (Beyrut: Ledi Dâr Tavkin-Necât, 1422)

Çelik, Ahmet: **"Hâzin el-Bağdâdî ve Tefsirdeki Metodu"**, Harran Üniversitesi SBE, Temel İslami Bilimler Anabilimdalı, Tefsir Anabilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), Şanlıurfa, 1996.

Çelik, Ahmet: **"Hâzin Tefsirinde İsrâiliyyat"**, Selçuk Üniversitesi SBE, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Konya, 1989.

Demir, Ziya: **"İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri"**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1987.

Durmuş, İsmail: “Zebîdî, Muhammed Murtazâ”, **DİA**, İstanbul, 2013

El-Musannef, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût,
Ebî Şeybe: (Beyrut: Mektebetü'r-Rüşd 1409/1989)

Sünen-i Ebî Dâvûd, thk. Muhammed Muhtiddin
Ebû Dâvûd: Abdülhamit, (el-Mektebetü'l-Asriyye.)

Sünen-i Tirmîzî, thk. Ahmed Mahmud Şâkir, thk.
Ebû İsâ Tirmîzî: İbrahim Utfe, (Mısır: Şirketü Mektebe ve
Matbaatü Mustafa'l-Bâbi'l-Halebî, 1395/1975)

Ebu'l-Hüseyn Müslim
b.el-Haccâc b. Müslim
el-Kuşeyî **El-Câmi'u's-sahîh** nşr. Muhammed Fuâd Adülbâkî
(Kâhire: Dâr İhyâ el-Kitâb el-Arabiyye, 1955-1956)

Azame thk. Muhammed İdris el-Mübârekfûrî,
Ebû's-Şeyh el-İsfahânî: (Riyad: Dâru'l-Asâme, 1408)

el-Aclûnî,
Muhammed: **Keşfü'l-Hafâ**, thk Hüsameddin Kudsî, (Kâhire:
Mektebetü'l-Kutsî, 1351/1932).

Eroğlu, Ali: “HÂZİN, Ali b. Muhammed”, **DİA**, İstanbul, 1998.

Fahredden er-Râzî: “**Mefâtihu'l-Gayb**”, (Beyrut, nşr. Dâr İhyâ'et-Terâsi'l-Arabî, 1420)

Fîrûzâbâdî: **Kâmûsü'l-Muhît**, Matbaa-i Amire, 1814.

Güngör, Mevlüt: “Ferrâ Begavî”, **DİA**, İstanbul, 1992.

Hâzin el-Bağdâdî: **Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl**, thk. Muhammed Ali Şahin, Daru'l-Kütüb el-İlmiye, Beyrut, 1995.

Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî: **Sahîhu İbn Huzeyme**, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1395/1975)

Işık, Mustafa Ali: “**Hâzin Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl**”, Ankara Üniversitesi SBE., Temel İslam Bilimleri (Tefsir) anabilim dalı, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara, 2007

İbn Mâce: **Sünen-i İbni Mâce**, thk. Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî, (nşr. yer.yok.:Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, nşr. trh. yok)

İbnu'l-Esîr: **eş-Şâfi fî Şerhi Müsnedi's-Şâfi'î**, thk. Ahmed b. Süleymân-Yâsir b. İbrâhim (Riyâd: Mektebetür-Rüşdi, 1426/2005)

İmam Mâlik: **Muvattâ**, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî, (y.y.y., Müessesetü'z-Zeyd, 1425/2004)

İmâm Şâfiî: **Müsnedi's-Şâfiî**, thk.Mahir Yâsîn Fahl (Kuveyt: Şirket-ü Ğarâs, 1425/2004)

İnan, Abdulkadir: **“Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme”**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: Kur'ân-ı Kerîm Hakkında Umumî Eserler serisi.Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1961.

İnan, Abdulkadir: **“Kur'ân'ın Eski Türkçe Ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar”**, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten** , 8 , s. 90.

İsen, Mustafa: **“Türkçe'nin Yazı Dili Oluşumunda Çevirinin Rolü”**, Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma, (editor: Bahaeddin Yediyıldız), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü, Ankara, 2003.

Kaçalin, Mustafa S.: “Mütercim Âsım Efendi”, **DİA**, İstanbul, 2006.

Karaman, Hayrettin: **Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/86, Ankara, 1997.

Kılıç, Hulusi: “el-Kâmûsü'l-Muhît”, **DİA**, İstanbul, 2001.

Kılıç, Hulusi: Harîrî, **DİA**, İstanbul, 1997.

Kılıç, Hulusi: el-Makâmât, **DİA**, Ankara, 2003.

Kut, Günay: “Ahmed-i Dâî”, **DİA**, İstanbul, 1989.

Küçük, Murat: Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait (M.1401) Satır Arası İlk Kur'ân Tercümesinde İmlâ ve Ses Bilgisi, **Türkoloji Dergisi**, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayınları:4, Ankara, 2003, C.XVI, S1 s.45.

- Kütükoğlu, Mübahat S.: "1869'da faal İstanbul Medreseleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1977, S.7-8.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Dârü'l-Hilâfeti'l-‘Aliyye Medresesi ve kuruluş arefesinde İstanbul Medreseleri", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, ed. Salih Tuğ, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978, C. VII: cüz.1-2, s. 1-22.
- Mahdum, Abid Nazar: **“Ravzatü’ş-Şühedâ ile Hadîkatü’s-Sü’edâ Mukayyesinin Işığında Eski Türk Edebiyatında Tercüme Anlayışı”**, İstanbul Üniversitesi SBE., EskiTürk Edebiyatı Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001.
- Mehmed Süreyya: **Sicill-i Osmanî**, yay.haz. Nuri Akbayan, Eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Mehmed Tahir, Bursalı **Osmanlı Müellifleri**, haz. Yekta Saraç, Türkiye Bilimler Akademisi, c.I.
- Mevlânâ: **Mesnevî**, Haz.: Prof. Dr. Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yay. Ankara, 2004.
- Muhammed b. Hıbbân: **Sahîhu İbni Hıbbân**, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut:, Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988)

Muhammed el-Hâkim **el-Müstedrek**, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut:
en-Nîsâbûrî: Dâr'ul Kitâbü'l-İlmiyye, 1411/1990)

Nesâî: **Sünen-i Nesâî**, thk. Abdulfettah Ebû Gudde,
(Halep: Mekteb el-Matbûâtü'l-İslâmiye, 1406/1986)

Özcan, Tahsin: "Ömer Hulûsi Efendi, Sâ mânîzâde, **DİA**, İstanbul, 2007.

Özkan, Mustafa: Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kur'an
Tercümelere Üzerine-I, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, İstanbul, 2010.

Özkan, Mustafa: **Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar**, İlim Yayıma
Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, İstanbul, 2010.

Öztürk, Ali: Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi Muslihuddin Mustafa
Bin Muhammed ve Eserleri, Tarihi Kültürel Ekonomik
Yönleri İle Eğirdir, **1.Eğirdir Sempozyumu** 31 Ağustos-1
Eylül 2001, Eğirdir-Isparta, s. 729-740.

Öztürk, Ali: **Hızır Bin Gölbeği Adına Yazılmış Bir Mülk Sûresi
Tefsiri**, Ankara Üniversitesi SBE., İslam Tarihi ve
Sanatları Bölümü Türk İslam Edebiyatı Anabilim Dalı,
(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 1996., s.4.

Sâbit b. Hazm el- **ed-Delâ'il fî Garîbi'l-Hadîs**, thk. Muhammed b. Abdullah
Endelüsî: el-Kannâs, (Riyad: Mektebetü'-Abikân, 1422/2001)

Saîd b. Mansûr: **es-Sünen Saîd b. Mansûr**, thk. Sa'd b. Abdullah
b. Abdülazîz Âl-i Humeyyid, (y.y.,1417/1997)

Sâmi, Şemseddin: **Kâmusü'l-Âlam**, ed.Mihran, İstanbul, 1889, C. I-II-III-IV.

Şimşek, Halil İbrahim: “Murad Buhârî”, **DİA**, İstanbul, 2006.

Taş, İsmail: **“15. Yüzyıla Ait “Enfesü'l-Cevâhir” Adlı Yazma
Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)”**,
İstanbul Üniversitesi SBE., Türk Dili Ve Edebiyatı
Anabilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2008.

Taş, İsmail: **“Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden
“Tefsirü'l-Lübâb Tercümesi” Üzerine Dil İncelemesi
(Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, İstanbul Üniversitesi
SBE., Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk
Dili Bilim Dalı, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2016.

Vassâf, Hüseyin: **Sefîne-i Evliyâ**, yay.haz. Prof.Dr. Mehmet Akkuş-Prof. Dr.
Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul, 2006

- Yavuz, Kemal: “XIII. XVI. Asır Dil Yادigarlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul, 1983, S. 27, s.11, 12.
- Yazar, Sadık: “**Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme Ve Şerh Geleneği**”,(Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE., Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul, 2011.
- Yelten, Muhammet: “Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri Ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi”, **İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri 9**, 2000, İstanbul, 2014, s. 253.
- Zemahşerî: **el-Keşşâf**, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-Arabî, 1407)